

અમૃતમાર્ગ

ઈશ્વર પેટલીકર

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક ૨૧૨ મું

અ તુ ન તા ાં

ઈશ્વર પેટલીકર

આર. આર. શેઠની કંપની
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિક્રતા
મુંબઈ-૨ * અમદાવાદ-૧

©
નિહારિકા ર. પેટલીકર

પ્રથમ આવૃત્તિ : મે ૧૯૬૮
બીજી આવૃત્તિ : ડિસેમ્બર ૧૯૭૩
પ્રત : ૧૦૦૦

7. અથ ૩. ૧૩-૫૦

પ્રકાશક

જગતલાઈ જુરાલાલ શેઠ
આર. આર. શેઠની દંપતી
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ-૧

મુદ્રા

શ. પી. દવે
દવે મુદ્રણાલય
પ્રિમ દરવાજા
અમદાવાદ-૨

ૐ

ભગવદ્ગીતા ઉપરનાં ચિરસ્મરણીય વ્યાખ્યાનોનાં ગુરુદક્ષિણાભાવે
પૂજ્ય સ્વામી ચિન્મયાનંદજીને ધરજો

રવાંયાય

વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ વધતો જાય છે તેમ તેમ એક ડવા એવી ફેલાતી જાય છે કે ધર્મ અને વિજ્ઞાન સાથે સંલગ્ન થઈ નહિ. ધર્મને શ્રદ્ધાનો પોણો આધાર છે અને વિજ્ઞાનને શુદ્ધિની નક્કર ભૂમિ છે. વિજ્ઞાનયુગનો ઉદ્દય થતા ધર્મયુગે અસ્ત થવું રહ્યું !

આ દવા ખીજી કઈ નથી પણ વિજ્ઞાન પ્રત્યેની એકાગ્રી શ્રદ્ધા છે. બાકી ધર્મ પણ વિજ્ઞાન જ છે એક ભૌતિક વિજ્ઞાન છે તો ખીજી આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન છે. આથી વિજ્ઞાન અને ધર્મ એકબીજાના વિરોધી નથી પણ પૂરક છે વિજ્ઞાન દેહ છે અને ધર્મ આત્મા છે. બંને વિના જીવન સંભવી શકતું નથી. એકબીજીની ઉપેક્ષા કરવાથી જીવન પાંગળું બને છે એકાંગીપણામાં નથી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કે નથી ધર્મદષ્ટિ.

અનુક્રમ

ખંડ ૧ : હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા

૧ હિંદુ વિદ્યાધીન એમેરિકામાં બાધા બનવું પડે છે /

૨ હિંદુ ધર્મનો કુદરતી-વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થયો છે / ૧૦

૩ હિંદુ ધર્મનું બંધારણ-વટવૃક્ષ જેવું છે / ૧૯

૪ હિંદુ ધર્મ સમન્વય સ્વરૂપ છે / ૨૭

૫ અદ્વૈત સિદ્ધાંત હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા / ૩૫

૬ ધર્મસૂર્ય ક્યારેય અસ્ત થવાનો નથી / ૪૪

૭ સત્કર્મની મંજિલે પહોંચવાનો હિંદુ માર્ગ / ૫૩

ખંડ ૨ : ગીતાદર્શન

૧ ગીતા-માનવજાતનો સનાતન સંદેશ / ૬૩

૨ કૃષ્ણ અને અર્જુનની દષ્ટિમાં રહેલો બેદ / ૭૧

૩ સ્વધર્મ કર્મ સૌને સરખું હિતકર છે / ૭૮

૪ શ્રદ્ધા-લક્ષિતનો સહિષ્ણુ સાથી છે / ૮૭

૫ નીતિ-ધર્મ ઠામનાઓને સંયમમાં રાખે છે / ૯૬

૬ સુખ જોઈતું હોય તો... / ૧૦૪

૭ સર્વ ગુણોનો સરવાળો—અલપ / ૧૧૩

૮ હુંપણું કમળાનો રોગ છે / ૧૨૨

૯ દંભ-સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ / ૧૩૧

૧૦ અહિંસા જીવંત ગુણ છે / ૧૩૯

૧૧ કસરતની ગરજ સારતા નકારાત્મક ગુણો / ૧૪૮

૧૨ યશભાવનાના હકારાત્મક ગુણો / ૧૫૬

૧૩ જીવનક્ષેત્રના કૈલાસમાં તપ કરવાનું છે / ૧૬૫

૧૪ અજ્ઞાની ટોચ કહી શકાય? / ૧૭૪

૧૫ ધ્રુવ સમાન અધ્યાત્મનું સ્થિર સુખ / ૧૮૩

ખંડ ૩ : મહાભારતદર્શન

૧ મહાભારતની મનોહર અને આશ્ચર્યકારક કથા / ૧૯૩

૨ દ્રૌપદીનું અસૌક્રિક પાત્ર / ૨૦૨

- ૩ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પથ્ય દ્યુત રમે છે / ૨૧૧
- ૪ કુંતી અને કલ્યુ દ્વારા સનાતન પ્રશ્નની રજૂઆત / ૨૨૦
- ૫ દુપદ અને દ્રોણમા સત્તા અને વિદ્યાનુ અભિમાન / ૨૨૯
- ૬ દલીજીવનની પરાકાષ્ઠાની મૂર્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર-૧ / ૨૩૮
- ૭ દુર્યોધનરૂપી અધર્મના વૃક્ષનું શૂળ ધૃતરાષ્ટ્ર-૨ / ૨૪૭
- ૮ અર્જુન-આદર્શ ને વાસ્તવિકતાનો સુયોગ / ૨૫૪
- ૯ પ્રતિજ્ઞાનુ ગૌરીશંકર શિખર લીધમ / ૨૬૩
- ૧૦ હિદુ જીવનદર્શનની મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ-૧ / ૨૭૧
- ૧૧ સર્વતોમુખી વિકાસના પાયારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું બાળપણ-૨ / ૨૮
- ૧૨ શ્રીકૃષ્ણનું નિષ્કામ કર્મયોગીનું જીવન-૩ / ૨૮૯
- ૧૩ શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ અનાસક્તમાવનુ લાસીશિખર-૪ / ૨૮
- ૧૪ ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય / ૩૦૭

ખંડ ૪ : રામાયણદર્શન

- ૧ રામાયણ ગિરિવર હિમાલયની યાત્રા છે / ૩૧૭
- ૨ કાયા કાનની ઠેઠયી અને વિદ્યસંતોષી મંથરા / ૩૨૬
- ૩ દશરથ આસક્તિના શાપનો ભોગ બને છે / ૩૩૪
- ૪ સમર્પણવૃત્તિનું વ્યક્તિત્વ લક્ષ્મણ-ભરતમાં છે / ૩૪૨
- ૫ સીતા-ધરતીપુત્રી ધરતીમાં સમાઈ / ૩૫૧
- ૬ રાવણ દક્ષિણનો આયમતો સૂર્ય છે / ૩૬૦
- ૭ રાવણ-વિલાસી દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક / ૩૬૯
- ૮ હનુમાન, સુગ્રાવ અને વિભીષણ બંધુદોષી ગણાય / ૩૭૮
- ૯ શ્રીરામના વનવાસનું માહાત્મ્ય-૧ / ૩૮૭
- ૧૦ રામ સમક્ષ પડેલું એમના યુગનું કાર્ય-૨ / ૩૯૭
- ૧૧ રામનો સેતુબંધ અવૂટ છે-૩ / ૪૦૬
- ૧૨ સીતાત્યાગ રાજની ધર્મની હિવાદાઈ છે-૪ / ૪૧૪
- ૧૩ માનવસ્વાતંત્ર્યની પ્રાર્થના-ગાયત્રી મંત્ર / ૪૨૩

હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા

હિંદુ વિદ્યાર્થીને અમેરિકામાં બાધા બનવું પડે છે

એક મુરબ્બી મને મળવા આવ્યા હતા. વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયેલા એમના પુત્રે પત્ર લખ્યો હતો. તેનો છેલ્લો ફકરો એમણે મને વંચાવ્યો અને મેં એ પત્રનો લાગ ઠાપી લીધો તે નીચે ઉતારું છું.

‘એક વાત બાપુજીને ખાસ યાદ આપું કે હું “Hindu religion” માં interested છું પણ મને એક વાત સમજમાં નથી આવતી કે “ઉપનિષદ”, “વેદ”, “મહાભારત” વગેરે વસ્તુઓ શું શું છે અને શાને માટે લખાઈ છે, તો એનું પૂરું વર્ણન આવતા પત્રમાં લખવાની વિનંતી. જણવાનું કારણ એ જ કે ઘણા અમેરિકન છોકરા-છોકરીઓ મને જ્યારે હિંદુ ધર્મની બાબત પર પૂછે છે ત્યારે મારે બાધા બની જવું પડે છે. “Basic Hindu Philosophy” બુક શું છે એ મને ખમર નથી તો જણાવશો.’

દેશમાં યુવક વીસ વર્ષ હિંદુ મા-બાપની છત્રછાયા નીચે ઊછરીને મોટો થયા પછી પરદેશ ગયો હોય અને ત્યાં એના વિદ્યાક્ષેત્રમાં હોશિયારી બતાવતો જોવા મળે અને બીજા બાળુ એના ધર્મ વિષે એટલો અલણ હોય કે અમેરિકન, પરધર્મી વિદ્યાર્થીઓને, જેમને હિંદુ ધર્મ વિષે ખાસ માહિતી નથી, તેમની સમક્ષ પણ પોતાના ધર્મની પૃચ્છા થતાં બાધા બની જવું પડે, તે સ્થિતિ સમાજ ધર્મની બાબતમાં કેટલી હદે અવદશા પામી રહ્યો છે તેનું સૂચક છે.

આ સ્થિતિ કેવળ એક વિદ્યાર્થીની છે તેમ માની, લેવાનું

નથી. એણે જે એકરાર કર્યો છે એવો જ એકરાર શિક્ષિત અને પોતાના ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નાગરિકોમાંથી ઘણાને આ સ્થિતિમાં મુકોલુ પડે તો કરવો પડે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે વહીવટની જાગી પરીક્ષાઓમાં બેસતા હોય છે અને તેમને સામાન્ય જ્ઞાનના મુખપરીક્ષામાં સવાલો પુછાય છે ત્યારે અજ્ઞાનમૂલક જવાબો આપે છે તે છાપામાં અવારનવાર પ્રગટ થતા હોય છે. એ વિદ્યાર્થીઓને જો ધર્મ સંબંધી સવાલો પૂછવામાં આવે તો એમની દશા કેવી થાય તે ઉપરનો પત્ર કહી આપે છે.

એ પત્રમાં યુવક લખે છે કે તે હિંદુ ધર્મમાં રસ ધરાવે છે. માણસ જો રસ ધરાવતો હોય તો એ વિષયનું ઓછું-વધુ જ્ઞાન એને હોય. એને એટલું પ્રાથમિક જ્ઞાન પણ નથી કે જે અથો વિષે એણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે અગે જાપુજી એક પત્રમાં તેની જાણકારી આપી શકે નહીં. વળી એને જો અદરથી રસ જાગ્યો હોત તો વિદ્યાર્થીને એટલું જરૂર સૂઝ્યું હોત કે એણે તે અગે જે જરૂરી હોય તે પુસ્તકો મોકલી આપવા જાપુજીને સૂચ્યું હોત. આથી એ પોતે રસ ધરાવે છે એમ શબ્દ વાપરે છે પણ સાચે જ એવો રસ અદરથી પેદા થયો નથી. એનો પુરાવો એ પછીના વાક્યમાં એ જ આપે છે કે એને અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ એ અગે પૂછે છે અને હિંદુ હોવા છતાં એ કંઈ જવાબ આપી શકતો નથી એટલે એ જાણપણમાં જિગરી જવા એને એકાદ પત્રમાં જાપુજી પાસેથી જાણી લેવું છે.

આ કડુણ સ્થિતિ સરજાઈ છે એમાં વિદ્યાર્થીઓ કે યુવકો દોષિત નથી પણ આપણા સમાજનું વાતાવરણ જવાબદાર છે. ધર્મ અગે સામાન્ય સ્થિતિ એ જોવા મળે છે કે એક મોટો વર્ગ મહાદેવ-મંદિર, પૂજા-લગ્નના આચારમાં ધર્મ પરિપૂર્ણ થયો માને છે. મત-લગ્ન કે વ્યવહાર જીવનમાં ધર્મનાં મૂલ્યો પળાતાં મોટે ભાગે જોવા મળતાં નથી. આચારે ધાર્મિક પણ વર્તને દુરાચારી વેપારી તરીકે

ધરાકને છેતરવામાં ધર્મ આડે આવતો નથી. વ્યવહારમાં આમ જ ચાલે તેમ એ માનતો હોય છે. કેવળ મંદિર-મહાદેવોને પૂજવાથી અને એરણ્ય એરીને-સોયતું દાન કરવાથી દેવો અને મહારાજો એનાં પાપ નિવારણ કરશે તેમ એ માનતો હોય છે. આમ જ ધર્મને અધકાદાથી પાળે છે એમની કાંટિ લોભવૃત્તિવાળા-જેવાં મળે છે. ગરીબ માણસોને એવી અધશ્રદ્ધા હોય છે કે દેવની પૂજા-લક્ષ્મિ કરવાથી એ એને લક્ષ્મી આપશે. જેમને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે તેને પણ એ જ લોભવૃત્તિ માટે પૂજાલક્ષ્મિ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. શ્રીમંતને વધુ શ્રીમત થતું છે. એને એ શ્રીમંતાઈ ચાહી ન જાય અને છોકરાનાં છોકરા પણ એ જ શ્રીમતાઈનું સુખ ભોગવે એવી આસક્તિ હોય છે. ભગવાનની પૂજાલક્ષ્મિથી એ સાલખી ચાલુ રહી શકે તેમ માનીને એ દાનધર્મ કરતો હોય છે.

આ વર્ગ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનથી જોટલો આકર્ષાતો નથી તેટલો ધર્મના ચમત્કારોથી આકર્ષાય છે. નરસિંહ મહેતાના 'વૈષ્ણવજન' લજનના સાર્વિક જીવનનાં લક્ષણોથી મહાત્માજી એટલા જધા વારી ગયા કે તે એમનું પ્રિયલજન જન્યું હતું. પરિણામે એ લજન ગુજરાતમાં જ નહીં પણ ગુજરાત બહાર ખિન ગુજરાતી શ્રોતાઓને કાને પણ પહોંચ્યું છે. મહાત્માજીના પહેલાં નરસૈયાનું આ લજન હયાતી ધરાવતું હતું, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ, મહારાજોએ અને આખ્યાન-કારોએ નરસૈયાના જીવનના ચમત્કારોને જોટલા લોટા સમક્ષ મૂકીને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને હજુ પણ ચાલુ છે, તેને જાહેર પગના ઉત્કર્ષ માટે 'વૈષ્ણવજન' લજન અગત્યનું છે તેમ સ્વીકારી તેનો મહિમા કર્યો નથી. નરસિંહ મહેતા પ્રભુલક્ષ્મિમાં રત રહેતા હોય એટલે એના વહેવારના કામો ભગવાને કરવાં પડે અને એ કામો ભગવાન એટલા રોચ્યગે કરે કે શ્રીમંત માણસ પણ એની તોલે ન આવે ! ચમત્કારોનો મહિમા સાચા ધર્મને જાહેર નકલી ધર્મની બોલખાલા કરનારો છે.

નરસૈયાએ પોતે જ સાચા ધર્મના લક્ષણો એના લજન 'જ્યાં' લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્થે નહીં એમા ગાઈ-વગાડીને બતાવ્યા છે. સ્નાન, પૂજા, સેવા, દાન, જટા, હસ્તમલેપન, તપ, તીરથ, માળા, તુલસી અને ગંગાજળ, એ બધું ફોગટ છે—જો આતમતત્ત્વ ઓળખી ન શકાય તો. એણે તત્ત્વદર્શનનો મહિમા કર્યો છે છતાં નરસૈયાના આખ્યાનમા એ તત્ત્વદર્શન ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે એના જીવન મા ચમત્કાર ભગવાને કર્યો એ ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે. એ દ્વારા એની અધશ્રદ્ધા પોષવામા આવે છે કે જે દોષ લગવાનની ભક્તિપૂજા કરશે તેને લગવાન નરસૈયાની માફક સહાય કરશે. મતલબ કે જે લોકો મંદિર, મહાદેવ, પૂજાપાઠ, લજન કરતા હશે તેમને લગવાન કૃપા કરી ધધામા લાલ આપશે અને એમનો ધધો સારો ચાલશે. અને જે લોકો એવા શ્રદ્ધાળુ નહીં હોય તેમને એવી કૃપા નહીં કરે. આમ, ધર્મને તત્ત્વદર્શનને બદલે અર્થદર્શનનો ભાગ ગણી અધશ્રદ્ધાપૂર્વક મોટો વર્ગ ધર્મ પાળતો જોવા મળે છે.

શિક્ષિતવર્ગની બુદ્ધિને આ અધશ્રદ્ધા ગળે ઊતરતી નથી અને એમને પેસો મેળવવામા લગવાન કરતા પોતાની શક્તિમા વધુ વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસને વશ થઈ બુદ્ધિશાળી વર્ગ ધધાદારી શિક્ષણુ લઈ પૈસા કમાવાના ક્ષેત્રમા પડે છે અને પૈસા કમાય છે. અને અધ-શ્રદ્ધાળુ વર્ગની ધર્મની માન્યતાને પોતે વશ થયો નથી તેમા સુધારકપણુ માનીને તે રાચે છે. ગૌરવ લેતા તે કહેતો હોય છે કે આપણે મહાદેવ મંદિરમા જતા નથી. આપણે તો બુદ્ધિયુક્ત વિચારસરણીમા માનનારા છીએ. આ બુદ્ધિયુક્ત વિચારસરણીના વહેવારમા જે મૂલ્યો હોય તેને સ્વીકારીને સ્વાર્થ સાધે છે એ પણ પેલા અધશ્રદ્ધાળુ ધાર્મિક જેટલું કમાઈને સુખસાલ્યખી ભોગવતો હોય છે અને પેલા વર્ગની મજાક મસ્કરી કરતો હોય છે—તમારા લગવાનને કઠી દેજો કે હું તેને માનતો નથી અને જે થાય તે કરી લે.

આમ ઈશ્વર વિના, ધર્મ વિના પણ સુખથી જીવી શકાય છે

એમ શિક્ષિત વર્ગ, બુદ્ધિજીવી વર્ગ માનતો હોય છે તેથી એ ધર્મે હિંદુ હોવા છતાં હિંદુ ધર્મ શું છે તે જાણવાની પરવા કરતો નથી. પેલા વિદ્યાર્થીએ ધર્મના અર્થોને વસ્તુઓ તરીકે શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. શબ્દાર્થ તરીકે એ અર્થોને વસ્તુઓ કહેવામાં કંઈ પાપ થઈ જતું નથી પરંતુ પાણીને આપણે જેમ હાઈડ્રોજન ઓક્સિજનનું મિશ્રણ કહેતા નથી અને માને બાપાની વહુ કહેતા નથી અને એમ વિચાર મુધ્ધા આવતો નથી એવું કારણ પાણી સાથેની આપણી સગાઈ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની નથી પણ જીવનની એક વધુમાં વધુ જરૂરિયાતવાળી ઓળ તરીકેની હોઈ એની સાથે નિકટનો નાતો છે એ જ રીતે માતા સાથે લોહીની સગાઈ છે એટલે માતૃભક્તિનો અંશ હોય ત્યાં સુધી એને બાપની વહુ તરીકે સમોધવાનો સવાલ ઊભો થતો નથી. કુટુંબ યવસ્થા ગમે તેટલી બદલાશે તોપણ મા દીકરાદીકરીનો સબંધ લોહીનો બદલવાનો નથી એક યા બીજા રૂપમાં માતૃભક્તિ અને સત્તાન વાતસલ્ય રહેવાનું છે - મા દીકરા વચ્ચે વેરભાવ નથી જન્મતો એવું નથી. એ કેટલી ઉદ્દેશ્ય છે તેનો એક પ્રસંગ હું જૂની શકતો નથી. પિતાની હાજરીમાં એક મા દીકરાને તકરાર થઈ અને તે વેરને વશ થઈને પુત્રે પિતાને હિંદુશીને કહ્યું કે, આ તમારી વહુને વાળવી હોય તો વાળજો, નહિ તો મારા જેવો કોઈ જૂડો નથી.

માણસ મા માટે ગમે તેટલો વેરવૃત્તિથી ભરેલો હોય તોપણ ઉપરની ભાષા ન બોલી શકે અને બોલે તો એ જગની જ ગણાય એમ કુટુંબસંસ્કારને બીધે સૌને લાગ્યા વિના રહેતું નથી મતલબ કે જે ભવિષ્યમાં આવી સ્થિતિ આવીને ઊભી રહે તો માનવું જ રહે કે કુટુંબજીવનના સંસ્કાર ખતમ થઈ ગયા છે. આ જ રીતે વેદ અને ઉપનિષદને માટે હિંદુ શિક્ષિત યુવક એ વસ્તુઓ શી છે એમ બ્યારે ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે એ ધર્મસંસ્કારથી કેટલો દૂર આવી ગયો છે એ જ એમાંથી ફલિત થાય છે. માની સાથે જેમ લોહીનો સબંધ છે તેમ ધર્મની સાથે સંસ્કારનો સબંધ છે એ સંસ્કારથી

માણસ દ્વિજ જને છે, જેનો વાર્થા મંસ્કારી - માનવતાભર્યો થાય છે. જાળકને માતા જન્મ આપે છે, પાળી પોપીને મોટા કરે છે અને વાતસલ્યથી નવરાવી પ્રેમનું હાથું બંધાવે છે. તે જ રીતે માણસને જીવનનું હાથું આપવાનું કાર્ય ધર્મ કરે છે. એ કારણે માના જેટલું જ આદરપાત્ર સ્થાન ધર્મનું પાન દરાવનાર ગુરુનું ગણવામાં આવ્યું છે. માતાપિતાનો આદર સૂચવવા જેમ એમને દેવ ગણવામાં આવ્યા છે - માતૃ દેવો ભવ, પિતૃ દેવો ભવ, તે જ કક્ષાએ ગુરુને પણ આચાર્ય દેવો ભવ કહેવ મા આવ્યા છે. આથી માતાને જેમ જાપની વહુ તરીકેનું ઓળખાણુ આપવું જેટલું અનુગતું કહી શકાય તેટલું જ ધર્મત્રયને માટે વસ્તુઓ તરીકેનો ઉલ્લેખ કહી શકાય. વાસ્તવમાં એ વસ્તુઓ છે પણ એની સાથે ધર્મનો - સંસ્કારનો જે પવિત્ર સંબંધ માણસને બંધાય છે તેથી એ એનો આદર-ભક્તિ વ્યક્ત કરતો પ્રયોગ ' શાસ્ત્રો ' રૂપે કરે છે.

આ સ્થિતિ થવાનું કારણુ આપનું જીવન કેવળ લૌકિક જની રહ્યું છે અને લૌકિક મુખે પ્રાપ્ત કરવા માટે ધર્મની જરૂર નથી તેમ સામાન્ય રીતે વસી ગયું છે. વળી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યા વિના ઉપલક્ષ રીતે આનુજાણુ જે લોકો અધશ્રદ્ધાભર્યો આચાર કરે છે તે ઉપરથી માની લેવામાં આવ્યું છે કે ધર્મ ધતિગ છે. આચાર જુદાને સ્વીકાર્ય ન હોય તેવો અધશ્રદ્ધાનો પોષક આચાર છે. આટલી બધી ધર્મની ઉપેક્ષા શિક્ષિતો-તરુકથી ન થઈ હોત તો એક સુશિક્ષિત પિતાને ઘેર જન્મેલો અને અમેરિકા ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા ગયેલો હિંદુ યુવક એના ધર્મ વિષે પ્રાથમિક જ્ઞાન પણ ન ધરાવતો હોય તે સ્થિતિ શી રીતે સંભવી શકે ?

જીવનમાં આર્થિક સમૃદ્ધિનો માર્ગ ખૂલે તેની સિદ્ધિ મેળવવા એ અમેરિકા ગયો છે અને સમગ્ર જીવન સમૃદ્ધ જને તેવું શિક્ષણ એના ધર્મમાં પ્રાપ્ત છે તેની એને ખબર સુધ્ધાં નથી ! સુશિક્ષિત નાગરિકે સામાન્ય જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધારવો જોઈએ તે

જનગૃતિ બતાવી વિજ્ઞાન, રાજકારણ, અર્થકારણ, વગેરે વિષયોનો જોટલા પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરે છે તેથી અત્ય પ્રમાણમાં ધર્મનો અભ્યાસ થતો જોવા મળતો નથી. જે વર્ગ એમાં શ્રદ્ધા કે જનગૃતિ બતાવી પોતાના ધર્મ વિષે અભ્યાસ કરે છે તે પણ બીજા ધર્મોની પ્રાથમિક જાણકારી ધરાવતો હોતો નથી છતાં પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે તેમ ઝૂન કે આસપ્તિ રાખતો જોવા મળે છે. પરિણામે હિંદુને, મુસ્લિમને, ખ્રિસ્તીને, દરેકને પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે. અમેરિકા આજે ગણિતથી પહેલા અદ્રમા પહોંચવાની હરીફાઈ કરી રહ્યું છે એટલું વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે આગળ છે. છતાં ત્યાંના સુશિક્ષિત નાગરિકો પણ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રદ્ધાને ત્રીધે આજે એવું માનતા જોવા મળે છે કે પરધર્મીઓ બિચારાઓ ઈશુને શરણે નહીં આવે તો તેમનો ઉદ્ધાર નહીં થાય. એવી ઝાંઝીવત્તી સ્થિતિ દરેક ધર્મવાળો પરધર્મી વિષે સેવતો હોય છે.

પરંતુ ધર્મની સાચી જાણકારી વિક્રમી હોય તેને પાયાનું મૂલ્ય સમજાઈ જાય છે કે ધર્મ એ માનવીને લૌકિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનો માર્ગ બતાવતું તત્ત્વજ્ઞાન છે. લિન લિન પ્રદેશોમાં લિન લિન સમયે પ્રગટેલા લિન લિન ધર્મોમાં આ એક જ ઉચ્ચ આદર્શ જોવા મળે છે. માણસની ઉન્નતિ કેમ થાય, એ ઉત્ક્રાન્તિ કેમ સાધે, એ સર્વ ધર્મની યોજનો વિષય રહ્યો છે આથી હિન્દુ-ધર્મ, જૈન-ધર્મ, મુસ્લિમ-ધર્મ, ખ્રિસ્તી-ધર્મ વગેરે ધર્મોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં માણસની મુક્તિ-ઉન્નતિ કેમ થાય એ જ માર્ગ બતાવવામાં આ યો છે. જેમ ઈર્ષ એક સ્થળે જવાના જુદા જુદા માર્ગ હોય છે અને એ જવા માર્ગો ત્યાં જઈને મળે છે તેમ જવા ધર્મો માનવજીવનને ઉન્નત કરવાના લિન લિન માર્ગો છે વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનો, ગીતા, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, મહાભારત રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રો અને ત્રયો હિન્દુ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા માનવીનું જીવન ઉન્નત કેમ થાય તે માર્ગ બતાવનારા અમૃતમાર્ગો છે.

હિંદુ ધર્મનો કુદરતી - વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થયો છે

અમેરિકન ખ્રિસ્તી યુવક હિંદુ ધર્મ અંગે જિજ્ઞાસા પૂરછા કરતો હોય ત્યારે સહેજે એ પ્રથમ પ્રશ્ન કરે કે, 'હિંદુ ધર્મનો સ્થાપક કોણ ?'

ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપક ઈસુ ખ્રિસ્ત છે, ઈસ્લામ ધર્મના સ્થાપક મહમદ પયગંબર છે, જૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધ છે. હિંદુ ધર્મના સ્થાપકની પરધર્મીને માહિતી હોતી નથી.

હિંદુ ધર્મમાં જીજ્ઞરીને મોટા થયેલા યુવકને પણ એની જાણ કરી હોતી નથી ડાઈના ધરમા શિવની પૂજા થતી હોય, તો ડાઈના ધરમા વિષ્ણુની, તો ડાઈને ઘેર અળા લવાનીની. ડાઈના માળાપ નિયમિત કે વારતહેવાર મહાદેવમાં જતા હોય છે, તો ડાઈના મંદિરમાં, તો ડાઈના માતાએ, ઘણા અવારનવાર બધા દેવસ્થાનોએ જાય છે ડાઈને ઘેર ગીતા વચાવ છે, તો ડાઈને ઘેર શિવસ્તોત્ર, તો ડાઈને ઘેર ગાયત્રી પાઠ અને જે પોતાને સુશિક્ષિત માને છે તેમાંથી એક વર્ગને ત્યાં આમાનુ કઈ આચરણ હોતું નથી. 'એ જન્મે હિંદુ છે એટલે હિંદુ ધર્મી' છે તેમ સ્વીકારે છે. પોતે પ્રગતિ શીલ છે માની હિંદુ ધર્મ મકુચિતતામાં માનતો નથી - માનવધર્મમાં માને છે તેમ દાવો કરે છે.

આ વાતાવરણ નીચે જીજ્ઞરેલો યુવક હિંદુ ધર્મના સ્થાપક વિષે જાણતો નથી, તેનો જવાબ આપી શકતો નથી એટલે પેલા ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીને આશ્ચર્ય થાય છે - હિંદુ ધર્મને એના ધર્મના સ્થાપકનું

નામ સુધ્ધા જાણતો નથી। જે કોઈએ એમ કહ્યું હોય કે હિંદુ ધર્મના કોઈ એક સ્થાપક, ખીજા ધર્મોની માફક નથી, તોપણ એનું આશ્ચર્ય શમતું નથી - આ કેવો ધર્મ! એનો કોઈ સ્થાપક નહિ। જે કોઈ એક ઓથોરીટી ન હોય તો પછી એના કયન ઉપર શ્રદ્ધા શી રીતે મેસે અને ઓથોરીટીના અભાવે મતમતાતર ઊભા થાય અને એકવાકચતા સિદ્ધ ન થાય

ખ્રિસ્તી ધર્મના આજે જે મુખ્ય વિભાગો છે - કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પરતુ એ જાને ઈસુ ખ્રિસ્તને મુક્તિદાતા તરીકે એક-સરખા માન્ય રાખે છે. એના સદેશ વિષે જાને વચ્ચે કોઈ મતભેદ નથી જે મતભેદ છે તે તો ધર્મના તત્ત્વ - આચાર અંગે જ્યારે હિંદુ ધર્મના કોઈ એક ઓથોરીટી ન હોય ત્યારે ધર્મનો એક સદેશ સર્વ શી રીતે માન્ય કરે?

આ પ્રશ્ન ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમને થાય તે સ્વાભાવિક છે જન્મે હિંદુ એવા યુવક પાસે એનો જવાબ ન હોય તે પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે આથી જિજ્ઞાસુ પરધર્મી ખીજો પ્રશ્ન કરે 'હિંદુ ધર્મનો ધર્મગ્રંથ કયો?'

ખ્રિસ્તી ધર્મનો ગ્રંથ બાઈબલ, ઈસ્લામ ધર્મનો કુરાન, બૌદ્ધ ધર્મનો ધર્મપદ એ પ્રમાણે કોઈ એક ગ્રંથ હિંદુનો નથી પરતુ ધર્મ સ્થાપક અંગે ચોક્કસ જવાબ ન આપી શકીને બાધો જાતેલો હિંદુ યુવક ખીજા વખત બાધો જાતવા માગતો નથી એટલે તે ઢી નાખે છે. 'વેદ'

પેલો અમેરિકન વિદ્યાર્થી હિંદુ ધર્મનો જિજ્ઞાસુ હોવાથી એણે જે ઉપલક્ષ જાણ્યું હોય છે તેમા ઉપનિષદ અને ગીતાના નામ પણ જાણવા મળ્યા હોય છે. આથી એ સામો સવાલ કરે છે 'ઉપનિષદ અને ગીતા એ હિંદુ ધર્મના ગ્રંથો નથી?'

'હા'

'મહાભારત અને રામાયણ?'

‘ખરા.’

‘તો પછી આમાં કયો મથ ઓધોરીટી ગણાય ?’

‘હિંદુ યુવક મૂઝાઈ જાય છે. એને ખોતાના ધર્મની વિચિત્રતા ઉપર મનમા ને મનમા ખીજ પણ ચડતી હશે - કેવો ઈરેશનલ (બુદ્ધિહીન) હિંદુ ધર્મ છે ! એનો કોઈ એક સ્થાપક નહિ. કોઈ એક જ દેવસ્થાન નહિ. ખ્રિસ્તીને ચર્ચ, મુસ્લિમને મસ્જિદ, જૌહને વિકાર અને હિંદુને એવા કોઈ એક જ દેવસ્થાનને ગદસે અનેક દેવસ્થાનો અને અનેક દેવદેવીઓ ! ખ્રિસ્તીઓને એક પરમેશ્વર - પરમ પિતા. મુસ્લિમોને એક જ ઈશ્વર - અલ્લાહ, જૌહને ઈશ્વર નહિ, અને હિંદુઓને એના દેવ દેટલા છે એની જ ખખર ન પડે !

હિંદુ યુવકને સધુમધિ ન જન્મે તો ખીજુ શું થાય ? એના જેવા ખીજા એકાદ ધર્મના રંગદગ હોત તો એ આત્માસન પણ સર્ઈ શકત કે આવ કોઈ હરખા આપણે જ ને સરખા ! પરંતુ એનો ધર્મ એકલો પડી જતો હતો અને ખીજા ધર્મો સામી ખાજુ સાથે જલા રહી શકતા હતા. લોકશાહીના જમાનામાં એનો ધર્મ ક ગાલ સધુમતીમા હોય અને ખીજા ધર્મો સખળ જહુમતી ધરાવે પછી એનો ધર્મ સાચો બુદ્ધિયુક્ત શી રીતે હોઈ શકે ?

આ યુવક આઝાદ ભારતનો નાગરિક છે એટલે હિંદુ ધર્મ વિષે જાણુકારી ન ધરાવવાથી બાધો બનવા છતાં હતાશ થયો નથી. એણે તે અગે જાણવાની જિજ્ઞાસા બતાવી છે અને પિતાને પૃચ્છા કરી છે એને જૂળ લાગી છે એટલે જો એને ખોરાક પચે એ રીતે પીરસવામા આવે તો એની હતાશા દૂર થઈ જાય. પરંતુ ભારત પરાધીન હતો અને અગ્રેજોના અમલને લીધે પશ્ચિમના વિજ્ઞાન, લાખા, સાહિત્ય અને જીવનરીતિથી દેશનો અગ્રેજી શિક્ષણ લીધેલો વર્ગ એટલો અજાઈ ગયો હતો કે એને દેશની અવદશા માટે હિંદુ ધર્મ જ જવાબદાર દેખાતો હતો. કુરદિઓતુ સામાન્ય એવું વ્યાખી ગયું હતું કે અસવ ધર્મ સાથેનો જીવત સખધ સુખ થયો હતો.

આથી એક શિક્ષિત વર્ગ - ખાસ કરીને દક્ષિણનો-પોતાના હિંદુ ધર્મને પછાત સમજી પશ્ચિમના પ્રગતિશીલ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયો. ગંગાલના શિક્ષિત વર્ગે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન સ્વીકાર્યો પણ હિંદુ ધર્મના પછાતપણાના કલકમાંથી નીકળી જવા ઉપનિષદના ગાનને માન્ય રાખતો નવો ધર્મ-બ્રાહ્મોસમાજ સ્થાપ્યો. તેના પગલે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના શિક્ષિત વર્ગે પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપ્યો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આખા દેશ ઉપર શિક્ષિતોને સ્વીકાર્યો અને તેવો આર્ય ધર્મ-આર્યમમાજ સ્થાપ્યો. હિંદુ ધર્મના પછાતપણામાંથી ઊગરી જવાનો અગ્રેજી શિક્ષણ લીધેલા અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાને વરેલા વર્ગે આ રીતે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

સ્વામી દયાનંદે 'સત્યાર્ય પ્રકાશ' ગ્રંથ લખી તેમાં વૈદિક ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બીજા ધર્મોના સ્થાપક ઠાઈ ને ઠાઈ માનવીય પયગંબરો છે, ત્યારે વૈદિક ધર્મના સ્થાપક ખુદ ઈશ્વર છે. વેદો એ ઠાઈ ઋષિની રચના નથી, પરંતુ ઈશ્વરે એમના અત્કરણમાં વસીને વેદનું ગાન એમને સંભળાવ્યું. ઋષિઓ તો કેવળ શ્રોતા હતા—વેદનું ગાન એમને સંભળાવનાર ખુદ ઈશ્વર હતા. વેદ એ ઈશ્વરપ્રગીત છે, માનવીય સર્જન નથી. વૈદિક ધર્મ ખુદ ઈશ્વર સ્થાપિત હોઈ સનાતન છે અનાદિ છે. વેદ એ જ એકમાત્ર ધર્મગ્રંથ છે. બીજા ગ્રંથો ત્યાં સુધી સ્વીકાર્ય છે જ્યાં સુધી એ વેદની વિચારધારાથી વિરુદ્ધ ન હોય. પ્રમાણ માટે મત-બેદ જોમો યાન તો વેદ એ છે. પ્રમાણ છે. વેદ નિરાકાર એક ઈશ્વરમાં માને છે દેવ દેવીઓ, મૂર્તિપૂજા એ હિંદુ ધર્મની પેદાશ છે અને અસલ વૈદિક ધર્મને તે સ્વીકાર્ય નથી. એ ઈશ્વર ઉપાસના માટે યજ્ઞશાળાના એક માત્ર સ્થાનને સ્વીકારે છે યજ્ઞ દ્વારા એ ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે બીજા ધર્મોને જેમ એના સ્થાપક છે તેમ વૈદિક ધર્મને પણ એના સ્થાપક છે. તે સ્થાપક ખુદ ઈશ્વર સ્વયં છે બીજા ધર્મોને જેમ એક ગ્રંથ એના સ્થાપક તરફથી

આથારીટી જેવા પ્રાપ્ત થયેલો છે તેમ વૈદિક ધર્મને ઈશ્વરપ્રણીત વેદ મંથની અપૂર્વ ભેટ મળેલી છે. ખીજા ધર્મો જેમ એક ઈશ્વરમાં માને છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એને પરમ પિતા તરીકે સંબોધે છે, ઈસ્લામ અલ્લાહ તરીકે, તેમ આર્યો ઈ નામે. ખ્રિસ્તીને જેમ ચર્ચ છે, મુસ્લિમને મસ્જિદ, તેમ આર્યોને યજ્ઞશાળા.

પરંતુ આર્યસમાજ એના સ્થાપક કાળમાં જોડેલો જોરદાર હતો એટલો આજે રહ્યો નથી. છાહોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ જેમ સોપ થયા છે, તેમ આર્યસમાજ પણ વખત વીત્યે સોપ થાય તો નવાઈ નહિ. કારણકે એ સર્વ સમાજોમાં હિંદુ ધર્મના સ્વીકારનો ઇન્કાર હતો. એમાં જનજ્યેઅગ્નજ્યે ખીજા ધર્મો સાથે હોડમાં બીતરવાની કે અનુકરણ કરવાની ગુરુ કે સદ્ગુરુમંથિ હતાં. એ શિક્ષિત વર્ગ અંગ્રેજી શિક્ષણથી, પશ્ચિમના ભૌતિક વિજ્ઞાનથી, ભારતની શુભાશીથી, રાષ્ટ્રીયભાવનાના ઉત્સાહથી, એમ વિવિધ કારણસર એક પાયાનો સિદ્ધાંત વીસરી ગયો કે હિંદુ ધર્મમાં કુરુદિઓનું સામ્રાજ્ય સદીઓથી વ્યાપેલું હોવા છતાં તે સૃષ્ટિ ઉપર એક જૂનામાં જૂના ધર્મ તરીકે, એની નજર સમક્ષ ખીજા સંસ્કૃતિઓ નાબૂદ થઈ છતાં એ જીવંત છે તો એની પ્રાણશક્તિ અમૃત હોવી જોઈએ. હિંદુ ધર્મને સાચા સ્વરૂપમાં જોળખાવવાનું કાર્ય આ યુગમાં સૌ પ્રથમ સ્વામી વિવેકાનંદે કર્યું અને શિક્ષિતોની સદ્ગુરુમંથિને ખંજેરી નાખી.

માનવીને એના દેહથી આપણે જોળખીએ છીએ, છતાં એ પણ જાણીએ છીએ કે કેવળ દેહ એ અમૃતલાલ નથી. એનાં અંગોપાંગ એ પણ અમૃતલાલ નથી. એના ઉપરનો પહેરવેશ એ પણ અમૃતલાલ નથી. એ પહેરવેશ બદલે તોપણ અમૃતલાલ જ રહે છે. તેનાં અંગોપાંગમાં ખોડ આવે, અધાપો આવે, બહેરાપણ આવે, લૂલા-લંગડાપણ આવે, તોપણ એ અમૃતલાલ જ છે. કોઈ વખત ગંભીર માંદગી આવવાથી એ કૃશ થઈ જાય અને પહેલી નજરે જોળખાય નહિ તેમ છુલાવામાં પડી જવાય તો આપણે

બોલી બિડીએ છીએ: 'અરે અમૃતલાલ ! તમે તો ઝાળખાઓ તેવા જ રહ્યા નથી !' છતાં એ અમૃતલાલ જ છે એ વિષે આપણને સહેજ પણ શંકા પેદા થતી નથી, પરંતુ એ જ અમૃતલાલનો દેહ કૃશ ન થયો પણ હૃષ્ટપૃષ્ટ હોય, શરીરે કોઈ ખોડ આવી ન હોય, પોષાક પણ પૂર્વવત્ સુંદર અને સુગંધ હોય, પરંતુ હાર્ટ ફેઈલ થાય અને પ્રાણ બિડી જાય તો એ અમૃતલાલ છે એમ આપણે નહિ કહીએ—અમૃતલાલનું શબ છે તેમ કહીશું એ શબને જો થોડા દિવસ મધરી રાખવામાં આવે તો ગંધાઈ જીઠે એટલું જ નહિ પણ એ અમૃતલાલનું છે તેમ ઝાળખાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. મતલબ કે, માનનીને આપણે દેહથી પિછાણીએ છીએ છતાં દેહ એ જેમ માનવી નથી, તેમ ધર્મને આપણે મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ, વેદ, કુરાન, બાઈબલના અગ્રાથી ઝાળખતા હોઈએ તોપણ એ બાલ દેહ એ જ ધર્મ નથી, એની અદર રહેલી પ્રાણશક્તિ એ ધર્મ છે. હિંદુ ધર્મનો દેહ ખીજા ધર્મો જેવો નથી તે જ કારણે એનામાં પ્રાણ પણ નથી તેમ માની લેવું, એ ભુલિયુક્ત નથી.

અમેરિકાએ સ્વતંત્ર થતાં એનું બંધારણ ઘડ્યું હતું. આપણે આજાદ થયા તે પછી બંધારણ ઘડવા સલામતીમાં આવી હતી. કોઈ પણ દેશ આને આજાદ થાય છે તો પ્રથમ કાર્ય એના દેશનું બંધારણ ઘડે છે પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં આવું કોઈ લેખિત બંધારણ ઘડાયેલું નથી અને હયાતી ધરાવતું નથી. આથી શું આપણે એમ કહીશું કે ઇંગ્લેન્ડ કેવો પછાત દેશ છે કે એને બંધારણ નથી ! એને બંધારણ નથી એટલે શું એ દેશમાં લોકશાહી ખીલી નથી અને અમેરિકામાં વધુ ખીલી છે ?

બ્રિટનમાં બંધારણ ઘડાયેલું નથી, કારણ કે એની લોકશાહી સ્વાભાવિક રીતે ખીલી છે સાતસો વર્ષ ઉપર જ્યારે એની શરૂઆત થઈ ત્યારે આને જે પ્રકારની લોકશાહી છે તેની કદપના સુધ્ધા એ જમાનાને આવી નહોતી ગળાની એકહથ્થુ સત્તા ઉપર નિયમન

લાવવા અને પોતાનો અવાજ તેમા સલજાય તે માટે ઉમરાવો અને મોટા જાગીરદારોએ પાલામેન્ટની માગણી કરી. રાજા પ્રજા ઉપર કરવેરા નાખે તેમા લોકોની એટલે ઉમરાવો અને મોટા જાગીરદારોની મમતિ હોવી જોઈએ આ બી ધીમે ધીમે વધતું જઈને વટવૃક્ષ થયું છે અને હજુ તે જીવત છે એટલે વધતું રહેવાનું છે. બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય અસ્ત પામ્યું, પરંતુ એણે શરૂ કરેલી લોકશાહી પ્રજાસિક્ષા જગત ઉપર વિસ્તરતી જાય છે.

હિંદુ ધર્મને જો કોઈની સાથે સરખાવી શકાય તો બ્રિટનની લોકશાહી સાથે સરખાવી શકાય બ્રિટનમા લોકશાહીની માગ એક નાના સરખા વર્ગ તરફથી સ્વયંજૂ પેદા થઈ હતી. અને તે ધીમે ધીમે આખી પ્રજામા વિસ્તરતી ગઈ હતી. આજે પણ તે વિસ્તાર પૂરો થયો નથી. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પુખ્તમતાધિકારનો હક બ્રિટનના નાગરિકને મળે છે તેમા પણ એનો હક જૂટવાતો હોય તેમ લાગવા માડ્યું છે. જો નાગરિક ૧૮ વર્ષની ઉંમરે પુખ્ત ગણાતો હોય, પુખ્ત ઉંમરના બીજા બધા અધિકારો તેને ભોગવવા મળતા હોય તો મતાધિકારનો હક પણ તે ઉંમરે કેમ પામ ન થવો જોઈએ ? શા માટે એને માટે ૨૧ વર્ષની ઉંમર હોવી જોઈએ ?

હિંદુ ધર્મની જૂઞ્ઞ કોઈ એક પથગણને પેદા થઈ હોય અને તે પોતાને માટે ને અનુયાયીઓ માટે ધર્મ સ્થાપે, લેખિત બધારણ-તેનો બોધ ધર્મગ્રંથ રૂપે એના શિષ્યો સમ્રહીને, હવે પછી એની વિરુદ્ધ વર્તવાનો કોઈને અધિકાર નથી તેમ સીલસિક્કો મારે તેવું જોવા મળતું નથી. લોકશાહીની જૂઞ્ઞ જેમ બ્રિટનના નાના વર્ગને શરૂ થઈ અને તે વિસ્તરતી રહી તેમ હિંદુ ધર્મની જૂઞ્ઞ ઋષિઓ, રાજાઓ, શ્રેષ્ઠીઓ વગેરે વર્ગને ધીમે ધીમે જાગી અને તેનો વિસ્તાર ઉત્તરેત્તર વધતો રહ્યો છે. આથી હિંદુ ધર્મ કોઈ એક સ્થાપક હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી.

ધર્મસ્થાપક તરીકે જેમ કોઈ એક દાવો કરી શકે નહિ તેમ

વેદો અને ઉપનિષદોના કર્તા તરીકે પણ કોઈ એક દાવો કરી શકે તેમ નથી. આમાં કેવળ નમ્રતા, વિવેક છે એમ નહિ, પરંતુ એ સહિયારું કર્તૃત્વ છે તેનો સ્વીકાર છે. રામાયણનું કર્તૃત્વ વાલ્મીકિએ લીધું છે, મહાભારત-ગીતાનું કર્તૃત્વ વ્યાસે લીધું છે, તે પ્રમાણે ચાર વેદો અને ઉપનિષદોનું કર્તૃત્વ કોઈ એકનું હોત તો તેનો સ્વીકાર કર્યો હોત. પરંતુ આ જ્ઞાન કોઈ એક ઋષિને કે અમુક ઋષિઓને એક સમયે થયેલું નથી. વેદ એટલે જ્ઞાન. આ જ્ઞાન સૌથી પહેલું ઋગ્વેદમાં સંધરાયેલું છે. જગતનો એ સૌથી જૂનામાં જૂનો અંશ છે. ઉપનિષદ એ વેદોનો છેલ્લો ખંડ - ભાગ છે. ઉપનિષદ એટલે જિજ્ઞાસુ શિષ્યે આચાર્યના અંતેવાસી બનીને તત્ત્વચર્યા દ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન. વળી આ જ્ઞાનચર્યા કેવળ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે જ મર્યાદિત રહેતી એવું પણ નહિ. કદા ઉપનિષદમાનો એક ઉલ્લેખ જોતાં આની ચર્યા માટે બ્રહ્મર્મસદ નામની સભા પણ બોલાવવામાં આવતી અને તેમાં ઋષિઓ, મેધાવી પુરુષો, વિદ્વાનો, સ્ત્રીઓ વગેરે ભાગ લેતાં.

જેમ કોઈ સભામાં થયેલ કાર્યવાહીની નોંધમાં અનુમોદન અને વિરોધમાં બોલાયું હોય તે બંને લખાય છે. તેમ વેદોની, ઉપનિષદોની રચના જોતાં લિન્નલિન્ન મતો જોવા મળે છે. વેદમાં યજ્ઞોનો મહિમા જેમ પૂરેપૂરો કરવામાં આવ્યો છે, તેમ એનો વિરોધ પણ કરવામાં આવ્યો છે. વેદ કે ઉપનિષદ કોઈ એક શ્રદ્ધાને વશ થઈ સ્વીકારી લીધેલા મતનું પ્રતિપાદન કરવા નીકળેલા અંશ નથી. જિજ્ઞાસુઓ એ જ્ઞાન શોધવા નીકળ્યા છે કે માનવીનું બાહ્યજીવન અને આંતરિક જીવન શી રીતે ઉર્ધ્વગામી બને. એ માર્ગ કોઈને થઈ દ્વારા સાધ્ય થતો દેખાતો હોય એને બીજને ન દેખાતો હોય, તો પોતાનો માર્ગ સાચો પુરવાર ન થાય એથી દુઃખ ન થાય, આનંદ જ થાય, કે એ જૂલો પડતાં બચી ગયો. એ જ્ઞાનચર્યામાં એક પક્ષ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતો હોય અને બીજો ન કરતો હોય, તો એમાં કોઈ એક મતના ખંડનમંડનની કુસ્તી નથી. સત્ય શોધવા

નીકળેલાને ઈશ્વર હોય તેમ પુરવાર થાય તોપણ આનંદ છે અને ઈશ્વર નથી તેમ પુરવાર થાય તોય આનંદ છે. જે ઈશ્વર શોધવા નીકળ્યો હોય તેને એનો મત ખોટો પડે તો દુઃખ થાય, હાર થયેલી લાગે. પરંતુ જે સત્ય શોધવા નીકળ્યો હોય તેને જે સત્ય સાબિત થાય તે સ્વીકારવાની તૈયારી હોય છે. માનવજીવન ઉર્ધ્વગામી - ઉન્નત કેમ બને, તે માર્ગ વેદ અને ઉપનિષદના ઋષિઓ શોધવા નીકળ્યા છે અને તેમા સૌ જિજ્ઞાસુઓનો સાથ લઈને આગળ વધ્યા છે એટલે કોઈએ એને પોતાનું એકલાનું કર્તૃત્વ માન્યું નથી.

હિંદુ ધર્મસત્ય-અમૃત શોધવા નીકળેલો માર્ગ છે એટલે એક કળે જે સત્ય લાખ્યું હોય તે જ આખરી સત્ય છે અને એની વિરુદ્ધ જે કંઈ પ્રતિપાદન થાય તે અસત્ય - અધર્મ છે તેવું અસહિષ્ણુતાભર્યું વલણ તેણે અપનાવ્યું નથી. આજનું સત્ય આવતી કાલે અસત્ય સાબિત થાય તો તે સ્વીકારવાની હિંદુ ધર્મમા તૈયારી છે વિવેકાનંદે સત્યશોધકની એ તૈયારી સર્વ ધર્મોએ રાખવી જોઈએ તેમ જણાવતા કહ્યું છે કે, ધર્મત્રયોના બધા પૃષ્ઠો લખાઈ ગયા છે એમ માની લેવાનું નથી એના કારણે લખાવાના પૃષ્ઠો બાકી છે તેમ માનવાનું છે અને એને લખનારા પયગંબરો જન્મવાના છે તેમ સ્વીકારી તેમને નવા સત્યને આવકારવા તૈયાર રહેવાનું છે.

મતલબ કે, હિંદુ ધર્મમા કોઈ પયગંબર કે ધર્મત્રય પૂરતી ઓથોરીટી સીમિત નથી. સત્ય સ્વયં ઓથોરીટી છે. અગ્નિ અગે જેમ કોઈ ઓથોરીટીની જરૂર નથી, એ પોતે જ એનું સીધું પારખું આપી શકે છે અને જેને ખાતરી ન હોય તે એને સ્પર્શાનિ અતુલવ કરી શકે છે, તેમ હિંદુ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જ એની ઓથોરીટી છે અને એની પ્રતીતિ એ રીતે જીવન જીવવવાથી થઈ શકે છે.

હિંદુ ધર્મનું બંધારણ વટવૃક્ષ જેવું છે

આર્યો મધ્ય એશિયામાંથી ભારતમાં આવ્યા ત્યારે એમનો જે કોઈ ધર્મ હશે તેના મંસ્કાર લઈને આવ્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે ધર્મ કે મંસ્કારનું આગવું ચિહ્ન ઇતિહાસમાં સંગ્રહાયેલું જોવા મળતું નથી. ઋગ્વેદ એ આર્યોનો અને જગતનો જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે, તે એમના ભારતમાં આવ્યા પછીની રચના છે તેમ એમાં જે ઉલ્લેખો અહીંના આદિવાસીઓ માટે છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. તે રચનામાં મધ્યએશિયાના એમના મંસ્કારનો ખિલકુલ હિસ્સો નહીં હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. ઋગ્વેદની ભાષામાં અને ઇરાનીઓના ધર્મગ્રંથ અવેસ્તાની ભાષામાં ફીક ફીક સામ્ય જોવા મળે છે. આર્યોની યજ્ઞપૂજા અને ઇરાનીઓની અગ્નિપૂજા વચ્ચે મળતાપણું કહી શકાય. આમ ઋગ્વેદમાં આર્યોના મધ્ય એશિયાના મંસ્કારનું ખીજ જોવા મળતું હોય તોપણ એનું વટવૃક્ષ વૈદિક ધર્મ તરીકે જે સ્વરૂપે જોવા મળે છે તે ભારતની જૂમિમાં વિકસેલું છે. આથી વૈદિક મંસ્કૃતિ એ ભારતીય મંસ્કૃતિ છે. પહેલા ઋગ્વેદમાં અને છેલ્લા અથર્વવેદમાં દેવો અને વિધિઓ અંગે જે તફાવત છે તે જતાવે છે કે પહેલા વેદમાં આર્યોએ પોતાના મંસ્કારને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, જ્યારે ચોથા વેદની રચનામાં આ દેશના મૂળ વતનીઓના મંસ્કારને માન્ય રાખી તેનું સંયોજન કરેલું છે. આથી એ કોઈકોના આચાર-મંસ્કારના એમાં ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. પહેલા વેદમાં ઝદુ, મંત્ર કે જૂતપૂજા અંગે કોઈ નિર્દેશ મળતો નથી, 'જ્યારે'

છેલ્લા વેદમાં તેના ઉદ્દેશો જોવા મળે છે. આથી ચાર વેદોના રચનાકાળ વચ્ચે ઠીક ઠીક કાળ વીત્યાનું પરિણામ છે તેમ એની સામગ્રી પોતે પુરાવો પૂરો પાડે છે. છતાં એ ચારે વેદોની રચનાનું બધારણુ, એના ચાર ખડો એકસરખા, દરેક વેદમાં જોવા મળે છે. વેદમાં મંત્રસંહિતા, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો એમ ચાર વિભાગ છે. પહેલા મંત્રસંહિતાના વિભાગમાં આ લોકમાં મંપત્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા અને પરલોકમાં મોક્ષ મેળવવાની આકાંક્ષા રજૂ થાય છે. પ્રાર્થના ને યજ્ઞો દ્વારા દેવોને પ્રસન્ન કરી એ મેળવવાનાં ક્રીયાકાંડ એમાં છે.

વેદકાળમાં આર્યો માંસાહારી હતા એટલે યજ્ઞમાં દેવોને પ્રસન્ન કરવા પશુને બલિ તરીકે હોમતા હતા. યજ્ઞના હવિને પવિત્ર માની એ માંસ બ્રાહ્મણો આરોગ્યવામાં હિંસાનું પાપ માનતા ન હતા. જૌહ ધર્મે અહિંસા ઉદ્દેશીને યજ્ઞો, કર્મકાંડ અને પશુહત્યાનો નિષેધ કરી નિરામિષ આહારનો પ્રચાર કર્યો. એની અસર આર્યો ઉપર થઈ અને ભોજનમાં માંસાહાર નિષેધ મનાવા લાગ્યા હતા. છતાં યજ્ઞનું માંસ પવિત્ર મનાઈને એ કાળ પછી રચાયેલી મનુસ્મૃતિમાં મનુએ એનો મહિમા કરતાં લખ્યું છે કે, ‘યજ્ઞનું માંસ ખાવું જોઈએ. યજ્ઞો માટે મૃગ અને પક્ષીઓને બ્રાહ્મણો મારે તેમાં પાપ નથી. પ્રજાપતિએ જે કંઈ સ્થાવર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે એ પ્રાણીઓના આહાર માટે છે. ચરનો આહાર અચર છે અને બળિયા ચરનો આહાર ભીરુ, નબળાં છે. યજ્ઞમાં કરેલો વધ તે હિંસા નથી. યજ્ઞનું માંસ ખાવાનું વિધાતાએ નક્કી કરેલું છે. એટલે જે એ માંસ ખાતો નથી, તે મર્યા પછી એકવીશ અવતાર પશુ થાય છે.’

આ આશા મનુએ કરી છે, છતાં આજના બ્રાહ્મણો આચરી શકશે? યજ્ઞમાં પશુ હોમવાનું મનુએ કહ્યું છતાં જૌહધર્મની પ્રજા અસરને લઈને તે હોમવાનાં બંધ થયાં અને તે વિનાનો યજ્ઞો ક્રિયાકાંડ આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે. મનુની માન્યતા પ્રમાણે યજ્ઞમાં

માંસ ન હોયું અને તે ન ખાધું તેથી પુરાહિતો એકવીસ અવતાર પશુયોનિમાં જન્મ્યા હશે તેમ બ્રાહ્મણો આજે શ્રદ્ધા ધરાવે છે ? મતસ્ય કે જો એ શ્રદ્ધા ધરાવતા ન હોય અને છતાં અધર્મ થયાનું માનતા ન હોય તો એ જ આચારની પરંપરાએ આગળ વધી ભવિષ્યમાં આજના યજ્ઞો બંધ થઈ જાય તો એથી ધર્મનો પ્રાપ્ત હણાઈ ગયો તેમ માનવું સાચું નથી. ધર્મનું કર્મકાંડ બાહ્ય સ્વરૂપ છે અને તે ભૂતકાળમાં બદલાયું છે તેમ ભવિષ્યમાં પણ બદલાતું રહે તેને સ્વાભાવિક માનવું જોઈએ.

વેદનો બીજો વિભાગ બ્રાહ્મણો છે અને તે ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો સીધે છે. આથી તેમાં કર્મકાંડના યજ્ઞના ઉલ્લેખો આવે છે તે સાથે ચાતુર્વર્ણ્યની ફરજો પણ જોવા મળે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખ છે કે વૈશ્યોએ રાજાને ઠર આપીને જીવવાનું છે. રાજા તેની ઇચ્છા મુજબ કર વસૂલ કરી શકે છે. શત્રોએ બીજા ત્રણ વર્ણની ચાકરી કરવાની છે અને સ્વામીઓ તેને મારી કે કાઢી મૂકવા સ્વતંત્ર છે. બીજાં વૃક્ષો ઉપર વટવૃક્ષોનો જોમ અધિકાર માન્ય થયેલો છે તેમ ક્ષત્રિયોનો બીજાઓ ઉપર રાજ્યાધિકાર સ્થાપિત થયેલો છે. વટવૃક્ષ વડવાઈઓ જમીનમાં બીડે મૂળિયાં નાખે તેમ વધુ સ્થિર થાય છે તેમ ક્ષત્રિયનો રાજ્યાધિકાર યજ્ઞમાં બલિ આપવાથી વધુ મજબૂત થાય છે અને તેની સત્તાને કોઈ ઉઠાવી શકતું નથી.

આ ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો પણ સમાજમાં દરેક કાળે એક સરખી જોવા મળતી નથી. આજે તો એ વિષય ધર્મનો રહ્યો નથી પણ રાજ્યનો ગન્યો છે. કેટલો ઠર સેવા તેની આજા ધર્મશાસ્ત્ર પાસેથી સેવાની રહી નથી. એનો નિર્ણય સરકાર નક્કી કરે છે. સમાજમાં બીજાઓ સાથેનું વર્તન નાગરિક કેમ કરવું તેનો નિર્ણય પણ રાજ્યનો અધિકાર મનાયો છે. કોઈ શેઠ આજે નોકરને મારી ઘડતો નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ એને મનસ્વી રીતે ઠાઠી મૂકી શકતો પણ નથી. આમ ધર્મનો બ્રાહ્મણોનો વિભાગ એ પણ ધર્મનું

બાહ્ય સ્વરૂપ છે.

વેદનો ત્રીજો વિભાગ આરણ્યકો છે. તેમાં કર્મકાંડને બદલે ઉપાસનાનું ઊર્ધ્વ સ્થાન આવે છે. જે ધર્મની અમુક કક્ષાએ આગળ વધેલા હોય તેમને માટે કર્મકાંડની જરૂર રહેતી નથી. કર્મકાંડ વિનાની ઉપાસના એ સાધનાની મધ્યમકક્ષા છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી આગળ વધી જે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે તે કક્ષાને માટે એની યોજના થયેલી છે. આમાં કર્મકાંડ ન હોય તોપણ પ્રાર્થનાની—ઉપાસનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ રહેવાની અને એ રીતે એ મધ્યમ કક્ષાનું ઊર્ધ્વ-કરણ હોવાથી એ પણ અમુક અંશે આચારનો એક ભાગ છે, જે ધર્મનો દેહ ગણી શકાય. કર્મકાંડને દેહનું જાડય રૂપ કહીએ તો ઉપાસનાને દેહનું નમળું રૂપ કહી શકાય.

વેદનો છેલ્લો વિભાગ ઉપનિષદોનો છે. જે વેદનું, ધર્મનું પ્રાણુતત્ત્વ છે. એમાં આત્મા પરમાત્માની નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉચ્ચ મીમાંસા આવે છે. એ વેદનો અત્તભાગ હોવાથી ઉપનિષદોને વેદાંત કહેવામાં આવ્યું છે. આ વેદાંત એ આર્ય ધર્મનું, હિંદુ ધર્મનું સનાતન શાસ્ત્રવત સ્વરૂપ છે. હિંદુ ધર્મને જે જાણવા માગે તેણે એના આ પ્રાણુતત્ત્વને જાણવું રહ્યું. વ્યક્તિનું સાચું સ્વરૂપ જેમ દેહ નથી પણ આત્મા છે, તેમ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ એના દેહ જેવાં કર્મકાંડ કે શ્રદ્ધિઆચાર નથી, પણ આત્મા જેવું તત્ત્વજ્ઞાન છે. કોઈ પોતાના કે પારકા ધર્મને પામવા ઇચ્છે છે એણે ધર્મના બાહ્ય દેહ-સ્વરૂપથી પ્રભાવિત થવાનું નથી કે સુગાવાનું નથી, પરંતુ એ દેહની અદર રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનને પામવા યત્ન કરવાનો છે. જે એ પ્રયત્ન કરે છે તેને એ ધર્મની મહત્તા સમજાય છે.

વેદોએ શરૂ કરેલી ઉપનિષદની આ તત્ત્વધારા તે કાળ પછી પણ ચાલુ રહેલી જેવા મળે છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને ઉપનિષદ તરીકે ઓળખાવવાની પરિપાટીને લીધે વેદકાળ પછી પણ ઉપનિષદોની રચના થતી રહેલી જેવા મળે છે. આથી ઉપનિષદો તરીકે આજે

હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા

જે સાહિત્ય હયાતી ધરાવે છે તેની સખ્યા લગભગ એકસો આઠ જેટલી થવા જાય છે. પરંતુ એમા ટેવળ દશ ઉપનિષદ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, જેમા લગભગ બધા તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર આવી જાય છે.

વેદમા વહેવારથી માડીને જીવ્યા તત્ત્વજ્ઞાન સુધીના વિષયો આવી જાય છે, છતાં એમા જેનો સમાવેશ ન થયો હોય તેનો ચાર ઉપર વેદોમા વિસ્તાર કર્યો છે. ૧. આયુર્વેદ, ૨. ધનુર્વેદ, ૩. ગાંધર્વવેદ અને ૪. અર્થશાસ્ત્ર. આરોગ્ય જળવવાના, આરોગ્ય સુધારવાના કાર્યોને ફરજનો, ધર્મનો એક ભાગ ગણી વેદનું નામ આપ્યું છે. શાંતિ મત્રની ઉપાસના ચીધનાર વેદ યુદ્ધવિદ્યાને પણ વેદનું ધનુર્વેદ નામ આપે છે સર્જીતને (કલાને) પણ ધર્મનું એક અંગ ગણી વેદ - ગાંધર્વવેદનું સ્થાન આપ્યું છે. એવો જ વેદ - અર્થના શાસ્ત્રને પણ ગણ્યો છે. આમ વેદ એટલે જ્ઞાનને હિંદુ ધર્મે મનુષ્ય-જીવનની ઉન્નતિ માટે અનિવાર્ય માન્યું છે. જ્ઞાન બે પ્રકારના છે. એક ભૌતિક જીવનનું અને બીજું આધ્યાત્મિક જીવનનું. અને એ જાનનેના જ્ઞાનને વેદરૂપે, ધર્મરૂપે ઉપાસના કરવાનું માહાત્મ્ય આપેલું છે.

વેદ પછી હિંદુ ધર્મમા સ્મૃતિઓનું સ્થાન છે વેદો મૌલિક સર્જન છે. એ ડાઈની નકલ કે ડાઈનો આધાર લઈને સર્જેલ નથી. જ્યારે સ્મૃતિઓ મૌલિક નથી, પણ વેદના આધારે સંપાદન કરેલ થયો છે. વેદોની સવિશેષ સમજણ સ્મૃતિઓમા આપેલી છે. જેમ વેદોમા બધા વિષયો આવરી લેવામા આવેલા છે તેમ સ્મૃતિઓમા ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ફરજોને વિગતે હિલેખ આવે છે. આજે હિંદુ સમાજનું જે સામાજિક બધારણ હયાતી ધરાવે છે તે સ્મૃતિઓને આધારે રચાયેલું છે. મુખ્ય સ્મૃતિઓ વીસ છે અને વૈદિક કાળ પછી પૌરાણિક કાળ (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ઈ. સ. ૭૦૦)મા જુદે જુદે સમયે રચાયેલી છે મનુસ્મૃતિ સૌથી પુરાણી છે અને મુખ્ય છે. તે પછી યાગવલ્કય અને પરાશર સ્મૃતિ-

ઓનું મહત્વ છે

અગ્રેજ અમલ ભારતમાં શરૂ થયો અને તેણે ધર્મમાં કબજો ન કરવાની નીતિ સ્વીકારી જુદા જુદા ધર્મના લોકો માટે જે સામાજિક કાયદા ઘડ્યા તેમાં મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનો આધાર લઈને હિંદુ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો. એ સ્મૃતિઓ વર્ણ અને જાતિભેદને સ્વીકારતી હતી એટલે હિંદુએ એની યાત્રામાં લક્ષ્ય કરવું જોઈએ એવો કાયદો હતો. પરંતુ યાત્રામાં પરણે તો લક્ષ્ય કાયદેસર ફરે નહીં. જાળલગ્ન અને અનેકપત્ની લગ્નનો નિયંધ ન હતો. વિધવા લગ્નની છૂટ ન હતી દીકરીને દીકરાની માફક જાપના વારસાની હકદાર ગણી ન હતી. અસ્પૃશ્યતા માન્ય રાખી હતી એટલે હરિજનને મંદિરમાં પ્રવેશવાનો હક્ક ન હતો, વગેરે વગેરે આ કાયદામાં શિક્ષિત હિંદુઓએ લોકમત જીતીને સુધારાઓ કરતા રહેવાનો માર્ગ અડધું કર્યો હતો. એ દિશામાં આરંભ થયો રાજા રામમોહન રોયના સતી થવાની પ્રથા બંધ કરાવવાથી માંડી છેલ્લે 'પ્રતિમા નવો ઘડાયેલો હિંદુ દેહ સુધીના પ્રયાસ જોઈ શકાય છે

જે કાળમાં સ્મૃતિઓ રચાઈ તે કાળમાં ૧૮ પુરાણો લખાયા છે. ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણ મુખ્ય છે સામાન્ય જનતા સમજી શકે તેની ભક્તિપ્રધાન કથાઓ એમાં છે એની સામે છેડે વિદ્વાનોની ચાચ પગણે ડૂબે એવા બુદ્ધિપ્રધાન છ દર્શનો છે રામાયણ અને મહાભારતમાં કથાગ્રસ સાથે હિંદુ ધર્મના આતરણાદ્ય સ્વરૂપને સાકાર કરવામાં આયું છે હિંદુ ધર્મની તથા મુખ્ય શાખાઓને આધારે વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાકત આગમોના અથો રચાયા છે જે પુરાણોના જેવું સ્થાન પોતપોતાના સપ્રદાયમાં ધરાવે છે.

હિંદુ ધર્મના આ અથોને એક વટવૃક્ષનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે જેમાં વેદ એ મૂળ છે, સ્મૃતિઓ, રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણો એનું વિશાળ યાદ છે. દર્શનો અને આગમો શાખાઓ છે, મુલાપિતો, કાવ્યો, નાટકો અને અલંકાર અથો પુષ્પો છે અને

એનું અમૃત કૃપા ભગવદ્ગીતા છે

ભગવદ્ગીતા એ વેદની માફક મૌલિક સર્જન છે એમ કહી શકાય નહીં એના કર્તા વ્યાસમુનિએ પણ એને ઉપનિષદનું દોહન છે એમ સ્વીકારેલું છે વળી એ મહાભારતનો એક નાનો સરખો ભાગ છે આથી ધર્મગ્રંથોમાં એનું સ્થાન સપાદિત થયેલ અથને સ્મૃતિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેવું કહી શકાય આમ એ ઉપનિષદોનું દોહન હોવા છતાં વ્યાસની પ્રતિભાને લીધે મૌલિક ધર્મગ્રંથનું બિચુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે ઉપનિષદોમાં પથરાયેલું એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વ્યાસે આત્મસાત્ કરીને ભગવદ્ગીતાના સ્વરૂપે પુનર્જન્મ આપ્યો છે ગીતાના એ પુનર્જન્મ પ્રભાવને લીધે પૂર્વજન્મના ઉપનિષદોની ઓજ તત્ત્વગાનીઓ કરતા રહ્યા છે ઉપનિષદોનો જે જાતનો રચનાપ્રકાર છે તે જ જાતનો ગીતાનો રચના પ્રકાર જેવા મને છે ઉપનિષદમાં જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ગુરુ પાસે બેસીને, અતેવાસી બનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ ગીતામાં પણ અર્જુન કૃષ્ણનો સખા હોવા છતાં શિષ્યભાવે જિજ્ઞાસુ થઈને પૂછા કરે છે અને કૃષ્ણ સખા હોવા છતાં ગુરુ રૂપે એની શકાનું સમાધાન પૂર્ણ સતોષ થાય ત્યાં મુધી કરતા રહે છે આ અથનો મહિમા કરતા કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપનિષદોરૂપી કામધેનુઓને ગોપાળ બનીને કૃષ્ણે દોહી છે અને ગીતારૂપી અમૃતનું અર્જુનરૂપી વત્સે પાન કર્યું છે અર્જુન જેવા ઋગ્વેદ-નમ્ર માણસો એનું પાન કરી જ્ઞાની બનતા રહ્યા છે આથી હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગીતા એ મુકુટમણિ છે અને જગતના ધર્મશાસ્ત્રો આગળ નાનું મુકાવી શકે તેવો એનો અળાળતો પ્રકાશ છે

હિંદુ ધર્મના આ આત્માને જે પિછાને છે તે એના બાહ્યદેહના રગદગથી અને રૂઢિઆચાર સાથે સમત ન હોય તોપણ એથી એનું મૂલ્ય ઓછું આકતો નથી બાહ્ય સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર સ્વીકારીને એ દિશામાં એ પ્રયત્નશીલ રહે છે અને એમાં

પરિવર્તન શક્ય છે તેથી એ નિરાશ થતો નથી. મહાત્મા ગાંધીએ અસ્પૃશ્યતા રૂપી રોગી અંગને હિંદુ ધર્મના કલક તરીકે ઓળખાવીને પોતાની વેદના વ્યક્ત કરી હતી અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણને એમના જીવનના કાર્યનું એક અંગ બનાવ્યું હતું. છતાં એ રોગવાળા હિન્દુ અંગને ભેદીને એના આત્માને એ પામી શક્યા હતા. દેહના કલકથી આત્માના અમરપણાને પામવામાં એમને કોઈ બાધા આવી ન હતી. ગાંધીજીએ ભગવદ્ગીતા અંગે પોતાનો અનુભવ જણાવતા લખ્યું છે કે—

‘મારી સમજ મુજબનો હિંદુ ધર્મ મારા આત્માને સંપૂર્ણ સંતોષ આપે છે. મારા આખા અસ્તિત્વને ભરી દે છે. અને ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદમાંથી મને જે આશ્વાસન મળે છે તે ગિરિ-પ્રવચન(બાર્દગણ)માંથી પણ નથી મળતું. જ્યારે શંકાઓ મારા મનને ઘેરી વળે છે, જ્યારે નિરાશાઓ મારી સામે ધૂરકે છે અને જ્યારે ક્ષિતિજમાં આશાનું એકે કિરણ દેખાતું નથી ત્યારે હું ભગવદ્ગીતા તરફ વળું છું અને તેમાંથી મને આશ્વાસન આપનાર એકાદ શ્લોક મળી રહે છે અને દયી નાખે એવા દુઃખની વચ્ચે હું મલકાવા લાગું છું. મારું જીવન અનેક બાદ કરુણ પ્રસંગોથી ભરેલું છે, અને જો તે પ્રસંગો મારા ઉપર કશી દેખીતી અસર ન મૂકી ગયા હોય તો તે ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશને આભારી છે.’

હિંદુ ધર્મ સમન્વય સ્વરૂપ છે

આર્યો ભારતમા આત્યા ત્યારે દેશના આદિવાસીઓને અનાર્યો, આર્યો નહીં, તેમ પોતાનાથી જુદા પાડ્યા હતા. આ અનાર્યોને તેમણે અસુર, રાક્ષસ, દસ્યુ વગેરે ઊત્તરતા ભાવના શબ્દોથી ઓળખાવ્યા હતા. વળી ગઈ કાલ સુધી એમ મનાતું હતું કે એ લોકો જગતી હતા અને તેમને કોઈ સંસ્કૃતિ ન હતી. પરંતુ ઉત્તરમા સિંધુની ખીણમા આર્યો આવતા પહેલાં સંસ્કૃતિ ખીલેલી હતી તેમ મોહન-જો-દરોની શોધ પછી પુરવાર થયેલું છે. એનો સગડ હમણાં છેક લોથન-ગુજરાત સુધી ખોદકામ થતા નીકળ્યો છે. આ ઉપરથી આર્યો આવતા પહેલાં ભારતમા સંસ્કૃતિ વિકસેલી હતી, તેના અવશેષો દટાયલા સ્વરૂપમા જોવા મળે છે. સિંધુની ખીણમા અસુરો, દક્ષિણમા દ્રાવિડિયનો અને મધ્ય ભારતમા વિવિધ જાતિઓમા વહેંચાયેલા લોકોને અનાર્યોના એક સમહત નામે ઓળખાવેલો જોઈ શકાય છે આર્યોની નજરે તો એ જઘા પોતાની સંસ્કૃતિ ધરાવતા હોવા છતાં એક સરખા અસંસ્કારી, અનાર્યો તરીકે એમનાથી ઊતરતું સ્થાન પામ્યા છે.

આજે પણ જગત સુધીના ઇતિહાસનો પરિચય થયા પછી પણ એક રૂઢિગત વલણ જોવા મળે છે કે દરેક પ્રજાને પોતાના જેવા જીવનરીતિ અને નીતિનિયમોમા સંસ્કારિતા લાગે છે અને જ્યાં એની ભિન્નતા હોય તેને અસંસ્કારી માની લેવામા આવે છે. ભિન્ન-ધર્મીઓ વચ્ચેનું અને દેશો વચ્ચેનું અતર મહદઅંશે આ રૂઢિગત

વસણુને આભારી છે. જે આ સ્થિતિ વીસમી સદીમાં પશ્ચિમ આફ્રિકા હોય તો વૈદિક કાળમાં, લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે આર્યોએ પોતાના સંસ્કારથી લિખિત એવા મૂળવતનીઓને અસંસ્કારી ગણીને હલકા માન્યા હોય તો એમાં નવાઈ નથી.

વળી આજે પશ્ચિમ વર્ણુનો, રંગનો, મહિમા વિજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા યુરોપ - અમેરિકામાં જોવા મળે છે. રંગબેદ એ યુરોપ અને ખાસ કરીને અમેરિકાનો ઉગ્ર સામાજિક પ્રશ્ન છે. અમેરિકન નિષ્ણો ધર્મે ખ્રિસ્તી છે અને ગૌરવર્ણુ અમેરિકનો જોવા જ શિક્ષિત અને રહેણીકરણીવાળા હોય તોપણ વર્ણુ કાળા હોવાથી સમાનતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આમડીનો ગૌરવર્ણુ જિયા પ્રકારના માનવીનું બાલ્ય લક્ષણ હોય તેમ આજે પશ્ચિમ જોવા મળે છે, તો એ લક્ષણ વૈદિક કાળમાં મહિમાવાળું હોય તો એમાં માનવપ્રકૃતિની બલિહારી માનવી રહી.

આર્યો વર્ણુ ગૌર હતા અને દેખાવે ઘાટીલા હતા. જ્યારે અનાર્યો રંગે કાળા અને બેડોળ હતા. આથી આર્યો એમનાથી પોતાને જિયા માનતા હતા. આર્યોના આગમનથી ભારતમાં બે વર્ણુના ભેદ આજે ચડે તેવા શરૂ થયા. જ્યાં સુધી આ બંને પ્રજાઓની લિખિતતા ચુસ્તપણે જારી રહી ત્યાં સુધી વૈદિક ધર્મની ખોલ-ખાલા ચાલુ રહી હતી. પરંતુ બે પ્રજાઓ રંગે જુદી હોય તોપણ એક દેશમાં સાથે વસવા નિર્માઈ હતી એટલે તેને એકતાના બાધને બાધનારું કોઈ તત્ત્વ સર્જ્યા વિના ન રહે અને જે એકું તત્ત્વ સર્જાય નહીં તો એકતાનું બળ પ્રાપ્ત થાય નહીં. લિખિતતા વર્ગવિગ્રહ અને યુદ્ધો ચાલુ રાખે.

આજે લિખિત-લિખિત ધર્મોની પ્રજાને એકતાથી બાધનારું તત્ત્વ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જોવા મળે છે. પરંતુ એ કાળે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો જન્મ થયો ન હતો. ધર્મની ભાવના એ જ એક તત્ત્વ એકતા પેદા કરનારું હતું. ધર્મ જ પ્રજાજીવનનાં બધા અંગોનું

રખેવાળ હતું એટલે એની સત્તા સર્વોપરી હતી. આથી બંને પ્રજાઓ રંગે જુદી હોવા છતાં ધર્મે એક થવાની દિશામાં પ્રગતિ કરતી રહી હતી. આર્યોનો વૈદિક ધર્મ યજુર્વાગ્ગદિવાળો હતો તેમ અમુરો અનાર્યોનો ધર્મ દેવોની પૂજા કરવાવાળો હતો અને દક્ષિણના દ્રાવિડો માતૃ-મૂલક સમાજ વ્યવસ્થાવાળા હોઈને માતા એ પુત્ર બની અધિષ્ઠાત્રી હોઈ, દેવીઓના એ મુખ્યત્વે પૂજા હતા. આમ ત્રણ ધારાઓ - ત્રિવેણીનો નવો સંગમ જે થયો તે રૂપ હિંદુ ધર્મ તરીકે પ્રગટ્યું છે.

હિંદુ શબ્દ કયાથી આવ્યો, કેવી રીતે આવ્યો, એ અંગે કોઈ ચોક્કસ ઇતિહાસ મળતો નથી. પરંતુ એ અંગે કેવળ અનુમાનો કરવામાં આવે છે. એક અનુમાન એવું છે કે સિંધુ ઉપરની આર્યોની નવી વસાહતને માટે મધ્ય એશિયાના એમના પિતરાઓએ ‘હિંદુ’ ઉચ્ચાર કર્યો હોવો જોઈએ પોતાના પરદેશ ગયેલા પિતરાઈઓને એ સિંધુ ખીણમાં વસતા હોવાથી હિંદુ તરીકે ઓળખાવ્યા હોય અને એ એમની ઓળખાણને એમની ઉચ્ચતાને લીધે મહિમા પ્રાપ્ત થયો હોય તેમ જનવાનો સંભવ કાઢી નાખવા જોવો નથી.

યુરોપિયનોએ હિંદુસ્તાનનો ઉચ્ચાર ઇન્ડિયા કર્યો એટલે જગતની પ્રજાઓ તો એને ઇન્ડિયા તરીકે જ ઓળખે છે એ જ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ ભારતના શહેરોના નામો એમના ઉચ્ચાર પ્રમાણે કરેલાં જોવા મળે છે તે જ નામે ઓળખાવામાં એ શહેરના સોઢા ગૌરવ લેતા જોવા મળે છે મુબઈનું બોમ્બે, ખેડાનું કેરા, ખલાતનું કેમ્બે, ભરુચનું બ્રોચ એમણે કરી નાખ્યું છે. ખરી રીતે પરદેશી પ્રજા તરીકે એમને સાચા ઉચ્ચારો કરતા કશું નથી. એ એની મર્યાદા ગણાવી જોઈએ. પરંતુ એ રાજકર્તા પ્રજા હતી એટલે એની ઉચ્ચતા સોઢાના મનમાં સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી આથી એમની ઉચ્ચાર અશુદ્ધિ એ મર્યાદાને બદલે માહાત્મ્ય બની ગઈ ! એ ખોટા ઉચ્ચારોવાળા નામો શહેરોના સુધરેલા નામો બની ગયા ! જ્યારે વ્યક્તિને કે સમૂહને એવું માહાત્મ્ય મળ્યું હોતું નથી અને એની

મર્યાદાને લીધે, એના ઉછેરને લીધે એ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે ત્યારે એ પછાત, ગામડિયો, અસંસ્કારી વગેરે નીચાપણાનો ભોગ બને છે. આ માનવ પ્રકૃતિને લીધે આર્યો મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા હતા એટલે એમને પોતાના પિતરાઈઓનું જાણપણું વસ્તુ હોય અને પેતે પછાત દેશમાં ગયા હતા તેમ લઘુપણું વસ્તુ હોય, તેને કારણે તેમણે, હિંદુ તરીકે ઓળખાવાનો જે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કર્યો હોય તેને જ ગૌરવ માની માહાત્મ્ય તરીકે સ્વીકારી લીધો હોય અને તે પ્રચલિત બન્યો હોય તો નવાઈ નહીં.

ખીજી રીતે જોઈએ તો આર્યોએ દેશની મૂળ વસ્તી સાથે એકાકાર થવાની જે ધર્મવૃત્તિ બતાવી અને એને પ્રતાપે આર્ધઅનાર્ધ અને દ્રાવિડ ત્રણે ધર્મોના, સંસ્કારનો, ત્રિવેણી સંગમ થઈને એ ત્રણેય પોતપોતાનું આગવું સ્વરૂપ ત્યજી દઈને એક નવા સ્વરૂપે પ્રગટી તે હિંદુ. ફરેક પોતાનું આગવું નામાભિધાન જરૂરી રાખવાનો આગ્રહ છોડી દીધો અને કોઈ એકનું નામ ચાલુ રાખીને ખીજને એનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવું પડ્યું એવી લઘુતા ન લાગે માટે એક નવું જ નામ પ્રજાએ, સંસ્કૃતિએ, સ્વીકાર્યું તે હિંદુ અને હિંદુ ધર્મ. વહેવારમાં અને વર્તનમાં કાળાગોરાનો, વર્ણનો અને નાતજાતનો, જાતનીયનો ભેદ હિંદુઓમાં આજ સુધી ચાલ્યો આવ્યો હોવા છતાં હિંદુ ધર્મ અગે સૌને એકસરખું પોતાપણું, આત્મીય-ભાવ વસેલો જોઈ શકાય છે. આર્યને હિંદુધર્મ પોતાની દેણખી છે અને જે અનાર્ધ છે તેને હિંદુ ધર્મ ખીજનો અપનાવવો પડ્યો છે એવો ભાવ જોવા મળતો નથી.

આર્યો યજ્ઞપૂજક હતા અને તેમના મુખ્ય દેવો ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ હતા તેમ વેદની ઋચાઓમાં વારંવાર એમના ઉલ્લેખો આવે છે. હિંદુ ધર્મ બનતાં મૂર્તિપૂજનો સમાવેશ થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણ દેવો મુખ્ય સ્થાન લે છે. અનાર્થો લિંગપૂજા કરતા હતા તેને આર્યો શરૂઆતમાં નિંદતા હતા, પરંતુ મૂર્તિપૂજનો

સ્વીકાર થયો એટલે શિવ-ચક્રને હિંદુ ધર્મના એક મુખ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા અને શિવલિંગની પૂજા દ્વારા લિંગપૂજાનો પ્રકાર આજે પણ ચાલુ છે.

આહાર, નિદ્રા, લય, મૈથુન, એ ચાર પ્રાણીની મૂળ પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવી છે. લય વિના પ્રીત નહિ એમ એ કારણે સ્વ-લાવની મર્યાદા માનવામાં આવી છે. પ્રાણી અને માનવી જેનો લય હોય તેને નમસ્કાર કરે છે. આ રીતે આદિવાસી પ્રજાઓમાં જુદા જુદા પશુ પક્ષીઓને દેવ તરીકે માનીને પૂજવાની પ્રથા એક યા ખીજે સ્વરૂપે જોવા મળે છે. નાગ દેવતાની પૂજા હિંદુ ધર્મમાં ચાલી આવે છે આજે આટલો વસવાટનો વિકાસ થયા છતાં દેશમાં દર વરસે સર્પદશથી સેકડોની સંખ્યામાં માણસો મૃત્યુ પામે છે. જ્યારે આમ સંસ્કૃતિની શરૂઆત હશે અને જંગલો ગાઢા હશે ત્યારે આ સર્પદશનો ઉપદ્રવ કેટલો ભારે હશે? માણસનો જન કેવળ સર્પની કૃપા હોય તો જ જ્યે તેમ ઠગલે ને પગલે જંગલમાં વિહરતા લોકોને લાગે તો એમાં નવાઈ નથી. એ રીતે નાગની પૂજા લયભાષી પેદા થઈ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ નાગને ગૌરવ આપવા શકરના કંઠનું આજૂપણુ જનાનું હોવાનો સંભવ કાઢી નાખવા જેવો નથી. આમ જુદા જુદા પ્રાણીઓને દેવોના વાહન તરીકે પ્રયોજીને તેમનો સમાવેશ પૂજા તરીકે કરી લીધેલો હોવો જોઈએ.

હિંદુ ધર્મમાં આ રીતે વિવિધ દેવદેવતાઓની પૂજા છે અને ખીજા ધર્મોમાં એ નથી એટલે સામાન્ય રીતે પરધર્મી લોકોને આ વિચિત્ર લાગે અને હિંદુ લોકો પછાત, અધશ્રદ્ધાળુ અને વેવલા દેખાય છે. આની અસર શિક્ષિત અને બુદ્ધિવાદી હિંદુઓ ઉપર પણ પડેલી જોવા મળે છે. ખીજા કોઈ ધર્મમાં આવા પ્રકાર ન હોય અને હિંદુ ધર્મમાં હોય અને તે આટલા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે એ હિંદુઓ માટે શરમભર્યું ગણાય પરંતુ મૂર્તિપૂજાને જો ધર્મ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એ બાળવર્ગ - પ્રાથમિક કક્ષાની

શરૂઆતનું શિક્ષણ સ્વરૂપ છે. બાળકને મૂળાક્ષરના શિક્ષણમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે એ અક્ષરોને મનમાં સ્થાયી કરવા એની સાથોસાથ ચિત્ર આપવામાં આવે છે. 'ક' લખીને સામે કલમનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે અને શિક્ષક બાળકને 'ક'ની મગજમાં સ્મૃતિ બાળવી રાખવા કલમનો 'ક' એને ગોખાવે છે. આ હક્ષાથી બાળક આગળ વધે છે પછી એવી એવી મૂર્તિની જરૂર રહેતી નથી. શિક્ષણનો પ્રકાર આજે બદલાયો છે અને મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ વાચનની મીઠી શરૂઆતથી કરાવવામાં આવે છે એટલે કલમના 'ક'ને બદલે પહેલે દિવસે એને 'પગ'નું શબ્દવાચન કરાવવામાં આવે છે અને એ શબ્દની સામે 'પગ'નું ચિત્ર બતાવવામાં આવ્યું હોય છે. બાળકને પોતાને પણ પગ સાથે લોકીની સગાઈ છે એટલે એના મગજને 'પ' અને 'ગ'ની છાપ ઝીલવામાં સરળતા થઈ પડે છે.

શિક્ષણમાં જે સ્થાન ચિત્રનું છે તે સ્થાન હિંદુ ધર્મમાં કે બીજા ધર્મમાં મૂર્તિનું છે. મૂર્તિનો આમ શિક્ષણમાં સ્વીકાર કર્યા પછી સવાલ ઊભો થાય છે કે જુદા જુદા દેવાને બદલે એક ઈશ્વરની જ મૂર્તિ શું કામ એક સરખી શિક્ષણ માટે જોવા કરવામાં નથી આવી? માણસ જે જૂમિકાએ હોય તે જૂમિકાની સત્તાને એ ઓળખતો હોય છે અને એ સત્તા સાથે એને કામ પાડવાનું હોય છે એટલે એને માટે તો એ સત્તાધીશ નાનો હોય તોપણ સર્વસત્તાધીશ જેવો છે. ગામડા ગામમાં રહેતા મોટા ભાગના સામાન્ય લોકોને મુખી, તલાટી કે આજના તંત્રમાં સરખાંયથી બહારના મોટા અધિકારી સાથે વહેવાર કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. એને માટે તો એ જ નાનામાં નાના અધિકારીઓ દેવાધિદેવ છે. એથી આગળની હક્ષાએ મામલતદાર સુધી ગામના એક નાના વર્ગને પાનું પાડવાનું હોય છે. કલેક્ટર સુધી કોઈક જ પહોંચે છે. આજે લોકશાહીમાં પ્રધાનો પ્રજામાંથી ચૂંટાયેલા હોય છે અને તેમનો લોકસંપર્ક હોવા છતાં ગામડામાંથી લાગ્યે જ કોઈને પ્રધાન સાથે કામ પાડવાનું બને છે.

આમ પ્રધાન સુધી જોને પરિચય નથી તેને એ મૂર્તિ સાથે તાદાત્મ્ય થવું સહેલું નથી. મૂર્તિ મોટી હોવાથી તેનો મહિમા જોટલો અજ્ઞાપ્યો આમજનને વસતો નથી, તેટલો મહિમા-આત્મ-સાતપણું એને નાની પણ એને પરિચિત મૂર્તિમા વસે છે. આથી માણસ જે ભૂમિકાએ હોય તે ભૂમિકાએથી મૂર્તિને લજે તો એમા વિવિધતા હોવા છતાં એકવિધતા રહેલી છે. મૂર્તિઓ લલે જુદી જુદી હોય પણ તે મૂર્તિઓ દ્વારા હેતુ તો ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનો છે. કલમનું ચિત્ર હોય, પગનું ચિત્ર હોય કે રેલગાડીને બદલે હવે નવી બાળપોથીમાં એરોપ્લેનનું ચિત્ર આવતું હોય પણ એ જાણનાર હેતુ અક્ષરગાનનું શિક્ષણ આપવાનો છે. એટલે ચિત્રોમા દેખાતી વિવિધતામા એકતા જ રહેલી શિક્ષણ દષ્ટિવાળાને દેખાય છે. જેનામાં શિક્ષણદષ્ટિ ન હોય તેને કેવળ ચિત્રોની વિવિધતામાં વિચિત્રતા દેખાય તો એમા કાંઈ શું કરે ?

શિક્ષણની પદ્ધતિઓ જેમ જુદા જુદા દેશમા થોડાઘણા ફેરફારવાળી અને અમુક બાળતમા સાવ ભિન્ન જોવા મળે છે તેમ ધર્મના શિક્ષણની પદ્ધતિઓ જુદા જુદા ધર્મમા જુદી જુદી હોય તેથી એ પદ્ધતિ ભિન્નતાને જ ધર્મ માની લેવો એ અણસમજ છે. શિક્ષણ-પદ્ધતિ એ સાધન છે અને જ્ઞાન એ સાધ્ય છે, એ જ રીતે ધર્મમાં આચાર, રૂઢિઓ, પ્રાર્થનાઓ, પૂજનો, કર્મકાંડ, વ્રતો, ઉપવાસો વગેરે ધર્મની શિક્ષણપદ્ધતિઓ રૂપી સાધનો છે, એ પોતે કંઈ ધર્મ નથી. એ દ્વારા જે સાધ્ય કરવાનું છે તે જ્ઞાન એ ધર્મ છે.

એક માણસ મૂર્તિમા ન માનતો હોય, નિરાકાર ઈશ્વરમાં માનતો હોય અને એ રીતે એ જ્ઞાનમાર્ગે ઉપાસના કરે, બીજો મૂર્તિમાં માનતો હોય અને તે પૂજા દ્વારા ભક્તિમાર્ગે ઉપાસના કરે અને ત્રીજો ઈશ્વરને ભૂતદયા સ્વરૂપે જોઈને એમા કર્મ દ્વારા ઉપાસના કરે, તો આ ત્રણેય ઉપાસનાના જુદા જુદા માર્ગો હોવા છતાં જો એ માર્ગથી એનું હૃદય નિર્મળ બને, તેનાં કાર્યો ઉદાર બને અને એનું ચરિત્ર

સાર્વિક બને તો એણે ધર્મનું સાધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમ કહી શકાય વિદ્યાર્થી સારામા સારી ગણ્યાતી પદ્ધતિથી શિક્ષણ લેતો હોય પણ એ પરીક્ષામા નપાસ થાય તો એણે સારી પદ્ધતિથી શિક્ષણ લીધું એ સાધનાનું એને માટે કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. એ જ રીતે ધર્મને માણસ કાઈ પદ્ધતિથી આચરે છે તે મહત્ત્વનું નથી, પણ એ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરે એ મહત્ત્વનું છે

હિંદુ ધર્મે શિક્ષણની એક જ પદ્ધતિ છે તેમ માનેલું નથી. મૂર્તિપૂજનો બ્યારે વૈદિક ધર્મ સાથે સમન્વય કરવામા આવ્યો ત્યારે એ કોઈ રાજપીય જોડાણ જેવું પોતાના પક્ષને બળવાન કરવા માટેનું વહેવારિક પગલું ન હતું વૈદિક ધર્મે પણ જુદા જુદા માર્ગો માન્ય રાખેલા હતા જ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ વૈદિક ધર્મે સ્વીકારેલા છે યજ્ઞ એ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે અને દેવોનો મૂર્તિ સિવાય તેમ સ્વીકાર થયેલો છે એ શિક્ષણને અનાર્યો સાથે સંયોજન થતા મૂર્તિપૂજના રૂપમા દાખલ કરવામા આવ્યું છે આમ મૂર્તિપૂજ એ ધર્મશિક્ષણનો, ભક્તિનો પ્રકાર છે જે ધર્મોમા મૂર્તિપૂજ નથી તે ધર્મોએ પણ એમની ગીતે ભક્તિનું માહાત્મ્ય સ્વીકારેલું છે દરેક ધર્મમા કોઈ ને કોઈ પ્રકારના પ્રાર્થનાઓ, ઉપાસનાઓ, કર્મકાંડ છે અને એ ભક્તિનો પ્રકાર છે આથી હિંદુ ધર્મમા વિવિધ મૂર્તિઓની પૂજા જેવા મગતી હોય તે કેવળ ભક્તિનો એક પ્રકાર જ છે તે કેવળ સાધન છે એ સાધન વિના જે ધર્મનું શિક્ષણ લઈ શકે તેમ હોય તેને માટે એ ફગળ્યાત નથી તેથી એ હિંદુ મટી જતો નથી આમ મૂર્તિપૂજ, એ હિંદુ ધર્મની વિચિત્રતા કરતા શિક્ષણની વિશિષ્ટતા છે

જ માણસને બધન અને મુક્તિ આપનારુ છે. આથી તે ઉપર સંપૂર્ણ ભાર મૂકતા જુદે કહ્યુ છે : ‘મારુ કર્મ તે મારી મિલકત છે મારુ કર્મ એ મને ઢાળનારુ મીજુ છે. મારુ કર્મ એ મારી જાતિ છે. મારુ કર્મ એ મારુ શરણુ છે. આ કર્મની શુદ્ધિનો આધાર સમ્યક્ દષ્ટિ ને સમ્યક્ સંકલ્પ છે’ આમ જે ભાર કર્મ ઉપર હિંદુ ધર્મ મૂકે છે તે જ ભાર બૌદ્ધ ધર્મ પણ મૂકે છે પરંતુ એ ધર્મ ઈશ્વરમા માનતો નથી, એટલે આત્મા-પરમાત્માના અને જીવ જીવ વચ્ચેનો હિંદુ ધર્મનો અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત એને સ્વીકારવાનો સવાલ જીભો થતો નથી.

ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમા ઈશ્વરનો સ્વીકાર હોવા છતાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત માન્ય નથી. માણસ મૃત્યુ પામે છે તે પછી એ ફરી જન્મતો નથી. પરંતુ એના કર્મનો બદલો કયામતને દિવસે, અંતિમ ન્યાય વખતે, મળવાનો છે તેમ બંને ધર્મોએ કયામતનો મહિમા કરેલો છે પુનર્જન્મમા નહિ માનવા છતાં આ બંને ધર્મોએ પણ કર્મફળનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારેલો છે. અંતિમ ન્યાય કરતી વખતે માનવીના કર્મોને આધારે એનો ન્યાય થવાનો છે.

હિંદુ ધર્મમા માણસ મૃત્યુ પામ્યા પછી એના કર્મ પ્રમાણે તરત પુનર્જન્મ પામે છે અગર એના કર્મ પ્રમાણે અમુક સમય જૂત-યોનિમા રહી તે અવસ્થા પૂરી કર્યા પછી પુનર્જન્મ પામે છે. જ્યારે ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમા આવો પુનર્જન્મ સ્વીકારેલો ન હોવા છતાં કયામતના અંતિમ ન્યાય પછી પુનર્જીવનનો સ્વીકાર કરેલો છે. કુરાનમા મહમ્મદ સાહેબે કહ્યુ છે કે, ‘આ અથ (કુરાન) તે નિસંદેહ તે લોકો માટે છે કે જેઓ જીરાઈથી બચવા માગે છે. આ બોમિયા ૩૫ છે. જેઓ પરલોકમા માને છે, જેઓ પ્રજાની પ્રાર્થના કરતા રહે છે અને ઈશ્વરે આપેલામાથી માગનારાઓને દાન દેતા રહે છે, અને જેઓ તે ગાન અને ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે કે જે ઈશ્વરે તમને બક્ષેલ છે અને જેઓ મહમ્મદ સાહેબ પહેલા અસ્લાહે

મીઞ અવતારી પુરુષોને બક્ષેલ હતું તેના ઉપર પણ શ્રદ્ધા રાખે છે ને જોએ મરણ પછીના જીવનમાં વિશ્વાસ રાખે છે. આવા લોકો જ પોતાના પાલનહારની લણી સન્માર્ગે જઈ રહ્યા છે. અને આવા લોકો જ કલ્યાણને પામશે.' (૨-૨ થી ૫)

આ જ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ અંતિમ ન્યાય પછી ધર્મિષ્ઠ માણસો જીવન પામશે અને અધર્મીઓને શાશ્વત સજા થશે. આ ધર્માધર્મનો નિર્ણય મનુષ્યોનાં કર્મો પ્રમાણે નક્કી થશે. ઈસુએ અંતિમ ન્યાય અંગે બાઈબલમાં કહ્યું છે :

“જ્યારે માનવપુત્ર બધા દેવદૂતો સાથે મહિમાપૂર્વક આવશે ત્યારે તે મહિમાલયા સિંહાસન ઉપર બિરાજશે. ત્યારે ગંધી પ્રજાઓને તેની સમક્ષ બેગી કરવામાં આવશે. અને જેમ ભરવાડ ઘેટાંને બકરીથી જુદાં પાડે છે તેમ તે લોકોને એકબીજાથી અલગ પાડશે. તે ઘેટાંને પોતાને જમણે હાથે અને બકરાંને ડાબે હાથે ગોઠવશે. પછી રાજા પોતાના જમણા હાથ તરફનાં દહેશે—

‘આવો મારા પિતાનાં કૃપાપાત્રો ! સૃષ્ટિના પ્રારંભથી તમારે માટે તૈયાર રાખેલું રાજ્ય ભોગવો ! કારણ, મને જૂબ લાગી ત્યારે આવો’ આપ્યું હતું, મને તરસ લાગી હતી ત્યારે તમે મને પાણી પાડ્યું હતું, હું અન્નપ્રયોગ પ્રવાસી હતો ત્યારે તમે મને આશ્રય આપ્યો હતો. હું ઉધાડો હતો ત્યારે તમે મને વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં હતાં. હું માંદો હતો ત્યારે તમે મારી ભાળ કાઢી હતી. હું કારાવાસમાં હતો ત્યારે તમે મને મળવા આવ્યા હતા.’

“ત્યારે એ ધર્મિષ્ઠ માણસો એમને પૂછશે, ‘પ્રભો, અમે ક્યારે તમને જૂબ્યા જેઈને ખવડાવ્યું હતું, અથવા તરસ્યા જેઈને પાણી પાડ્યું હતું ? તમને અમે ક્યારે અન્નપ્રયોગ પ્રવાસી જેઈને ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો, અથવા ઉધાડા જેઈને વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં હતાં, અથવા ક્યારે અમે તમને માંદા અથવા કારાવાસમાં જેઈને બંધર કાઢવા આવ્યા હતા ?’ ત્યારે રાજા તેમને જવાબ આપશે :

‘હું સાચું કહું છું કે, આ મારા ભાઈઓના અદનામાં અદના માટે જે કંઈ કયું હશે તે મારે માટે જ કયું છે.’

“ત્યાર પછી તે પોતાના ડાળા હાથ તરફનાઓને પણ કહેશે : ‘ઓ શાપિતો, મારાથી દૂર હો ! શેતાન અને તેના દૂતો માટે તૈયાર કરાયેલા શાશ્વત અગ્નિમાં પડો ! કારણ, મને જૂખ લાગી હતી ત્યારે તમે મને ખાવાનું નહોતું આપ્યું, મને તરસ લાગ હતી ત્યારે તમે મને પાણી નહોતું પાડ્યું. હું અળસ્યો પ્રવામી હતો ત્યારે તમે મને આશરો નહોતો આપ્યો. હું ઉઘાડો હતો ત્યારે તમે મને ઢાંક્યો નહોતો. હું માદો અને કારાવાસમાં હતો ત્યારે તમે મને મળવા નહોતા આવ્યા.’

“ત્યારે તે લોકો પણ કહેશે, ‘હે પ્રભો, ક્યારે અમે આપને જૂખ્યા કે તરસ્યા, અળસ્યો કે ઉઘાડા, માદા કે કારાવાસમાં જોઈ અને ક્યારે આપની સેવા નહોતી કરી ?’ ત્યાં રાજા તેમને સભળાવશે, ‘હું તમને સાચું કહું છું કે, આ મારા ભાઈઓમાંના અદનામાં અદના માટે નથી કયું તે માટે માટે જ નથી કયું. આમ એ લોકોને શાશ્વત સગ્ન થશે, પણ ધર્મિષ્ઠ માણસો જીવન પામશે.’

(માત્થી ૨૫-૩૧ થી ૪૬)

આમ ભક્તો કે જૂરા કર્મોનો બદલો માનવીને મૃત્યુ પછી મળવાનો છે તેમ આ બધા ધર્મોનો એક સરખો સિદ્ધાંત છે. વળી મૃત્યુ પછીના પુનર્જીવનનો પણ એમાં સ્વીકાર થયેલો છે. પછી એ જીવન પૃથ્વી ઉપરનું હોય કે પરલોકનું હોય. આ રીતે જોતાં બધા ધર્મોનો કર્મફળનો સિદ્ધાંત એક સરખો છે.

સત્કર્મો કોને કહેવાય તે અગે દરેક ધર્મે સ્પષ્ટતા કરેલી છે. કુરાનમાં જણાવ્યું છે કે, ‘તમારા નિયંતાની આજ્ઞા છે કે, તમે તેના સિવાય બીજા કોઈની પૂજા ન કરો, અને પોતાનાં માન્ય સાથે સદાચારથી વર્તો. ઈશ્વર સારી પેઢે જાણે છે કે, તમારા મનમાં

શું છે. જો તમે ભલાઈ કરશો તો જે ઈશ્વર તરફ વરેલા છે તેમના દોષો ઈશ્વર માફ કરી દે છે.

‘પોતાના સબંધીઓને હક્ક મારો નહીં, ગરીબોને તથા પરદેશીઓને દાન દો, પોતાની મતાને બરબાદ ન કરો, વ્યભિચારથી દૂર રહો. દોષ અનાયના ધનની ઇચ્છા પણ ન કરો. આપેલ વાય-દાઓ પાળો. તમને આખરે પૂછવામાં આવશે કે, તમે વચન પાળ્યું હતું કે નહિ. જે વાતનું તમને પૂરું જ્ઞાન નથી તેને પકડી ન રાખો. તે અંગે દોષના ઉપર આક્ષેપ ના કરો. ખરેખર તમારા કાન, આંખ અને હૃદય, સૌને પૂછવામાં આવશે કે, તેમણે કેવા કેવા અને કયાં કયા ભલાબૂરા કર્મો કર્યા હતા.

‘મનુષ્યના ખૂનને માટે અથવા આ દુનિયામાં ઝઘડાઓ પેદા કરવાની સજારૂપે દોષની કતલ કરવામાં આવે તે સિવાય જો દોષ દોષનો જીવ લેશે તો તે આખી માનવ જાતને હત્યાશે ગણાશે અને જે દોષ પણ એકનો જીવ ઉગારશે તેણે સૌ મનુષ્યનો જીવ બચાવ્યો એમ ગણાશે. માત્ર ન્યાયના કારણે સિવાય બીજા દોષનો જીવ ન લેા. આ સર્વ ઈશ્વરના આદેશ છે. તેને તમે સમજો.

‘ઈશ્વરના કાર્યોમાં પોતાનું ધન વાપરો. પોતાને હાથે પોતાને ખુવાર ન કરો. બીજાઓનું ભલું કરો. ખરેખર ઈશ્વર તેને જ ચાહે છે જે બીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે. તમે દોષને દાન દઈ તેને નુક-સાન પહોંચાડો તેના કરતાં લોકો સાથે પ્રેમથી બોલો તથા તેમની ભૂલોને માફ કરો તે વધારે સારું છે. દોષનો દેવ કરવો ખરાબ છે. ઈશ્વર તમને આ ખૂરાઈથી બચાવો. જેઓ અમીરીમાં ને ગરીબીમાં -જનને દશાઓમાં છૂટે હાથે દાન દે છે, ક્રોધને વશ રાખે છે તથા બીજાઓના ગુનાઓને માફ કરી દે છે તેવાઓ માટે સ્વર્ગ સર્જાયું છે. ઈશ્વર તેને જ ચાહે છે, જે બીજાનું ભલું કરે છે. જેઓ અન્યાયથી અનાયોની મિલકત પચાવી પાડે છે તેઓ સાચેસાચ પોતાના પેટમાં આગ ફાલવે છે. એમને બજાતી આગમાં જ હોમાવું પડશે.

‘સોફાને આદમના બન્ને દીકરાઓની વાત સાચેસાચી સંભળાવો. આ બંનેએ ઈશ્વરની ઉપાસના કરી પરંતુ ઈશ્વરે એકની ઉપાસના સ્વીકારી, બીજાની નહીં. આ બેઉમાંથી એકે બીજાને કહ્યું કે હું તને સાચે જ મારી નાખીશ. બીજાએ જવાબ આપ્યો: ‘તે તું મને મારવા આગળ વધીશ તોપણ હું તને મારવા નહીં ધમ્મું. ખરેખર હું એ ઈશ્વરથી ડરું છું’ એ સૌને ખાળે-પોળે છે. ઈશ્વરે આ બીજા છોકરાની ઉપાસના માન્ય રાખી, પહેલાની નહી. ઈશ્વર તેની જ પ્રાર્થના સ્વીકારશે એ બૂરા કામોથી બચતો રહેશે.’

આમ કુરાનમાં દાન, ક્ષમા, પ્રેમ, અક્રોધ વગેરેને સત્કર્મો કહ્યાં છે. બાઈબલમાં ઈશુએ ગરીબોની સેવાને સત્કર્મો કહ્યાં છે. તો સાથે ગિરિપ્રવચનમાં ક્ષમા અને પ્રેમનો એટલો જ મહિમા આપ્યો છે !

‘તમે જાણો છો કે, (વહ્દી ધર્મમાં) તમારા પૂર્વજોને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ખૂન કરીશ નહીં. જે ખૂન કરશે તેણે અદાલતમાં જવાબ દેવો પડશે. પણ હું તમને ‘કહું’ કે, જે ઢાઈ પોતાના બાઈ ઉપર ગુસ્સો કરશે, તેણે અદાલતમાં જવાબ દેવો પડશે અને જે ઢાઈ પોતાના બાઈને મૂરખ કહેશે તેણે વડી અદાલતમાં જવાબ દેવો પડશે, તેમ જે ઢાઈ પોતાના બાઈને નાસ્તિક કહેશે તેણે નરકના અગ્નિમાં પડવું પડશે.

‘વ્યભિચાર કરીશ નહિ એમ કહેલું છે તે તમે જાણો છો. પણ હું તમને કહું છું કે જે ઢાઈ માણસ ઢાઈ સ્ત્રી પ્રત્યે વાસના-અરી નજર નાખે છે તે મનથી તેની સાથે વ્યભિચાર કરી ચૂક્યો છે એટલે જો તારી જમણી આંખ તને પાપમાં પ્રેરતી હોય તો તેને કાઢીને ફેંકી દે, કારણ કે તારો આખો દેહ નરકમાં પડે એના કરતાં તારું એક અંગ નાશ પામે એ બહેતર છે.

‘આંખને સાટે આંખ અને દાંતને સાટે દાંત, એમ કહેલું છે તમે જાણો છો. તેથી જોલકું છું તમને કહું છું કે તમારું ખૂન કરનારનો સામનો કરશો નહીં, બલકે જો ઢાઈ તારા જમણા ગાલ

ગીતાદર્શન

ગીતા-માનવજાતિનો સનાતન સંદેશ

સ્વધર્મના પાયા ઉપર ભગવદ્ગીતાનું અમર તત્ત્વજ્ઞાન રચાયેલું છે. ગીતાના આરભમાં કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ માટે તત્પર થયેલા કૌરવ પક્ષના સેનાનીઓમાં પોતાના શુરુઓ, દાદા, મામાઓ, ભાઈઓ, સખા, સસરા, પૌત્ર, મુહુદો, સ્વજનો મોટા પ્રમાણમાં જોઈને અર્જુનને વિષાદ ઉત્પન્ન થયો. તે કારણે એના ગાત્રો ઢીલા પડ્યા. મોઢામાં શોષ પડ્યો. શરીર કપવા લાગ્યું. રૂવાડા ખડા થઈ ગયા. ત્વચા ખળવા લાગી. જિભા રહેવાની શક્તિ ન રહી. માથું ભ્રમવા લાગ્યું અને ગાડીવ હાથમાથી છૂટી ગયું.

પોતાના મનનો સાવ જણાવતા અર્જુને કૃષ્ણને કહ્યું: 'દુર્યોધનની લોભથી બુદ્ધિ વણ્ણમી છે અને તે કુળક્ષયને દેખતો નથી. પરંતુ જો હું આમાં કુળનો ક્ષય અને કુલ ધર્મનો ભોપ જોતો હોઉં તો પૃથ્વીના રાજ્ય ખાતર તો નહીં પણ ત્રણ લોકના રાજ્ય ખાતર પણ સ્વજનોને છોડવા તૈયાર ન થાઉં, પછી ભલે જાતે મોતને બેટલું પડે.'

કૃષ્ણ અર્જુનનો વિષાદ દૂર કરવા સ્વધર્મ આધીને જે જે સંશયો એને પેદા થયા છે તેને દૂર કરે છે. ગાતાના અંતમાં ન લડવાનો કેવળ એનો મોહ હતો તેમ સ્વીકારી અર્જુન સ્થિર બુદ્ધિથી યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે.

આ અંગે એક એવો બુદ્ધિયુક્ત સવાલ જિભો થાય છે કે કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર જ્યાં પાડવો અને કૌરવોની સેનાઓ સામસામી, યુદ્ધ માટે શત્રો સજીને જિભી છે અને જ્યાં યુદ્ધના આરંભ ટાળનારા

૪ : અમૃતમાર્ગ

શબો કૂકાઈ રહ્યા છે ત્યારે અર્જુન સાથે ગીતાનો આવો લાભો શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો કૃષ્ણને સમય હોય ખરો? વળી યુદ્ધના અનિષ્ટો પાડવેની ધ્યાનબહાર નહોતા એટલે તે નિવારવા માટે સમાધાનનો એકેય માર્ગ અજમાવી જોવામા બાકી રાખ્યો ન હતો. અર્જુનને એ ખબર જ હતી કે ભાઈઓ, દાદા, ગુરુઓ અને સ્વજનો સામે યુદ્ધ હતું આ જ્ઞાન એને કઈ કુડુક્ષેત્રની ભૂમિ ઉપર એમને ગોઠવાયેલા જોઈને પ્રથમ વખત જ થયું તેવું ઓછું છે? છતાં માની લઈએ કે એ જ્ઞાન હોય તોપણ પ્રત્યક્ષ સામનો કરવાનો આનીને બિંબો રહે છે ત્યારે વ્યક્તિને એવી લાગણી થઈ આવે તો નવાઈ નથી. પરંતુ અર્જુન જેવા સમર્થને એ સમજાવવા માટે આટલો લાભો સમય કૃષ્ણને લેવો પડે તે માની શકાતું નથી. મતલબ કે આવો કોઈ વાર્તાલાપ કુડુક્ષેત્રની ભૂમિ ઉપર કૃષ્ણ અર્જુનની વચ્ચે થયેલો હોવાનો સભવ નથી. પરંતુ વ્યાસે એને કદપીને એ પાત્રોના મુખમા આ તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે.

મહાભારત અને ગીતાના રચયિતા વ્યાસ મુનિ છે. વ્યાસનું ઋષ્ય હિંદુ ધર્મ ઉપર ક્યારેય ન ફેડી શકાય એવું મોટું છે વ્યાસે કેવળ ગીતા અને મહાભારત રચ્યા એટલું જ નહીં, પરંતુ વેદોના પાઠો કઠસ્થ પરપરાથી જળવાતા આવ્યા હતા તેને સૌ પ્રથમ અથસ્થ કરવાનું પ્રમાણુભૂત સંપાદનનું કાર્ય એમણે હાથ ધર્યું હતું. એ સંપાદન કાર્ય પછી ઉપનિષદોના દોહનને એક જ અથમા સધરી લેવા માટે તેમણે ગીતાનો અથ રચ્યો છે. આથી ઉપનિષદમા શિષ્ય ગુરુને નમ્રભાવે જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી પ્રશ્ન પૂછીને જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને ઋષિ તેના સશયનું નિવારણ કરે છે એ જ પદ્ધતિ વ્યાસે ગીતાની રચનામા અપનાવી છે, જે તક્ષવત છે તે એની પૃષ્ઠભૂમિને છે ઉપનિષદોમા આશ્રમના શાત-સાર્વિક વાતાવરણમા બ્રાહ્મણ ધર્મની અધ્યાપનવૃત્તિનું દર્શન થાય છે. એ જ્ઞાન આદર્શજીવન જીવવા માગતા ત્યાગીઓને જ પોસાય તેવું હોય અને સસારમા

ખેડેલા વહેવારના સમાજમાં તે પાળણું પોસાય નહીં તેમ જળપથે અજળપથે ગેરસમજ થવાનો ભય છે. આજે પણ ધર્મનો માર્ગ ચીંધવામાં આવે છે તો તરત સામાન્ય માણસ ખોલી જાડે છે કે વહેવારમાં એ રીતે વર્તવું પોસાય નહીં. જાણે કે ધર્મ એ સંસારમાં ખેડેલાઓનો માર્ગ નથી પણ સંસાર તજીને ખેડેલાઓનો પંથ હોય !

ગીતામાં વ્યાસે ઉપનિષદની અધ્યયન-અધ્યાપનની આશ્રમ-ભૂમિકાને જાહેર કરી કુરુક્ષેત્રની કર્મ-ભૂમિ લીધી છે. પાંડવો અને કૌરવોના યુદ્ધનો શાસ્ત્રાર્થ તપોવનમાં ખેડી કૃષ્ણને અર્જુન કરતા નથી. પરંતુ જનને પક્ષો યુદ્ધ કરવા ઉત્સુક થઈને શસ્ત્રો સજી જિલા છે અને યુદ્ધની શરૂઆત થવાની ઘડીઓ ગણાય છે. અર્જુન પાંડવ સેનાનો સેનાપતિ છે. એના ઉપર જ પાંડવોનો વિજય અવલભેલો છે. કૃષ્ણ પણ આ યુદ્ધને અનિવાર્ય માની અર્જુનના સારથિ થઈને એમાં સહાયક થવા આવેલા સક્રિય પુરુષ છે. મતલબ કે આ ભૂમિ સંસારની વાસ્તવિક સંઘર્ષ-ભૂમિ છે. આ પશ્ચાદ્ભૂના કેનવાસ ઉપર ગીતાનો સંદેશ સંસારીઓને કહે છે કે ધર્મ એ કોઈ ત્યાગીઓનો જ વિષય છે એવું નહીં, સંસારીઓનો પણ એટલો જ વિષય છે. ખરેખર સંસારીઓનો જ એ મુખ્ય વિષય છે. ત્યાગીઓ તો સંસારથી વિરક્ત થઈને ખેડેલા હોઈ એમને પ્રત્યક્ષ કર્મ કરવાનું હોતું નથી. સંસારીઓને જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનું હોય છે. આથી એ અંગે અર્જુનની માફક દરેકને એક વખત નહીં પણ અનેક વખત વિપાદ ઉત્પન્ન થાય છે કે આ કરું કે ના કરું ?

અર્જુનની સ્થિતિમાં મુકાવાનું કોઈ વ્યક્તિને જીવનમાં કયાંય ન આવતું હોય તેમ જનવાનો સંભવ નથી. મોહ, શંકાઓ, નિરાશાઓ, વિપાદ માણસને જીવનમાં ક્યારેક ક્યારેક ઘેરી વળ્યા વિના રહેતાં નથી. તંદુરસ્તમાં તંદુરસ્ત માણસને પણ નાની મોટી ખીમારી ક્યારેક આવી જતી હોય છે, તેમ માનીને અને અર્જુન જેવા વીરને પણ જીવનમાં વિપાદ જન્મે છે તો સામાન્ય માણસ આ ખીમારીથી

સાવ મુક્ત રહી શકે એમ જનવું સંભવતું નથી. કોઈ કોઈ વ્યક્તિ એ ખીમારી કાયમ ભોગવતી હોય છે અને એવા સંશયાત્માઓ એમનામા ખીજી શક્તિઓ હોવા છતાં જીવનમાં સફળ થતા નથી. આથી અર્જુન દ્વારા વ્યાસે કેવળ અર્જુનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો નથી, કેવળ પાંડવ-કૌરવોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો નથી, કેવળ એ યુગનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો નથી, કેવળ હિંદુ ધર્મ પાળતા હોય તેવા કોઈ એક વર્ગનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો નથી, પરંતુ આખી માનવ જાતનો સનાતન પ્રશ્ન રજૂ કર્યો છે.

જ્યારે એવો સનાતન પ્રશ્ન રજૂ કરવો હોય ત્યારે એ ખીમારી કોઈ અસામાન્ય પાત્રની હોય તો જ એ સૌનું ધ્યાન ખેંચનારી બને. અર્જુન એવું અસામાન્ય પાત્ર છે. મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં એના પરાક્રમોથી એની અસામાન્યતા સાબિત થયેલી છે અને આ યુદ્ધમાં પણ એ વિજયી બનીને એ યશમા વધારો કરે છે. એવો અસામાન્ય પુરુષ વિષાદની ખીમારીમાં છેલ્લી ક્ષણે સપડાય ત્યારે એને તત્ક્ષણ સામે કરી દે તેવો ધનંતરી કૃષ્ણ જોવો જ અસામાન્ય જોઈએ. ગીતાની શરૂઆતમા વાયક સમક્ષ કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ અને કૌરવ-પાંડવોની સેનાઓ ખડી થયેલી સંજય તાદશ કરી દે છે અને શંખ ફૂંકાતા પણ ધડીલર સંભળાવા લાગે છે. પરંતુ અર્જુન સર્ગાવહાલાઓને જોઈને રાંકલાવે ગળગળો થઈ કૃષ્ણને કહે છે કે, 'હું જીત પણ ઇચ્છતો નથી, રાજ્ય પણ ઇચ્છતો નથી અને સુખ કે ભોગ પણ ઇચ્છતો નથી. એ બધું જેમના વિના તુચ્છ છે તેમને હણીને મેળવવાનો મને કોઈ રસ નથી.' | એ ક્ષણે વાયકની દૃષ્ટિ સમક્ષથી આખી કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ અદશ્ય થઈ જાય છે અને રહે છે કેવળ રથમાં બિરાજેલી બે વિરાટ વ્યક્તિઓ, કૃષ્ણ અને અર્જુન. આ વિરાટ વ્યક્તિઓને કીધે જ અર્જુન દ્વારા પ્રગટ થયેલ માનવજાતનો / સનાતન રોગ-વિષાદ, મોહ, કષારેય ન જીલાય તેવી સચોટ અસર વાયકને કરે છે.

શેક્સપિયરનું હેમ્લેટ નાટક પણ આજ રાગની ખીમારીને તાદ્દશ કરે છે, તે કારણે હેમ્લેટનું પાત્ર પ્રેક્ષકથી ક્યારેય વિસરાતું નથી. પિતાનું વેર લેવા એનું મન થનગની રહ્યું હોય છે. પરંતુ એ વેરી કાકા, હવે કેવળ કાકા જ રહ્યો નથી પરંતુ પોતાની માતાનો પતિ બન્યો છે. માતા પણ કાકાના જેવી જ પાપી છે, ખરી રીતે કાકા કરતાં પણ એ વધુ અધમ છે. એ એના પતિને મારી નાખવાના કાવતરામાં સામેલ થઈ છે. પતિનું કાસળ કાઢવામાં આવે તો જ એ પ્રેમીને પરણી શકે, છતાં એ ગમે તેવી અધમ હોય તોપણ મા છે એટલે તેના ખૂન દ્વારા પિતાનું વેર લેવાનો વિચાર એને સતાવતો નથી અને એ માતૃપ્રેમને લીધે એનો પતિ થયેલા કાકાનું ખૂન કરતાં પાછો પડે છે. એની પ્રેમિકા બેવકા નીવડે છે. આખો મંસાર એને ખાવા ધાય છે. આત્મહત્યા કરવાની નિરાશામાં ઘેરાઈ જાય છે. આ ખીમારી જેવી તેવી નથી. શેક્સપિયર નાટ્યકાર છે. એટલે એ ખીમારીનું નિવારણ કરવાનો એનો ધર્મ નથી, પરંતુ એ ખીમારીનું સચોટ, તાદ્દશ, લયંકર ચિત્ર મૂકીને નાટકને અંતે હાહાકાર વર્તાવે છે. માતા, કાકા ને એનો સહાયક મોતને બેટ છે એટલું જ નહીં પણ હેમ્લેટ પણ જીવનની રંગભૂમિ ઉપરથી વિદાય લે છે !

ગીતાનું પ્રયોજન કેવળ માનવજાતની ખીમારી આલેખવાનું નથી, પરંતુ એ ખીમારીમાંથી માનવજાત શી રીતે મુક્ત થઈ શકે એ ઉપચાર કરવાનું છે. આથી પહેલા અધ્યાયમાં વિષાદની ખીમારી જેને લાગુ પડે તેને કેવો મોહ ઊપજે અને કેવાં લક્ષણ એ રાગનાં દેખાય તે ધન્વંતરી નિદાન કરે તેમ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ખીમા અધ્યયથી કૃષ્ણ ઉપચાર શરૂ કરે છે અને એ માત્રા લેતા અર્જુનની પ્રકૃતિમાં જે જે પલટા આવે છે તે રજૂ કરે છે. કૃષ્ણ તે પ્રમાણે નવી માત્રાઓ આપે છે અને છેલ્લા અઢારમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણની સારવારથી અર્જુનનો રાગ શર્મા જાય છે અને તે પૂર્ણ તંદુરસ્ત બની યુદ્ધ કરવા તત્પર થાય છે. વિજયી બને છે.

અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચે કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ ઉપર આવો કોઈ સંવાદ થયો હતો કે કેમ એ કેવળ અનુમાનનો અને તર્કનો જ પ્રત્યુત્તર બની રહે. પરંતુ એ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. જે મહત્વનો છે તે એ કે માનવીને આવો વિષાદ, ખીમારી લાગુ પડે છે કે નહીં? અર્જુન જેવા મહારથીને પણ આવો વિષાદ જન્મે કે નહીં? એનો જવાબ હકારમાં છે. જે કદી ફાટે કે ફીટે નહીં તેવી ભૂમિકા આસે લીધી એમા એની મહત્તા અને મૌલિકતા છે. ગીતા આમ તો ઉપનિષદનું દોહન છે એટલે ખીજી રીતે વ્યાસનું એમાં કર્તૃત્વ ન કહી શકાય. છતાં એનું કર્તૃત્વ એવું મોટું છે કે એણે હિંદુ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના અથોમાં મુખ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કાળિદાસનું યકુતલ નાટક વિષયની નજરે મૌલિક નથી. મહાભારતમાં એ કથાનું વસ્તુ પડેલું છે. આમ કાળિદાસે નાટકનો વિષય મહાભારતમાંથી લીધેલો છે પરંતુ એણે એનું સર્જન એવું મૌલિક કર્યું છે કે એ વિશ્વ સાહિત્યની ચિરંજીવ નાટ્યકૃતિ બની રહી છે. વ્યાસે ગીતામાં ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન દોહીને સીંચ્યું હોય તેથી એનું કર્તૃત્વ કોઈ રીતે બીજું ઓતરતું નથી. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જે ભાષ્યો વિદ્વાનો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તરફથી રચાતાં રહ્યાં છે તે બધાનો પાયો મહદ-અંશે ગીતા રહ્યો છે.

ગીતાને મહાભારતના કુરુક્ષેત્ર ઉપર અર્જુન-કૃષ્ણ સંવાદ રૂપે ચોંટેલ છે તે એનું ખાલ સ્વરૂપ છે. રૂપક તરીકે એને જોવામાં આવે તો એનું આંતર સ્વરૂપ, કુરુક્ષેત્ર એ કોઈ બહારની ભૂમિ નથી, પરંતુ કામનાઓના પ્રગટીકરણનું સ્થાન-દેહ છે જે દરેક માણસનું કુરુક્ષેત્ર છે. મહાભારતનું યુદ્ધ પાંડવ-કૌરવો વચ્ચે લડાયું હતું તે જ યુદ્ધ દરેક વ્યક્તિની અંદર સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિઓ વચ્ચે ચાલતું હોય છે. એ યુદ્ધ જીતવું હોય અને અસદ્ વૃત્તિઓ ઉપર જીત મેળવવી હોય તે માનવી અર્જુન જેવો હોવો જોઈએ. અર્જુન વીર અને પરાક્રમી હતો એની સાથે નમ્ર અને ઝગજગતો તેથી

કૃષ્ણને તેણે સારથિ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. કૃષ્ણ અર્જુનનો રથ હાંકતા હતા એ પણ રૂપકની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એ રથ કેવળ સ્થૂળ નહોતો, સૂક્ષ્મ સુધ્ધાં હતો. અર્જુનના જીવન માર્ગના પણ એ સારથિ હતા. ગીતાનો બોધ કૃષ્ણ આપે છે તે ઉપરથી એમનું બાહ્ય અને આંતરિક સારથિપણ પુરવાર થાય છે.

અર્જુનને કૃષ્ણ સારથિ તરીકે મળ્યા એવું સદ્ભાગ્ય સૌને મળતું નથી, બલકે તે બહુ અલ્પ જણના નસીબમાં લખાયું હોય છે. કૃષ્ણ કંઈ એવા સુલભ નથી કે જેટલા અર્જુન તેટલા કૃષ્ણ હોય. એ સ્થિતિમાં જેમને કૃષ્ણ સારથિ તરીકે ન મળે તે જીવનનું કુરુક્ષેત્ર કંઈ રીતે સફળતાપૂર્વક લડી શકે? કૃષ્ણને પણ રૂપક તરીકે જોવામાં આવે તો તે બહાર શોધવા જવાનો નથી. અર્જુન એટલે બુદ્ધિની સજ્જતા અને નમ્રતા. એ જ રીતે કૃષ્ણ એટલે માણસનું અંતઃકરણ. આ અંતઃકરણ દરેકને કૃષ્ણની માફક સાચો માર્ગ ચીંધતું હોય છે. ગાંધીજી પોતાના અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે વર્તતા હતા એ સૌને વિદિત છે. પરંતુ એ પ્રમાણે સૌને અતઃત્માનો અવાજ દોરતો ન હોય તો એમા અતરાત્માનો દોષ નથી, પરંતુ એને અવગણનાર આપણો છે. કૃષ્ણ અર્જુનને જ દોરવા તૈયાર હતા અને દુર્યોધનને ન હતા એવું મહાભારતમાં જોવા મળતું નથી. દુર્યોધનની પાસે એ બુદ્ધના વિનાશમાથી બચાવી લેવા વિશ્વિકાર થઈને ગયા હતા અને તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ દુર્યોધને એના વડીલોની સલાહ જેમ અવગણી હતી તેમ કૃષ્ણનું પણ કથન કાને ધમ્મું ન હતું. દુર્યોધનની માફક માનવી અંતઃકરણની સલાહ સદા અવગણ્યા કરે તો અતરાત્માનો અવાજ મદ પડતો જાય છે. જાણે અતરાત્મા એને છોડીને ચાલ્યો ગયો હોય તેમ એને અવાજ આવતો ગિલકુલ સહજાતો નથી.

એવાં મનુષ્યો પણ ઓછાં જોવા મળતાં નથી કે જે મોહના આવરણમાં અસદ્વૃત્તિઓને વશ થઈ સ્વધર્મ ચૂકી અધર્મના જ

આચરણ કરતા હોવા છતાં એમનો અંતરાત્મા ડખતો નથી. એ પોતાનાં કર્મોમાં એટલા રચ્યાપચ્યા હોય છે અને ભૌતિક સુખોમાં ડૂબેલા હોય છે કે અંતઃકરણના સુખની કે એના અવાજની વાત કરનારને એ હસી કાઢે છે અને તેને વેદ્યા ગણી લે છે. આ સ્થિતિ થવાનું કારણ કે અંતઃકરણનું એમને માર્ગદર્શન, સલાહ જોઈતી નથી એમ જાણી લીધા પછી એ ચૂપ રહે છે. દરેકમાં અંતઃકરણ છે. પરંતુ એ અંતઃકરણને સારથિ તરીકે અર્જુનની માફક સ્વીકારીને ને ચાલે છે તેમને પૂર્ણ દૃષ્ટ્યરૂપે જોવા મળે છે અને દુર્યોધનની માફક ને એની સદા અવગણના કરે છે તેનામાં તે દેવળ સાક્ષીરૂપે જોવા મળે છે. તે સિવાય ને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એને સારથિ તરીકે સ્વીકારે છે તેમાં સલાહકાર, સહાયક અને સાથીના ઓછાવત્તા સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

આમ ગીતા દ્વારા મહાભારતના અર્જુનને પાત્ર તરીકે લઈને વ્યાસ મુનિએ દૃષ્ટાના મુખેથી જીવનસંદેશ સમગ્ર માનવજાતિને સનાતન કાળ માટે આપેલ છે.

કૃષ્ણ અને અર્જુનની દષ્ટિમાં રહેલો ભેદ

અર્જુન યુદ્ધ ન કરવાના જે ઠારણો આપે છે તે ત્યાગ, કુટુંબભાવના અને હિંસા અહિંસાની નજરે જોતા સ્વીકારી લેવા જેવા લાગે છે. દેવગ હસ્તિનાપુરની જ ગાદી નહીં પણ ત્રાયુલોકના રાજ્ય માટે પણ હું કુળક્ષય કરવા તૈયાર ન થાઉં, તે સાલળી એની ભાવના ઉપર વારી જવાનું મન થાય પરંતુ કૃષ્ણ એની એ ભાવનાને ટેકા આપતા નથી એને જાણી ભાવના તરીકે સ્વીકારતા નથી, એ દેવગ મોહ છે તેમ નિદાન કરે છે. સામાન્ય અર્થમાં મોહ એટલે માનવી સ્વાર્થશુદ્ધિને વશ થઈ કોઈ વસ્તુ મેળવવા ધર્માધર્મનો વિચાર ન કરતા એનેકેનપ્રકારેણ કાર્ય સાધે તે જ્ઞાતિ પરંતુ કોઈ શક્તિશાળી હોય, અર્જુનની જેમ યુદ્ધ જીતીને ન્યાયી ઉક્ક પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ હોય, છતાં તે જતો કરવાની તૈયારી બતાવે ત્યારે એ મોહને વશ થયો છે એમ કોઈ અર્થ કરવું નથી તે ઉદાર છે, ભાવનાશીલ છે તેવો ગુણ તેનો સ્વીકારીને તેની કદર ખૂજવામાં આવે છે જ્યારે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની આ વિચારસરણીને એવા કોઈ ગુણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેને મોહ, દૈયાનો દૂનગો ભાવ, સમત્વ શુદ્ધિના અભાવમાંથી જન્મેલી નિઃસ્વહીનતા માને છે.

આમ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેવાં આ મૂલ્યાંકનો જેવા મળે છે એનું કારણ, આપણે જે નજરે મૂલ્ય કરીએ છીએ તેમાં અને શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં જે નજરે મૂલ્ય કરવાની અર્જુનને શીખ આપે છે એ બેમાં રહેલી ભિન્નતા છે. સામાન્ય રીતે આપણી

સૌની પ્રવૃત્તિ ફળને લક્ષ્યમાં રાખી થતી જોવા મળે છે. પાંડવોને દુર્યોધન હેવટના સમાધાન તરીકે નિદાન પાંચ ગામની ઠકરાઈ પણ આપવા તૈયાર નથી. હવે જો એમને પોતાનું રાજ્ય મેળવવું હોય, મતલબ કે રાજ્યરૂપી ફળ મેળવવું હોય તો યુદ્ધ વિના ખીજે એકેય માર્ગ નથી. અર્જુન એ ફળ મેળવવાની ગણતરીએ યુદ્ધ લડવા તૈયાર થયો છે. આપણે સૌ પણ ઇચ્છત ફળ માટે કર્મ કરવા નીકળેલા છીએ. આથી અર્જુન રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે યુદ્ધ કરે તેને અનિવાર્ય, સ્વાભાવિક ગણીએ છીએ.

પરંતુ કુળક્ષય કરીને રાજ્યપ્રાપ્તિના ફળની આશા અર્જુન ઇચ્છતો નથી તેથી એને યુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જો એને યુદ્ધને અતે, કર્મને અતે પ્રાપ્ત થવું ફળ ન જોઈતું હોય તો પછી શા માટે એણે કર્મ કરવું જોઈએ? વળી જો આ કર્મ લોકોનું કલ્યાણ કરનારું હોય તો નિઃસ્વાર્થભાવે, સેવાભાવે એ કરવા પ્રવૃત્ત થાય. યુદ્ધનું આ કર્મ તો એવું દારુણ ફળ આપનારું છે કે સ્વાર્થને લીધે કે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી પણ કરવું ઉચિત નથી. યુદ્ધમાં આખા કુળનો નાશ થવાનો છે તેમ ચોખ્ખું અર્જુનને દેખાય છે. કુળનો નાશ થાય તો એ કુળમાં ચાલ્યા આવતા કુલધર્મનો આપોઆપ નાશ થાય. કુલધર્મ નાશ પામે એટલે એ યુદ્ધમાંથી બચેલો નાનો હતાશ વર્ગ અધર્મ તરફ વળે. અધર્મ પ્રવર્તે ત્યાં કુળની સ્ત્રીઓ બ્રહ્મ થાય અને પરિણામે કુળમાં વર્ણસંકરતા જન્મે.

યુદ્ધને લીધે પુરુષોનો ગોટા પ્રમાણમાં સંહાર થાય છે. સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને કુટુંબો અનાથ બને છે. આ સ્થિતિને લીધે ગતીય બ્રહ્મતા વધે છે. આ સદીમાં યુરોપમાં બે વિશ્વયુદ્ધ લગ્યાં તેને પરિણામે એ દેશોમાં પુરુષોની વસ્તી ઘણી ઘટી ગઈ અને અનાચારમાંથી ગેરદાયદેસર બાળકોનો નવો જ પ્રશ્ન યુરોપમાં પેદા થયો. આ પરિણામને ટાળવા માટે બર્નાર્ડ શો જેવા વિચારકે અમુક સંજોગોમાં એક પત્નીત્વનો દાયદો લગવો કરી અનેક

પત્નીત્વની નવી પરિસ્થિતિ સ્વીકારવી જોઈએ એવો વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો. એની પાછળ બ્રહ્મતાને નિવારવાના આપદ્ધર્મની દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં મહમ્મદ સાહેબે ચાર પત્ની સુધીની જે મનાઈ પાધી છે તે પણ તે વખતે આરબોમાં ચાલતા યુદ્ધોને લીધે વિધવા સ્ત્રીઓમાં અનાચાર ન ફેલાય અને કુલધર્મો નાશ ન પામે તે માટે અનેક પત્નીનો સ્વીકાર કરેલો જોવા મળે છે. માફી, પરસ્ત્રી સાથેના વ્યલિચારને ગુનો ગણવામાં આવ્યો છે અને ઈશ્વરની આજ્ઞાનો તેમાં લગ છે તેમ સ્વીકારી વ્યલિચારીને સજા કરવામાં દયા ન આવી જોઈએ તેમ જણાવ્યું છે.

યુદ્ધને લીધે આવનાર આ અનર્થકારી પરીણામ જોઈને અર્જુન રાજ્યપ્રાપ્તિનું ફળ જતું કરવા તૈયાર થયો છે. કારણ કે કુળના ધર્મનો લોપ થાય તેમનો નરક વાસ થાય છે મતલબ કે આ કર્મ રાજ્યપ્રાપ્તિનું ફળ આપે નોપણ મૃત્યુ પછી એ યુદ્ધના પાપને લીધે નરકમાં સ્થાન મળે. દુર્યોધનની બુદ્ધિ લોભથી વણસી છે તેથી એ આ પાપકર્મ કરવા તૈયાર થાય, પણ મોડું થઈ જાય તે પહેલાં એ પાપમાંથી અમે શુ કામ પાછા ન વળાએ ? શ્રીકૃષ્ણને આમાં અર્જુનની હિંમતતા દેખાતી નથી પણ મોઢ દેખાય છે, તેનું કારણ ખન્નેની દૃષ્ટિમાં મૂળગત ભેદ છે. અર્જુનની દૃષ્ટિ એટલે આપણા સૌમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી દૃષ્ટિ-ફળને માટે કર્મ કરવા તૈયાર થનારી દૃષ્ટિ. શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિએ અસામાન્ય ધર્મની દૃષ્ટિ છે. બધા ધર્મો માનવીને સત્કર્મની શીખ દે છે હવે એ સત્કર્મ કરવામાં માનવી શી રીતે સ્થિર રહી શકે અને કામનાઓને વશ થઈને એથી વિમુખ ન થાય, તે હિંદુ ધર્મનો વિશિષ્ટ માર્ગ ખતાવવા ગીતાનું પ્રયોજન છે.

હિંદુ ધર્મ, ગીતા કહે છે કે જો ફળ તરફ લક્ષ્ય રાખીને કર્મ કરવાની વૃત્તિ રાખશો તો જીવજીવામણીમાંથી ક્યારેય બહાર નીકળી શકશો નહિ. ફળની લાલસાને લીધે કર્મમાં સમત્વ બુદ્ધિ

નહીં અને સમત્વશુદ્ધિના અભાવે સત્કર્મ શું અને અસત્કર્મ શું તે જ પારખી શકાશે નહીં. ધણી વખત સમત્વશુદ્ધિને અભાવે અસત્કર્મ તે સત્કર્મરૂપે દેખાશે અને તે આચરવામાં ધર્મનું આચરણ દેખાશે. જેમ અર્જુનને યુદ્ધ ન કરવામાં ધર્મ દેખાય છે.

કર્મ, એ મનુષ્યને તારનારું અને કુળાડનારું છે તેમ સર્વ ધર્મોએ સ્વીકાયું છે. આથી કર્મ એ જ માનવીની સાચી મિલકત છે. માનવીએ મિલકત રૂપે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે કર્મ છે. જ્યારે અર્જુન અને એની જેમ આપણે કર્મને પદ્મે ફળને મૂકી માનીએ છીએ. આથી કર્મ કરતા પહેલાં ફળના લાભાલાભનો વિચાર કરીએ છીએ. હિંદુ ધર્મ કહે છે કે જે ફળનો વિચાર કરીને કર્મનો નિર્ણય કરે છે તે માયાવી માર્ગ છે. એ અર્જુનની જેમ છુલાવામાં નાંખે છે. કર્મનો નિર્ણય ફળની નજરે કરવાનો નથી પણ સ્વધર્મની નજરે કરવાનો છે, એ હિંદુ ધર્મનો જીવનમાર્ગ સૂચવતી ક્ષિત્સદ્ધી - તત્ત્વગાન છે.

કર્મે જ અધિકારી શું, ક્યારેય ફળનો નહીં,
મા હો કર્મફળે દષ્ટિ, મા હો રાગ અકર્મમા : (૨-૪૭)

માનવીએ સમત્વશુદ્ધિની દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી હોય અને તે ગળથી મૂલ્યાંકન કરવું હોય અને જીવનમાર્ગ પ્રકાશ કરવો હોય તો ઉપરના શ્લોકને ધ્રુવ તરીકે સ્વીકારવો રહ્યો. એ જે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તેમાં એની દષ્ટિ, ફળ-પરિણામ તરફ ન હોવી જોઈએ. એનો સ્વધર્મ છે એટલે એ કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. એનું જે પરિણામ આવે તે એણે નિર્લેપભાવે ભોગવવાનું છે. કર્મનો એને અધિકાર છે અને ફળનો નથી, એનો અર્થ એવો નથી કે એ કર્મમાંથી જે ફળ-પ્રાપ્તિ થાય તે એણે ભોગવવી નહીં. અર્જુન યુદ્ધમાં જીતે અને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર એનો અધિકાર નથી એમ નહીં, પરંતુ રાજ્યગાદી પ્રાપ્ત થાય તો તે ભોગવે અને યુદ્ધમાં મૃત્યુને ભેટવું પડે તો એ પરિણામ માટે પણ એ અફસોસ ન કરે. યુદ્ધનાં દારુણ

પરિણામ એ જ માને છે તે નજરે જોવાં પડે તો તેથી એ વિશાદ ન પામે. ક્ષણ તરફ નિઃસ્પૃહી થઈ જો પરિણામ આવે તે સહેવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

માનવીની ક્ષણ-પરિણામ એ મૂડી નથી પણ કર્મ એ મૂડી છે. એ મૂડી એણે સંચિત કરવી હોય તો ક્ષણની દૃષ્ટિ ન રાખતાં કર્મ તરફ રાખવી જોઈએ. વળી ક્ષણની આશા ન હોય તેથી કર્મ પ્રત્યે નિરસતા ન હોવી જોઈએ. કર્મની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. અર્જુનને રાજ્ય ન જોઈતું હોય તેથી એ સ્વધર્મની ઉપેક્ષા કરે તે સાચું નથી. કર્મ એ ખીજે શ્વાસોચ્છવાસ છે. શ્વાસોચ્છવાસ લીધા વિના માનવી જેમ જીવી શકતો નથી તેમ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું કર્મ કર્યા વિના પણ જીવી શકતો નથી. શરીરના આરોગ્ય માટે સ્વચ્છ હવાનો શ્વાસોચ્છવાસ જરૂરી છે તેમ જીવનના ઊર્ધ્વીકરણ માટે, સાચા સુખ માટે સત્કર્મનો શ્વાસોચ્છવાસ અનિવાર્ય છે. આમ જીવન માટે કર્મની આવશ્યકતા છે તેમ સમાજ માટે પણ એ અપરિહાર્ય છે. અર્જુનને એમ લાગતું હોય કે પોતાની જીવનયાત્રા એ રાજ્ય વિના ચલાવી શકશે તોપણ શ્રીકૃષ્ણ એને કહે છે કે લોકસંગ્રહ માટે લોક-હિતને લક્ષમાં લઈ એણે આ યુદ્ધ કરવું રહ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ગાંધારી સૌ પાંડવોનો વિજય ઇચ્છતાં હતાં, તે એમના પ્રત્યે પક્ષપાત તરીકે નહિ, પરંતુ એમનો પક્ષ ધર્મનો હતો અને દુર્યોધનનો અધર્મનો હતો. દુર્યોધનનો એ અધર્મ એટલી હદે પહોંચ્યો હતો કે એ સમાધાન તરીકે પાંચ ગામ પણ આપવા તૈયાર ન હતો. એ અંગે સર્વ વડીલોએ એને શિખામણ આપી હતી, પરંતુ એણે કોઈનું કહેવું માન્ય રાખ્યું ન હતું. મતલબ કે એનો અન્યાય છેલ્લી કોટિએ પહોંચ્યો હતો. સમાજમાંથી એવાં સાવ કાઢી ગયેલાં તત્ત્વોને દૂર કરવાં એ લોકસંગ્રહનું કાર્ય હતું. અર્જુનને અગાઉ જ જોયું હતું કે ક્યાં હતાં, તે પાછળ અનર્થને દૂર કરવાનું પ્રયોજન હતું. રાજ્યપ્રાપ્તિનો લોભ ન હતો. એ જ રીતે

દુર્યોધન સાથેનું યુદ્ધ પણ દેવળ રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે જ હતું તેમ એણે ન જોવું જોઈએ. બીજાં યુદ્ધો લોકસંગ્રહ તરીકે લડ્યો હતો તેમ આ પણ એણે લડવું રહ્યું. તે એનો સ્વધર્મ હતો. એ ક્ષત્રિય હતો. સમર્થ હતો. એના જેવો સ્વધર્મ આચરણ ન કરે તો એ અનર્થકારી બળોને સામાન્ય ક્ષત્રિય નિર્મૂળ કરી શકે નહિ. આથી અર્જુન ગાદીના ફળની ઇચ્છા જતી કરે તેથી યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકે નહિ.

યુદ્ધનું પરિણામ અર્જુને વર્ણવ્યું છે તેવું વિનાશકારી ન આવે તેમ શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું નથી. પરંતુ એથી અર્જુન માને છે તેમ એ પાપનો ભાગીદાર બને અને નરકજન્ય તે શ્રીકૃષ્ણને કબૂલ નથી. માનવીને જે બંધનકારક છે તે કર્મ નહિ, પરંતુ ફળની આસક્તિ. જો ફળની આસક્તિને વશ થઈને રાજ્યગાદી મેળવવાના દેવળ સ્વર્થ માટે એ યુદ્ધ ખેલે તો અર્જુન કહે છે તેમ એ કર્મ એને બંધનકારક થાય, એને કુલક્ષયનું પાપ લાગે અને તેનું ફળ ભોગવવું પડે. પરંતુ જો ફળની આસક્તિ વિના દેવળ સ્વધર્મ તરીકે યુદ્ધ લડવાનું કર્મ કરે તો એને પાપ લાગતું નથી.

આ સ્વધર્મનું દર્શન ભીષ્મ અને દ્રોણમાં જોવા મળે છે. બંને વડીલો પાંડવોનો વિજય થાય તેમ ઇચ્છે છે, દુર્યોધનને યુદ્ધ ન કરવા અને સમાધાન કરવા સલાહ આપે છે, છેવટ યુદ્ધનો આરંભ થવાની ઘડીઓ ગણાય છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર એમના આશીર્વાદ લેવા જાય છે ત્યારે પણ એ તમારો વિજય થાઓ તેવાં વચનો ઉચ્ચારે છે છતાં એ કૌરવપક્ષમાં રહીને પાંડવો સામે લડે છે। ભીષ્મે તે અગે કારણ જણાવ્યું હતું. અર્થને દેવળ પૈસા-લક્ષ્મીમાં સીમિત કરીએ તો વ્યાવહારિક અર્થ થાય કે માણસ ધનનો દાસ છે, પરંતુ ભીષ્મ દુર્યોધનના સેવક ન હતા. એ દાદા હતા. એમણે ગાદીનો ત્યાગ કર્યો હતો. છતાં ગાદીના હિતમાં અનાસક્તભાવે ઠેક સુધી પરાક્રમ કર્યો હતો. તે જીવન જોતાં અર્થનો ધન લક્ષ્મીનો પર્યાય અભિપ્રેત નથી. વ્યવહારની ભાષામાં અર્થ એટલે પૈસો થાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર(ઈકોનોમી)માં અર્થ એટલે તેનો વિશાળ અર્થ થાય છે-પૈસો, મશીનરી, કાચોપાકો માલ, કાર્યશક્તિ વગેરે, આ જ રીતે ધર્મમાં અર્થ એટલે મિલકત, મૂડી અને ગીતાની પરિભાષામાં સાચી મૂડી-મિલકત કર્મ છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મપુરુષ છે. ધર્મયુદ્ધ લડવા એ તૈયાર થયા છે. એમની સાથે ભીષ્મ જ્યારે વાત કરે ત્યારે સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં નહિ, પરંતુ ધર્મની પરિભાષામાં કરે તે સ્વાભાવિક છે. આથી 'અર્થસ્ય પુરુષો દાસો'નો અર્થ એ થાય કે પુરુષ અર્થનો એટલે કર્મનો દાસ છે. 'દાસસ્ત્વથો ન કસ્યચિત્' પણ કર્મ કાઈનોય દાસ નથી. હે યુધિષ્ઠિર ! આ સત્યથી હું ગાદી ઉપર જે હોય તેને પક્ષે લડવાનો છું.

આજના યુદ્ધોમાં પણ શું જોવા મળે છે ? જે દેશો યુદ્ધ ચડે છે ત્યારે સ્વધર્મ તરીકે પોતાપોતાને પક્ષે લડતા લશ્કરી-સૈનિકો શું એમનો પક્ષ ન્યાયી છે એમ માનતા હોય છે ? ભીષ્મની માફક એ લશ્કરોના સેનાપતિઓને જાણી વખત એમનો પક્ષ ન્યાયી છે તેમ લાગતું ન હોય છતાં એ લડવામાં પાછી પાની કરતા નથી. એ એમનો સ્વધર્મ છે. ભીષ્મ, દ્રોણ એ સ્વધર્મને વશ થઈ કૌરવોના પક્ષે મન મૂકીને લડતા રહ્યા અને વિજય પાડવોનો ઇચ્છ્યો ! આ ત્યારે જ જને કે કર્મનો પોતાનો અધિકાર છે—ફળનો નહિ તેની અનાસક્તિ સધાઈ હોય.

આપણાં શાસ્ત્રોએ ધર્મમાર્ગને ક્ષુરસ્ય ધારા-અસ્ત્રાની ધાર જેવો કહ્યો છે તે આ અર્થમાં. અર્જુનને રાજ્યપ્રાપ્તિનું ફળ ન જોઈતું હોય તોપણ એણે સ્વધર્મ ખાતર દાદા, ગુરુ, ભાઈઓ, પૌત્રો સર્વનો પોતાના હાથે વિનાશ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. એથી કુળક્ષય થતા જે દારુણતા જિભી થાય તે એણે જીવતા રહીને નજરે નીરખવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. આ માર્ગ ઉપર માણસ ત્યારે જ ચાલી શકે કે જ્યારે એ અનાસક્ત લાવે કર્મ કરતો હોય. કર્મને જ પોતાની સાચી મિલકત માને અને ફળની આશા રાખતો ન હોય. ફળની આશા વિના પણ કર્મમાં એટલો જ પ્રવૃત્ત હોય.

સ્વધર્મ કર્મ સૌને સરખું હિતકર છે

બવાય ધર્મોએ સત્કર્મની શીખ આપેલી છે પરંતુ માનવીની મુશ્કેલી જ એ છે કે એ બુદ્ધિથી સમજવા છતાં આસપ્તિને પરવશ બની તે આચરી શકતો નથી આનું મૂળ હિંદુ ધર્મ પ્રકૃતિ માને છે દેહ અને આત્માનો માનવી બનેલો છે હિંદુ ધર્મની પરિભાષા પ્રકૃતિ અને પુરુષ તરીકે એને ઓળખે છે સત્કર્મની એ ઝખના કરે છે તે આત્મા પુરુષની વૃત્તિ છે ઇન્દ્રિય સુખો, ભૌતિક સુખોની આસક્તિને વશ થઈ એ સત્કર્મ વિમુખ બને છે તે દેહ પ્રકૃતિની વૃત્તિ છે

આ પ્રકૃતિના ત્રણ પ્રકાર છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ દરેક માનવીની અદર આ ત્રણ પ્રકૃતિઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેલી છે પરંતુ એમાં એક પ્રકૃતિના ગુણો સ્વિશેષ મુખ્ય હોય છે અને બીજાના એનાથી ઓછા હોય છે. ત્રણ પ્રકૃતિના ૧૦૦ ગુણ માનીએ તો એક પ્રકૃતિના ૫૦ ઉપર ગુણ હોય તો એને મુખ્ય કહી શકાય બાકી ૫૦ ગુણમાં બીજાના ૩૦ હોય તો ત્રીજાના ૨૦ રહે કોઈમાં એકના ૭૫ ગુણ ઉપર ૫૫ હોય, તો કોઈમાં ત્રણ લગભગ સરખા ગુણ ધરાવતી હોય કોઈ વ્યક્તિ સાવ એક જ પ્રકૃતિના ૧૦૦ ગુણ ધરાવતી હોય અને બીજા ગુણ મુદ્દલ ન હોય તેવું બનવું શક્ય નથી

આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો-લક્ષણોનું નિરૂપણ કરતો ગીતામાં ૧૪મો અધ્યાય છે માણસ જેમ દેહ કે આત્મા વિનાનો કદપી શકાય નહિ, તેમ આ પ્રકૃતિ વિનાનો પણ કદપી શકાય નહિ તે પ્રકૃતિ, દેહ, ઇન્દ્રિયો સાથે અવિભાજ્ય અંગ છે.

તમ, રજ, તથા સત્વ, ગુણો પ્રકૃતિથી થયા

તે જ અવ્યય દેહીને બાધે છે દેહને વિધે. (૧૪-૫)

આમ દેહ સાથે જોડાયેલી પ્રકૃતિના ગુણો આગળ ૧૭મા સ્લોકમાં જણાવે છે.

સત્વથી ઉપજે જ્ઞાન, રજથી લોભ ઉપજે;

મમાદ, મોહ, અજ્ઞાન, ઉપજે તમથી સહુ. (૧૪-૧૭)

આ પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે કર્મના બેદ ધાડવામાં આવ્યા છે. દોષ પશુ માનવી કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. એના પોતાના માટે અને સમાજ માટે કર્મ કરવું એ એનું જીવન છે. માણસ ગમે તેટલો યાત્રી અને ત્યાગી હોય તોપણ એને જીવંત રહેવા ખોરાક લીધા વિના ચાલતું નથી. કેવળ યાત્રાના ખોરાકથી એનું પેટ ભરાતું નથી. આથી દેહના પોષણ માટે આહાર અને રક્ષણ માટે વસ્ત્ર-રહેઠાણુ ઝોજમાં ઝોજાં જોઈએ છે. આથી દેહયાત્રા માટે એક યાત્રીનું કર્મ કરવું રહ્યું. એ જ રીતે માનવી સમાજમાં રહે છે એટલે સમાજને જીવંત રાખવા પણ કર્મ અનિવાર્ય છે. જો સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન હોય તો વ્યક્તિ એની જીવનયાત્રા સરળતાપૂર્વક ચલાવી ન શકે. બધા માણસો જો યાત્રાનું કર્મ-બ્રાહ્મણનું કાર્ય સ્વીકારે તો ખેતીના ઉત્પાદન વિના એમનો જીવનનિર્વાહ શી રીતે ચાલે ? બ્રાહ્મણ અને વૈશ્યનું કાર્ય લોકો સ્વીકારે પણ રાજ્યની વ્યવસ્થા ન હોય તો ઉત્પાદનને લૂટી જનાર ધાડપાડુ આવે તો રક્ષણ શી રીતે થાય ? એ પ્રદેશની સમૃદ્ધિ જોઈ દોષ બહારનો રાજા કે પ્રજા આક્રમણ કરે તો એમાંથી કાણ ઉગારે ? આથી ક્ષત્રિય કર્મ કરનાર પણ જોઈએ. આ બધાં કર્મો વ્યક્તિ એકલે હાથે કરી ન શકે. એટલે બતાવ્યું કામ કરી શકે તેવા સેવક વર્ગ પણ જોઈએ. બ્રાહ્મણ કાર્ય કરનાર વર્ગ હોય તો સમાજ સરકારી, શિક્ષિત અને કાર્યમાં કુશળતાવાળો સર્જી શકાય. ક્ષત્રિય વર્ગ હોય તો સમૃદ્ધિનું રક્ષણ અને ઉપભોગ

થઈ શકે. વૈશ્ય હોય તો ઉત્પાદન અને વિનિમય થશે અને સેવક-વર્ગ હોય તો સહાયક બની શકે.

સમાજ અને વ્યક્તિ આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માગતી હોય તોપણ એને જીવંત રહેવા અને ઉર્ધ્વગામી બનવા ઉપરનાં ભૌતિક કર્મો અનિવાર્ય છે. આજની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ ચાર વર્ગ વધુ વિભાગમાં વહેંચાયેલા જોવા મળતા હોય તોપણ એની પ્રકૃતિમાં ફેર પડતો નથી. આજના લોકશાહી સમાજમાં ક્ષત્રિયવર્ગ જે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. રાજકારણીઓને આપણે ક્ષત્રિય કહી શકીએ. રાજ્ય વ્યવસ્થાની અને વહીવટની જવાબદારી એમના દ્વારા ચાલે છે. અને એમના નિર્ણય પ્રમાણે મોરચા ઉપર યુદ્ધ દ્વારા રક્ષણનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય લશ્કર કરે છે. બ્રાહ્મણના કાર્યને પણ વહેંચાયેલું કહી શકાય. પુરોહિત અને ધર્મગુરુ, શિક્ષક અને લેખક, ઓડીટર અને વકીલ, એમ એ કાર્યને લખાવી શકાય. વેપાર અને સેવા વિભાગને પણ એ રીતે વહેંચી શકાય. જૂનાં નામ આજે ન આપીએ અને નવાં પ્રચલિત નામ આપીએ તેમાં ભરકત નથી. પરંતુ એ કાર્ય સાથે જે પ્રકૃતિના ગુણો હિંદુ ધર્મે માન્યા છે તે બદલાતા નથી. એ કાર્યો આજે પણ વ્યક્તિ અને સમાજ માટે એટલા જ અનિવાર્ય છે.

સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ જેનામાં મુખ્ય છે તેનું કામ બ્રાહ્મણનું કહ્યું છે રાજસ પ્રકૃતિવાળાનું ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું કાર્ય અને તામસનું સેવા-શબ્દનું કાર્ય. આ પ્રકૃતિના ગુણો પ્રમાણે કર્મના બેદ હિંદુ ધર્મે પાડ્યા છે તે પાછળ કોઈ કર્મ જીંચું કે કોઈ નીચું તેવા બેદ આજે વ્યવહારમાં જે જોવા મળે છે તેને સ્થાન નથી. માણસને જે કર્મ જ કરવાનું છે અને ફળની આસક્તિમાંથી જીગરી જવાનું છે, તો એ ત્યારે જ સરળ બને કે એને કર્મમાં જ ફળની તૃપ્તિ મળે. માણસ કર્મનું ફળ શા માટે ઝંખે છે? એના મુખ માટે. પરંતુ એ મુખ એને કર્મ કર્યામાં જ મળી જતું હોય તો એને ફળની આસક્તિ નહિ રહે. રહેશે તોપણ એટલી તીવ્ર નહિ હોય.

જે માણસમાં સાર્વિક પ્રકૃતિ મુખ્ય હશે તો શિક્ષકના અધ્યયન-અધ્યાપનના કર્મમાં જ એને સુખના એટલા ઘૂટ પીવા મળશે કે એની આવક ઘાઈ એન્જિનિયર કે ડોક્ટર જેટલી નહિ હોય અને પ્રમાણમાં એના કરતાં એ સાદુ જીવન જીવતો હશે તો એને અસતોષ, ઈર્ષ્યા કે લોભ નહિ જ-મે શિક્ષકની આવકમાં એની જીવનયાત્રા આછી સુખપ્રદ નહિ હોય પરંતુ એની પ્રકૃતિ રાજસ હશે, પરંતુ વેપારધર્મામાં પડવાની તક મળી નથી એટલે મજેગોને આધીન થઈ એને શિક્ષક થવું પડ્યું હશે તો એને અધ્યયન અધ્યાપનના કર્મમાં સુખ મળશે નહિ અને એના ક્ષણ ઉપે મળતો પગાર ગમે તેટલો વધશે તોપણ તેનાય સતોષ નહિ હોય.

આથી કર્મ પ્રત્યે નિષ્ઠા અને કૃણ તરફ અનાસક્તિ જે કૃણ વવા માનવી માગતો હોય તો આ કઠણ, દુષ્કર કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવવાનું પ્રથમ પગથિયું તેણે પોતાની પ્રકૃતિ આજીવનને જે કર્મ સ્વભાવથી આનંદ આપનારું હોય તે પસંદ કરવું આ કાર્યની પસંદગી એ એનો સ્વધર્મ છે. અર્જુનનો એ રીતે સ્વધર્મ ક્ષત્રિયનો છે. લાભો કાળ એણે તે સ્વીકારીને કર્તવ્ય કર્મ અદા કરેલું છે. એ અગાઉ જે જે યુદ્ધ લડ્યો હતો તેમાં એનો સ્વર્થ ન હતો. વળી તે વખતે એ પોતાનો ધર્મ નથી એમ લાગ્યું પણ ન હતું. વળી સ્વધર્મમાં દોષ ન જ હોય તેવું દરેક વખત બંનવું પણ શક્ય નથી. એ જમાનામાં માસાહાર ત્યાજ્ય ન હતો અને આજે પણ જગત ઉપર ત્યાજ્ય બનેલો નથી. આ સ્થિતિમાં જે ખાટકાનો ધધો કરે છે તેને પ્રાણીહંસા કરવી જ પડે છે. જે કતવખાનામાં કામગીરી ગમવતો હોય તેને હાથે દરરોજ કેટલાય પ્રાણી હણાતા હશે. ફાંસીની સજા પામેલા ગુનેગારને ગળે ફાંસો દઈને ફાંસીખોરને પ્રાણ લેવો પડે છે એ સજા કાયદામાં રહીને ન્યાયાધીશને કરવી પડે છે આ હિંસા દરેકને પોતાના કર્તવ્ય કર્મ તરીકે કરવી પડે છે અને યુદ્ધમાં તો કેટલીય હિંસા થતી હોય છે મહાત્માજી અહિંસાના પૂજારી હતા, છતાં

કાશ્મીર ઉપરના પાકિસ્તાનના આક્રમણને મારી હઠાવવા નહેરુની સરકારે લશ્કર મોકલ્યું તેમા એમની સ મતિ હતી, એમણે તેને સરકારનો સ્વધર્મ માન્યો હતો.

ખેડૂતનું કર્મ નિષ્પાપ અને સમાજને પોષનારું મનાય છે ઉત્તમ ખેતી એમ એનો મહિમા ગાવામા આવ્યો છે આહાર વિના મનુષ્ય જીવી શકતો નથી અને અન્નાહાર ઉત્તમ આહાર માનવામા આવ્યો છે એટલે કૃષિને ઉત્તમ ગણવામા આવે તેમા અતિશયોક્તિ નથી. છતાં નાનામોટા જીવજંતુઓની હિસા ખેડૂતથી થાય છે આથી કોઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમા જોઈએ કે વત્તો દોષ ન હોય, તેનો સ્વીકાર કરતા ગીતા કહે છે—

સહજ દર્શમા દોષ હોય તોયે ન હોડવુ,

સર્વ કર્મે રહે દોષ ધુમાડો જેમ અગ્નિમા (૧૮-૪૮)

પરંતુ આ દોષ માનવીને બધન ઠરતો નથી, જે એ સ્વધર્મ તર્ગકે ફગની આસક્તિ વિના કર્મ કરે તો. આથી માનવીએ પોતાની પ્રકૃતિ જોળખીને કયા ક્ષેત્રના કર્તવ્યધર્મથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તેમ છે અને જે ફળ તેનાથી સતોષ માની એ જીવનયાત્રા ચલાવી શકે તેમ છે, તે વિદ્યાર્થી અવસ્થાના કાળમા પિછાળી લેવું જોઈએ

માનવીમા જે પ્રકૃતિભેદ છે તેનું કારણ હિંદુ ધર્મ પૂર્વજન્મ માને છે માનવીને એના કર્મ પ્રમાણે નવો જન્મ મળે છે બીજા જન્મમા યાદ સાથે આવતું હોય તો એની પ્રકૃતિ છે અનેક જન્મો સુધી માનવી ॥ જીવનયાત્રા ચાલુ રહે છે અનાસપ્તના જે લક્ષણો ગીતાએ વર્ણવ્યા છે તે ગિદ્ધિ કઈ હાથવેતમા પ્રાપ્ત થાય તેવી મુશ્કેલ નથી પરંતુ એ લાખો પથ એણે અનેક જન્મો દ્વારા કાપ વાનો છે. આથી જેણે એ દિશામા પૂર્વજન્મે જેટલો માર્ગ દાર્યો હશે ત્યાંથી એણે નવા જન્મે આગળ પ્રવાણ કરવાનું છે જુદા જુદા માનવીઓ જુદી જુદી પ્રકૃતિની દક્ષાએ જેવા મળે છે તેનું કારણ તેના પૂર્વજન્મનું કર્મ છે

માનવી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના વર્તમાનકાળ વેડફી નાખે, આવક કરતા ખર્ચ વધારી દેવાદાર બને તો એને ડાહ્યો ગણવામાં આવતો નથી, અવિચારી માનવામાં આવે છે. એ જ રીતે પુનર્જન્મના ભાવિનો વિચાર કરતો નથી અને આજન્મ ફળની કામનાઓને વશ થઈ આસક્તિપૂર્વક વેડફી નાખે છે તે એટલો જ અવિચારી છે. સાચી મૂડી કર્મ છે, ફળ નહિ તેમ સમજી જે તે સમિત કરે છે તે આજન્મે સુખી થાય છે અને પુનર્જન્મમાં પણ એ વારસો મળતો હોય છે એટલે સુખી થાય છે.

સુખ એટલે ઇન્દ્રિયસુખ કે ભૌતિક સુખ એવો સકુચિત અર્થ ધર્મને અભિપ્રેત નથી. ભૌતિક સુખની ક્ષુદ્રકતા એની છે કે જેમ જેમ તે ભોગવો તેમ તેમ એની કામના વધતી જાય છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા-અતઃકરણની પ્રકુલતા એ સાચું સુખ છે. સ્વધર્મને વશ થઈ જે કર્મનો અધિકાર માન્ય રાખી એ દ્વારા જે ફળ મળે તેમાં મતુષ્ટ રહે છે તે સાચો સુખી છે. એને પુનર્જન્મમાં એ પ્રકારની પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સુખી કરે છે - નવા કર્મ દ્વારા એ મૂડીમાં વધારો કરે છે

માનવી પૂર્વજન્મ પ્રમાણે બે પ્રકારની સપત્તિ લઈને જન્મે છે તેમ ગીતા માને છે. જે કર્મમાં ફળની આસક્તિ વિના નિષ્ઠા ધરાવે છે કે એછી આસક્તિ રાખે છે તે દૈવી સપત્તિ લઈને જન્મે છે, જે કામનાઓની આસક્તિને લઈને જ કર્મ કરે છે તે આસુરી સપત્તિ લઈને જન્મે છે અર્જુન દૈવી સપત્તિ લઈને જન્મેલો છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ એને ખ્યાલ આપતા કહે છે :—

મા કર શોક ઇ જન્મ્યો દૈવી સપત્તિને લઈ (૧૬ ૧૫)

ખીજી બાજુ દુર્યોધન આસુરી સપત્તિ લઈને જન્મ્યો છે એટલે તે કર્મબંધનમાંથી નીકળી શકતો નથી. જો આ જ ગતિ માણસની હોય અને તે પૂર્વજન્મથી પ્રકૃતિથી બધાયેલો હોય તો એ કામના-આસક્તિને વશ થઈ વર્તે તેમાં એનો શો દોષ ? પ્રકૃતિથી એ પરતત્ર હોય તો

એની પાસેથી સ્વતંત્ર કર્મની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? એ પ્રકૃતિથી પરતંત્ર છે, તેમાંથી સ્વતંત્ર થવા પુરુષાર્થ કરે એ જ એની મહત્તા છે ભારત પરતંત્ર હતું, તેમાંથી એ જાગ્યું અને તેણે પુરુષાર્થ ખેડ્યો તો એ સ્વતંત્ર બન્યું છે. એ વખતે એને આઝાદ થવાની ધગશ હતી ને આજે આઝાદ થવામાં જોવા મળતી નથી એટલે તેમાં એ જોઈએ તેટલી પ્રગતિ કરી શક્યું નથી. આ જ પ્રમાણે માણસને પ્રકૃતિની, કામનાઓની, ભૌતિક સુખોની પરતંત્રતા સાલવી જોઈએ એને બદલે સ્થિતિ બેસી જ જોવા મળે છે. માણસ પ્રકૃતિને વશ થવામાં, એની કામનાઓમાં રાચવામાં સુખ-સ્વતંત્રતા માને છે.

અગ્રેજોનું ગંભ્ય આવતા-પરદેશની ગુલામી આવતા સ્વતંત્રતાના મુખને ન ઓળખનારને ગુલામીમાં સુખ દેખાતું હતું અને ગાયુ હતું કે, હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન ! શા માટે ? વેર ગયા અને ઝેર ગયા, ગયા કાળાકાંઠ કરનાર. હિંદુસ્તાનમાં જે આતરવિગ્રહ અને અધાધૂધી ચાલતી હતી તે દૂર થઈ હતી અગ્રેજ સરકારના સળંગ રાજ્યનો અમલ આવ્યો હતો, પરંતુ આ હરખ અચાનકતાનો હતો. પરદેશી સરકારે પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા નવા વેર અને ઝેર પેદા કર્યા અને કાળો દેર કરવામાં બાકી રાખી ન હતી. એની જ રીતે વ્યક્તિ કામનાઓના મુખની પરતંત્રતાથી હરખાય છે અને એમાં જીવનની સિદ્ધિ માને છે. પરંતુ સાચું સુખ આઝાદી છે - શુ દેશની કે શુ વ્યક્તિની. કામનાઓમાંથી વ્યક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં મુક્ત થાય એટલી એ આઝાદ થઈ શકે.

ભારતને જેમ અગ્રેજોએ ગુલામ બનાવ્યો હતો તેમ વ્યક્તિને પ્રકૃતિએ ગુલામ બનાવેલો છે. વ્યક્તિ લાચાર બની ગુલામીમાં સડ્યા કરે એ એને માટે હિંમુપત્તભર્યું છે અને સ્વતંત્ર થવા એ પુરુષાર્થ કરે એ એનું ગૌરવ છે. ગયા જન્મે એ દિશામાં કામગીરી ન બળતી હોય અને તેની કામનાઓનાં બંધનવાળી પ્રકૃતિ મળી હોય તો જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગળી આજથી એ માટે પુરુષાર્થ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

શ્રદ્ધા-ભક્તિનો મહિમા શાથી છે ?

માનવીને સત્કર્મો સદ્ધર્મને બાધક ઢાઈ હોય તો એની પ્રકૃતિ છે. આથી એણે પોતાની પ્રકૃતિ ઓળખવાનું અને તેને મસ્કારવાનું કાર્ય કરવાનું છે. જો એ પ્રત્યે એ ઉપેક્ષા સેવે અને સત્કર્મોની મહેચ્છા રાખે, તો એ આકાશકુસુમવત્ નીવડે છે.

તમોગુણની પ્રકૃતિ નિમ્ન ઢાટિની છે. એ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આળસ એ એનું મુખ્ય લક્ષણ છે, એને પ્રાકૃત-પ્રાણીની પ્રકૃતિ કહી શકાય. સૃષ્ટિ તરફ નજર કરીશું તો કુદરત આળસુ જોવા મળશે. સિંહને વનનો રાજા કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ સિંહ પણ પ્રવૃત્તિશીલ જોવા મળતો નથી. એ ખોરાક માટે પ્રાણીનો શિકાર કરે છે અને પેટ ભરાય છે એટલે ત્યાં ને ત્યાં કલાકો સુધી ઘેનમાં પડ્યો રહે છે. પ્રવૃત્તિ ન હોય અને સમય આળસમાં ગાળવાનો હોય એટલે બિંધ એનો સાથી બને છે.

માનવી પ્રાણીની ભૂમિકાએ નથી એટલે આળસ એના દેહ સુધી સીમિત રહેતો નથી, પરંતુ એની બુદ્ધિ ને મનને પણ આળસ ચડે છે. આળસુ માણસને કામ કરવાની વૃત્તિ હોતી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિને કસવાનો પણ પ્રમાદ હોય છે. અમુક વાત હું ભૂલી ગયો એમ માણસ અવારનવાર કહેતો હોય છે અને ત્રીસરી જવું એ જાણે સ્વાભાવિક હોય તેમ માની એ જામત બનતો નથી. પરંતુ ભૂલી જવાનું કારણ ખીજું કંઈ નથી પણ સ્મૃતિનો પ્રમાદ છે. બુદ્ધિએ સ્મૃતિને સતેજ રાખવા જે જાગૃતિ રાખવી જોઈએ તે.

ન રાખી માટે એ જીલ્લાઈ ગયું. એ જ રીતે એક ચિત્તે કાર્ય ન કરવાથી એ ઉત્તમ થતું નથી.

વ્યક્તિએ જે કક્ષાનું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય તેવું ન થઈ શકે ત્યારે એ પોતાની શક્તિ ખડારનું છે તેમ માની સતોષ માને છે દરેક કાર્ય દરેક માનવી કરી જ શકે, તેવી એનામાં શક્તિ હોય તેમ માની લેવાની જરૂર નથી. પરંતુ વ્યક્તિએ, કાર્યમાં ઇચ્છિત કુશળતા કૃણીભૂત ન થઈ હોય તો એમાં એકચિત્ત દઈને કામ કરવાની એની ખામી હતી કે નહિ તે પ્રથમ તપાસી લેવું જોઈએ માણસને કામ કરવાની આળસ હોય છે ત્યારે સંજોગોને વશ થઈ ના છૂટકે એ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ મન સુદ્ધા પ્રમાદી પ્રકૃતિનું હોય છે એટલે તે એકચિત્ત થતું નથી, બેધ્યાન રહે છે. જે તમોગુણી પ્રકૃતિનો હોય છે તે નાછૂટકે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એનું પ્રમાદી મન એકચિત્તે પ્રવૃત્ત થતું નથી એટલે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું થઈ શકતું નથી.

જે તમોગુણી છે તે પોતાના લાલ માટે, સ્વાર્થ માટે પણ આળસ ત્યજી કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થતા નથી, એ પ્રગટ જોઈ શકાય તેવી પ્રકૃતિ છે. પરંતુ જે પોતાના સ્વાર્થ માટે કાર્યશીલ રહે છે અને આળસ કરતા નથી, તેય પોતાનો સ્વાર્થ ન હોય તો ખીજાને, સમાજને હાનિ થશે એમ જાણવા છતાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, તે પણ આળસનો જ પ્રકાર છે. આવા માણસો એ કામમાંથી છટકવા પોતાને સમય નથી તેવું બહાનું કાઢે છે. સમય નથી તે પણ એક પ્રકારની આળસની પ્રકૃતિ છે. વળી જે લોહિા પોતાના લાલ માટે અને સમાજના હિત માટે પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે, તેમની નજર ફળ તરફ હોય છે આથી કાર્યની અગત્ય સમજવા છતાં એમાં સફળતા નહિ મળે તેવા સંજોગો જોતાં એ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી એ દલીલ કરે છે કે નાહક શું કામ શક્તિ વેડફી નાખવી સમય બગાડવો, ટીકાપાત્ર બનવું? એ પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારની આળસ જ છે.

આ રીતે તામસ પ્રકૃતિને નીરખીએ તો કોઈ વ્યક્તિ એવી

જોવા નહિ મળે કે એનામા મુદ્દલ પ્રમાદ ન હોય. કોઈમા સૂક્ષ્મ પ્રકાર, કોઈમા મધ્યમ પ્રકાર, તો કોઈમા સ્થૂલ પ્રકાર રહેલો છે. સાત્ત્વિક પ્રકૃતિવાળામા પહેલો પ્રકાર, રાજસીમા ખીજો પ્રકાર તો તામસીમા ત્રીજો પ્રકાર. દરેકે પોતાની પ્રકૃતિમા રહેલી આળસને પિછાની લઈ તેને દૂર કરવા પ્રવૃત્ત રહેવાનું છે. જો આળસને દેશવટો દેવામા આવે તો માણસે કર્મમા ઝાયમ પ્રવૃત્ત રહેવું પડે. એથી માનવી યત્રવત્ જની જાય છે તેમ નિંદામા આવે છે. ઔદ્યોગિક યુગમા પશ્ચિમનો માનની એટલો બધો કામગરો થયો છે કે એને નવરાશ હોતી નથી અને યત્ર સાથે કામ કરતા એ પણ યત્ર જોવા જની ગયો છે.

આ ગેરસમજ ત્યારે થાય છે કે આળસ ને આરામ વચ્ચે રહેલો તફાવત સમજાયો હોતો નથી. માણસે આળસ ન કરવી એટલે આરામ ન કરવો, નવરાશ ન ભોગવવી એવો અર્થ થતો નથી. માણસે જેમ અકરાતિયું ખાવું ન જોઈએ, થોડું પેટ ખાલી રહે તેવા મિતા હારી જનવું જોઈએ, તેમ પ્રવૃત્તિ પણ અકરાતિયા ન કરવી જોઈએ. આગમનો - નવરાશનો સમય એમા પણ ખાલી રાખવો જોઈએ પરંતુ આરામ એટલે આળસ નહિ, જીંઘ નહિ, પરંતુ કાર્યનો ફેર બદલો કામથી સાજો ઘેર આવી પુરુષ નવરો પડતા ચોવટ કરવા બેસે કે નિંદામા સમય ગાળે કે ઘોળવા માટે તે આળસ, પરંતુ સ્ત્રી બાળકો કુકુબ સાથે સમય ગાળે, એમની પ્રવૃત્તિ અંગે જાણકારી મેળવે, એમને પ્રોત્સાહિત કરે અને પોતાના કાર્યથી માહિતગાર કરીને એમને પોતાનામા રસ ઉત્પન્ન કરે દિવસે બનેલો કોઈ પ્રસંગ કે પ્રકરણ અંગે ચર્ચા કરી ગુણદોષ તપાસે, એ દ્વારા સારાસારની દૃષ્ટિ બાળકોમા ખીલવે, કે મિત્રો સાથે એ રીતે સમય વિતાવે કોઈ શોખમા સમય ગાળી આનંદ મેળવે કોઈ સમૂહનું કાર્ય હોય તો એમા જામીદાર બને.

રવિવારની રજાને દિવસે ઘણા મોડા ઊઠવામા આરામ માને

ગયો ત્યારે ખીજ અધ્યાયમા શ્રીકૃષ્ણ એના એ વર્તનનું નિદાન કરતા સૌથી પહેલું ઉચ્ચારે છે—

ક્યાથી મોહ તને આવો બપન્યો વસમા પળે (૨-૨)

મોહ એટલે કોઈ વિષયમા કેવળ આસક્તિ જ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાનને કારણે પેદા થતો બુદ્ધિભેદ યુદ્ધ કરવું એ જ અર્જુનનું કર્તવ્ય હતું, છતાં અજ્ઞાનને લીધે યુદ્ધ ન કરવાનું એને કર્તવ્ય દેખાતું હતું આ બુદ્ધિભેદને મોહ કહ્યો છે કેવળ પોતાના કર્તવ્યમા જ આવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પરંતુ સમાજ સાથેની અપેક્ષાઓમા પણ પેદા થાય છે. મોટે ભાગે સૌની એ ફરિયાદ જોવા મળે છે કે એમની જે કદર થવી જોઈએ, જે આર્થિક લાભ મળવો જોઈએ, તે સેવા, શક્તિ પ્રમાણે નથી મળ્યા આમા સત્યાશ હોય તોપણ મોહની માત્રા ઘણી વખત વિશેષ હોવાનો પૂરો સંભવ છે

જે જ્ઞાનપૂર્વક સમાજનો વ્યવહાર નીરખે છે તે મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈન સાથે મહદ્ અંશે સહમત થશે. એમણે પોતાના વિષે કહ્યું છે કે, મેં સમાજ પાસેથી જે મેળવ્યું છે તે કરતા સમાજને ઘણું ઓછું આપ્યું છે આ રીતે હું સમાજનો નફો છું જ્યારે જે અજ્ઞાનને વશ થઈ વ્યવહાર મૂકવે છે તેને સમાજ પોતાનો નફો હોય તેમ દેખાય છે આ ખોટા મૂલ્યાંકનને પ્રતાપે એ સમાજને સાચા સ્વરૂપમા જોઈ શકતો નથી. આથી એ સાચું વર્તન કરે એ બનવું પણ મુશ્કેલ છે. સાચી વસ્તુ સાચા સ્વરૂપે માણસ ન જોઈ શકતો હોય તો એનું કારણ અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાનમાથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અર્જુનમા થયેલો જોવા મળે છે.

આમ જે માનવીમા તામસ પ્રકૃતિ મહામતી ધરાવતી હોય અને રાજસ ને સાત્ત્વિક લઘુમતીમા હોય તેનો સ્વધર્મ ચંદ્રનો છે. ચંદ્ર એટલે હવેલા, શુભામ, એવો જે વ્યવહાર સમાજમા સર્જાયો તે અહીં અભિપ્રેત નથી. પરંતુ જે પ્રકૃતિએ આગસુ છે, તે સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર કરે તો એને ફરજ પાડનાર કોઈ ઉપરી સત્તા ન હોય તો એ જવાબ

છે, પરંતુ એ જૂની જા્ય છે કે રોજના નિયમ પ્રમાણે બિંધ પૂરી થયા પછી પડી રહેતું તે આળસ છે. એને બદલે દરરોજ નિત્યકર્મને લીધે જે શોખનું કે રસનું કાર્ય ન થઈ શકતું હોય તે કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ સાચો આરામ છે. આરામ એટલે માણસના જીવનને અજવાળવાનું - માજવાનું કાર્ય, માણસ પ્રવૃત્તિમાં રહેવાથી શરીરના અંગોને જેમ થાક લાગે છે, તેમ મન-બુદ્ધિને પણ થાક લાગે છે. રાત્રે ઊઘી જવાથી શરીરને આરામ મળે છે, તેમ નવરાત્રનો સમય બીજી પ્રવૃત્તિમાં માજવાથી મન-બુદ્ધિને આરામ મળે છે અને નવા કાર્ય માટે એ પ્રકુલ્લ બને છે.

તમોગુણી આળસુ હોવાથી કાર્યમાં દરિદ્રી રહે છે તેથી બુદ્ધિમાં પણ દરિદ્રી હોય છે. કાર્ય અને બુદ્ધિ અરસપરસ સંકળાયેલાં છે તેવો ખ્યાલ ધણાને નથી. કાર્યથી બુદ્ધિ ખીસે છે. બુદ્ધિ એ મગજનો વિષય હોવા છતાં કાર્ય સાથે એનો ગાઢ નાતો છે. માણસ આળસુ પ્રકૃતિનો હોય તો એ કર્મ કરે છતાં એની બુદ્ધિ નહિ ખીસે. એ ઉઘમી પ્રકૃતિનો હોય તો કર્મ કરતાં કરતાં એની બુદ્ધિ ખીસતી જાય છે. આથી જે તમોગુણી હોય છે તે બુદ્ધિમાં દરિદ્રી હોવાથી અગ્નાની હોય છે. અગ્નાનીનું લક્ષણ એ સાચું અને ખોટું પારખી શકતો નથી. જ્યાં એ પારખી જ ન શકે ત્યાં સાચાનો આગ્રહ અને ખોટાનો ત્યાગ, એવો ઈષ્ટ નિર્ણય શી રીતે લઈ શકે ? આમ એનામાં પરખ-શક્તિ હોતી નથી એટલે એનું કર્તવ્ય શું, અધિકાર શો અને સમાજ સાથે શી રીતે વર્તવું તેમાં ખૂસો પડે છે. પરિણામે જે એનું કર્તવ્ય નથી તેને કર્તવ્ય માને છે અને જે કર્તવ્ય છે તેને અકર્તવ્ય માને છે. પોતાની મર્યાદા શી તેની ખબર નથી એટલે જે એને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ન હોય તેની અપેક્ષા રાખે છે. આ વર્તનને-સ્થિતિને ગીતાએ

ગયો ત્યારે ખીજા અધ્યાયમા શ્રીકૃષ્ણ એના એ વર્તનનું નિદાન કરતા સૌથી પહેલું ઉચ્ચારે છે—

કયાથી મોહ તને આવો બિપન્ન્યો વસમી પળે (૨-૨)

મોહ એટલે કોઈ વિષયમા કેવળ આસક્તિ જ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાનને કારણે પેદા થતો બુદ્ધિભેદ યુદ્ધ કરવું એ જ અર્જુનનું કર્તવ્ય હતું, છતાં અજ્ઞાનને લીધે યુદ્ધ ન કરવાનું એને કર્તવ્ય દેખાતું હતું. આ બુદ્ધિભેદને મોહ કહ્યો છે કેવળ પોતાના કર્તવ્યમા જ આવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પરંતુ સમાજ સાથેની અપેક્ષાઓમા પણ પેદા થાય છે મોટે ભાગે સૌની એ ફરિયાદ જોવા મળે છે કે એમની જે કદર થવી જોઈએ, જે આર્થિક લાભ મળવો જોઈએ, તે સેવા, શક્તિ પ્રમાણે નથી મળ્યા આમા સત્યાશ હોય તોપણ મોહની માત્રા ઘણી વખત વિશેષ હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

જે જ્ઞાનપૂર્વક સમાજનો વ્યવહાર નીરખે છે તે મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈન સાથે મહદ્ અંશે સહમત થશે એમણે પોતાના વિષે કહ્યું છે કે, મેં સમાજ પાસેથી જે મેળવું છે તે કરતા સમાજને ઘણું ઓછું આપ્યું છે આ રીતે હું સમાજનો ઋણી છું. જ્યારે જે અજ્ઞાનને વશ થઈ વ્યવહાર મૂલવે છે તેને સમાજ પોતાનો ઋણી હોય તેમ દેખાય છે આ ખોટા મૂલ્યાંકનને પ્રતાપે એ સમાજને સાચા સ્વરૂપમા જોઈ શકતો નથી. આથી એ સાચું વર્તન કરે એ બંનનું પણ મુશ્કેલ છે સાચી વસ્તુ સાચા સ્વરૂપે માણસ ન જોઈ શકતો હોય તો એનું કારણ અજ્ઞાન છે એ અજ્ઞાનમાથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અર્જુનમ થયેલો જોવા મળે છે.

આમ જે માનવીમા તામસ પ્રકૃતિ મહુમતી ધરાવતી હોય અને રાજસ ને સાર્વિક લઘુમતીમા હોય તેનો સ્વધર્મ ચક્રનો છે ચક્ર એટલે ઉત્ક્રાંતિ, ગુલામ એવો જે વ્યવહાર સમાજમા સર્જાયો તે અહીં અભિપ્રેત નથી પરંતુ જે પ્રકૃતિએ આજસુ છે, તે સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર કરે તો એને ફરજ પાડનાર કોઈ ઉપરી સત્તા ન હોય તો એ જવાબ

દારીમા બેતમા બનશે. આથી એણે ખીજના હાથ નીચે કાર્ય કરનારી નોકરી-શ્રદ્ધા કાર્ય સ્વીકારવું જોઈએ. નોકરીના નિયમને લીધે ફરજ ઉપર જવાની આજસમાથી એ ઊગરી જશે. જો આજસ કરે અને ફરજ ઉપર જવામા વિલંબ કરે તો એને જવાબ આપવો પડે છે. જ્યાં આ સ્થિતિ છે ત્યાં કર્મચારીઓ નિયમિતતા જાળવે છે અને જ્યાં કોઈ પૂછનાર નથી ત્યાં અનિયમિતતા પ્રવર્તી હોય છે. ખાનગી ક્ષેત્રે જોવા મળતી નિયમિતતા અને જાહેર સરકારી ક્ષેત્રે જોવા મળતી અનિયમિતતા એના પ્રત્યક્ષ પુરાવા છે.

કાયદાને લીધે કર્મચારીઓ સમયસર આવે, પરંતુ પ્રકૃતિમા આજસ છે એટલે ચિત્ત ઘર્ષને પૂરો સમય કામ કરતા નથી જેટલી વધુ આજસ પોપી શકાય તેટલી પોપીને ન છૂટકે જેટલું કામ કરવું પડે તેટલું કરે છે. આથી માણસ પોતાના સ્વતંત્ર ધવામા લાલની દૃષ્ટિએ વધુમા વધુ કામ કરે છે તે નોકરીમા કરતો નથી. જ્યાં કામના માપ ઉપર કિંમત ચૂકવવાની હોય છે ત્યાં વધુ કામ થાય છે. છતાં આપણા દેશના કર્મચારીઓ કરતા જાપાનના-પશ્ચિમના કામદારો વધુ કામ કરે છે આજસને પોષતા નથી. એમની પ્રકૃતિમા આજસનો ગુણ એટલો ઓછો થયો છે. ઓછા પગારને લીધે આપણા દેશમા કામ કરવાનું પ્રોત્સાહન મળતું નથી તેમ જયાવ કરવામા આવે છે. એમા તથ્યાશ હોવા છતાં મોટા પગારવાળા આજસને નથી પોષતા તેમ કહી શકાય તેમ નથી. મતલબ કે તમોગુણ - આજસની પ્રકૃતિ ભારતમા જાપાન કે પશ્ચિમ કરતા વિશેષ છે તે સ્વીકારવી જોઈએ અને તેમાથી બહાર નીકળવું જોઈએ.

માનવીએ જીવનમા જે વિકાસ સાધવાનો છે તે ગુણધર્મનો. આથી જેનામા તામસ પ્રકૃતિ છે તેણે ખીજનો પોતાનો ઉપર અકુશ સ્વીકારીને હૃદયમી જનવાની પ્રગતિ સાધવાની છે. પોતાની આજસને ઓળખી લીધી છે એટલે સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનો પરધર્મનો લોભ ન રાખતા નોકરીનો સ્વધર્મ ઊણો હોય તોપણ એ દ્વારા મુક્તિ મેળવવાની છે.

નોકરી એક રીતે પરતંત્રતા છે, પરંતુ એ અકુશ સ્વીકારીને જો ઉદ્ભવશીલતા સાધી શકાય અને આળસ ટાળી શકાય તો એ એને માટે સ્વતંત્રતા છે વળી એકચિત્તે જો કામગીરી બજાવે તો આળસ તો જાય, સાથે સાથે કર્મમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થતા બુદ્ધિનો પ્રમાદ પણ ખ ખેરાય. માણસ જ્યારે આળસને વશ થઈ કામ કરે છે ત્યારે એ વેઠ જેવું કાર્ય કરે છે અને તેમાં બુદ્ધિને મદદે બોલાવતો નથી. જ્યારે એ ચિત્ત દઈને કામ કરે છે ત્યારે બુદ્ધિ ખીલે છે.

શ્રીનુ ગૃહિણીકાર્ય સામાન્ય પ્રકારનું, અણણ પણ કરી શકે તેમ માની લેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એમાં પણ જો સ્ત્રી ચિત્ત દઈને આનંદપૂર્વક કરે છે તેનું અને આળસુ-વેઠ તરીકે વર્તતી ગૃહિણીનું ઘર પહેલી નજરે પરખાઈ આવે છે સ્વચ્છતા, સુધડતામાં બંને ઘર જુદા પડે છે. પ્રકૃતિ અને ઉત્તમમાં બંને ગૃહિણીઓનું અંતર વરતાઈ આવે છે, રસોઈ અને સ્વાગતમાં લિન્નનના નજરે પડે છે. બાળકો અને કુટુંબના સભ્યોના સુખ સગવડ ઘડતર અલગ પડે છે બંને ગૃહિણીઓ સગી બહેનો હોય છે, છતાં બંનેની જુદી પદ્ધતિને લીધે બંનેના જીવનમાં, વિકાસમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. એકને પરણીને પતિ ધન્યતા અનુભવે છે અને બીજાને પરણીને દુર્ભાગ્ય માને છે અણણ સ્ત્રીઓમાં જો ડહાપણ, બુદ્ધિ, સરકાર જોવા મળે છે તે ગૃહિણીકાર્યમાંથી એને પ્રાપ્ત થયા હોય છે અને એ જ કાર્ય કરવા છતાં એણે જીજ્ઞાસી સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયા હોતા નથી કામ તો બંનેનું એક જ છે, પરંતુ બંને એને જુદી રીતે લગે છે—કરે છે કે નથી બંનેના અલગ પરિણામો આવે છે.

આથી જ પ્રકૃતિએ તામસી-આળસુ છે તેણે રાજસપ્રકૃતિના લાલના પ્રસોલનને વશ થઈ સ્વધર્મને છોડી દેવાનો નથી. એ છોડી દેશે તો એને લાલ જ થશે તેમ માની લેવાનું નથી. બે ભાઈઓને બાપનો સરખો વારસો મળ્યો હોય છે અને બંનેને એકસરખી જમીનના ભાગ મળ્યા હોય છે. આમ બંનેને સ્વતંત્ર એલીનો—વૈસ્થનો

ધર્મ પ્રાપ્ત થયો હોય છે. છતાં એકમાં આજસુ-તામસ પ્રકૃતિ છે એટલે એના ઉપર અકુશ ન હોવાથી ખેતીમાં-જે મહેનત કરવી જોઈએ તે કરતો નથી. ખેતીમાં જે બુદ્ધિ જોઈએ તે પણ એ પ્રકૃતિને લીધે એનામાં નથી, તેથી એ સ્વતંત્ર ખેતીનો લાભ લઈ શકતો નથી. ખીજા ભાઈમાં વૈશ્યના ગુણ છે એટલે તેને ફાયદો થાય છે. આ સ્થિતિમાં પેલા ભાઈએ સ્વતંત્ર ન થતા, ભાઈનો અકુશ સ્વીકારી એની સોયગી પ્રમાણે કાર્ય કર્યું હોત તો એને આર્થિક લાભ થાત એટલું જ નહિ પણ એની પ્રમાદી તામસી પ્રકૃતિ પણ ઓછી થઈ શકી હોત. આ જો એને સમજાય, છતાં એની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધનું કર્મ થાયું છે એમ માની કરવા નીકળે તો એ મોહને વશ થયો છે તેમ કહી શકાય.

તામસી પ્રકૃતિ હોય તેની બુદ્ધિક્ષા પણ નિમ્ન હોય છે. દરેક વખતે એ પોતાના સારાસારનો સાચો નિર્ણય કરી શકતો નથી. ટાઈ ટાઈ વખત એ ખીજો સલાહ આપે તોપણ બુદ્ધિની મર્યાદાને લીધે સમજી શકતો નથી, એ એને ગળે ઊતરતી નથી. આથી એણે પોતાની મર્યાદા સમજી લઈને એને જે શ્રદ્ધે વસ્યા હોય તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો શ્રદ્ધાળુ માર્ગ લેવો જોઈએ. અર્જુન તામસી પ્રકૃતિનો ન હતો, દૈવીસંપદા લઈને જન્મ્યો હતો. આથી એ સામાન્ય પ્રસંગોમાં અજાનને વશ થયો ન હતો. પરંતુ કુરુક્ષેત્રના કુળક્ષય જેવા અતિ દારુણ પ્રસંગે વિષાદને વશ થતો હતો. એ પોતાનો મોહ સમજી શકે તેવી ક્ષા ધરાવતો હતો એટલે શ્રીકૃષ્ણ એને જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું મહત્ત્વ સમજાવી એને પ્રતીતિ કરાવી કે તારી સમજ સાચી નથી. અર્જુને પણ ગીતાના અંતે એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું કે—

હવે મોહ, યયું જ્ઞાન, તમ અનુચ્છે, પ્રભો !

થયો છું સ્થિર નિશંક, માનીશ તમ શીખને. (૧૮-૭૪)

આમ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણની શીખ માની મોહનો ત્યાગ કરી

યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ જે તામસી પ્રકૃતિ ધરાવે છે તેમની જ્ઞાનની કક્ષા અનુર્જન નોટવી નથી કે તે એ ગ્રહણ કરી શકે એમને માટે શ્રદ્ધા ભક્તિનો માર્ગ જતાવવામા આવ્યો છે. શ્રદ્ધા એટલે પોતાના ધર્મે પોતાના અધ્યેય ધર્મસ્થાપકે, ગુરુએ, સતે મહતે, વડીલે જે બોધ આપ્યો હોય તેને સ્વીકારીને પ્રેમપૂર્વક આચરણ કરવું દરેક ધર્મે ભક્તિનો મહિમા ધણો ગાયો છે અને એને વશ થઈ દરેક ધર્મનો મોટો સમુદાય શ્રદ્ધાપૂર્વક આચાર કરતો હોય છે.

તામસી પ્રકૃતિવાળાએ શ્રદ્ધા રાખીને વર્તવું તે એનો સ્વધર્મ છે. પરંતુ અધશ્રદ્ધાભર્યું વર્તન કરવાથી તામસી પ્રકૃતિમા જ સડચા રહેવું પડે છે, એમાથી બિધ્વીકરણ થતું નથી. દરેક ધર્મે શ્રદ્ધા ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે, પણ અધશ્રદ્ધાને ટેકો આપ્યો નથી જેનામા જ્ઞાનયોગ દ્વારા ધર્મની સૂક્ષ્મતા સમજવાની બુદ્ધિ નથી તેમણે જ્ઞાનયોગીઓ ઉપદેશી ગયા હોય તે પ્રમાણે વર્તવું. આજસ ન કરવી ઉઘમી જનવું અને અજ્ઞાનને લીધે સારાસારનો ભેદ ન સમજાય તો શ્રદ્ધેયની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું અને તે જેને સત્કર્મ ગણાવે તે કરવા.

તામસી પ્રકૃતિનો માનવી જે એનો સ્વીકાર કરીને પ્રેમપૂર્વક વર્તે તો એ શ્રદ્ધાળુ અને ભક્ત કહેવાય પરંતુ ચીધેલા કર્મ ન કરે અને ટૂવળ મંદિર, મહાદેવ, મસ્જિદ ચર્ચમા જવાના યાત્રા આચાર કરે અને એવા જ યાત્રા વ્રત તપ તીર્થ ધરે તો એ અધશ્રદ્ધાળુ ગણાય. આજે જે મોટા પ્રમાણમા જોવા મળે છે તે શ્રદ્ધા નહિ પણ અધશ્રદ્ધા પરિણામે, વ્રત તપ તીર્થ કરવા છતાં તામસ પ્રકૃતિમાથી માણસ બહાર નીકળી શકતો નથી. અનુર્જન જેમ મોહને વશ થયો કતો તેમ એ પણ મોહને વશ થઈને ધર્મ માર્ગે છે તેમ માને છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ તામસી પ્રકૃતિ તરી પાર કરવાનું વાહન છે, સાધ્ય કે, એ પોતે સિદ્ધિ નથી. એ વાહન દ્વારા તામસ પ્રકૃતિમાથી માનવી પહાર નીકળી જાય તો એ સાચો ભક્ત, સાચો શ્રદ્ધાળુ.

નીતિ-ધર્મ કામનાઓને સંયમમાં રાખે છે

તમની પ્રકૃતિ પ્રમાદ છે, તો રાજની પ્રવૃત્તિ છે. તામસી મનુષ્ય આજસુ હોય છે, તો રાજસી કામદો હોય છે. એને નવરા ખેસતું ગમતું નથી. એ કોઈ ને કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ રહેતો હોય છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ તૃષ્ણા, આસક્તિ, લોભ હોઈ એ ને સુખ અને શાંતિની આશા રાખે છે તે એને પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ અશાંતિ અને દુઃખ ફળરૂપે મળે છે.

ગીતાએ કર્મ વિના કોઈ માનવી રહી શકતો નથી તેમ જણાવી કર્મને પ્રકૃતિ જેવું અનિવાર્ય—માન્યુ—છે. પરંતુ રાજસી માણસ કામનાઓને વશ થઈને કર્મ કરે છે એટલે સ્વધર્મના કર્મમાં ને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે તેના કરતાં આમાં જુદું જ પરિણામ આવે છે. સ્વધર્મને વશ થયેલો માનવી એને ફરજ તરીકે સ્વીકારે છે. જ્યારે રાજસી પ્રકૃતિવાળો કોઈ ને કોઈ તૃષ્ણાને લીધે પ્રવૃત્ત થાય છે. પરિણામે એ પ્રવૃત્તિથી તૃષ્ણા સિદ્ધ થાય તોય તૃપ્તિ થતી નથી, પણ લોભ અને આસક્તિ જન્મે છે. ને એને એ કાર્યમાં પહેલાં કરતાં વધુ પ્રવૃત્ત રાખે છે.

તામસી પ્રકૃતિવાળો કામનાના અભાવે આજસુ રહે છે, તે કરતા રાજસી ઉઘમી રહે તે આવકારપાત્ર ગણાય તેમ પહેલી નજરે લાગે છે. પરંતુ પહેલા પ્રકારનો મનુષ્ય ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં વધારો નથી કરતો તેમ જ ગંદકી પણ કરતો નથી. જ્યારે બીજા પ્રકારનો ભૌતિક વૃદ્ધિ કરે છે તે સાથે સમાજમાં ગંદકી પણ વધારે છે. કામનાને

વશ થઈને પ્રવૃત્તિ કરતો માનવી એનકેન પ્રકારેણુ તે સાધ્ય કરવા માગે છે. આથી તે ખીજનો, સમાજનો વિચાર કરતો નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા એ ખીજને અન્યાય કરવામા અચકાતો નથી. સમાજ પ્રત્યે એની કાંઈ ફરજ છે તેમ માની એ અવિચારીપણે વર્તતા અટકતો નથી.

ઔદ્યોગિક મસ્કૃતિએ ય ત્રેના સાધતોને લીધે વિપુલ ઉત્પાદનની તક સર્જીને સમાજને રાજસી પ્રકૃતિમા સવિશેષ ધકેલી દીધો છે તેમ મનુષ્યોની વધેલી પ્રવૃત્તિ અને અનેકવિધ કામનાઓ જોતા પ્રત્યક્ષ થાય છે લોકોનુ જીવનધોરણુ જિયુ આવે અને ગરીબાઈ નાબૂદ થાય તે વિષે ધર્મને વાધો નથી. પરંતુ તૃષ્ણાઓને સ તોપવા માણસ ખીજનો, સમાજનો વિચાર ન કરે અને જળકપટ, દુગાઈ, વિશ્વાસઘાત કરતા પાછો ન પડે તેથી વ્યક્તિ ભૌતિક જીવનમા સફળ થાય તોપણુ એને સાચુ જિયુ જીવનધોરણુ ન કહી શકાય. એક બાબુ વિશ્વનાગરિક સુધીની ભાવના વ્યક્ત થાય છે અને ખીજ બાબુ પાડોશી અને પોતાના સમાજ સાથે દ્રોહભર્યુ વર્તન । નાગરિકતાનો બાહ્ય વિવેક વધે અને આત્મિક સસ્કાગનો ભોપ થતો જાય એમા સાચી નાગરિકતાનો વિકાસ નથી.

દિવસે દિવસે લોકોનો સમાજ સાથેનો વ્યવહાર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા છેતરપિંડી ભર્યો બનતો જાય છે. કાયદોનો ભંગ કરવો એમા જ હોશિયારી મનાય છે. આઝાદી પછી દેશમા જે ભૌતિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ છે, તે સાથે માનવ વ્યવહારમા અવનતિ થઈ છે લાયરુશવત વધ્યા છે, ભેજસેજ વધ્યા છે, લોભ વધ્યો છે અને તે માટે અપ્રમાણિક માર્ગની છાછ રહી નથી. પશ્ચિમમા આપણા દેશ કરતા સારી સ્થિતિ છે તેમ કહેવામા આવે છે, પરંતુ ત્યા ખીજ વિશ્વયુદ્ધ પહેલા પ્રમાણિકતા હતી તે આસગી છે. ગરીબાઈને લીધે ભારતમા આ દુર્ગુણ છે તેમ માની લેવામા આવે છે, પરંતુ અમેરિકામા એવી ગરીબાઈ નથી, દુનિયામા સૌથી જિયુ જીવનધોરણુ છે, છતા ત્યા ભ્રષ્ટતા વધતી રહી છે.

તામસી મનુષ્ય આળસુ છે એ એનો અવગુણ છે, તો એ શ્રદ્ધાળુ વિશેષ હોય છે એ એના ગુણ પક્ષે છે. ભૂતકાળમાં પૂર્વ કે પશ્ચિમના લોકો પ્રમાણિકતાથી, ન્યાયથી, કાયદાથી, ધર્મથી ડરીને ચાલનારા હતા, કારણ કે અજ્ઞાનને લીધે એ શ્રદ્ધાળુ હતા. ઔદ્યોગિક યુગ પછી સમાજ તામસ પ્રકૃતિમાંથી રાજસપ્રકૃતિમાં પરિવર્તિત થઈ રહ્યો છે. તકો વધવાથી એનામાં કામનાઓ પ્રગટે છે અને એને વળ થઈ એ પ્રવૃત્તિ આવરે છે.

આપણા સમાજમાં શિક્ષણ કૂદકે ને ભૂસકે વધી રહ્યું છે. તે પાછળ વિદ્યાની સાચી ભૂખ નથી, પરંતુ કામનાની તૃષ્ણા છે. શિક્ષણ લેવાથી, ડિગ્રી મેળવવાથી અમુક નોકરીના લાલ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી વિદ્યા કરતા ડિગ્રીમાં રસ છે એટલે અભ્યાસની સાધના વિના એ પાસ થવાનો માર્ગ શોધે છે. આથી પાઠ્યપુસ્તકોને બદલે એ ગાઈડ શોધે છે. જેમાં પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તૈયાર સવાલો રાધીને આપ્યા હોય છે. એટલી મહેનત પણ ન કરવી પડે માટે કયા સવાલો પરીક્ષામાં આવે તેવા છે તેની શોધમાં નીકળે છે. શિષ્યો જેવા ગુરુઓ પણ છે, એ પણ કામનાને વશ થઈ અધ્યાપક થયા છે એટલે પરિક્ષકની તક મળતા એ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સૂચના દ્વારા એ લાલ આપ્યા વિના રહેતા નથી. એ પછી નપાસ થનાર માકર્સ વધારાવી પાસ થવાની પેરવીમાં પડે છે, તો પાસ થનાર ઉપલો વર્ગ મેળવવાની ખટપટમાં પડે છે.

આ કામના સિદ્ધ થયા પછી એ ડિગ્રીના સહારે સારી નોકરીની શોધમાં નીકળે છે. સારી એટલે વધુ પગાર આપનારી. એ માટે લાગવગ કે લાંચથી પતતું હોય તો તેમ. વળા એવી નોકરી મળે તોપણ એનો અત આવતો નથી. કામના સિદ્ધ થયા પછી આસક્તિ શૂન થાય છે અને એ આસક્તિમાંથી લોભ જન્મે છે એટલે જે પગાર કે કમાણી થતી હોય તેથી સતોષ થતો નથી. પારકે લાભે મોટો લાડુ એને દેખાય છે. પોતાના કરતાં બીજો ઓછી શક્તિવાળો વધુ

ફાવી ગયો અને હું રહી ' ગયો તે લોભને વશ થઈ ફાવી જવા કાઈ પણ ઝેરમાર્ગ આચરતાં એ અચકાતો નથી. અને અચકાતો હોય તો કેવળ ભયને લીધે, પકડાઈ જવાની ખીકે. એ અન્યાયી માર્ગે મારાથી જીઈ ન શકાય તેવા અતઃકરણના અવાજથી એ ભાગ્યે થંભી જાય છે.

દોહસ્ટોયે આ રાજસ પ્રકૃતિના લાભને સચોટ રજૂ કરતી એક મુંઢ વાર્તા લખી છે. પાત્ર તરીકે એણે ખેડૂત લીધો છે. ખેડૂતને વધુમાં વધુ જમીન મેળવવાની તૃષ્ણા હોય છે. એને વશ થઈને એ જમીન મેળવવાના લોભમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જમીન ખેડાણ નીચે લાવવા જે ખેડૂતને જેટલી જમીન ખેડવાની શક્તિ હોય તેટલી આપવાની આકર્ષક તક પેદા થઈ છે. કેવળ ખેડૂનની શક્તિ એ રીતે માપવાની છે કે એ સવારથી સાંજ સુધી દોડીને જેટલું ક્ષેત્રફળ આંતરી શકે તેટલી જમીન એને મળે. આવી તક આખી જિંદગીમાં એક વખત પણ આવવી દુર્લભ હોય છે એટલે પેલા ખેડૂતે કમર કસીને સૂર્યોદય થતાં દોડવું શરૂ કર્યું અને જેમ જેમ દિવસ નમતો ગયો તેમ તેમ ગતિ વધારતો ગયો. આ એક જ દિવસ દોડવાનું હતું પછી આખી જિંદગી જમીન ભોગવવાની હતી. સૂર્યાસ્ત થતાં એ લાંબી જમીન આતરી શક્યો, પણ તે ભોગવવા ન રહ્યો. એ દોડતી એના શરીરને એવી ખેચ પહોંચી કે એ નીચે ફસકાઈ પડ્યો અને તેનું પ્રાણપંખેરું બિડી ગયું ! એને દાટવામાં આવ્યો તેટલી જમીન કેવળ એને કામમાં આવી !

આ દોડ કેવળ વાર્તામાંના ખેડૂત પૂરતી સીમિત નથી. રાજસ પ્રકૃતિના માનવીનું ખેડૂત પ્રતીક છે. આપણે ચોમેર અને આપણી જાત તરફ નજર કરીશું તો એ ખેડૂત જેવી સ્થિતિ જેવા મળતી નથી શું ! આપણામાંના કેટલાય જીવનયાત્રાની સફરે નીકળ્યા ત્યારે જે કામનાઓ રાખી હશે તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં એ ફળી હશે. જતાં એનું પરિણામ શું આવ્યું છે ? એ કામનાઓ તૃપ્ત થઈ છે કે અગ્નિમાં ઘી હોમાય તેમ પ્રદીપ્ત થઈ છે ? એ દોડ

મૃત્યુ જ છોડાવી શકશે તેમ નથી લાગતું ?

આ કામનાઓમાથી પેદા થતી ગદ્દગીનો ભોગ કેવળ એમને થવાનું હોત તો સમાજને હાનિ ન પહોંચત. પરંતુ ગદ્દગીનું દુષ્પણ કોઈથી અજાણ્યું નથી. એનો ભોગ કેવળ ગદ્દગી કરનારને થવું પડતું નથી, એની વચ્ચે રહેનાર સમાજને પણ થવું પડે છે. આજે જે ગદ્દગી સમાજમાં પેદા થઈ છે તેણે કેવું વાતાવરણ સર્જ્યું છે ? પ્રમાણિકતાથી માણસ જીવી જ ન શકે તેમ લોકો માનતા થયા છે. આ શું સમાજની ઓળી કરુણતા છે ? કોઈ એમ કહે કે સ્વચ્છતામાં માણસ જીવી ન શકે તો એ કેવું હાસ્યારૂપદ લાગે ? જ્યારે એ પ્રકારેના સામાજિક જીવન અગે કહે છે ત્યારે તેવું લાગતું નથી !

આ તૃષ્ણા, આસક્તિ, લોભમાથી છૂટવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી ? ગીતા કહે છે—એ. રન્નેગુણી વ્યક્તિનો સ્વધર્મ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો ગણ્યો છે. અર્જુન એનો પ્રતિનિધિ છે. કર્મમાથી એ મુક્ત થઈ સન્યસ્તવૃત્તિ ગ્રહણ કરવાની મનોવૃત્તિ ખતાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ સન્યસ્તવૃત્તિના વિરોધી નથી, પરંતુ અર્જુનની એ પ્રકૃતિ નથી તે જાણી એ માર્ગ એને લેવાની સનાહ આપતા નથી. કેવળ દાદા, મામા, ભાઈઓ પ્રત્યેની આસક્તિને લીધે એ લડવાની ના પાડે છે, એને સાચો વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો નથી. આથી મોહને લીધે હાલ એ યુદ્ધ માડી વાળે તોપણ એ સ્થિતિ કાયમની નથી રહેવાની. એનો મોહ-આસક્તિ દૂર થતા એ પ્રકૃતિને વશ થઈને લડ્યા વિના ન રહે.

આથી રાજસ પ્રકૃતિવાળાએ એની કામનાઓને સયમમાં લાવવા પ્રથમ સ્વધર્મ નક્કી કરી, ખીજા ક્ષેત્રમાં સાધ્ય થઈ શકતી કામનાઓથી મુક્ત થવું જોઈએ. એક સામટી તાકડીઓની ભારી લાગી શકાતી નથી, પરંતુ તેને છટી પાડીને એકએક કરીને લાગવા પ્રયત્ન થાય તો એ મુલલ બને છે માણસ ખેડૂતનો સ્વધર્મ સ્વીકારે તો વેપારીને પ્રાપ્ત થતી કામનાઓની એણે ઇચ્છા ન કરવી જોઈએ. જે ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ સ્વીકારે તો એણે ખીજા ક્ષેત્રની કામનાઓના

પ્રલોભનથી દૂર રહેવું જોઈએ. આમ જો કામનાઓને સ્વધર્મના પટમાં નાખવામાં આવે તો નદીની માફક એ બે કાંઠાની વચ્ચે વહેવા માડશે. આથી બીજી કામનાઓના તોફાનથી એ સુરક્ષિત બનશે, પણ એના ક્ષેત્રના પ્રલોભનનું તોફાન આપોઆપ ટળશે નહિ. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે એ બે કાંઠાની મર્યાદા ઓળંગી જઈ આબુખાબુના પ્રદેશ ખેદાનમેદાન કરે છે. પરંતુ આવા પૂર દર વર્ષે આવતા નથી અને આવે છે તે પણ ચોમાસામાં. આ પૂરના તોફાનમાંથી ઉગારવા માટે ઇજનેરી ખાતું યોજનાઓ કરે છે અને નદીનાં તોફાન નાથી શકે છે.

સ્વધર્મમાં આવતાં પૂર પણ યોજનાઓ ઘડવામાં આવે તો નાથી શકાય છે. એ યોજના છે મધ્યમમાર્ગ અહણુ કરવાની. ફળની આશા રાખ્યા વિના અનાસક્ત લાવે કર્મ કરવું એ ઉચ્ચ દક્ષા છે. તે હહેવા માત્રથી, બુદ્ધિથી અહણુ કરવાથી સાધ્ય થઈ જતી નથી. તામમી પ્રકૃતિવાળો પ્રમાદમાંથી નીકળવા ફળની આશાએ પણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તે એની એક પ્રકારની પ્રગતિ છે. આ વિકાસ દ્વારા એ રાજસી પ્રકૃતિમાં જાય આવે છે. જ્યારે એ પ્રકૃતિને સ્વભાવ ફળની-કામનાની સિદ્ધિ માટે કર્મપ્રવૃત્ત રહેવાનો છે. હવે તેમાં એણે જે મધ્યમ માર્ગ અહણુ કરવાનો છે તે એટલો જ કે વ્યવહારશુદ્ધિ રાખીને જેટલું ફળ મળે તે મેળવવા એણે દૃઢ રહેવાનું છે. લોભ, આસક્તિને એણે નીતિ અને ધર્મના બે કાંઠા વચ્ચે જ વહેવા દેવાના છે. આ અધરું છે પણ અશક્ય નથી, અભ્યાસ અને આત્મસંયમથી એ સાધ્ય થઈ શકે છે. એક કામ જેને મહાવરો નથી તેને માટે મુશ્કેલ છે અને જેને અભ્યાસ છે તેને સહેલું છે. એક મજૂર ગદર ઉપર ગોદીમાં કામ કરે છે તેને ભારે વજનના દાગીના ઊંચકવા ચડાવવા અને ગોઠવવાનો મહાવરો છે તેથી એ કરી શકે છે, પરંતુ લાકડા પહેરવાનો એને અભ્યાસ નથી એટલે તે એ કરી શકતો નથી. જ્યારે વહેરણિયો તે કરી શકે છે, પણ દાગીના ઊંચકી શકતો નથી.

આત્મમંયમ, ઇન્દ્રિયમંયમ અભ્યાસથી સાધ્ય થાય છે. ખી

વ્યસન પુરુષોને વળગે છે અને સ્ત્રીઓને કંમ વળગતું નથી ? સ્ત્રીને માટે એ સવમનો સવાલ સુખ્યા ઊભો થતો નથી. સમાજમા સ્ત્રીઓ એ વ્યસનથી દૂર રહેતી આવી છે તે સ્થિતિ જ સ્ત્રીને તેનાથી દૂર રાખે છે પુરુષને માટે એ સ્થિતિ નથી એટલે તે વ્યસનથી સોભાય છે આ વ્યસન જોને વળગ્યું હોય છે તેને તે છોડવું મુશ્કેલ બને છે પરંતુ એક વખત છૂટી ગયા પછી તે સહજ બની જાય છે સાષ્ટકલ શીખનારને અનુભવ છે કે શરૂઆતમા સમતોલપણું જાળવવું અઘરું થઈ પડે છે અને અભ્યાસ થઈ ગયા પછી ગવર્નર પકડ્યા વિના સાષ્ટકલ હાકે છે.

માધ્યમ માર્ગમા કામનાઓ ત્યાગવાની નથી. રાજસ પ્રકૃતિ માટે તે સુલભ નથી. સાત્ત્વિક પ્રકૃતિની કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી યાનયોગના વાહન દ્વારા તે સિદ્ધિએ પહોંચવાનું છે આથી અર્જુનને ગીતામા ત્રણે પ્રકૃતિના ગુણધર્મો અને અનાસક્ત યોગનો મહિમા શ્રીકૃષ્ણે ગાઈ બતાવ્યો છે એની રાજસપ્રકૃતિ ફળની કામનાવાળી છે ત લક્ષમા લઈને તેને શરૂઆતમા, બીજા અધ્યાયમા કહે છે કે ક્ષત્રિય તરીકે ન્યાય માટે તારો લડવાનો ધર્મ છે અને તેમા તને નુકસાન પણ નથી.

હણાયે પામશે સ્વર્ગ, જીત્યે ભોગવશે મહી,

માટે, પાર્થ, ખડો થા તુ, યુદ્ધાર્થે દઢ નિશ્ચય (૨-૩૭)

અર્જુનને હણાયે મોક્ષ પામશે તેમ નથી કહ્યું, પણ સ્વર્ગ પામશે તેમ કહ્યું છે. હિંદુ ધર્મની જન્મ પુનર્જન્મ માન્યતા પ્રમાણે સ્વર્ગ પામનારને પણ તે પુણ્ય ક્ષીણ થતા મૃત્યુલોકમા અવતરવું પડે છે. નર્ક અને સ્વર્ગ અહીં જ છે તે બીજા પ્રકારના તત્ત્વદર્શન પ્રમાણે તું હાલના કરતા ઉચ્ચ પુનર્જન્મ ધાગણું કરશે અને જો જીતશે તો હસ્તિનાપુરની ચક્રવર્તી ગાદી પ્રાપ્ત થશે. આમ કર્મનું ફળ બને રીતે સુખદાયક છે માટે તારે યુદ્ધમા દઢ થવું જોઈએ.

આથી રાજસી પ્રકૃતિ તરી જવા માટે કર્મ છોડી દેવું અને સન્યાસી થઈ જવું તે અર્જુનની માફક કોઈ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને

લીધે લાગતું હોય તો એ સાચું નથી. એણે કર્મયોગ દ્વારા જ એ પ્રકૃતિ તરી જવાની છે. સ્વધર્મ આચરતા જે કામનાઓ-આસક્તિ! જાગે તેને અભ્યાસથી સયમમા રાખવાની છે. શરૂઆતમા મહાવરો ન હોવાથી રાજસ પ્રકૃતિ લોભવૃત્તિને વશ થઈ અસયમ તરફ, ગેર-માર્ગ તરફ ખેંચશે. પરંતુ જેમ જેમ મહાવરો-અભ્યાસ વધતો જશે તેમ તેમ ઇન્દ્રિયો નિયમમા, કાળૂમા રહેશે અને આત્મમયમ આવી જતા શરૂઆતમા જે કાર્ય મુશ્કેલ લાગતું હતું તે સહજ બનશે. વ્યવહારશુદ્ધિવાળા કર્મને કર્મયોગ કહ્યો છે. રાજસી પ્રકૃતિનું વિકાસ સાધવા માટેનું એ વાહન છે.

સુખ નેઈતું હોય તો....

સુખમાં નેઈતો સત્ત્વ, કર્મમાં નેઈતો રજઃ.

ને ઢાકી જ્ઞાનને નેઈ પ્રમાદે તો તમોગુણ. (૧૪-૬)

સત્ત્વનો ગુણ સુખ આપવાનો છે સુખ દરેક માનવી ઝાંખે છે અને તે માટે એ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ ગીતા કહે છે કે સુખ નેઈતું હોય તો એણે તમોગુણ અને રજોગુણમાયા ઊંચા ચડી સત્ત્વ-ગુણમાં પ્રવેશ કરવો પડશે. સત્ત્વગુણનું ક્ષેત્ર બ્રાહ્મણનું છે. જ્ઞાનની ખોજ-અધ્યયન અને અધ્યાપન. આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશનારનું સુખ યાદી જગત સાથે નથી. એનું સુખ આત્મિક જગત સાથે છે.

શ્રી અને સરસ્વતી કદી સાથે જોવા મળતા નથી, એવી સૌકાંક્ષિત દૃઢ થયેની છે પરંતુ સાચા અર્થમાં બંને સાથે હોવા સંભવિત નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે હોવાની કોઈ આશા રાખતું નથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ સાથે હોય તેમ કોઈ કદપતું નથી, તેમ શ્રી અને સરસ્વતી એક સાથે સંભવિત નથી બંનેને એકબીજાનો વિરોધ નથી, પરંતુ બંને જુદી દુનિયાના રહેવાસી છે. શ્રી એ બાહ્ય જગતની દેવી છે અને સરસ્વતી એ આત્મિક જગતની શ્રી રજોગુણની દેવી છે, સરસ્વતી સત્ત્વગુણની.

સત્ત્વગુણનું સુખ આત્મિક છે. વિદ્યાની એની શોધખોળથી નેઈતો સુખી થાય છે તેટલો એ લૌકિક સુખોથી થતો નથી. કવિને કાવ્યની પદ્ધતિ સ્ફુરતા જે અંતરમાં આનંદની સરવાણી વહેવા લાગે છે, તેના સ્વાદ આગળ છાપનબોગના મિષ્ટાન્નનો સ્વાદ કંઈ વિસાતમાં

નથી. કલાકાર એની કલામાંથી જે આનંદ લૂટે છે તે બહારનું કોઈ સુખ એને પૂરું પાડી શકે તેમ નથી. વિચારકને કોઈ નવો વિચાર અને સંન્યાસીને યાત્રાની કોઈ કેડી સાધતાં જે સુખાનુભવ થાય છે તે રજ્જેગુણીને લૌતિક સુખમાં થવો શક્ય નથી અને થાય તોપણ એ સુખ સ્થાયી નથી, બ્યારે સત્ત્વગુણીનું સુખ સ્થાયી છે.

પરંતુ એવો અનુભવ પણ થતો હોય છે કે મહાન વિદ્યાની પણ રજ્જેગુણી જેવો લોભી જેવો મળે છે. પ્રસિદ્ધ કવિ પણ દુન્યવી સુખોમાં આસક્ત હોય છે. તેવી જ સ્થિતિ કલાકાર, વિચારક અને સંન્યાસીની પણ જેવા મળતી હોય છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે એમની અંદર પણ રજ્જેગુણ અને તમોગુણ હયાતી ધરાવતા હોય છે. વિદ્યાની મંશોધનમાં ડૂબી ગયો હોય છે ત્યારે એ સત્ત્વગુણી હોય છે. વર્ગો એ ક્ષેત્રમાં એ રચ્યોપચ્યો રહે છે, એનો અર્થ જ એ કે એનામાં સત્ત્વગુણ મહદ્ અંશે છે. પરંતુ એ વ્યવહારની દુનિયામાં જીવતો હોય છે ત્યારે એની અંદર રહેલા સત્ત્વગુણને યાગ્નુએ ધકેલી દઈને રજ્જેગુણ અને તમોગુણ એનો કબજો લે છે.

આ કારણે વિદ્યાની, કવિ, કલાકાર, સંન્યાસી વગેરેની દશા ખીજાઓના જેવી થાય છે. કાયમનો સાર્વિકગુણ એમના જીવનમાં દદ થયો નથી એટલો જ એનો અર્થ સમજવાનો છે. આ મર્યાદાને લીધે કોઈ મહાન વિદ્યાની થઈ શકે છે પણ મહાન બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નથી. કોઈ મહાન કવિ થઈ શકે, કોઈ મહાન કલાકાર, કોઈ મહાન વિચારક, કોઈ મહાન ત્યાગી, પણ બ્રાહ્મણ તરીકે એ ઊણા ઊતરે છે. છતાં એમનું મુખ્ય-સુખ આંતરિક છે તે એમની વિશિષ્ટતા છે. એ સુખને જોરે એ લૌતિક સુખોની પરવા કરતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એ માટે હાડુમારીઓ વેઠવામાં પાછા પડતા નથી. આંતરિક સુખનું, જાણ એમની અંદર ન હોત તો એ લૌતિક સુખ અંગે આટલા બેપરવા બની શકત નહિ. આથી તો વિદ્યાનીની શોધ, કવિનું કાવ્ય, કલાકારની કલા, ચિંતકનો વિચાર અને સંન્યાસીનો

ત્યાગ એકાંગી નીવડવાનો ભય રહે છે, જ્યારે સંત, મહત, પયગંબરનું દર્શન અખંડ, અવિનાશી જોવા મળે છે.

જ્યારે આ દેહમાં દીસે પ્રકાશ સર્વ ઇન્દ્રિયે,

તે જ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે વધેલો સત્વ જાણવો. (૧૪-૧૧)

આ દેહમાં કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો રહેલી છે. બધાં દ્વારોમાંથી સત્ત્વનો પ્રકાશ જો પ્રગટે તો દર્શન અખંડ બને. બાકી આંધળાઓના હાથી જેવું ખંડ દર્શન થાય સૂઢનો સ્પર્શ કરનારને એ દોરડા જેવો લાગે અને પગનો સ્પર્શ કરનારને થાલલા જેવો. બધી ઇન્દ્રિયોમાં સત્ત્વગુણ પ્રગટયો નથી તેનું દર્શન જગત વિષે, વ્યક્તિ વિષે અને એના પોતાના વિષે અપૂર્ણ રહે છે.

એક કપનીની ટાંકણીઓ બજારમાં એની ગુણવત્તાને લીધે સારી વેચાતી હતી, પરંતુ પરદેશમાં તેણે પ્રયત્ન કર્યા તો એને બજાર મળ્યું નહિ. એ બજારમાં જે ટાંકણીઓ ચાલતી હતી તેની જાત એના કરતાં બિતરતી હતી. પ્રચારનું કારણ હશે માની સારા પ્રમાણમાં જાહેર બજાર કરવામાં આવી પણ એને બજાર ન મળ્યું તે ન મળ્યું. લોકો સારા માલની કદર ન કરે તેમ તો કેમ બને? એના કારણથી શોધ આદરી તો છેવટ રહસ્ય જડી આવ્યું કે એ દેશમાં લાલ રંગ અપ-શુકનિયાળ ગણાતો હતો અને ટાંકણીનાં પેકિંગ લાલ રંગનાં કરવામાં આવતા હતા. પેકિંગનો રંગ બદલ્યો અને એને સારું બજાર પ્રાપ્ત થયું. મતલબ કે ટાંકણીઓની ગુણવત્તા સાથે પેકિંગના રંગને કંઈ લેવાદેવા ન હતી, છતાં આંખની-દ્રષ્ટિની પરંપરાએ ભાગ લજવ્યો અને સારા માલની પરીક્ષામાં ગાથું ખાધું.

સૂર્યનો પ્રકાશ સાત રંગનો-મેઘ ધનુષ્યનો બનેલો છે, પરંતુ એક શ્વેતરંગ તરીકે પ્રકાશતો જોવા મળે છે. મેઘનું જળ એને જ્યારે સ્પર્શે છે ત્યારે એ સપ્તરંગો નરી આંખે નજરે પડે છે. આ સૃષ્ટિ પણ સપ્તરંગી હોવા છતાં શ્વેતરંગી-સુવ્યવસ્થિત (વેલઓર્ડર્ડ) છે. જેનાં સર્વ દ્વારોમાંથી સાત્ત્વિક પ્રકાશ પ્રગટે છે. તેને એ સુવ્યવસ્થિત,

સ્વેતરંગી લાગે છે. જેના દેહદારો વિવિધ રંગી છે. જેમાંથી સાત્ત્વિક, રાજસી, તામસી, પ્રકાશ નીકળે છે તેને સપ્તરંગી લાગે છે. આથી કોઈ વખત એવું દર્શન જેવા મળે છે કે જેને આપણે ગાંધો, શાણો માણસ સમજતા માનના હોઈએ છીએ તે ન કદાચું હોય તેવું કાર્ય કરી બેસે છે ખીજની શુ કામ વાત, આપણે પોતે પણ એવું પગલું ભરી બેસીએ છીએ અને આપણે પોતાને જ સમજી શક્તા નથી કે આવું શી રીતે બની ગયું ?

કોઈ વખત એવું બનતું હોય છે કે સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ સમજી શકે, પામી જઈ શકે, તેમાં તેજસ્વી ગણાતો ગોથુ ખાઈ બળ્ય છે કારણ કે, મન તે સમયે રાજસીવૃત્તિ અને બુદ્ધિ તામસવૃત્તિથી રંગાયેલાં હોય છે માનવીનું દર્શન અપૂર્ણ, રાગદ્વેષથી ભરેલું અને ગેરમાર્ગે દોરી જનારું હોય છે તેનું કારણ એ નહિ કે એનામાં બુદ્ધિ ઓછી હોય છે, તર્કની કમીના હોય છે. ઘણી વખત સામાન્ય બુદ્ધિવાળાનું દર્શન જેટલું પૂર્ણ હોય છે તેટલું પડિતનું નથી હોતું ઈસુ, મહંમદ, ગાંધીના ચરિત્રમાં નજર કરીશું તો જેને બુદ્ધિની પ્રતિભા હહેવામાં આવે છે તેવો વારસો એમનામાં જેવા મળતો નથી ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી ઈસુ સુધારનો ધંધો કરનાર સામાન્ય માનવી હતા. જેને માતૃભાષાનું જ્ઞાન હતું મૂળ લેટિનમાં બાઈબલ લખાયેલું છે તે એમણે ઉચ્ચારેલી ભાષા નથી મહંમદ પણ પડિત ન હતા ગાંધીને એ બને જેવા સાવ ન કહી શકાય એ બેરિસ્ટર થયેલા હતા, હતા જે પ્રતિભા સામાન્ય રીતે બેરિસ્ટરમાં હોવાની આશા રાખવામાં આવે છે તે એમનામાં ન હતી. બેરિસ્ટર થઈને આવ્યા પછી મુખર્દમાં વકીલાત ચાલતી ન હતી એટલે એક હાઈકોર્ટમાં શ. ૪૫ની પાર્ટટાઈમ નોકરી માટે ઈન્ટરવ્યુ આપવા ગયા હતા તેમાં હેડમાસ્ટરે એમને પસંદ કર્યા ન હતા !

દેશમાં વકીલાતમાં ન ફાવવાથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા પ્રેરાયા હતા ત્યાં સુધી એમનામાં કોઈ અસામાન્ય શક્તિના દર્શન થવા ન

હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પ્રાથમિક ચાર ધોરણ માતૃભાષા બંગાળી લખના હતા. છતાં આ સૌના જીવનમાથી ગાનના પ્રકાશનો પુજા જે પ્રગટ્યો તે માનવજાતને અજવાળતો રહે તેવો સનાતન છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ચમત્કાર જ લાગે, પરંતુ ગીતાની પરિભાષામાં, સાત્ત્વિક ગુણની નજરે જોઈએ તો એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ રહેતું નથી. એમના સર્વ દારોમાંથી સાત્ત્વિક ગુણ પ્રકાશતો થયો હતો, જે કારણે એમને સત્યનું દર્શન એટલું સ્પષ્ટ થયું હતું. બધા દારોથી પ્રકાશ પથરાય છે ત્યારે હાથીનું દર્શન સાચું થઈ શકે છે એનામાં નિરીક્ષણની, તોલનની, પૃથક્કરણની-અને-સમસંવેદન દ્વારા જીવત સપર્કમાં રહેની શક્તિ છેલ્લી ઘડી સુધી રહે છે ૮૦ વર્ષની વયોવૃદ્ધ ઉંમરે પણ નોઆખાવી દોડી જવાનું સમસંવેદન એક નવજીવાન જેટલું ગાંધીજીમાં હતું જે પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યું હતું.

સત્ત્વનો ગુણ જીવે ચડવાનો છે રજનો ગુણ જેમ પ્રવૃત્તિમાં, કામનાઓમાં રત રહેવાનો છે, તેમ સત્ત્વ ગુણનો વિકાસ થયે તેમ તેમ માનવી પવિત્ર, શાંતિ, આત્મસંયમી બની જીવે ચડતો જાય છે જેનામાં એ ગુણ નથી તેને માટે એક મુશ્કેલ-અશક્ય લાગે છે પરંતુ એક વખત એના સુખનો જોણે સ્વાદ ચાખ્યો છે તેને માટે એ સહેલું બને છે એક વખત આળસ દૂર થાય છે તેને નવરા ખેંચી રહેવું એનદાયક લાગતું નથી. એ જ રીતે એક વખત શુચિતા તરફ ગતિ શરૂ થઈ એટલે આતરિક સમૃદ્ધિનો જ રસ રહે છે, બાહ્યસુખ માટેની કામનાઓ ખરતી જાય છે પરંતુ સત્ત્વગુણીનો માર્ગ સ્વજ પુષ્પા રજાદિત છે તેમ માની લેવાનું નથી એને પણ સાત્ત્વિકનું અભિમાન અને આસક્તિ વળગવાના લયસ્થાનો રહેલા છે. સમાજનો મોટો વર્ગ રજોગુણ અને તમોગુણ ધરાવનારો છે, એટલે પોતે એના કરતાં જીવે છે તેમ એને અભિમાન પેદા થતું હોય છે. એને હાથે જે સારા સેવાલાવી કાર્યો થતા હોય છે તે અંગે અભિમાન અને મૂંઝા

સિવાય ખીજે તે નહિ કરી શકે તેવી આસક્તિ.

જે અભિમાન પેકું તો એને લોકો - સમાજ દુઃખ લાગે છે અને પોતે જાણે આસને બેઠેલા મહાન ભાસે છે. આથી એ ખીજઓ તરફ દયા-ઉપકારભાવ મુક્તિદાતાની દૃષ્ટિએ જુએ છે અને તેને માથે પ્રેમ ભાવ, સમાનભાવ, ઋણુભાવ, ચાલ્યો જાય છે પોતાનો સાત્ત્વિકગુણ સમાજના અસાત્ત્વિક વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાથી દૂષિત થશે, એમા વૃદ્ધિ નહિ થઈ શકે, મુક્તિ મેળવવા માટે સંન્યાસી થઈ સંસારથી દૂર જંગલમા, ગુફામા, હિમગિરિ શિખરે જઈને વસવું જોઈએ તેમ માની લેવામા આવ્યું છે. પરંતુ માણસે સંન્યાસી થવાનું છે તે અદરથી, કેવળ બાલવેશ સંન્યાસીનો ધારણ કરવાથી કે દૂર જવાથી તે ગુણ સાધ્ય થઈ જતો નથી સાચો સંન્યાસી સમાજના વાતાવરણથી દૂષિત થતો નથી, પરંતુ એ વાતાવરણને સાત્ત્વિકતાના પ્રકાશે અજવાળે છે. માણસ સંજોગોનું-વાતાવરણનું પ્રાણી છે, તેની અસર એના ઉપર પડ્યા વિના રહેતી નથી એ સાચું, પરંતુ એ સામાન્ય માણસની સ્થિતિ છે. સામાન્ય અને અસામાન્ય માણસ, જને એક સરખા નદવાઈ જાય તેવા પાત્રો હોય તો જને વચ્ચે તફાવત શું ?

ઈશુ ક્રિસ્ટ ઉપર ચડ્યા ત્યાં સુધી લોકોની વચ્ચે રહીને તેમના નવા ધર્મનો બોધ આપતા રહ્યા હતા. સોક્રેટિસે પણ એવો જ બોધ આપવા માટે ઝેરનો પ્યાસો પીવાની શિક્ષા-મૃત્યુ આવકાર્યું હતું, પરંતુ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો ન હતો. મહામદ પણ પોતાના ધર્મ માટે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું તો એમણી ભાગી છૂટ્યા ન હતા. ગાંધી પણ ઠેક સુધી એમના વિચારો માટે ઝૂઝ્યા અને શહીદ થયા. ગીતાનું જ્ઞાન જેમને શ્રીમુખે ગવાયું છે તે શ્રીકૃષ્ણ પણ સમાજની વચ્ચે જીવ્યા હતા અને પાડવોનાં પક્ષે યુદ્ધના સહાયક રહ્યા હતા. વ્યાસ, જેમણે ગીતાનું સર્જન કર્યું હતું તેમણે ગુફામા ભરાઈ રહીને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું. એ પણ કુરુજ-ધર્મ અદા કરવાના પ્રસંગોએ પાંડવ-કૌરવો વચ્ચે ખડા થતા રહ્યા હતા. વેરથી વેર શમતું નથી,

ક્ષમાથી, પ્રેમથી શરૂ છે, તેનો બોધ અશ્વત્થામાને આશરે આપી, એને ન હાથવાનો અર્જુનને બોધ આપી ધર્મ અદા કર્યો હતો. વ્યાસે જો રક્ષણ ન આપ્યું હોત અને ક્ષમાનો ઉપદેશ આપનાર એમના સિવાય બીજો કોઈ નહિ હોત તો અર્જુનને એ બોધ સ્વીકાર્ય બન્યો ન હોત. બીધ્મની માફક વ્યાસ પણ પાડવ-કૌરવના પિતામહ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ, વિદુરના એ પિતા હતા. એમની સાથેના નિયોગથી ત્રણેની માતાઓ પુત્રવતી બની હતી. આથી અશ્વત્થામાનું કુકર્મ એમને પણ ન સ્પર્શે એવું થોડું હતું? છતાં વેર, દુઃખ અને મામદાથી સેવાયા વિના તેમણે દ્રોણપુત્રને આશ્રય આપી, ઉગારી લઈને વેરને આગળ વધતું રોક્યું હતું.

આ સ્થિતિ ત્યારે જ સર્ગમાં કે દેહમાં સર્વ દારોમાંથી સાર્વિક પ્રકાશ પ્રગટતો હોય. એ જીવન સહજ થઈ જાય તો એનું અભિમાન ચાલ્યું જાય અને દૂર એકાતમાં નંદવાઈ જવાની બીકે વસવાની આસક્તિય ચાલી જાય. વિદ્યાર્થી પહેલી વખત જ્યારે વર્ગમાં પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે એ ઘેર દોડતો આવે છે અને માતાને અભિમાનપૂર્વક વધાઈ ખાય છે. પરંતુ એનો નંબર કાયમ પહેલો થઈ જાય છે ત્યારે એનું અભિમાન ઓસરી જાય છે. પરંતુ એ નંબર બીજાના હાથમાં ન જવા દેવાની આસક્તિ રહે છે. એ જ રીતે સાર્વિક ગુણના અભિમાનમાંથી નીકળવાનો ઉપાય ગુણવર્ણી કામો માણસના હાથે સદાય થતા રહે. કોઈ વખત પહેલો નંબર આવે તો એનું અભિમાન થાય છે. તેમ કોઈ વખત સારુ-કામ થાય તો અહમ્ આવે છે, પરંતુ સારા કાર્યો કરવાનો જ સ્વભાવ બની જાય તો એનું અભિમાન માણસને થશે નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ બીજાના સારા કાર્યોની મોટી સિલક સમાજ પાસે જમા પડી છે તે નંબર સમક્ષ દેખાશે એટલે એને પોતાના કાર્યોનો ભાર લાગશે નહિ.

આમ અભિમાનમાંથી બેગરી જાય તો પણ આસક્તિ તરીકે જવાનું જોખમ બિંબેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ, ઈસુ, મહંમદ, ગાંધી, સૌ શુદ્ધ

નહોતા ઇચ્છતા, શાંતિ અને પ્રેમ ઇચ્છતા હતા. છતાં શાંતિની આસક્તિમાં શ્રીકૃષ્ણ ન ફસાયા, તેમણે સમાધાનનો માર્ગ ન રહ્યો ત્યારે યુદ્ધના આહવાનને સ્વીકારી લીધું એટલું જ નહિ પણ અર્જુનની આસક્તિને દૂર કરી યુદ્ધ માટે દૃઢ કર્યો. ઈશ્વર એવી આસક્તિને વશ ન થયા કે પોતે ધર્મ ખાતર કૂસે ચડશે તો પોતાના વિના એ ધર્મનો પ્રચાર ખીજો નહિ કરી શકે અને તે અટકી જશે. જીવતો નર ભદ્રા પામે એ કહેવત રાજસી પુરુષ માટે છે, જેને કામના છે, ભદ્રની આસક્તિ છે, તે યેનકેન પ્રકારેણ જીવ જ્યાવવા મથવાનો. પરંતુ જેને કોઈ દુન્યવી કામના નથી, કેવળ એના જીવનમાથી પ્રકાશ-ગાન-આત્મિક સુખ જ પ્રગટે છે તેને એવી આસક્તિ હોતી નથી કે એ મૃત્યુ પામશે તો પ્રકાશ અટકી જશે. ઈશ્વરના દેહને કૂસે ચડાવી શકાયો, પરંતુ એના પ્રકાશનો અસ્ત ન કરી શકાયો.

આજે સૌ બુદ્ધિને વશ થઈ પ્રામાણિક, પવિત્ર, નીતિમય જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય છે, પરંતુ સમાજનું વાતાવરણ એવું દૂષિત છે કે મંસારમાં બેસવાને એવું જીવન ગાળવું શક્ય નથી, તેમ જ્યાવ કરવામાં આવે છે તામસ અને રાજસ પ્રકૃતિવાળાને માટે એ જેમ સાચું છે તેમ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિવાળા બ્રાહ્મણધર્મી માટે એ સાચું નથી અને નો હોય તો એણે સમજી લેવું જોઈએ કે બુદ્ધિથી, સંજોગથી કે અમુક કુદરતી સહજ વૃત્તિને લીધે એણે તે ધર્મ સ્વીકાર્યો છે અને એ સહજતાને લીધે એને અમુક પ્રમાણમાં આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં સાત્ત્વિક ગુણ સર્વ દારોમાં પ્રગટ્યો નથી તેથી સમાજનું વાતાવરણ એને સુખ-દૂષિત બનાવતું હોય છે. નો એમાંથી એણે જીગરવું હોય તો સમાજ સુધરે તો એ શુદ્ધ થઈ શકે તેવું ગણિત મૂકીને નહિ ચાલવું જોઈએ. કાદવમાંથી કમળ પ્રગટતા હોય છે તેમ સુખ વાતાવરણમાં પણ સાત્ત્વિકતા પ્રગટી શકતી હોય છે. આથી જ સાત્ત્વિક વિચાર માણસમાં પ્રગટતા હોય છે તેને એણે કાર્યમાં વાળવા જોઈશે. વિચાર એ ખીજ છે અને કાર્ય એ પાક છે.

પર : અમૃતભાગ

વિચાર ગમે તેટલા સારા હોય પણ જો એને જીવનમાં રોપવામાં ન આવે તો એ વિચાર વાઝિયો છે ઉમદા વિચારો બુદ્ધિશાળી લોકો બાણુતા હોય છે, પરંતુ એ કાર્યો દ્વારા જીવનમાં વાવતા નથી એટલે સત્વગુણ પ્રગટતો નથી

સત્કર્મો તામસી પ્રકૃતિવાળાએ શ્રદ્ધા ભક્તિયોગથી રાજસી પ્રકૃતિવાળાએ કર્મયોગથી, તો સાર્વિક ગુણુવાળાએ જ્ઞાનયોગથી કરવાના છે

નથી જ જ્ઞાનના જેણે પવિત્ર જગમાં કઈ (૮-૩૮)

અહીં જ્ઞાનનો અર્થ કેવળ સત્યાસત્ય, સારાસાર બાણુતુ એટલો જ નથી. પરંતુ જ્ઞાનનો ફલિનાર્થ ગુણો-સત્કર્મો બુદ્ધિથી સમજીને કરવા તે છે. એ કરવા જતા અભિમાન અને આસક્તિના તોફાનોને જ્ઞાનયોગથી તરી જવાના છે. તામસ અને રાજસ પ્રકૃતિમાંથી માનવીએ બહાર નીકળવાનું છે, ત્યારે સાર્વિક પ્રકૃતિમાંથી એણે બહાર નીકળવાનું નથી, એ પ્રકૃતિને સ્થાયી બનાવવાની છે

સર્વ ગુણોનો સરવાળો—અભય

કોઈ ધંધામાં પડતું હોય અને તેમાં સફળ થવું હોય તો એનું જ્ઞાન જોઈએ અને મૂડી જોઈએ માણસે ધર્મિષ્ઠ થવું હોય, સદ્ગુણી થવું હોય, સુખી થવું હોય તો એનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને મૂડી હોવી જોઈએ પ્રકૃતિને ઝાળખવી તે એક પ્રકારનું જ્ઞાન થયું, પરંતુ એ ઉપરાંત મૂડી ન હોય તો સફળતા ન મળે દરેક માણસ ધાર્મિક, સદ્ગુણી અને સુખી થવાની ઝંખના રાખતો હોય છે. એ અંગેનું જ્ઞાન પણ ઓછુંવળું ધરાવતો હોય છે, પરંતુ એને મોટી ખોટ પડે છે તે મૂડીની

સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ જ્ઞાન હોય છે કે જન્મ જોનો છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે છતાં સૌથી વધુમાં વધુ ભય ઝાઈનો હોય તો મૃત્યુનો છે અને દુઃખ પણ વધુમાં વધુ હોય તો એનું છે. ગમે તેટલો સ્ત્રોત્ કરવા છતાં મૃત્યુ નિવારી શકાતું નથી અને ગમે તેટલું એનાથી ડરીને ચાલવા છતાં એ છોડતું નથી. મૃત્યુનો ઝોછામાં ઝોછો ડર હિંદુને હોવો જોઈએ એ પુનર્જન્મમાં માને છે જીર્ણ વસ્ત્ર દૂર કરીને માણસ જોમ નવું ધારણ કરે છે તેમ અમર આત્મા જૂનો દેહ ત્યજીને નવો ધારણ કરે છે છતાં આ જ્ઞાનથી મૃત્યુનો એનો ડર ખીજ પરધર્મી—પુનર્જન્મમાં ન માનનાર કરતાં ઝોછો હોતો નથી. કારણ, અભયની મૂડી એણે સચિત કરી નથી.

માણસને જુદી જુદી કામનાઓને લીધે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિ હોય છે અને સૌથી વધુ આસક્તિ પોતાના વિષે

હોય છે. આ આસક્તિમાંથી ભય પેદા થયેલો છે. આ કામનાઓ માણસ દેહ હોય તો જ ભોગવી શકે છે એટલે સૌથી વધુ ભય એને મૃત્યુનો હોય છે. એ જ રીતે જેના જેના તરફ આસક્તિ હોય છે તે શુભાવવાનો એને સતત ભય રહ્યા કંગે છે. આથી એ કેવળ મૃત્યુથી જ ખીએ છે એમ નહિ પણ ડગલે ને પગલે એ ખીતો હોય છે.

માણસમાં જધાના પ્રીતિપાત્ર જન્વાની લાલસા હોય છે એટલે કાણને કાણે કહેવાની ઠિમત ચાલતી નથી. એ ભય પામે છે કે સત્ય કહેવા જતાં એને માડું લાગશે તો ? એને માડું લાગવાથી આર્થિક લાભ-હાનિ ન થવાનાં હોય, મંજલ જગડવાનો ન હોય તોપણ આજે પોતે એનો જેટલો પ્રીતિપાત્ર છે તેમાં અસર પહોંચ્યા વિના નહિ રહે તેવા ક્ષય એને સત્તાવે છે. શા માટે ? પોતે અગ્રિય થવા તૈયાર નથી. જે માણસમાં આટલી ઉદ્દેભીરુપણું હોય તો એની નિદા થાય, પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે તેવા પ્રસંગમાં એ શી રીતે નિર્ભયપણે વર્તી શકે ?

વ્યવહારિક માણસ આશ્વાસન લેતો હોય છે કે અપ્રતિષ્ઠા વહોરવાથી પણ સારું પરિણામ ન આવવાનું હોય તો એ પગલું ભરવાનો શો અર્થ છે ? પરંતુ આ એની આત્મવચના છે. એ વર્તન નિર્ભયપણે ન કરવાથી એનામાં દુલ પ્રવેશે છે, જે દલ એને આત્મવચના કરવા પ્રેરે છે. પ્રતિષ્ઠાભયના ભીરુપણાને લીધે એ અન્યાયનો મૂળો સાક્ષી ગયો હોય છે અને પોતાની એ નમતાને ઢાંકવા દલ-પરિણામનું જહાનું આપી આશ્વાસન લે છે.

માણસ જેમ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, તેમ કર્મ પરિણામ વિનાનું હોઈ શકતું નથી. એ પરિણામ આપણે ન નોઈ શકીએ, પારખી ન શકીએ એથી એ આવ્યું નથી એમ માની લેવું બૂલભરેલું છે. પાણીમાં નાનામાં નાની કાંકરી તાપવામાં આવે તોપણ એ અસર પહોંચાડે છે તેમ કર્મ ફળમાં પરિણમે છે. પ્રતિષ્ઠા ભંગની ખીકે અન્યાયનો પ્રતિકાર ન કર્યો અને સ્વીકારી લઈએ કે

એ પ્રતિકારથી અન્યાય દૂર ન થઈ શકત, તોપણ એના બંને પક્ષે પરિણામ આવવાનો પૂરો સંભવ છે અન્યાયનો પ્રતિકાર ન કરવાથી અન્યાય કરનારને પરાક્ષ પ્રોત્સાહન મળે છે અને તેના મૂળ સાક્ષી બનનારમા પ્રતિકારની શક્તિ એટલી ક્ષીણ થાય છે

પ્રતિષ્ઠાલગ્ન થવાનો ન્યાય લેવો હોતો નથી ત્યાં વેર બાધવાનો ભય સત્તાવે છે. પાડોશી જોડે, મિત્ર જોડે, ભાઈ જોડે, લાગીદાર જોડે વેરભાવ જન્મશે તે ખીકે માણસ એના ધર્મથી અળગો રહે છે. કોઈ આપણને આવીને કહે કે આ તમારા મિત્ર છે, ભાઈ છે અને એમની સાથે અમુક અધડો પડ્યો છે તો એમા સહાયરૂપ થઈને નિકાલ કરી આપોને! આપણને વસે કે એની વાત ન્યાયની છે, તોપણ એને લીધે આપણો સંબંધ મિત્ર કે ભાઈ સાથે બગડે, આપણા પ્રત્યે કડવાશ, વેરભાવ જન્મે એ ખીકે આપણે વચ્ચે પડવા ના પાડીએ છીએ. આ પણ લેવનો જ પ્રકાર છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે સાગી દુનિયાના કાજ થવાનું છે અને એવો પણ નથી કે એ બહાનું કાઢી આપણા સ્વધર્મમાથી ખમી જવું. જગત ઉપર સ્વર્થની ખેંચાએચ અને વેરભાવ આદ્યા કરતા હોય છે એટલે તે સમાવવા એક ખૂણેથી ખીજે ખૂણે દોડી જવાનું હોતું નથી. આપણે શેરી સાફ કરવા ન જઈએ એટલે ઘર પણ સાફ ન કરીએ તેવું ઓછું છે? સ્વધર્મ તરીકે જે આની પડે તે કરવા પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. પાડોશી ખરાબ સ્વભાવનો છે અને તેને કહેવા જનાર દુશ્મન બને તે ખીકે એ પોળમા ગદગી કરતો હોય, પોળમા પાડોશી સાથે ઉદ્વેગથી વર્તતો હોય અને લોક તે સહી લે તેથી તેના પોતાના દુર્ગુણોને પ્રોત્સાહન મળે છે અને લોકમા કાયરતા પ્રવેગે છે

જો આ ભીરુપણ આપણામા ધર કરી ગયું હોય તો સીધા સ્વર્થની વાત આવે ત્યારે નિર્ભયતા શી રીતે બતાવવાના હતા? આજે લોકથાહી તત્ત્વ છે દેશ આઝાદ છે, છતાં અંગ્રેજ સરકાર વખતે વેપારીઓ નેટલા સરકારથી નહોતા ખીતા તેટલા આજે બ

જોવા મળે છે. એમાં લોકતંત્રનો દોષ કરતાં વેપારીઓનો મુખ્ય છે. અંગ્રેજો વખતે વેપારીઓને સરકારના કાનૂનો દ્વારા લાલચાનિની જે સ્થિતિ નહોતી તે આજે છે. આ કાનૂન વેપારીઓને હેરાન કરવા, વર્ચસ સ્થાપવા કર્યા છે તેવું નથી. દેશના સંજોગોમાં એ જરૂરી છે. પરંતુ એ સાથે વેપારીઓનું હિત જોડાયેલું છે એટલે સરકારનો વિરોધ કરશે તો ક્યાંક પોતાના લાયસન્સમાં મુશ્કેલી જોવા થશે, કાળાં નાણાં સત્તાડાયા છે તે ઉપર દરોડો પડશે, એ બીકે લોકશાહીમાં સરકાર બદલવાનો એને હક્ક છે તે ભોગવવાની જાહેર હિમ્મત નથી. માની લઈએ કે આ બીરુ વેપારીઓ અને એવા બીજાં લોકો બેસેટનો ચમત્કાર કરી સરકાર બદલે તોપણ નવું સરકારી તંત્ર એમનાથી બીજું; એમને ન્યાય દરવા તત્પર રહે તેવું બનશે ખરું? આ લોકો બીરુ છે તેનો પૂરો અનુભવ તો એમને થયો છે એટલે તેમની પરવા નહિ કરે. મતલબ કે સરકાર બદલાશે પણ નિર્ભયતાના ગુણને અભાવે સારી સરકાર નહિ મળે.

ગરીબ, મજૂર માણસ શેઠથી દગાયેલો રહે તે સમજી શકાય છે. એને રોજી જુમાવવી ન પોપાય. પરંતુ બ્યવહારમાં એથી ઊંચકું જોવા મળે છે. મજૂર રોજીની પરવા કર્યા વિના જે હિમ્મત બતાવે છે તે શિક્ષિત, વધુ પગાર મેળવતો નથી બતાવી શકતો. મજૂર એની ખુમારી રાખે છે કે આટલા ઓછા પગારથી નોકરી એ બીજો પણ મેળવી શકશે. પરંતુ અમલદાર, હોદ્દદાર નોકરી અગે એવો લાચાર જોવા મળે છે કે એ શેઠની, અધિકારીની ખુશામત કરે છે. જ્યાં આ સ્થિતિ હોય તે નિર્ભય ક્યાંથી હોય? ગાય અને દીકરી જ્યાં દોરે ત્યાં જાય એની કહેવતમાં આ વર્ગનો પણ ઉમેરો થાય છે. જલકે, દીકરીઓ ઉંચે શિક્ષિત અને ચાર દીવાલની બહાર નીકળતી ગઈ છે એટલે તે એને સ્વીકાર્ય ન હોય તે માર્ગે માળાપ લગ્નમાં દોરવા ક'ંઈ તો એ ના માટે છે. જ્યારે આ વર્ગ એમની ક'ંઈજ પ્રમાણે મતદાન કરતા નથી, પરંતુ એમને નોકરીમાં રાખનાર અને એમને

સાલ આપનાર બ્યા કહે ત્યા કરે છે. એમને પણ એટલી ખમર હોય છે કે એ ખોટું આચરણ કરે છે પરંતુ અર્થના દાસ તરીકે ભયને વશ થઈને એ વર્તે છે.

અર્થની જે પરવા કરતા નથી, સાદા અને ગરીબ જીવનથી જેમણે સતોષ માન્યો છે, તેમને આઝાદી આવતા સેવા કરના કરતા સત્તાસ્થાને જવાતું મળ્યું અને તેનો સ્વાદ ચાખતા એના એવા દાસ થઈ ગયા કે હાઈકમાન્ડથી ભયભીત રહે છે - રખે ને પોતાના વર્તનથી એમને માડું લાગી જાય અને અવકૃપાનો ભોગ બનવું પડે તો નવી ચૂટણી પગી સત્તાસ્થાન ચૂટવાઈ જાય! આથી, પેલા વેપારીઓ હાઈકમાન્ડનો-સર્વોચ્ચનો વિગેધ કરતા ખીએ છે. એમનું પગલું સોંકલિતમા ન લાગતું હોય છતાં હા જી હાથી ખુશામત કરે છે. ખુશામત કરવી પડે તેનો મનમાહિંગ પણ થાય છે, આમજન સમક્ષ જાગાપો પણ કાઢે છે કે આ નેતાગીરી સસ્થાનું અને લોકોનું બિધુ મારવાની છે, પગનું ચોકડું એવું લોખંડી છે કે હા જી હા કર્યા વિના છૂટકો નથી.

આપણને થાય કે દુનિયામા જોડેલા લોકોમા જ આ ભયવૃત્તિ હશે જે સસાર છોડીને સાધુ થઈ ગયા છે તેમને મોટા ચમરણધીની પણ શી પડી હોય? પરંતુ એમના જીવનમા ડોકિયું કરવામા આવે તો એ પણ ભયથી પીડાતા જેવા મળે જે ધર્મની ગાદીઓ ઉપર મહારાજો, સાધુઓ આવે છે તે પોતે પવિત્ર હોય તોપણ ગેરવહીવટ કરતા કારભારીઓને એ દૂર કરી શકતા નથી. એ ખોઈગદેલા હોય છે એટલે મહારાજ જે એને કાઢવા જાય તો એ લોકોમા ભગતી વાતો વહેતી મૂકીને જલ્દતામ કરે તેવી ખીક એમને લાગે છે એ પોતે બ્રહ્મ વહીવટ જેતા હોય છે, એમને પસંદ હોતો નથી, કારભારીઓને છૂટા કરવા એ સ્વતંત્ર છે, છતાં ભયથી એમના હાથ પૂધાઈ ગયેના જેવા મળતા હોય છે.

સન્યાસીઓ - તેમાય જૈન સન્યાસીઓ અપરિમદી હોય-દે અને ચાતુર્માસ વિના કોઈ સ્થળે વધુ રહેતા નથી, એ તો

હોય જ ને? હોવા જોઈએ પરંતુ એમને સસારી જેવી લોઠ્ઠપણા વળગી હોય છે ત્યારે એ પણ સાચા જોવા મળે છે. વ્યાખ્યાનમાં - ભરસલામાં એ અન્યાયનો પડકાર કરવાનો, અન્યાયીનો અસહકાર કરવાનો બોધ આપે છે. પરંતુ કોઈ એમને જ તે દાખલો ખેસાડવા ગામના નગરોઠને ઘરે વહોરવા ન જવાનું કહે છે અને કારણ આપે છે કે એમણે સઘની રકમ દાખી છે અને આપતા નથી. અમે સસારીઓ વ્યવહારમાં બેઠા એટલે ગરજના માર્યા તે અન્યાય વેડી લઈએ છીએ, પણ આપ એમને ખખડાવીને તે રકમ આપી દે તેમ કહો અને અમલ ન કરે તો એમને ઘેર વહોરવા ન જવાનો અસહકાર કરો.

મહારાજશ્રીને ગળે ન ઊતરે તેવી કંઈ આમાં મોટી આટી-ધૂટી નથી. પરંતુ એમને પ્રતાપે જ પોતાની ખ્યાતિ જાળીને નહિ, પરંતુ નગરોઠની આગેવાનીને લીધે નગરોઠ વ્યાખ્યાનમાં આવતા મધ થાય તે સાથે સલાસ્થાને કાગડાં જોડે. એ જો મોરચો મારે તો જોનો સુધ્ધા એમની શરમે ખરી પડે, સાધુસઘમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાય. અપખર્તિ થાય. હું જ પહેલો ઓછો અહીં આવ્યો છું? મારી અગાઉ ખીજ સાધુઓ પણ આવી ગયા છે શેઠે રકમ કંઈ હમણા જોળવી નથી, વર્ષો થયા મારે બેઠા પાણીમાં ઊતરીને શું કામ છે? સાધુ થઈને મારે વ્યવહારની વાતમાં શું કામ પડવું જોઈએ? લોઠ્ઠપણાના ભયે મહારાજશ્રીએ રોઠને કહી જોવા જોટલી પણ હિમત ન કરી.

આમ જો આપણે સમાજમાં અને આપણી પોતાની અદર નજર કરીશું તો ભયનું સામાન્ય વ્યાપેલું જોવા મળશે. મૃત્યુનો ભય મને તેટલો ભયકર અને ન નિવારી શકાય તેવો લાગતો હોય તોપણ જિજીવિષાને લીધે એનાથી હરહમેશ એ ખીતો રહેતો નથી. અમુક પ્રસંગોએ જ તે ખીક બીબી થતી હોય છે. પરંતુ આપણને સૌને આસક્તિ કાયમ ઘેરી રહેતી હોય છે એટલે એ કારણે કોઈ ને કોઈ ભય આપણો સાથી હોય છે. માણસને જોટલી

વધુ કામનાઓં અને તીવ્ર આસક્તિ તેટલો અલયનો વિસ્તાર વધારે માણસને ધાર્મિક થવા, સદ્ગુણી થવા, સુખી થવા અલયની મૂડ સૌથી પ્રથમ જોઈએ. માણસમા જે બધા ગુણો જોઈએ, તેમા સેનાપતિ સ્થાને અલયનો ગુણ રહેલો છે. સેનાપતિ વિનાનું કોઈ લશ્કર કદપી શકાતું નથી અને નળજો સેનાપતિ હોય તો સજ્જ લશ્કરને પણ વિજય હાસલ કરવો મુશ્કેલ બને છે, ગુણોમા અલય એ સેનાપતિપદ છે.

પરંતુ સેનાપતિનું પદ જેમ કોઈને સીધું પ્રાપ્ત થતું નથી. ઉત્તરોત્તર પાયરીઓ ચડીને, કાર્યદક્ષતા પુરવાર કરીને તે છેવટે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અલયનો ગુણ પણ કેવળ ધ્યેય કરવા માત્રથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કોઈ એમ વિચારે કે બીજા ગુણો કેળવ્યા વિના હું એક અલયનો મુખ્ય ગુણ સાધ્ય કરી લઈશ તો એ મૂડી હાસલ થઈ શકે તેવી નથી કોઈ વેપારી એમ કહેતો નથી કે મા એક રૂપિયાની, પાચ રૂપિયાની, સો રૂપિયાની, હજાર રૂપિયાનું પડી નથી, હું તો સીધો લક્ષાધિપતિ થઈશ. વેપારી સારી પેં સમજતો હોય છે કે એ બધાનો સરવાળો થાય તો જ એ લાખપતિ થઈ શકે. જેની પાસે દસ રૂપિયા નથી, તેની પાસે સો રૂપિય શી રીતે હોઈ શકે? હજાર રૂપિયા નથી તેની પાસે લાખ રૂપિય ક્યાથી હોય? અને જેની પાસે લાખ રૂપિયા છે તેની પાસે હજાર સો કે દસ રૂપિયા છે કે નહિ તે પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. લાખમ એ સૌ આવી જ-જાય છે.

જતા એવું બનવાનું અસંભવિત નથી કે જેની પાસે ગઈ કાલે દસ કે સો રૂપિયા ન હોય તે રાતોરાત લાખ રૂપિયા ધરાવતો બની જાય. પરંતુ એ વેપારી ન હોય, લૂટારો-હોય. તે જ પ્રમાણે જેનામા બીજા ગુણ ન હોય તોપણ અલયની મૂડી જેવા મજે તો એ ધર્મિષ્ઠ ન હોય, જ્ઞાતિમ હોય. જેમનામા બીજા ગુણ ઓછાવત્તા હોય તે પણ અલયની મૂડી ધરાવતા જેવા મગતા નથી. ત્યારે, એ

વિના એ મૂડી હોય તો એ ચોર, લૂંટારો, જાસિમ હોય શકે. એ ગુણના લક્ષણને લીધે તે જનને જોખમમાં મૂકીને ધાડ પાડવાની હિંમત કરે છે. પરંતુ સેનાપતિ એ જેમ લૂંટારો નથી, સંરક્ષક છે, તેમ અભયનો ગુણ પણ સંરક્ષક છે—લૂંટારો નથી. સંરક્ષકને કેવળ સંહાર જ કરવાનો નથી, રક્ષણ પણ કરવાનું છે. દુશ્મન લશ્કરનો મંહાર અને નાગરિકોનું રક્ષણ. આ દુશ્મન તરફ એ વજ્ર જેવો કઠોર હોય છે અને નાગરિકો તરફ પુષ્પ જેવો કામળ-સહૃદયી હોય છે. અભયનો ગુણ જેનામાં સેનાપતિ પદે છે તે સજ્જન પણ એ કારણે દુર્ગુણો તરફ વજ્ર જેવો કઠોર અને સદ્ગુણો તરફ પુષ્પ જેવો કામળ હોય છે.

આથી અભય એ એવો ગુણ-મૂડી છે કે એમાં ખીજ ગુણો આપોઆપ સમાઈ જાય છે. જેમ નાની નાની રકમનો સરવાળો થતાં સાખની મૂડી થાય છે, તેમ ખીજ ગુણોનો જેમ જેમ સરવાળો વધતો જાય તેમ તેમ અભયની મૂડી વધતી જાય છે. મતલબ કે જે અભયની મૂડી હાંસલ કરવા માગે છે તેણે ખીજ ગુણોની મૂડી સંપાદન કરવી જ રહી! પરંતુ એ ગુણ કેટલા પ્રમાણમાં હાંસલ થાય છે તેની કસોટી અભયનો ગુણ કેટલો વિકસ્યો છે તે ઉપર છે. માણસ ડગલે ને પગલે ખીજઓ પોતાના વિષે શું કહેશે 'તેમ ડરી ડરીને જીવતો હોય અને એણે જે સદ્ગુણી આચરણ કરવું જોઈએ તે ન કરતો હોય અને તેનો દોષ સમાજ એવો બગડી ગયો છે કે સીધી રીતે જીવવું મુશ્કેલ છે તેમ આશ્વાસન લેતો હોય તો એ કાચરતા છે.

સમાજ બગડી ગયો છે એટલે જીવાશે શી રીતે તેવી ખીક સેવવામાં આવતી નથી, કારણ કે જિજીવિષા એવી પ્રબળ છે કે દોષ પણ ભોગે જીવન ટકાવવા એ મજબૂર બને છે. સમાજ બગડી ગયો છે એટલે પોતે હવે કમાશે શી રીતે તેવી ખીકને વશ થઈને સાચાર બનતો નથી, કારણ કે ધનની કામના પણ એવી પ્રબળ છે. ફક્ત સદ્ગુણી જીવન ગાળવાની વાત આવે છે ત્યારે જ સમાજ

બગડી ગયો છે તે ભય આગળ કરવામાં આવે છે. કારણ કે જિજ્ઞાસુ, અને અર્થની કામના નેટલી તીવ્ર છે તેટલી સદ્ગુણની તીવ્રતા નથી. એ મિલકત વિના પણ ચાલશે તેમ માની લેવામાં આવ્યું છે. જો સાચું જ્ઞાન થયું હોય તો એ મૂડીની તીવ્રતા પણ એટલી જ પેદા થવી જોઈએ અને અભયની સૌથી મોટી મૂડીએ પહોંચવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

હુ'પણ' કમળાનો રોગ છે

કમળો થયો હોય તે માણસને બધું પીણું દેખાય છે. મતલબ કે કમળાને લીધે એ પદાર્થનો મૂળ રંગ જોઈ શકતો નથી. એ જ રીતે હુ'પણ, અહમ્ એ કમળાનો રોગ છે. પોતાની જાતનું પ્રમાણ બહારનું મહત્ત્વ આકર્ષાથી અભિમાન પેદા થાય છે. આથી આ સંસારને અને પોતાને સાચા સ્વરૂપમાં જે જોળખવા માગે છે તેણે સૌ પ્રથમ કમળાના રોગથી મુક્ત થવું જોઈએ.

ગીતાએ દૈવીસપત્તિમાં અભયને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, તો ગુણોમાં - જ્ઞાનમાં અમાનિત્વને એવું જ પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આ અભિમાનરહિતપણું ત્યારે આવે કે પોતાના પ્રત્યે મમત્વનો અભાવ હોય, તટસ્થભાવ હોય સર્વ પ્રત્યે પોતાપણાનો ભાવ હોય તો તટસ્થતા આવે જ્યાં અભિમાન ગયું ત્યાં નમ્રતા આવીને જિભી જ રહે.

આ સદ્ગુણ બુદ્ધિથી તરત સમજાઈ જાય છે, પરંતુ એ આરોગ્ય ધણું જોખાને જીવનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પડિતો પણ અહમ્ના કમળાના રોગથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. કારણ કે, એ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવા જે મૂડી જોઈએ તે પડિતોએ પણ પ્રાપ્ત કરી હોતી નથી હું જે છું તે આ દેહ નથી, પરંતુ દેહ રૂપી ખાટલીમાં વસતો આત્મા એ હું છું. દૂધ ખાટલીમાં ભરીને ગ્રાહકને ઘેર પહોંચાડવામાં આવે છે. ગ્રાહકને ખબર હોય છે કે ખાટલી એ દૂધ નથી, એથી તે ખાટલીને પીવાની એટા કરતો નથી, પરંતુ એની અંદર રહેલું દૂધ પીએ છે. એ જ રીતે માનવીને જે દેહ મળ્યો છે, તે આત્મતત્ત્વ, અમૃત ખાતર

મળ્યો છે. આથી જે આત્મતત્ત્વ ખાતર જીવે છે, એ દ્વિપિત ન થાય તેની ચિંતા રાખે છે, તે કમળાના રોગથી મુક્ત રહી શકે છે. બાકી જે દેહ માટે જીવે છે અને દેહની ઇન્દ્રિયોમાં જાહતી વાસનાઓને સંતોષવામાં સુખ માને છે, મન અને બુદ્ધિની આકાંક્ષાને પ્રાપ્ત કરવા ઘસડાય છે અને અંતઃકરણ-આત્મિક જિજ્ઞાસાની પરવા કરતો નથી, તે ગમે તેવો બુદ્ધિશાળી હોય, ધ્યાન કે યોગમાં પારંગત હોય કે સંન્યાસીનો અપરિગ્રહ પાળતો હોય પણ એ અહમ્-કમળાના રોગથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.

આત્મતત્ત્વ એ હું છું એમ જે પિછાનતો નથી અને દેહ, ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, મન વગેરે હું છું તેમ માણસ માને છે એટલે અહમ્થી એ મુક્ત રહી શકતો નથી. જીવનમાં એને જે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કર્તૃત્વ એ પોતાના માથે લે છે. પોતાના બાહ્યજાતી, બુદ્ધિથી, સાહસથી પોતે સિદ્ધિ મેળવે છે તેમ માની એ કુલાય છે. આથી જેમને પોતાના જેવી સિદ્ધિ મળી નથી તેમના તરફ એ તુચ્છ-ભાવ સેવે છે. સોદા નમાસા છે, નાલાયક, કાયર છે, મૂર્ખ છે વગેરે અવગુણો આરોપીને એમને હલકા માને છે. જેમણે એમના કરતાં વધુ સિદ્ધિ મેળવી છે તેમના તરફ ઈર્ષ્યાભાવ જન્મે છે. પોતે જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે પોતાની લાયકાતથી મેળવી છે અને ખીજાઓને જે મળી છે તે વગર લાયકાતે ! અમુક ખટપટ કરીને આગળ વધ્યો છે, ખીજો નસીબ આધીન પૈસાદાર સસરો મળવાથી ફાવી ગયો, ટાઈને ઉજ્જડ ગામમાં એરંડા જેવી સ્થિતિની તક મળી ગઈ, અમુકે ઇગોફટ્ટો ક્યો એમ વિવિધ કારણો માન્યને એ સિદ્ધિ પોતા કરતાં ઊતરતી છે તેમ એ આત્મવંચના કરે છે. જ્યારે એ જ દોષો પોતાની સિદ્ધિમાં હયાત હોવા છતાં એને એ કુશળતા, કુનેહ, જીવનસંધર્પની ચુદ્ધગા વગેરે ગુણોથી નવાજે છે !

ઈર્ષ્યાવૃત્તિ કેવળ આત્મવંચના કરીને જ અટકી જતી નથી, પરંતુ એ સર્પના વિષ નેવી છે. સર્પ જે આદાર કરે છે તે

આહાર નોળિયો પણ કરતો હોય છે. છતાં સર્પમાં એ આહારમાંથી વિષ પેદા થાય છે અને નોળિયામાં નથી થતું. સર્પનું વિષ એ એના આહારનું પરિણામ નથી, પરંતુ એની પ્રકૃતિનું ફળ છે. ઈર્ષા પ્રકૃતિનું ફળ છે. વેરવૃત્તિથી સર્પ કંઈ ગુનેગારને ડસે છે અને નિર્દોષને એ આહારીતો નથી, એવું જોવા મળતું નથી. સર્પદંશના જે ખનાવો ખને છે ખધામાં સાપ પગ નીચે આવવાથી ડસ્યો છે તેવું કહી શકાતું નથી. સાપ પોતે શરીરનો સ્પર્શ થતાં કરડે છે અને તેમાં તેના ભોગ થનારનો કંઈ દોષ હોતો નથી. ઈર્ષામાંથી જન્મતી વેરવૃત્તિનું પણ એવું જ છે.

મોણસના સ્વાર્થ અથગાય અને એકનો સ્વાર્થ ખીજો ઉણે તો જ ઈર્ષા - વેર જન્મે છે તેવું બધી વખત જોવા મળતું નથી. જે પાડોશીઓનો ધધો જુદો છે, ખને એકબીજાના હરીફ હોતા નથી, પરંતુ ખને શ્રીમત થવા માગતા હોય છે અને એક થઈ શકતા નથી એટલે પાડોશી તે સિદ્ધિ મેળવે છે તે કારણે એના તરફ ઈર્ષાલાવ જન્મે છે. એ કારણે પાડોશીના ગુણ દેખાતા નથી અને જે ગુણ છે તે અવગુણ તરીકે ખોળા દેખાય છે. એ જ રીતે જે પાડોશી નથી, પરંતુ એક ધંધામાં પડેલા છે, તેમાં એકને સન્મેગો ચારી આપે છે અને બીજાને નથી આપતા તેમાં પેલાનો કાઈ હિસ્સો નથી, છતાં એના તરફ ઈર્ષા જન્મે છે.

‘આ ઈર્ષાનું’ વિષ ખતરનાક છે. સાપ વિષે જેમ કહેવત છે કે દૂધ પાઈને સાપ ઉછેર્યો, મતલબ કે દૂધ પાનારને જ સાપ ડસ્યો! આમાં સાપના દોષ કરતાં એની પ્રકૃતિનો દોષ છે. વિષ પેદા થાય છે અને તેને કારણે એને કરડવાની વૃત્તિ પ્રબળ બનેલી છે એટલે તે દૂધ પાનાર પાલકને ન ડસવું જોઈએ તેટલો વિવેક બતાવી શકતો નથી. આ કહેવત અંગે એક વિવાદ પણ જિભો થતો જોવા મળે છે કે સાપ દૂધ પીતો જ નથી, પણ તેને દૂધ પાઈને ઉછેરવાની કહેવત જ ખોટી છે. ચબ્દાર્થ તરીકે આ કહેવત વિચાર ખોટી પાડે તોપણ એના

તત્વાર્થ જણાવે નથી. દ્વંધનો ઉલ્લેખ એ હિતમ યોરાક છે એ અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. સાપ એ યોરાક લેવા છતાં વિષ પેદા કરે છે. વળા એ વિષ પેદા થવાથી તે પાલક કે વેરીનો બેદ કરી શકતો નથી અને બનેને ઠસે છે.

ઈર્ષાનું પણ એવું છે. માણસમાં તે અહમ્ને લીધે જન્મે છે એટલે તેનો ભોગ પ્રગટ રીતે પારકાઓ થતા જોવા મળે છે, તો અપ્રગટ રીતે આત્મીયજન, મિત્રો-સ્નેહીઓ થતા હોય છે. સગા ભાઈઓને સારું બનતું હોય છે અને એકબીજાની સહાયમાં જિલા રહેતા હોય છે. છતાં એ ભાઈઓના જિગ ખૂણામાં એકબીજા પ્રત્યે ઈર્ષા નથી હોતી એમ દરેક વખત કહી શકાય ખરું ? બહારથી શુભ ઇચ્છતો અને તે માટે પ્રગટ પ્રયત્ન કરતો ભાઈ જ્યારે પરિણામ એથી જિલ્દું આવે છે ત્યારે એક પ્રકારનો ઈર્ષા અનુભવતો હોય છે. આ સ્થિતિ અપ્રગટ રહે છે એટલે બીજાની જાણમાં આવતી નથી, પરંતુ એના પોતાનાથી અજાણ હોતી નથી. મિત્રોની બાબતમાં પણ આવું બનતું હોય છે. એનો અર્થ આ લોકો દુષ્ટ છે શું ? ને દુષ્ટ નથી તો આ પ્રકારની હીન ઈર્ષાવૃત્તિને વશ થાથી થાય છે ? કારણ કે, એમની અદર અહમ્ને લીધે ઈર્ષાનું ઝેર પેદા થતું હોય છે—સાપની અદર જન્મ થતું હોય છે તેમ. સાપ પ્રાણી કાઠિમા છે એટલે દ્વંધ પાનારા પાલકને એ ન ડસવાનો વિવેક કરી શકતો નથી, જ્યારે મિત્ર-ભાઈ માણસ છે એટલે તે વિવેક કરી ઈર્ષાને વશ થઈ જુકું કરવા પ્રવૃત્ત થતા નથી, પરંતુ આપોઆપ એ પરિણામ આવે છે તો એ ઈર્ષાનું વિષ મનોમન રાખ્યા વિના રહી શકતું નથી.

આ ઈર્ષાથી માણસ મુક્ત થઈ શકતો નથી તેનું કારણ દેહા-લિમાન છે. હું જ આ બધું કરું છું. મારી બુદ્ધિનો એ પ્રતાપ છે. મારા જ પરાક્રમનું એ ફળ છે. આમ, હું દેહ છું તે કક્ષાએ માણસ જ્યાં મુધી રાખ્યા કરે છે ત્યાં મુધી એ માનીપણામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ હું દેહ નથી, આત્મતત્ત્વ છું એમ એ માનીને

કમળા વિનાની આરોગ્યપ્રદ નજરે જગતને જોવા લાગે છે ત્યારે એને દુનિયા જુદી જ દેખાય છે.

માણસ જ્યારે દેહાલિમાનથી પર થઈને જુએ છે ત્યારે એની સિદ્ધિ એ એના આગવા કર્તૃત્વનું પરિણામ હોય તેમ દેખાતું નથી. હાલ ઇન્દિરા ગાંધી વડાપ્રધાન છે. એ પોતે માને કે એ પદ પ્રાપ્ત થવામાં પોતાનું આગવું કર્તૃત્વ છે અને કામરાજ માને કે મારું કર્તૃત્વ છે, તો એ બંને સાચાં નથી. કામરાજને ખાતરી થઈ હતી કે મોરારજીભાઈની સામે કોઈ હરીફ જીતે એવો જોખો કરવો હોય તો વધુમતી ઇન્દિરાને મળે તેમ છે. આ ઇન્દિરાબહેનના શુભ પક્ષે હતું. એ જ રીતે બીજા હરીફોને અંદર અંદર કપાઈ મરતા બચાવી મોરારજીભાઈ સામે એક રાખવાની કુનેહ કામરાજની હતી. બંનેના સંયુક્ત બળનું એ પરિણામ છે. કામરાજને જો ખાતરી થઈ હોત કે ઇન્દિરાબહેન મોરારજીભાઈ સામે ટકી શકશે નહિ, તો એ એમની ઉમેદવારીને ટેકો ન આપત. બંનેએ એ જીતનું કર્તૃત્વ આગવું પોતાની ઉપર લેવું ન જોઈએ. એટલું જ પૂરતું નથી, જો ભારતે આઝાદી પ્રાપ્ત કરી ન હોત તો એ સ્થાન ઇન્દિરાબહેનને મળવાનું ન હતું. આઝાદી પહેલાં ટિળક, મોતીલાલ, ચિત્તરંજનદાસ, ગોખલે વગેરે મહાન નેતાઓ એ પદ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા તેનું કારણ શું એમની યોગ્યતા ન હતી? ઇન્દિરાબહેન કરતાં ઓછા શક્તિશાળી હતા? પરંતુ તે વખતે આઝાદી જ ન હતી, પછી એ સ્થાન મળે જ ક્યાંથી? આઝાદી પછી સરદાર વલ્લભભાઈ, ગોવિંદ વલ્લભ પંત, મોહના આઝાદ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે નેતાઓ શું ઇન્દિરાબહેન કરતાં ગિતરતા હતા કે એ સ્થાન એમને પ્રાપ્ત ન થયું? જવાબરહાસ નદેરુની પ્રતિભા એ સૌથી વધુ તેજસ્વી હતી એટલે એમને એ પદ પ્રાપ્ત થયું. નદેરુ પહેલાં એ સૌએ વિદાય લીધી છે, બાકી એમાંના કોઈને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોત.

આઝાદીના મુખ્ય સેનાનીઓમાં રાજનંદ, કૃપાલાની, જયપ્રકાશ

હયાત છે, પરંતુ એ ટ્રેસિસ છોડી ગયા છે, આકી એમાંથી ટ્રાઈની પસંદગી થઈ હોત મોરારજીભાઈ ટ્રેસિસમાં છે, નહેરુ સરકારમાં એ બીજું સ્થાન ધરાવતા હતા અને સિનિયોરિટી પ્રમાણે એ સ્થાનના અધિકારી પોતાને એ માનતા હતા અને એ હકલાયકાતને લીધે નહેરુ પછી એમણે તે પદ મેળવવા આકાંક્ષા રાખી પણ લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીને તે સ્થાન મળ્યું. શાસ્ત્રી મોરારજીભાઈના સમકક્ષ નેતા ગણાય, પરંતુ તે પછી સરકારમાં સાવ નવાં અને હિંમરમા જીવના એવાં ઇન્દિરાજહેનને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું અને મોરારજીભાઈ બીજા સ્થાને તો જુ' પણ પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન ન પામ્યા, તો જુ' મોરારજીભાઈ એ સ્થાનને માટે લાયક નથી અને ઇન્દિરાજહેન વધુ લાયક છે ?

મોરારજીભાઈની ઉત્તરોત્તર ચડતી જો કેવળ એમની આગવી શક્તિનું બળ હતું, તો એ શક્તિ છેલ્લાં વરસોમાં મહાત્ શી રીતે થઈ? ગણિતના હિસાબ પ્રમાણે તો નહેરુ પછી એમને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થવું જોઈતું હતું. એનાં બાહ્ય કારણો આપી શકાય તેમ છે કે એ શક્તિશાળી હોઈ તે પદના જે હરીફો છે તે એમને જીત્યાંથી કરીને દૂર રાખવા એક થયા છે. ઇન્દિરાજહેન જેવા નવાં-બીજા અનુભવી વડાંપ્રધાન થાય તો બીજા પ્રધાનોને નિરકુશ સત્તા ભોગવવાની તક મળે અને મોરારજીભાઈ હોય તો એમના ઉપર અંકુશ આવે. રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનોને લગામ લેવી પડે. વળી મોરારજીભાઈ જાક્કી સ્વભાવના છે તે કારણે એ વિવાદસ્પદ પ્રશ્નમાં સમાધાનલયુક્ત રહ્યું ન હોય તેથી પ્રધાનમંડળમાં અને પક્ષમાં એકતા ન જળવાય. પરંતુ સાચું કારણ એ છે કે કોઈ સિદ્ધિ કેવળ માણસની અંગત શક્તિનું એકમાત્ર પરિણામ હોતું નથી. અર્જુન મહાભારતના યુદ્ધને મહાન વિજયી યોદ્ધો હતો, છતાં દારકાથી યાદવોની નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓને આશ્રય આપવા એ હસ્તિનાપુર લઈ આવતો હતો ત્યારે તે માંડીલ કનુખ્યારો એ કુરુક્ષેત્ર જીત્યો હતો, તે સામ્ય હતો છતાં પણ આપણે એને મહાત્ કહ્યો હતો અને એના રક્ષણ નીચેની સ્ત્રીઓને

લૂટી લીધી હતી.

૧ સમય સમય બળવાન છે, નહિ પુરુષ બળવાન,
૧ કાબે અર્જુન લૂટિયો એ જ ધતુષ્ય એ જ બાણ !

જે અર્જુન અભિમાન કરતો હોય કે મારા બાહુબળથી મહા ભાગ્યનું યુદ્ધ જીત્યો, નો કાળાથી લૂટાયો એ પણ એ જ અર્જુન હતો. જે એને ગાડીવનું અભિમાન હોય તો એ જ હથિયાર તે વખતે પણ હતું બાણવિદ્યા પણ એની એ હતી સન્નેગોનો પણ એ દોષ કાઢી શકે તેમ નહોતો એ જેમ એકલો ચોદ્ધો હતો, તેમ સામે કાબો પણ એકલો જ હતો ભૂતકાળમાં એણે એકલે હાથે મોટા સૈન્યોને પરાજિત કર્યા હતા કાબો એ સૌની વિસાતમાં તુલ્ય હતો આમ સન્નેગો, કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાનો સમન્વય થયો હતો, છતાં અર્જુનનો પરાભવ થયો, કારણ કે પાંચમું દૈવ એમાં ભળ્યું ન હતું.

કામરાજ કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે ખીજી વખત ચાલુ રહે તેમ મોરારજીભાઈ ઇચ્છતા ન હતા સન્નેગો મોરારજીભાઈની તરફેણમાં હતા પ્રમુખે એક બેઠકથી વધુ સમય ન રહેવું તેવો ઠરાવ થયેલો હતો પરંતુ તે ઠરાવ બદલવા બેંગલોરની મહાસમિતિમાં સુધારો આ યો અને મોરારજીભાઈએ પોતાના જીવનની એક કટોકટી તરીકે એને વર્ણવી વિરોધ કર્યો શાસ્ત્રીજીની વિનંતીથી એ ઉપર મતદાન કરવાનો આગ્રહ એમણે જતો કર્યો અને ખાસ સન્નેગોમાં પ્રમુખને ખીજી વખત ચૂંટાવાનો મૂળ ઠરાવમાં સુધારો ઉમેરીને પસાર થયો તે પછી ચૂંટણી થઈ હોત તો કામરાજ ચૂંટાત કે નહિ તે ભવિષ્યનો પડો ખૂલવાની તક જ ઊભી ન થઈ પાકિસ્તાનનું આક્રમણ આવી પડતા સંસ્થાની ચૂંટણી મુલતવી રહી અને કામરાજ પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહ્યા આ જે પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી તે કાળૂ બહારની કહી શકાય અને તે મોરારજીભાઈને માટે દૈવી ગણી શકાય આથી ભવિષ્યમાં મોરારજીભાઈ જે એ પદ ઉપર આવે તો એ કેવળ એમની

શક્તિનું પરિણામ ન માનવું જોઈએ પણ દૈવ અનુકૂળ થયું એટલે તે સ્થાન મળ્યું. ખાકી કેવળ શક્તિ, લાયકાતના જોરે જ પ્રાપ્ત થયું માનવામાં આવે તો એ બધા ગુણો સત્તા ઉપર ન આવવાના કાળમાં પણ હયાતી ધરાવતા હતા.

જ્યારે મનુષ્ય સિદ્ધિને કેવળ પોતાનું આગવું પરાક્રમ માનતો નથી, પરંતુ પોતે કેવળ નિમિત્ત છે એમ આત્મતત્ત્વની નજરે જોઈ શકે છે ત્યારે કર્તૃત્વના અભિમાનથી એ દૂર રહી શકે છે. જ્યાં અહમ્ ગળી જાય છે ત્યાં પોતાને ફાળે સિદ્ધિનું ફળ આવ્યું હોય તોપણ એ કુલાઈ જતો નથી. બીજાઓને એનું ફળ મળ્યું નથી તે કારણે એ તુચ્છ છે તેમ એ માનતો નથી અને જેમણે વધુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેમના તરફ ઈર્ષ્યાલાવ જાગતો નથી. આમ કમળા વિનાની આરોગ્યપ્રદ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી એ પોતાને અને મંસારને શુદ્ધ સ્વરૂપે જોઈ શકે છે.

અભિમાન જ્યાં ગયું ત્યાં નમ્રતાના ગુણે આસન જમાવ્યું જ માનવાનું. જે મનુષ્યમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન ન રહ્યું, તે એને કારણે મળતાં ધન, સત્તા, કીર્તિ વગેરે ફળ મળવા કરવા છતાં અહમ્ને વશ થતો નથી. રામની પાદુકાને અયોધ્યાની ગાદી ઉપર મૂકી ભરતે જેમ પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યનો ભોગવટો કર્યો હતો અને તેની ડાબે હક-માન સ્વીકાર્યા હતાં, તેનું વર્તન નિરહંકારપણું જેનામાં આવ્યું છે તેનું જેવા મળે છે. મહાત્મા ગાંધીને પ્રેમ, કીર્તિ આછાં નહોતાં મળ્યાં. તે ઇચ્છે તોપણ એનાથી દૂર લાગી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ એ કીર્તિ પ્રાપ્ત થવા છતાં એમનામાં અભિમાન નહોતું આવ્યું. વધુ ને વધુ નમ્ર બનતા ગયા હતા. આવા નમ્ર માનવીને એના કાર્ય બદલ લોકો માન આપે ત્યારે એ તેનાથી કુલાતો નથી. એ માનનો, પ્રેમનો સ્વીકાર કરતો હોવા છતાં એ પોતાના કર્તૃત્વનું પરિણામ છે તેમ અભિમાનને વશ થતો નથી. તે સ્વીકારતી વખતે એ વધુ નમ્ર બને છે કે લોકો કેવા ગણ્યામણી છે કે પોતાના નાના

કાર્ય બદલો આટલો મોટો આપે છે, તેનામા ભરતભાવ વસેલો હોય છે એટલે એ કચારેય ધન કીર્તિ, પદ પાછળ દોડતો નથી, પરંતુ એના કાર્યને લીધે એ પદો એની પાછળ દોડે છે સિદ્ધિ અભિમાની અને નમ્ર બનેને મળે છે. પરંતુ યનેના વર્તનમા બે ધ્રુવ જોટલું અંતર રહે છે અભિમાની સિદ્ધિ પાછળ દોડે છે અને તેને કારણે પોતાના આત્માને-ગૌરવને હણે છે નમ્ર, નિરભિમાની કાર્યમા રત હોય છે અને સિદ્ધિ એની દાસી યનીને પાછળ પાછળ આવે છે આ સિદ્ધિ એના ગૌરવને ઉજાળે છે.

જે વાસણમા દૂધ રાખવાનું હોય છે તેને માણને સાફ કરવું પડે છે જો પાત્ર અસ્વચ્છ હોય તો એમા ભરેલું દૂધ ફાટી જાય છે જે ન્યક્તિ સદ્ગુણો ડૂબી દૂધ એના જીવનપાત્રમા સધરવા માગતી હોય તેણે અભિમાનની અસ્વચ્છતા ન રહે તેમ એને માણ નાખવું રહે છે અને નમ્રતાની સ્વચ્છતા કાયમ સાચવવી પડે છે જો આ બાબતમા બેદરકારી રાખનામા આવે તો બીજા સદ્ગુણો શુદ્ધ સ્વરૂપે જીવનમા માનવી જાળવી શકતો નથી. આથી નિરહંકારીપણું, નમ્રતા એ બીજા ગુણોને શુદ્ધ સ્વરૂપે જાળવવાનું સ્વચ્છ જીવનપાત્ર છે

દલ-સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ

જ્યા અભિમાન ત્યા દલ ખરો જ પરતુ એતુ સમીકરણ એવુ નથી કે જ્યા અભિમાન નહિ ત્યા દલ પણ નહિ જે એવુ હોત તો ગીતાએ નિરભિમાનપણામા અદલપણુ આવી ગયું માની એનો ગુણ ગુણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો ન હોત. અહમ્ને દલના વાધા પહેર્યા વિના ચાલતું નથી. એ ન પહેરે તો એની પોકળતા ખુલ્લી પડી જાય. અભિમાનીમા પોતાની શક્તિ કરતા વધુ દેખાડવાની વૃત્તિ છે એ કારણે દલનો આશરો લેવો પડે છે. પરતુ જે નિરભિમાની છે તેને પોતાની સાચી શક્તિ જગત જાણે તેવી ઇચ્છા નથી હોતી એમ ન કહી શકાય એને અભિમાન નથી પોપવુ, ગૌરવ સ્થાપવુ છે અભિમાનમા પોલાપણુ છે અને ગૌરવમા નક્કરપણુ છે એમા અહમ્ નથી, આસક્તિ છે અહમ્ સાથેનો દલ પ્રગટ છે જે નગી આખે જોઈ શકાય છે આસક્તિનો દલ સૂક્ષ્મ છે, ન્યક્તિ પોતે આતરવૃત્તિથી ગુણે તો જ દેખી શકે

માનવીમા ગૌરવ લઈ શકાય એવી સમૃદ્ધિ હોવી જોઈએ પરતુ એ સમૃદ્ધિ પ્રદર્શન માટે નથી દૈવીમપત્તિ તરીકે જીવન માટે છે માણસ પાસે ધન હોય છે, તેને એ દીવાનખાનાના શોકેસમા મૂકતો નથી, તિજોરીમા ઢાઈની નજરે ન ચડે તેમ મૂકે છે તિજોરીમા મૂકવા પાછળ ચોરીનો ભય છે એ સાચુ, છતાં એ ભય ન હોય તોપણુ શાણો માણસ એને શોકેસમા મૂકવાનું નથી ઇચ્છતો

રવિશંકર મહારાજ આ અંગે એક પ્રસંગ એમના વ્યાખ્યાનમા

અવારનવાર ટાંકતા હોય છે. એક શેડે ગામડાંની એની દુકાન સાંજે બંધ કરીને જે વકરે થયો હતો તે રકમ કોથળીમાં ભરીને હાથમાં લીધી, અને તે કોઈની નજરે ન પડે માટે ખભા ઉપરનો ખેસ ઓઢી લઈ હાથ ઢાંકી દીધો. મહારાજને થયું કે આ તો ગામડું ગામ છે અને શહેરની માફક રસ્તે કોઈ ચીલઝડપ મારીને લૂંટી જાય તેવી ખીક નથી, છતાં આ શેડે નાણાકોથળી છુપાવી શું કામ ? ગામમાં ચોરીનો પણ ઉપદ્રવ ન હતો કે એ રીતે એમના હાથમાં સિલક જુએ તો રાત્રે ઘરમાં ખાતર પડે. મહારાજે પોતાનો આ ભાવ શેઠને જણાવ્યો. શેડે ચીલઝડપ કે ચોરીનો ભય નકારી કાઢતાં કહ્યું કે એવી ખીક ન હોય પણ ધનનું પ્રદર્શન થાય તેવી રીતે વર્તવું ન જોઈએ. ઈર્ષ્યા, હતાશા કે દુર્વૃત્તિ એ પ્રદર્શનમાંથી કોઈને જાગે તેવા ભય રહેલો છે.

આ મનોવૃત્તિકેવળ ધનના પ્રદર્શનમાંથી જાગે છે એવું નહિ, પરંતુ ખીજ પ્રકારની સમૃદ્ધિના પ્રદર્શનમાંથી પણ પ્રગટે છે. જે લોકો અભિમાની નથી, અને કેવળ એમની શક્તિના પ્રતાપે ધન, સત્તા, પદ કે કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં હોય છે તેમાંના એક વર્ગ તરફ લોકોને ઈર્ષ્યા હોતી નથી અને ખીજ તરફ હોય છે. બંને શ્રીમંત હોય છે, નિરભિમાની હોય છે, ધનનો સદ્વ્યય કરતા હોય છે, પરંતુ એકમાં પ્રદર્શનવૃત્તિ હોય છે. પોતે શ્રીમંત છે, દાતા છે તે લોકોએ જાણવું જોઈએ અને ખીજને મોટાઈ દેખાડવાની વૃત્તિ નથી. આથી એક તરફ ઈર્ષ્યાભાવ, નિંદાવૃત્તિ જન્મે છે અને ખીજ તરફ માનવૃત્તિ.

માણસની જીવદોરી હૃદય છે, એ હૃદયને પુરવડો પૂરું પાડનાર જઠર છે અને દેહ આખાની જીવાળદોરી સંભાળનાર મગજ છે. છતાં માણસ ક્ષારેય એમ નથી વિચારતો કે ભાવ એવું પ્રદર્શન કરું. એ કાયમ તિજોરીમાં છુપાયેલાં રહે છે. દુનિયાને તો ચરીરના બાહ્ય અંગો જ જોવા મળે છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિને ખુદને પણ તે નજરોનજર જોવા મળતાં નથી. છતાં એમની મહત્તા

દેહાચેલી રહેતી નથી શરીરની તદુરસ્તી, બૌદ્ધિક તેજસ્વિતા અને આત્મિક તેજ છૂપુ રહેતું નથી.

માણુસે પણ પોતાની સાચી સમૃદ્ધિ જતાવવાની છે તે પોતાના કાર્ય દ્વારા. ધન જેમ તિન્નેરીમા છૂપુ રહેવું જોઈએ તેમ ગુપ્તજ્ઞાન દ્વારા એ સમાજમા વહેતું પણ થવું જોઈએ. માણુસની મોટાઈનું પ્રદર્શન થવાની જરૂર નથી, પણ એ કાર્ય દ્વારા ગુપ્ત રીતે સમાજમા ફેલાઈ જવું જોઈએ. કોઈ વિદ્વાનની મોટાઈ સમાજે ન જાણી તેથી એ એકે ગઈ તેમ માનવાને કારણુ નથી તેના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા તે અપ્રગટ રીતે સમાજમા ફેલાઈ જાય છે એની સમૃદ્ધિએ સમાજની સમૃદ્ધિમા વધારો કર્યો છે. એ પડિતાઈનું પ્રદર્શન ન થવાથી ખીજામા ઈર્ષ્યાભાવ જાગ્યો નહિ અને એના વિદ્યાર્થીઓમા માનવૃત્તિ છતકાતી રહી છે. મતલબ કે માણુસમા પોતાની સાચી મોટાઈનું ગૌરવ સમાજ કરે તેવી વૃત્તિ ન હોવી જોઈએ આ ગુણને અદલ કહ્યો છે

આનો અર્થ એવો નથી કે સમાજે નગુણા થવું અને કોઈની સમૃદ્ધિનું ગૌરવ ન કરવું. વ્યક્તિ માનીપણાથી દૂર રહે એટલે એને માન આપવાની જરૂર નથી એમ સમાજે સમજવાનું નથી માની પણાથી અને દલીપણાથી દૂર રહેવું તે વ્યક્તિનો ગુણ છે, તો લાયકને માન આપવું અને એની શક્તિનું ગૌરવ કરવું એ સમાજનો ગુણ છે. મનેમા આ ગુણો હોય તો સમાજમાથી મિથ્યાભિમાન અને દલનો કીચડ ઓછો થાય છે જે સમાજ ગુણુશીલતાની કદર કરતો નથી તે જાણ્યેઅજાણ્યે અભિમાન અને દલને પોષે છે એ સામે ચાવીને કોઈની કદર કરતો નથી, એટલે જે માનવાણુ હોય છે તે સામે ચાવીને માન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને નિષ્ક્રિય સમાજ શરમમા ખોટા મૂલ્યોને વશ થાય છે.

કોઈ પણ લેખકની સાચી સમૃદ્ધિ એનું લખાણ છે લેખક પોતાનું સાચું ગૌરવ વધારવા માગતો હોય તો લેખનસમૃદ્ધિમા એણે

વધારે કરતા જવો જોઈએ પરંતુ જ્યારે એ સમૃદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે એ મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ અને હોય છે તોપણ માન મેળવવાના પ્રસોલનમાં એ ચાલે છે લેખક પ્રીતિભાવે અમુક વ્યક્તિને પોતાનું પુસ્તક અર્પણ કરે તે ગુણુભાવ છે પરંતુ તે સિવાય, કોઈની ખુશામત કરવા કે પાતાનો અમુક હેતુ સાધવા અર્પણ કરે તેવું જનતુ જોવા મળે છે. કોઈ વખત કોઈ મોટા માણસને તે અર્પણ કરી તેનો સમારલ કરવા પાછળ એ વૃત્તિ હોય છે કે પોતાની જાનમાં તો કોઈ નહિ આવે પણ એ મોટી વ્યક્તિની જાનમાં સૌ આવશે અને એ નિમિત્ત પોતાને મોટાઈ મળશે.

વ્યક્તિઓ મોટાઈ મેળવવા જે પ્રયત્નો કરતી હોય છે તેમાં આ પ્રકાર કંઈ આશ્ચર્ય પમાડે તેવો નથી પરંતુ એમાં આશ્ચર્યજનક એ છે કે પોતાનું એ પુસ્તક અર્પણ કરવાનો સમારલ રાખવા માટે કમિટી રચવા લેખક જાહેર વ્યક્તિઓની સમતિ લેવા નીકળે છે રાજકારણથી માંડીને સાહિત્યિક ક્ષેત્ર સુધીની વ્યક્તિઓ કમિટીમાં જોડાવાનું અનુચિત માનતી નથી.

કોઈને એવું પૃષ્ઠવાની જરૂર લાગતી નથી કે તમારા અંતરે મોટા નેતાને અર્પણ કરવાનો રો હેતુ છે ? વ્યક્તિગત તમારે એમના પ્રત્યે આદરભાવ હોય અને અર્પણ કરો તેમાં અમને વાધો ન હોઈ શકે, પરંતુ એ અર્પણવિધિની કમિટીમાં અમારે સામેલ થવું કેવી રીતે ચોગ્ય છે ? નેતા અર્પણવિધિના સમારલનું માન લેવાનું સ્વીકારે છે એટલે એમને પણ એમાં ઔચિત્યલગ નહિ જ દેખાયો હોય ને ? આમાં કોઈને માન મળે કે કીર્તિ મળે તેનો વિરોધ નથી, પરંતુ ખોટું ચલણ વ્યવહારમાં ચાલતું જોવા મળનાથી ખીજાઓ તે માર્ગ લેવા લલચાય છે અને ખોટા મૂલ્યો જોર પકડે છે.

વ્યક્તિ આવો માર્ગ લેવાની હિંમત ત્યારે જ કરી શકે કે એને સાથ આપનાર મળી રહે છે. લેખકે એ અથ આદરભાવને વશ થઈ વગર સમતિ મેળવે મોટી વ્યક્તિને અર્પણ કરી દીધો.

હોય તો એના એ હકનો સ્વીકાર કરીએ. ગમે તેટલો નાનો કે મોટો, અભ્યારી કે સામાન્ય હોય, પણ પ્રીતભાવે અર્પણ થયેલને આભાર સાથે આગેવાન વ્યક્તિ સ્વીકારે એ વિવેક ગણાય. પરંતુ એ માટે લેખક સમારંભની ખટપટ કરે ત્યારે એમ ન પૂછવું પડે કે એ અંધમાં મારું શું કર્તૃત્વ છે કે એ બદલ મને અર્પણ કરવાનો સમારંભ હોય ? જેમને અર્પણ થાય છે તે તો માન સેવા તૈયાર થાય, ના ન પાડે, પરંતુ અર્પણવિધિ સમારંભની કમિટીના સભ્યો થનાર પણ ના પાડતા નથી. પછી એ સમારંભની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર પ્રેક્ષકો ન મળે એમ શી રીતે બને ?

જે સમાજમાં ગુણશીલતાનું સન્માન કરવાનો સસ્કાર સમૃદ્ધ થયેલો હોત તો લેખકની સામેથી માન ઉધરાવવાની વૃત્તિને એકેય બાબતથી સહકાર મળ્યો ન હોત. અર્પણવિધિના સમારંભનો નેતાએ સ્વીકાર કર્યો ન હોત, એમણે કર્યો હોત તોપણ કમિટીના સભ્યો થનાર મળ્યા ન હોત, એ મળ્યા હોત તોપણ પ્રેક્ષકો મળ્યા ન હોત. આ નાનો લાગતો પ્રસંગ અહીં એટલા માટે વિગતે રજૂ કર્યો છે કે અદલના ગુણને સમાજમાં કેટલા મોટા પ્રમાણમાં અભાવ છે. દ્રાઈ રાજકારણી સત્તાશીલ વ્યક્તિ કે દ્રાઈ શ્રીમત સ્થાપિતબળ ધરાવતી વ્યક્તિ આ સમારંભની ગાંઠવણ કરવા નીકળી હોત અને શેઠમાં તણાઈને કમિટીમાં રહેવાની ફરજ પડે તેવી લાગવગવાળી વ્યક્તિ લેખક હોતી નથી. એને નારાજ કરવાથી એ પોતાના હિત સંબંધને ઘોઠો પહોંચાડે તેવો ભય હોતો નથી. છતાં એવી વ્યક્તિના પગલાને પણ ના પાડવાની દ્રાઈ તૈયારી બતાવતું નથી. કારણ ? પ્રશ્નમાં જિડા જિતરીને જેવાની વૃત્તિનો અભાવ. ગતાગતુત્તિક ચાલવાની ટેવ. અમુક જાહેર વ્યક્તિએ પોતાનું નામ આપ્યું છે, પછી પોતાને શું વાધો હોઈ શકે ? વળી મોટાની જનમાં ડાઉ સામેથી તેડું કરવા આવે તો જવામાં શું ગુમાવવાનું છે ? એવા સમારંભમાં પોતાની પણ શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થશે.

અદ્રોહમાં આવી જાય છે. ખીજના હિતને પોતાના હિત જેટલું-મહત્વનું ગણવું એટલે સમાજવાદ. આ દૃષ્ટિ ને વ્યક્તિમાં આવે અને તેને પાળવા જેટલો સરુકાર દે થાય તો અદ્રોહવૃત્તિ આવી ગણાય. માણસ દ્રોહ કરવા તૈયાર થાય છે કે એને પોતાનું હિત વસ્યુ હોય છે તેટલું પારકાનું વસ્યું હોતું નથી. દરેક પોતાના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ, પારકાના હિતનો વિચાર આપણે કરવાની જરૂર નથી, એ મત્સ્ય ગણાગણ વૃત્તિને વશ વર્તે છે તે દ્રોહ કરવામાંથી બચી શકતો નથી.

જે વ્યવહારિક માણસો હોય છે તે સ્નેહી-મિત્રોનો દ્રોહ ન કરવો જોઈએ તેટલી સીમા સુધીમાં એ ગુણને ખીસવે છે, પરંતુ વેપારી માહકનું હિત જોવાનું વિચારતો નથી. શેઠ નોકરનું, કામદાર કારખાનાનું, સરકારી કર્મચારી જનતાનું, જનતા દેશનું, એક પ્રદેશ ખીજ પ્રદેશનું. આ વચ્ચે એવું સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે એમાં દોષને ખીજનો દ્રોહ કરે છે તેમ ડાખતું પણ નથી. કારણ કે દ્રોહ ન કરવો એ ગુણ એટલો સકુચિત અર્થમાં વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે કે એ સમાજવાદનો પર્યાય છે તેમ વ્યાપક જોવા મળતો નથી. અદ્રોહ-પણ એટલે પોતાનું હિત જેટલા પ્રમાણમાં જોવું તેટલા પ્રમાણમાં ખીજનું—સમાજનું હિત જોવું તે.

સત્તાસ્થાને જાને વ્યક્તિ આવે છે, એક સરખું સન્માન જાને મેળવે છે, છતાં જાનેની અંગત સ્થિતિ સાવ જુદી છે.

મતલબ કે જે વ્યક્તિમાં પોતાની શક્તિનું-ગૌરવનું માન થાય તેવી વૃત્તિ પડી છે, તેને એ પ્રાપ્ત થશે તોપણ કાયમ એમ લાગ્યા કરશે કે એને જોઈએ તેટલું માન મળ્યું નથી. તેની કાયમ ફરિયાદ રહે છે કે લોકો નગણ્ય છે, કદરહીન છે. જ્યારે જે વ્યક્તિમાં અદ્ભૂતવૃત્તિનો ગુણ વિકસ્યો હોય છે તેને માન ન મળ્યું હોય તોપણ ફરિયાદ રહેતી નથી અને જે માન મળ્યું છે તે ઘણું જાણું મળ્યું છે તેમ એ અતઃકરણથી માને છે. એ કાયમ લોકોની કદર જૂજતા ઉદ્ગારો કાઢે છે - સમાજ એવો ગુણ્ય છે કે આપણી શક્તિ કરતાં વધુ કદર કરે છે. ગુજરાતના બે સદગત લેખકોના ઉદ્ગારો આ બાબતમાં વિરોધાભાસી કાયમ રહ્યા છે તે એનો પુરાવો છે. જાનેને ગુજરાતે લાડીલા લેખકો તરીકે આવકારીને એમની કૃતિઓ હોશે હોશે વાંચી છે. એમાંથી જેમને પ્રમાણમાં આર્થિક રીતે આણું મળ્યું છે તે કાયમ હર્ષ વ્યક્ત કરતાં કહેતા કે ગુજરાતે મારી ઘણીબધી કદર કરી છે. જ્યારે જેમને સારો લાભ પ્રાપ્ત થતો હતો તેમની કાયમ ફરિયાદ હતી કે ગુજરાત કદરહીન છે !

સત્તાસ્થાને બંને વ્યક્તિ આવે છે, એક સરખું સન્માન બંને મેળવે છે, છતાં બંનેની અંગત સ્થિતિ સાવ જુદી છે.

મતલબ કે જે વ્યક્તિમાં પોતાની શક્તિનું-ગૌરવનું માન થાય તેની વૃત્તિ પડી છે, તેને એ પ્રાપ્ત થશે તોપણ કાયમ એમ લાગ્યા કરશે કે એને જોઈએ તેટલું માન મળ્યું નથી. તેની કાયમ ફરિયાદ રહે છે કે લોકો નગણ્ય છે, કદરહીન છે. જ્યારે જે વ્યક્તિમાં અદલવૃત્તિનો ગુણ વિકસ્યો હોય છે તેને માન ન મળ્યું હોય તોપણ ફરિયાદ રહેતી નથી અને જે માન મળ્યું છે તે ઘણું બધું મળ્યું છે તેમ એ અંતઃકરણથી માને છે. એ કાયમ લોકોની કદર ખૂજતા ઉદ્દગારો કાઢે છે - સમાજ એવો ગુણ્ય છે કે આપણી શક્તિ કરતાં વધુ કદર કરે છે. ગુજરાતના બે સદ્ગત લેખકોના ઉદ્દગારો આ બાબતમાં વિરોધાભાસી કાયમ રહ્યા છે તે એનો પુરાવો છે. બંનેને ગુજરાતે લાડીલા લેખકો તરીકે આવકારીને એમની કૃતિઓ હોશે હોશે વાંચી છે. એમાંથી જેમને પ્રમાણમાં આર્થિક રીતે ઓછું મળ્યું છે તે કાયમ હર્ષ વ્યક્ત કરતાં કહેતા કે ગુજરાતે મારી ઘણીબધી કદર કરી છે. જ્યારે જેમને સારો લાભ પ્રાપ્ત થતો હતો તેમની કાયમ ફરિયાદ હતી કે ગુજરાત કદરહીન છે !

અદલની જેમ અદ્રોહનો ગુણ માણસે કેળવવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના સ્વાર્થ માટે ખીજાનું અહિત કરતાં વ્યક્તિ અચકાતી નથી. જ્યારે અદ્રોહનો ગુણ વિકસ્યો હોય છે તેને ખીજાના અહિ-તનો વિચાર સરખો પણ આવતો નથી. દ્રોહ ન કરવો જોઈએ, એ સમજ સામાન્યમાં સામાન્ય નાગરિકને પણ હોય છે. છતાં તે પ્રકારનું વર્તન પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. માણસ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે સ્વાર્થને કાબૂમાં લઈ શકતો નથી. કારણ, એ માટે જે શિક્ષણ જોઈએ તે મળ્યું કરેલું હોતું નથી. સમાજમાં સૌનું હિત એક સરખું સલામત હોવું જોઈએ અને એક સરખું સંધાવું જોઈએ. તે સમાજવાદનો આજની પરિભાષાનો સિદ્ધાંત ગીતાની પરિભાષામાં

આવાં ખોટાં મૂલ્યોનું પ્રમાણ વધારે હોય તો સાચું નાણું પણ એવું ખોટું તો નહિ હોય તેમ લોકોને શંકા પડે છે. સાચાનું જો ગૌરવ વસતું જોઈએ તે વસતું નથી. આથી વ્યક્તિ પોતે અદંભી હોય તે પૂરતું નથી. સામી વ્યક્તિ એનો દંભ પોષવા પોતાને નિમિત્ત બનાવવા માગતી હોય તો એને રૂપદ ના પાડવાનું અદંભપણું પણ હોવું જોઈએ. અદંભી બીજાનો કાળ ન બને તે સમજી શકાય, પરંતુ બીજો એને એમાં ખેંચવા માગતો હોય ત્યારે એ નિષ્ક્રિય બની એમાં તણાવો પણ ન જોઈએ. સમાજ અભિમાનીનો દંભ તો જાણે છે એટલે તે એથી ખાસ છેતરાતો નથી, પરંતુ નિરભિમાનીનો દંભ ઓળખાવો એટલો સહેલો નથી. એથી એ ગેરમાર્ગે દોરવાય છે અને એ રીતે સમાજમાં ખોટાં મૂલ્યો સ્થાપવામાં એનો મોટો હિસ્સો છે. તેથી નિરભિમાની પુરુષો દલથી દૂર રહે તે વધુ અગત્યનું છે.

સમાજ ગુણુશીલતાની કદર ખૂંચે તેવો સંપન્ન હશે તો એ સામે આલીને હાયક વ્યક્તિને સન્માન્યા વિના નહિ રહે. એ જેમ એનો ગુણુ છે, તેમ સન્માન લેનાર ગુણુય વ્યક્તિ એ માનનું અભિમાન નહિ લે, પણ એથી પોતાની જવાબદારી વધે છે તેમ અર્થ ઘટાવે છે. વળી એ માન લેવા ઉત્સુક નથી હોતો. બનતાં લગી ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે સ્વીકારે છે તોપણ સમાજમાં ગુણુશીલતાનો મંસ્કાર પોષવા, વ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ પોતાના ક્ષેત્રના એક અદના પ્રતિનિધિ તરીકે. દાઈ વ્યક્તિ પોતે સર્વસત્તાધીશ છે એમ માની વગ-પ્રધાનપદના સ્થાન ઉપર ખેસે તો એની જુતિ પોતાની જાતને આગળ ધરીને સન્માન લેવાની રહે છે અને પોતાની શક્તિ-હાયકાતને એ માન મળી રજુ છે તેમ માને છે. બીજી વ્યક્તિ એ જ સ્થાન ઉપર લોકોએ પોતાને ચૂંટ્યો છે એટલે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે બેઠો છે એ જુતિ ધરાવે છે ત્યારે પોતાને જો માન મળે છે તે પોતાને નહિ, લોકોના પ્રતિનિધિને મળે છે તેમ ઘટાવે છે. એક જ

સત્તાસ્થાને બંને વ્યક્તિ આવે છે, એક સરખું સન્માન બંને મેળવે છે, છતાં બંનેની અંગત સ્થિતિ સાવ જુદી છે.

મતલબ કે જે વ્યક્તિમાં પોતાની શક્તિનું-ગૌરવનું માન થાય તેવી વૃત્તિ પડી છે, તેને એ પ્રાપ્ત થશે તોપણ કાયમ એમ લાગ્યા કરશે કે એને જોઈએ તેટલું માન મળ્યું નથી. તેની કાયમ ફરિયાદ રહે છે કે લોકો નગણ્ય છે, કદરહીન છે. જ્યારે જે વ્યક્તિમાં અદભૂતવૃત્તિનો ગુણ વિકસ્યો હોય છે તેને માન ન મળ્યું હોય તોપણ ફરિયાદ રહેતી નથી અને જે માન મળ્યું છે તે ઘણું બધું મળ્યું છે તેમ એ અતઃકરણથી માને છે. એ કાયમ લોકોની કદર જૂજતા ઉદ્દગારો કાઢે છે - સમાજ એવો ગુણ્ય છે કે આપણી શક્તિ કરતાં વધુ કદર કરે છે. ગુજરાતના બે સદ્ગત લેખકોના ઉદ્દગારો આ બાબતમાં વિરોધાભાસી કાયમ રહ્યા છે તે એનો પુરાવો છે. બંનેને ગુજરાતે લાડીલા લેખકો તરીકે આવકારીને એમની કૃતિઓ હોશે હોશે વાંચી છે. એમાંથી જેમને પ્રમાણમાં આર્થિક રીતે ઓછું મળ્યું છે તે કાયમ હર્ષ વ્યક્ત કરતાં કહેતા કે ગુજરાતે મારી ઘણીબધી કદર કરી છે. જ્યારે જેમને સારો લાભ પ્રાપ્ત થતો હતો તેમની કાયમ ફરિયાદ હતી કે ગુજરાત કદરહીન છે !

અદભૂતની જેમ અદ્રોહનો ગુણ માણસે કેળવવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાનું અહિત કરતાં વ્યક્તિ અચકાતી નથી. જ્યારે અદ્રોહનો ગુણ વિકસ્યો હોય છે તેને બીજાના અહિ-તનો વિચાર સરખો પણ આવતો નથી. દ્રોહ ન કરવો જોઈએ, એ સમજ સામાન્યમાં સામાન્ય નાગરિકને પણ હોય છે. છતાં તે પ્રકારનું વર્તન પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. માણસ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે સ્વાર્થને કાબૂમાં લઈ શકતો નથી. કારણ, એ માટે જે શિક્ષણ જોઈએ તે ગ્રહણ કરેલું હોતું નથી. સમાજમાં સૌનું હિત એક સરખું સલામત હોવું જોઈએ અને એક સરખું સંધાવું જોઈએ તે સમાજવ્યવસ્થા આજની પરિસ્થિતિમાં સિદ્ધાંત, ગીતાની પરિસ્થિતિમાં

અતોડમા આવી જાય છે બીજાના હિતને પોતાના હિત જેટલું-મહત્ત્વનું ગણવું એટલે સમાજવાદ. આ દૃષ્ટિ ને વ્યક્તિમા આવે અને તેને પાળવા જેટલો સરકાર દદ થાય તો અદ્રોહવૃત્તિ આવી ગણાય. માણસ દ્રોહ કરવા તેથી તેયાર થાય છે કે એને પોતાનું હિત વસ્યું હોય છે તેટલું પારકાનું વસ્યું હોતું નથી દરેક પોતાના હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ, પારકાના હિતનો વિચાર આપણે કરવાની જરૂર નથી, એ મત્સ્ય ગલાગલ વૃત્તિને વશ વર્તે છે તે દ્રોહ કરવામાથી જીગરી શકતો નથી.

જે વ્યવહારિક માણસો હોય છે તે સ્નેહી-મિત્રોનો દ્રોહ ન કરવો જોઈએ તેટલી સીમા સુધીમા એ ગુણને ખાલવે છે, પરંતુ વેપારી શ્રાહકનું હિત જોવાનું વિચારતો નથી. શેઠ નોકરનું, કામદાર કારખાનાનું, સરકારી કર્મચારી જનતાનું, જનતા દેશનું, એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશનું. આ વલણ એવું સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે એમા કોઈને બીજાનો દ્રોહ કરે છે તેમ ડખતું પશ્ય નથી. કારણ કે દ્રોહ ન કરવો એ ગુણ એટલો સકુચિત અર્થમા વ્યવહારમા પ્રચલિત છે કે એ સમાજવાદનો પર્યાય છે તેમ વ્યાપક જોવા મળતો નથી. અદ્રોહ-પણ એટલે પોતાનું હિત જેટલા પ્રમાણમા જોવું તેટલા પ્રમાણમા બીજાનું—સમાજનું હિત જોવું તે.

અહિંસા જીવંત ગુણ છે

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને યુદ્ધ એનો સ્વધર્મ છે તેમ એક જાણુ ઉપદેશ આપે છે અને માનવીએ જે ગુણો-દૈવીસપત્તિ આત્મસાત કરવી જોઈએ તેમા અહિંસાને ગણાવે છે. એક જાણુ યુદ્ધમા સ્વજનો-વડીલોનો વિનાશ કરતા પાછા પડતુ ન જોઈએ તેવી કરુણ હિંસા-ખોરીને ટેકા અને એને સામે છેડે અહિંસા, આ બે એક સાથે શી રીતે સંભવી શકે ? ગીતામાથી અહિંસાની પ્રેરણા મેળવનાર મહાત્મા ગાંધી પરદેશીઓએ ભારત પચાવી પાડ્યો છે તે પ્રાપ્ત કરવા હિંસાનો-યુદ્ધનો આશરો લેવાની ના પાડે છે અહિંસક યુદ્ધ—અસહ-કારતુ એલાન આપે છે. આ કેવું ।

કોઈ જાણક મોસાળમા ગયું હોય ત્યારે એને મામાના ઘરતુ ગોરટિયું ગલૂડિયું ગમી જાય અને મમ્મી ભાઈને પત્ર લખે ત્યારે પણ જાણાએ ગલૂડિયું યાદ કર્યું છે તેમ એની લાગણી વ્યક્ત કર્યા વિના ન રહે એક વર્ષ પછી જાણાને ફરી મોસાળ જવાતુ થાય છે ત્યારે એને ગલૂડિયાને રમાડવાનો આનંદ સમાતો નથી. પરંતુ એની જાળયુદ્ધિએ એવી આશા રાખી હોય છે કે એણે ગયે વરસે જેવકુ ગલૂડિયું જોયું હતું તેવકુ જ એ આજે પણ હશે. પરંતુ એણે જોયું તો એનું ગલૂડિયું ગુમ થયું હતું. એને જે બતાવવામા આવે છે તે તો ગલૂડિયું ન હતું, નાનો સરખો ફૂતરો હતો. એ ઝડપથી મોટો થયો હતો તેથી ધરના સૌએ ખબારના સ્નેહીઓ સમક્ષ વખાણુ કરવામા જાડી રાખી ન હતી. પરંતુ

ખાખો એ હકીકત સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો કે એ જ એનું ગલૂડિયું હતું. એનો કબ્જો હતો કે મને મારું ગલૂડિયું આપો !

આ હકીકત આપણને તરત સમજાઈ જાય છે. કારણ કે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના વિકાસની જાણકારી આપણે ધરાવીએ છીએ પરંતુ ધર્મ વિષે-એમા સૂચવેલા ગુણો વિષે આપણને એવા ખ્યાલ છે કે એ કંઈ જીવત નથી કે એમા વૃદ્ધિ થાય શ્રીકૃષ્ણના જમાનામા એ જે રૂપે હોય તે જ સ્વરૂપે આજે પણ હોવા જોઈએ જો ન હોય તો, કૃષ્ણની અહિંસા અને ગાંધીની અહિંસા એક નથી જ એમ આપણે તરત ખોલી નાખીએ છીએ - જેમ પેલું બાળક કહી નાખે છે કે મારું રમાડેલું ગલૂડિયું અને આ ફૂતરો એક નથી !

પરંતુ ધર્મ સજીવન છે. એ કોઈ નિર્જીવ, જડ, પદાર્થ નથી. ધર્મ, પોથીમા મધરાયેલો લલે હોય એ વેદ, બાઈબલ, કુરાનના ધર્મગ્રંથ રૂપે લલે ઝોળખાતો હોય, પરંતુ એ ગ્રંથો જીવત નથી તેમ માનવાની જૂલ કરવાની નથી. વેદ ઋષિઓના ઉન્નત જીવનમાથી પ્રગટેલો છે, બાઈબલ ઈસુ અને કુરાન મહંમદના એવા જ ઉન્નત જીવનનો આવિષ્કાર છે જેમ બી યોગ્ય ધરતીમા પડતા ઝગી નીકળે છે અને વિકાસ પામે છે, તેમ ધર્મ પણ ઋષિ-પયગંબરોના હૃદયમાથી પ્રગટી નવી નવી ધરતીમા મૂળ નાખી પોષણ મેળવતો રહે છે અહિંસા પણ એ રીતે વિકસતી રહી છે. કૃષ્ણની અહિંસા અને ગાંધીની અહિંસા એક જ છે, જે સિન્નતા દેખાય છે તે બંનેના નાના મોટા વિકાસના સ્વરૂપમા.

આજે પણ શું સ્થિતિ છે ? આખી પૃથ્વી ઉપર કોઈ દેશ એવા નથી કે જે હિંસા-યુદ્ધ ઇચ્છતો હોય. સામ્યવાદ-રશિયા કામદાર ક્રાન્તિ માટે યુદ્ધ-વર્ગવિગ્રહ અનિવાર્ય માનતું હતું, જે આજે તે મત ધરાવતું નથી. સામ્યવાદી ચીન હજુ તે મત ધરાવે છે, પણ તેને જગતના દેશોનો ખાસ ટેકો નથી. આ પણ અહિંસાતુ એક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે પરંતુ આ દેશો માનવ અહિંસા સુધી

જ મર્યાદા સ્વીકારે છે. ખોરાક તરીકે પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી તે જૂમિકાનો એમાં સ્વીકાર નથી. પશ્ચિમ શું કામ, પૂર્વના ચીન અને જાપાન બૌદ્ધધર્મી હોવા છતાં જીવદયા મુધીની અહિંસાને સ્વીકારીને શાકાહારી બન્યા નથી. જ્યારે ભારતે બૌદ્ધધર્મને દેશવટો આપ્યો છે, છતાં એની શાકાહાર મુધીની અહિંસાની અસર વધુમાં વધુ એણે ઝીલી છે, પરંતુ આ ઉપરથી ભારત જ સાચો અહિંસાવાદી છે તેવો અર્થ કરીશું તો એ બાળકબુદ્ધિ ગણાશે.

અહિંસાનો છોડ બધા પ્રદેશોમાં વિકાસ પામેલો છે. પરંતુ કોઈ દેશમાં એ જેમ પૂર્ણ નેવા મળતો નથી, તેમ એક સરખા સ્વરૂપેય નેવા મળતો નથી. એનાં ૩૫ જુદાં હોવાથી એ અહિંસા નથી તેમ પણ જૂલ કરવા જેવી નથી. ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ હતા. વિશ્વામિત્રની અતરની જીડી ઇચ્છા હતી કે તે પોતાને બ્રહ્મર્ષિનું-શ્રેષ્ઠ ઋષિનું પ્રમાણપત્ર આપે. વસિષ્ઠ એ પ્રમાણપત્ર નહોતા આપતા અને તેમને રાજર્ષિ તરીકે સંબોધતા હતા. આ કારણે વિશ્વામિત્ર એમની ઈર્ષ્યા કરતા અને વેરથી વર્તતા હતા, છતાં વસિષ્ઠમાં એમના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કે વેર જ-મ્યાં ન હતા. કેવળ વિશ્વામિત્રમાં જે આસક્તિ હતી તે જ કારણે તે એમને શ્રેષ્ઠ-બ્રહ્મર્ષિ ટાટિમાં મૂકતા ન હતા; તે સાથે એમના તપનું મૂલ્ય એ ઓછું પણ આંકતા ન હતા.

એક રાત્રે વિશ્વામિત્ર વેરવૃત્તિને વશ થઈ વસિષ્ઠની પર્ણકુટિની પાછળ છુપાઈને જોવા હતા અને ઋષિદ્વપતી ચાંદનીનો પ્રકાશ માણતાં જહાર ખેઠાં હતાં. અરૂંધતીએ તે વખતે પ્રશ્ન કર્યો : ‘આ ચાંદની જેવું નિર્મળ તપકોનું કહી શકાય? વસિષ્ઠે કહ્યું : ‘વિશ્વામિત્રનું.’ એ સાંભળીને વિશ્વામિત્રના આશ્ચર્ય અને આનંદને સીમા ન રહી. વસિષ્ઠ તરફ એમણે ઈર્ષ્યા અને વેર ઓછાં આચર્યાં ન હતા. છતાં એ મારો દુસ્મન, એની પત્ની સમક્ષ મારા તપનાં ગુણગાન કરે છે! વિશ્વામિત્રમાં પોતે વસિષ્ઠ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તે એને મોઝે કપૂલ

કરાવીને જ જ પુ, તે અભિમાન-આસક્તિ હતા તે એ ક્ષણે ગળી ગયા વસિષ્ઠની મહાનુભાવના સમક્ષ પોતે નાચીજ છે, તે નમતા અતરમા વસતા એ પર્ણકુટિની પાછગથી નીકળી ઋષિના પગમા જઈને નમી પડ્યા. તેમને જને હાથે પકડી લઈ જિલા કરતા વસિષ્ઠે કહ્યું. 'અરે! અરે! બ્રહ્મર્ષિ' વિશ્વામિત્ર, મને આ માન શોભે નહિ' એ સાથે એમને આદર આપીને પોતાની પાસે બેસાડ્યા. આમ, જે પદ વિશ્વામિત્ર પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા તેની આસક્તિ છોડી દેતા આપોઆપ તે એમને પ્રાપ્ત થયું.

વસિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતાના આ પ્રમંગ સાથે વાલ્મીકિના આશ્રમમા એ અતિથિ તરીકે ગયા ત્યારે એમના બોજન માટે નાની વાછરડી હવાલ કરીને એના માસનું બોજન તૈયાર કરવામા આવ્યું તે પ્રમંગ મૂકીએ તો કેવો વિરોધાલાસ લાગે છે! વળી વાછરડીના માસના બોજનનું આતિથ્ય કરનાર પણ એવા બીજા કોઈ ઋષિ વાલ્મીકિ હતા, તે જોતા આશ્ચર્યની અવધિ રહેતી નથી. પરંતુ એમા વિરોધાલાસ કે આશ્ચર્ય જેવું એ માટે નથી કે માસાહારી બોજનનો આજે જે નિષેધ છે, અહિંસાનો ગુણ માસાહાર ત્યાજ્ય સુધી વિકસેલો છે, તે એ કાળે પ્રગટ્યો ન હતો એ જ રીતે આજે પણ યુરોપએશિયામા ભારતના સ્વરૂપે એ પ્રગટેલો નથી તે કારણે એ માસાહારી લોકો અહિંસાનો ગુણ ધરાવતા નથી તેમ ન કહી શકાય વસિષ્ઠ અને વાલ્મીકિની માફક એ માસાહારી હોય છતાં એમના સતો ભારતના શાકાહારી સતો કરતા દૈવી સપત્તિમા જિજ્ઞાસુ ન હોય. એનો અર્થ અહિંસાનો વિકાસ શાકાહારી ખોરાક સુધી થવો જરૂરી નથી એમ કહેવું અભિપ્રેત નથી. ભારતે શાકાહાર સુધી અહિંસાનો જીવ વેલો ગુણ એ એની વિશિષ્ટતા છે અને માનવજાતે અહિંસાના-પ્રેમના ગુણવિકાસ માટે ત્યાં સુધી પહોંચવું અનિવાર્ય છે.

પરંતુ પશ્ચિમ અને એશિયા ત્યાં સુધી ન પહોંચ્યું હોય તથા એ હિંસક છે અને ભારત અહિંસક છે તેમ ગણિત મુકાય નહિ.

ભારતના લોકો-હિંદુઓ પ્રાણીહિંસાથી દૂર રહે છે તે સ્ત્રીકારીએ તોપણ એ પ્રાણીઓ પ્રત્યેના વર્તનમાં કૂર નથી એમ ન કહી શકાય પશ્ચિમના લોકો રખડતા દૂતરાને જીવતા રાખવામાં માનતા નથી. એને ઝેર આપીને મારી નાખે છે. હિંદુઓ જીવદાને વશ થઈ તેની હિંસા કરતા નથી, સાથે એ દૂતરાની કનડગતથી ટેવાઈ ગયા છે એટલે દર વર્ષે હજારો લોકોને દૂતરા કરડે છે અને હડકાયા છે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન ન હોવાથી એ લોકોને ઇન્જેક્શનો લેવા પડે છે દૂતરાની આ હિંસા હિંદુઓને-જૈનોને ચળાવતી નથી, તેમ એવા રખડતા દૂતરા પ્રત્યે સમાજ ને કૂર વર્તન કરે છે, એમને રિખામણી-ત્રાસ આપે છે તેમાં હિંસા દેખાતી નથી. જ્યારે પશ્ચિમના લોકો એની કૂરતાથી દૂર રહે છે. એને એ હિંસા ગણે છે જીવદા વાળા હિંદુઓ તરફથી પ્રાણીઓને ને કૂરતા સહન કરવી પડે છે તે પશ્ચિમના પ્રાણીઓને વેઠવી પડતી નથી. આમ બે પ્રજાઓ વચ્ચે ને વિરોધાભાસ જોવા મળે છે તે એમના સમાજમાં વિકસેલા અહિંસાના સ્વરૂપને આભારી છે બંને સ્વરૂપો અપૂર્ણ છે, છતાં બિબ્ધમાં એ સમાજમાં પાકનાર મહાપુરુષો દ્વારા વિકસ્યા વિના રહેવાના નથી.

અહિંસાનું સ્વરૂપ ભારતમાં ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી મારફત જીવસૃષ્ટિના હિંસાના નિષેધ સુધી વિસ્તરેલું છે, પરંતુ એ અગત જીવન સુધી વિકસેલું જોવા મળે છે સામૂહિક સ્વરૂપે અને યુદ્ધના હથિયાર તરીકે નવતર સફળ પ્રયોગ વિશાળ ફલક ઉપર ગાંધીએ કરી બતાવ્યો છે અશોકે નવા રાજ્યો હિંસાથી જીતવાનો લોભ-મહત્વાકાંક્ષા યુદ્ધના અહિંસાના સંદેશથી પ્રેરાઈને જતો કર્યો અને હથિયાર ચ્યાન કર્યા એટલું જ નહિ પણ એણે એ સંદેશો ફેલાવવાનું મિશનકાર્ય હાથ ધર્યું આ અહિંસાનો રાજકીય ભૂમિકા ઉપરનો નવતર પ્રયોગ એટલો જ લબ્ય છે છતાં એમાં નવા રાજ્યો પ્રાપ્ત કરવાના લોભ ઉપર અહિંસાનો વિજય છે. પરંતુ અશોકના રાજ્ય ઉપર કોઈએ આક્રમણ કર્યું ન હતું, એટલે એના રક્ષણ

માટે એ હથિયારનો એમા પ્રયોગ થયો નથી. જ્યારે ગાંધીએ પોતાના પરાધીન દેશ ઉપરનું અગ્રેજોનું આધિપત્ય હટાવવા અહિં સક્રિય બુદ્ધનો માર્ગ અહિં ક્યો. આમા જે વિજય છે તે કેવળ અહિં સક્રિય બુદ્ધનો નહિ, પરંતુ અગ્રેજોએ લોકશાહી પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે, તેમા જે અહિં સાનુ અમુક કક્ષાનુ સ્વરૂપ ખીલેલું છે તેના સમન્વયને આભારી છે. ગાંધી એ અહિં સક્રિય બુદ્ધ હિંદુસર સામે લડવું આસાન ન હતું. વ્યક્તિ તરીકે ગાંધી લડી શકે, પણ દેશ સમૂહ તરીકે તે હથિયાર વાપરે તેવી સિદ્ધિ એણે હાસલ કરી નથી. પરિણામે, કાસ્મીર ઉપરના પાકિસ્તાનના આક્રમણ વખતે નહેરુને લશ્કર દ્વારા સરક્ષણ કરવાની સલાહ ગાંધીજીએ આપી હતી. સરકારની ફરજ રક્ષણ કરવાની છે એટલે તે અહિં સાનો આદર્શ સ્વીકારી પોતાની ફરજમાથી ચ્યુત થઈ શકે નહિ, તે વિવેક એ સમર્પિતમા અભિપ્રેત છે.

વળી અત્યારે જગત ઉપર જે વસ્તી ફેફકે અને જૂસકે વધી રહી છે તે જોના ખોરાક પેદા કરવાની ધરતીની શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામા આવે તોપણ એ જમીન વસ્તીને પહોંચી શકે નહિ, એ ભાવિ નકારી શકાય તેમ નથી. પ્રાણીઉછેરને વિકસાવવામા આવે તોપણ એનું માંસ પહોંચી વળે નહિ. વિજ્ઞાન જો કંઈ નવો ઉદ્યોગ કાઢે તો જ, જામી આજની કલ્પના પ્રમાણે જમીન કરતા ત્રણ ગણો દરિયો છે, તે વિસ્તારનો ઉપયોગ કરવો પડે, દરિયામા માછલાનો ઉછેર આજે આપોઆપ થાય છે તેને બદલે તેની ખેતી વ્યવસ્થિત કરીને તે પાક વધારવો જોઈએ. એમા એટલી મોટી શક્તિ પડેલી છે કે તે ખેતી ધણી મોટી વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડી શકે જો આ સ્થિતિ ઊભી થાય તો જગતના લોકો આજે શાકાહારી છે તેમને પણ મચ્છીઆહારનો સહારો લેવો પડે જે જગાળાઓ શાકાહારી છે તે પણ મચ્છીઆહારમા જાધ માનતા નથી, તેને દરિયાની લાજ ગણે છે-માંસ નહિ! આવું જ તત્ત્વજ્ઞાન ખીજા હિંદુઓ સ્વીકારીને પોતાને શાકાહારી માને તો નવાઈ નહિ! દૂધને આપણે શાકાહાર

ગણીએ છીએ, પરંતુ એ પણ સૂક્ષ્મ માંસાહાર છે તેમ ગણી મહા-
ત્માજીએ તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. આગેગ્ય માટે તેની અનિવાર્ય જરૂર
છે તેમ ડોક્ટરેનો અભિપ્રાય પડતાં એમણે જકરીનું દૂધ લેવા માંડ્યું
હતું. પરંતુ ગાય અને બેંસતું દૂધ જો શુદ્ધ શાકાહાર ન હોય તો
જકરીનું દૂધ પણ ન જ હોઈ શકે, છતાં જીવનના ધારણપોષણ
માટે ગાંધીજીએ એટલી હિંસા સહી લેવી પડી.

વળી, હિંસા કેવળ ખોરાક કે હત્યામાં જ સમાઈ જતી નથી.
માણસ જાઈને દડો લઈને મારે નહિ, પરંતુ એવાં વેણ કાઢે કે
એના સોળ એવા બેંકે કે એ પીડા આપે. શારીરિક માર એવો છે
કે તે અમુક સમય જતાં દૂર જાય છે. પરંતુ શાબ્દિક માર એવો
છે કે માણસ લાંબા સમય મુધી બૂલતો નથી. અમુક વેણ આખી
જિંદગી મુધી જાણે વાગ્યાં હોય તેમ ચાલે છે. જે હિંદુઓ શાકા-
હારી છે, ગ્રાણી સાથે ફરતાથી વર્તતા નથી, તેમણે એમ માની
લેવાનું નથી કે એમનામાં અહિંસાનો ગુણ પૂરો વિકાસ પામ્યો છે.
એ જો માનસિક હિંસાનો વિચાર કરશે તો એમને ખ્યાલ આવશે
કે એ વાણીની હિંસા ઓછી કરતા નથી. પશ્ચિમના લોકોની અહિંસા
પ્રમાણમાં માનવજાતિ મુધી વધુ વિકસી છે એટલે સામાનું દ્વિલ દુલાય
તેવું કદુ વેણ ઝટ કાઢતા નથી. એ વેણથી સામાને કેવું દુઃખ થશે
તેનો એ વિચાર કરે છે.

આપણા સમાજ તરફ નજર કરીએ તો શિક્ષિત કે અશિક્ષિત
આ જાગૃતમાં અહિંસાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને વર્તન કરતા હોય
તેવું ઓછું જોવા મળે છે. વળી આ જાગૃતમાં એ એટલા અશિ-
ક્ષિત છે કે પોતાના વેણનો સામા ઉપર કેવો ધા થશે તેની આંત્રી
પરવા કરતા નથી. અને જાઈ એ અગે ધ્યાન ખેંચે તો એ એમાં
અઘટિત થયું તેમ સ્વીકારવાને જાહેર, તે એ દાવનો હતો તેમ
સંતોષ લે છે. પરિણામે, આપણી જાઈ વિષયની ચર્ચા એના

ગુણદોષની ભૂમિકાએ રહેવાને બદલે, અગર એ વિષય પૂરતો વ્યક્તિનો હવાસો આપવાને બદલે એ વ્યક્તિના ખીજ પાસાને પણ એમાં સડોવવામાં આવે છે મોટે ભાગે વિષય ઉપરની ચર્ચા મૂકીને વ્યક્તિ ઉપર સીધો પ્રહાર કરવામાં આવે છે

તાજેતરની એકે ચર્ચામાં ધર્મથી આપણા સોઠ વિમુખ થઈ રહ્યા છે તે મુદ્દો ચૂકીને એક જુવાને વયોવૃદ્ધ વડીલને મીઠો પ્રહાર કર્યો તમે ધર્મવિમુખતાનું દુષ્કરો છો, પરંતુ તમારું પોતાનું જીવન ધર્મ અભિમુખ નથી તેનું શું ? આને ચોખ્ખો હિસાનો પ્રકાર કહી શકાય જે ચર્ચા ચાલતી હતી તે વ્યક્તિગત નહોતી, સામાન્ય પ્રકારની હતી તે વખતે યુવકે જે કહ્યું તે ખીજ પ્રકારે કહી શકાત અને ચર્ચાને અનુરૂપ એ જ ગણાય કે ધર્મ કેવળ બાહ્ય આચારમાં સમાઈ જતો નથી, તે જીવનમાં ઊતરવો જોઈએ પરંતુ આજે સ્થિતિ એ જોવા મળે છે કે જે ધર્મનું મહત્ત્વ માને છે તેમાંનો મોટો વર્ગ પણ ધર્મ જીવનમાં ઉતારવાને બદલે કેવળ તેના બાહ્ય સ્વરૂપથી રાગે છે

આનો અર્થ એવો પણ નથી કે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં સામાની લાગણી દુભારો એ હિસાથી ડરીને સત્તન ન કહેવું સ્થૂન હિસા જેમ અમુક હદ સુધી જીવન ટકાવવા માટે અનિવાર્ય છે, તેમ માનસિક હિસા અવગણી ન શકાય બાળકને એના હિત ખાતર મા કે માપ મારે તો એ હિસા નથી પરંતુ એ અગે વિવેક જળવાય અને કુશળતા-કુનેહથી ઉછેર કરવાની અનાવડતને લીધે માબાપ મારનો જ આશરો લીધા કરે, તો એ હિસા છે આમ કહ્યું સત્ય હિત ખાતર જરૂરી હોય ત્યારે ન બોલવું તે અહિસા નથી એમાં વાણીની અહિસા આચરેલી દેખાય છે તોપણ વ્યક્તિનું એ દ્વારા વધુ અહિત થતું રોકવાની દરજ્જા ન બળવી એટલે ખીજ પ્રકારની—માનસિકથી આગળની સૂક્ષ્મ હિસા આચરી કહી શકાય આથી જરૂર પડે ત્યારે કહ્યું—સામાની લાગણી દુભાય તેવું બોલતા અચકાવું ન જોઈએ

પરંતુ માતાપિતાને બાળક પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે જેમ તે અધિકાર મળે છે તેમ વેરવૃત્તિ કે પૂર્વગ્રહ વિના વ્યક્તિના હિતથી પ્રેરાઈને ઉચ્ચારેલું એ વેણ હોવું જોઈએ એ સત્ય કહવું અને લાગણી દુભાવનાર હોવા છતાં ડોક્ટરની છરી જેવું આરોગ્ય માટેનું હોઈ હિંસક દેખાતું હોવા છતાં અહિંસક છે.

કસરતની ગરજ સારતા નકારાત્મક ગુણો

ગીતામા જે ગુણો-અપત્તિનો ઉલ્લેખ છે તેમા બે પ્રકાર છે- એક નકારાત્મક અને બીજો હકારાત્મક. જે ગુણોની અગાધ ચર્ચા કરી તે પહેલા પ્રકારમા આવે છે અભય, અમાનિત્વ, અદ્વલ, અદ્રોહ, અહિંસા અને જેનો ઉલ્લેખ હજી બાકી છે તે અક્રોધ. ભય ન રાખો, દ્વલ ન કરો, દ્રોહ ન કરો, હિંસા ન કરો, ક્રોધ ન કરો આ મધ્ય ગુણોમા અમુક ન કરવાપણું છે. જ્યારે બાકીના જે ગુણો છે તે હકારાત્મક છે-અમુક કરો. જેમ કે યગ કરો, તપ કરો, ચિત્તશુદ્ધિ કરો, દાન કરો, સયમ રાખો, વેદોનું પઠન કરો, મત્ય ખોલો, દયા રાખો, નમ્ર થાઓ, પવિત્ર મનો વગેરે.

નકારાત્મક ગુણો અગે ગીતાએ વાપરેલ પરિભાષા સહેતુક છે. બાકી એ જ ગુણો હકારાત્મક કહે મૂકવા હોત તો મૂકી શકાત સંસ્કૃત ભાષા યાગળી નથી કે એ કારણે નકારાત્મક શબ્દો યોજવા પડ્યા છે. ગીતાને કહેવું છે કે ગુણો બે પ્રકારના છે-નિષેધાત્મક અને વિધેયાત્મક. જેમ ખેતી માટે બે પ્રકારના કર્મ કરવા પડે છે પ્રથમ, વર્ષા આવતા અગાઉ ખેડૂત જમીનમા જે બાધક તત્ત્વો હોય તેને કાપી-દૂટીને, વાળીઝૂડીને, બાળીને સાફ કરે છે તે પછી વર્ષા થતા ખેડૂત જમીન ખેડી નાખે છે અને ખાતર બેળવીને વાવવા માટે તૈયાર કરી દે છે પરંતુ આ પ્રથમ પ્રકારનું કાર્ય કર્યા પછી ખેડૂત એમા વાવણી ન કરે તો ? અગાઉનું એનું કર્મ કઈ પરિણામ-દાયી નીવડતું નથી. એ અર્થમા સારી વાવણી કરી ઉત્તમ પાક

સેવા પ્રથમનું કાર્ય અગત્યનું છે. જો એ ન કરવામાં આવે અને ખેડૂત એમાં ખી વાવે તો એ જોગે, તોપણ સારો પાક થઈ શકે નહિ. જમીનની અંદર નકામું ઘાસ-ચીઢા એટલે જાધો જોગી નીકળ્યો હોય કે પાકના છોડને જમીનમાંથી પોષણ ન મળે અને ફસલ નિષ્ફળ જાય. જે જીવનની ખેતીને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે.

ગીતાએ નિષેધાત્મક ગુણોનો જે મહિમા કર્યો છે તે આ અર્થમાં. જે જીવનની ખેતીમાંથી સત્કર્મનો ઉત્તમ પાક સેવા હોય તો એ ક્ષેત્ર પ્રથમ સાદ્સત્કર્મ કરવું પડે. તેને ખેડી નાખવું પડે. આ નકારાત્મક ગુણોથી જીવનનું ક્ષેત્ર ખેડીને વાવણી કરવા તૈયાર કરવાનું છે. પરંતુ એ ગુણો જ પૂરતા નથી, જે ઉકારાત્મક ગુણોની વાવણી જ ન કરી તો કેવળ નકારાત્મક ગુણોથી જીવન સમૃદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ ગુણોને ખીજી રીતે કસરત સાથે સરખાવી શકાય. શરીરના આરોગ્ય માટે કસરત જરૂરી છે. ખાળકોનું શરીર મુદ્દ જાને તે માટે વ્યાયામનું મહત્ત્વ શિક્ષણમાં સ્વીકારાયેલું છે. દડ, ખેઠક, મલખમ વગેરે કસરત કરીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ એવું તંદુરસ્ત શરીર જો કંઈ બીજો પુરુષાર્થ ન કરે, તો એ આરોગ્યપ્રાપ્તિને કારણે જ કોઈ સિદ્ધિ હાંસલ થતી નથી. પુરુષાર્થ કરવા માટે સૌ પ્રથમ શરીર તંદુરસ્ત જોઈએ એ અનિવાર્ય છે. એ પૂરતું આરોગ્ય-વ્યાયામનું મહત્ત્વ પણ છે. પરંતુ એ સમાપ્તિ નથી, શરૂઆત છે.

કોઈ પુરુષ અંગે એમ કહેવામાં આવે કે તેમણે અમુક અમુક ખરાબ કામો કર્યા નથી, તો એ ગુણો સ્વાભાવિક રીતે અપેક્ષા જગાડે છે કે એમણે સારાં કાર્યો પણ કર્યા હશે. એમનું જીવન તંદુરસ્ત છે એટલે એમણે આરોગ્યવાનને શોભે તેવા પુરુષાર્થ કર્યો હશે. પરંતુ આપણે નકારાત્મક અને ઉકારાત્મક ગુણોના બેદ અને મહત્ત્વને એના સાચા અર્થમાં સમજ્યા નથી એટલે કેવળ પહેલા પ્રકારના ગુણોને જ સિદ્ધિ માની લઈએ છીએ. આપણા સૌનો અનુભવ છે કે કોઈ અગ્નિજ્વાલા વિસ્તારમાં જઈએ છીએ અને

અપરિચિત વ્યક્તિનું ઝોળખાણુ આપવામાં આવે છે ત્યારે ઠહેવામાં આવતું હોય છે કે એ સન્નજન છે એ લસા અને એમનું કામ લલુ. કોઈ ખટપટમાં પડવું નહિ અને ખીજના કામમાં માથું મારવું નહિ કોઈની નિંદા નહિ અને કોઈનો પક્ષપાત નહિ. આ નકારાત્મક ગુણોથી વિશેષ ઝોળખાણુ આગળ વધતી નથી, છતાં સાલજી નાગને એમાં ઊણપ લાગતી નથી. તે પ્રભાવિત થાય છે

પરંતુ સન્નજન શબ્દનો અર્થ સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે કરીએ છીએ તેવો ખોટો નથી સત્જન એટલે સાચો માણસ. સત્ય આચરનાર અને સત્યને પક્ષે ઊભો રહેનાર આપણે જેમને સન્નજનની ઉરાળમાં મૂકીએ છીએ તેમનામાં આ ગુણો હોય છે ખરા ? ખીજને આપણે સન્નજન માનીએ છીએ કે નહિ તે વાત ખાણુએ મૂકીએ, પરંતુ આપણે સૌ મોટે ભાગે પોતાની જાતને તો સન્નજન માનતા હોઈએ છીએ ! છતાં આપણામાં આ ગુણો છે કે નહિ તેવો સવાલ કદી પેદા થાય છે ખરા ? વિચેટનામના પ્રશ્નમાં માથું મારવું, સત્યનો પક્ષ લેવો, તે દેશનો, સરકારનો પ્રશ્ન છે અને તેમાં સામાન્ય નાગરિક માથું ન મારે તે સમજી શકાય પરંતુ એ જાણતો દેશની સરકાર ટોકશાહી નીતિને લાજન લાગે, ગણના ગૌરવનો ભગ થાય તેવું અઘટિત, હિંમતપત્ર વર્તન કરતી હોય ત્યારે નાગરિકોએ લોકમત વ્યવસ્થા કરી પડશે પાડવો જોઈએ છતાં જો લોકો અમારે એમાં કંઈ લાગેવળગે નહિ તેમ માની પડશે ન પાડે તો એ એમનો સરકારની વાતમાં માથું ન મારવાનો ગુણ ન ગણાય, અવગણ્ય ગણાય ૧૯૫૬માં સુએઝના પ્રશ્નમાં બ્રિટિશ સરકારે-ઈડન સરકારે આક્રમણ કરીને એવું વર્તન કર્યું હતું ત્યારે બ્રિટનના લોકમતે પડશે પાડશે હતો અને એ સરકારને હોદ્દા ઉપરથી જવું પડ્યું હતું

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં કે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં સક્રિય ભાગ લેવાનો સામાન્ય નાગરિકને જાણે રસ હોતો નથી. પરંતુ એ નાગરિકો કુટુંબી હોય છે, પાડોશી હોય છે, ધંધાદારી હોય છે, શહેરી કે

આમજન હોય છે, એમને એમના નજીકના ક્ષેત્રમાં કોઈ ને કોઈ લાગ લગવવાનો આવતો હોય છે. છતાં એ જે સત્ય માનતો હોય છે તેનો પક્ષ લેવાનું એ ટાળે છે—કયા એમાં પડીને બીજાના અગ્રિય થવું ? સત્યનો પક્ષ લેવાની એની કૃજ એ ચૂકે છે, પછી એ સત્જન, સન્નજન શી રીતે ?

આપણા દેશે ગુલામી ફેડવાનો, આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાનો મોટો પુરુષાર્થ કર્યો. પરંતુ આઝાદીનું મહત્વ એટલા માટે છે કે વ્યક્તિ અને દેશ પોતાની ઇચ્છા અને લાવના પ્રમાણે વિકાસ કરી શકે, વ્યક્તિ અને સમાજ આળાદ બને. અંગ્રેજોને પરદેશી હતા એટલે એમની સરકારને ભારત કે ભારતીય જનની આળાદીમાં રસ ન હોય, એમના વેપાર-સ્વાર્થમાં રમ હોય. પરંતુ આઝાદી પહેલાં જે લોકો ગુલામી ફેડવાના ગુણો બતાવી ચૂક્યા હતા તે નિષ્ક્રિય બની જાય કે પોતાના સ્વાર્થમાં પડી જાય તે એમના વર્તનથી દેશને લાલ થવાને બદલે હાનિ થાય, તો એમનામાં પહેલાં પ્રકારના નિષેધાત્મક ગુણો હતા અને વિધેયાત્મક ગુણોનો અભાવ છે તેમ કહી શકાય.

આઝાદી પછી આપણે સેવેલા સ્વપ્ના સિદ્ધ ન થઈ શક્યા હોય તો એનું કારણ ગુલામીકાળમાં જેમનામાં નિષેધાત્મક ગુણો જેવા મળતા હતા, તેમનામાં વિધેયાત્મક ગુણો હોય જ તેમ માનીને સૌ ચાલ્યા હતા. પરંતુ આઝાદી પછી નવસર્જનમાં એ ગુણોની જરૂર પડી ત્યારે પારખુ થઈ કે એ ગુણો એમનામાં નહોતા એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા લોકો પણ એ ગુણો સાથે આગળ આવ્યા નથી. લોકોમાં આ ગુણો ન વિકસે ત્યાં સુધી આળાદી હાસલ ન થઈ શકે જે દેશનું તે જ વ્યક્તિનું. કોઈ વ્યક્તિને કે આપણી જાતને નિષ્ક્રિય ગુણોની મૂડીની મદાર ઉપર સન્નજન માની છાતી કુલાવીએ તેથી સાચી શ્રીમતાર્થ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાં સુધી તમે ખેતરમાં વાવણી ન કરો, ઉત્તમ પાક માટે જરૂરી માવજત ન કરો, ત્યાં સુધી ફસલ પાકે નહિ એ જ રીતે નાગરિકોમાં વિધેયાત્મક ગુણો ફળવાય નહિ.

ત્યાં મુધી તેજ પ્રગટે નહિ.

આથી જે જીવન સમૃદ્ધ કરવા માગે છે તેણે ગીતાએ કહ્યું છે તેમ જ ને પ્રકારના ગુણો ખીલવવા પડશે. વિધેયાત્મક ગુણો ખીલ્યા નહિ હોય તો વિધેયાત્મક ગુણોની ખીલવણી માટે જીવનક્ષેત્ર ખેડાઈને તૈયાર થયેલું નહિ ગણાય. છતાં એવા ક્ષેત્રમાં વિધેયાત્મક ગુણોની વાવણી કરવામાં આવશે તો એ બિલકુલ નહિ જોગે તેમ માનવાનું નથી. પરંતુ એ જોગશે તોપણ ઈશુએ કહ્યું છે તેવું એનું ભાવિ થશે.

ખાઈમલમા માથીના શુભસંદેશમાં ઈશુએ નીચેનું દષ્ટાંત આપ્યું છે—

‘એક માણસ વાવવા ગયો. વાવતાં વાવતાં ફેટલાંક ખી પગથી પર પડ્યાં અને પંખીઓ આવીને તે ખાઈ ગયાં. ફેટલાંક ખડકાળ જગ્યાએ પડ્યાં, ત્યાં માટી ઝાઝી નહોતી અને જાંડી નહોતી એટલે એ ખી એકદમ જગી નીકળ્યાં, પણ તડકો નીકળ્યો એટલે કરમાઈ ગયાં અને મૂળ ખાઝ્યાં નહોતાં એટલે મુકાઈ ગયાં. ફેટલાંક ખી ઝાંખરામાં પડ્યાં અને ઝાંખરાં ફાલ્યાં એટલે તે રુધાઈ ગયાં. પણ ફેટલાક ખી સારી જમીનમા પડ્યાં અને તેને સારો પાક આવ્યો. ફેટલાકને સોગણો, ફેટલાકને સાકગણો, ફેટલાકને ત્રીસગણો.’

આ ખેતીનું દષ્ટાંત જીવનની ખેતી સાથે યોજતાં ઈશુ કહે છે: ‘હવે તમે વાવનારના દષ્ટાંતનો અર્થ સાંભળો. ત્યારે કોઈ ઈશ્વરના રાજ્યનો સંદેશ સાંભળે પણ સમજે નહિ ત્યારે સેતાન આવીને, તેના હૃદયમાં જે વાંચું દોય છે તે ઝડપ મારીને લઈ જાય છે. પગથી ઉપર પોલાં ખી તે આ, પથરાળ જમીન ઉપર પોલાં ખી એટલે એવો માણસ, જે સંદેશ સાંભળનાં જ તેને તત્કાળ આનંદથી વધાવી લે છે, પણ તેનામાં મૂળ ખાઝેલાં હોતા નથી એટલે તે જલ્દી ટકતો નથી; સંદેશને ધારણે દુ.ખ દે સતામખી સહન કરવાની વેળા આવે છે ત્યારે તે તરત જ ખરી પડે છે. ઝાંખરામાં

પડેલાં બી એટલે એવો માણસ, જે સદેશ સાંભળે છે ખરો, પણ સંસારની ચિંતાઓ અને ધનની માયા એ સદેશને ગૂંગળાવી મારે છે અને એ નિષ્કુળ જાય છે. સારી જમીનમાં પડેલું બી એવો માણસ, જે સદેશ સાંભળે છે અને સમજે છે, અને જેના જીવનમાં પાક પણ બેસે છે - કોઈમાં સોગણો, કોઈમાં સાઠગણો, કોઈમાં ત્રીસગણો, આ પ્રમાણે જે જીવનમાંથી સોગણો, એટલું જેનું ગજુ ન હોય તે સાઠગણો અને જેનું એટલું પણ ગજુ ન હોય અને પાસ થવા નેટલો ત્રીસગણો પાક લેવા માગે છે તેણે જમીનને સારી તૈયાર કરવા માટે નિયેષાત્મક ગુણોથી ખેતર ખેડીને પ્રથમ તૈયાર કરવું પડશે અને તેમાં વિધેયાત્મક ગુણોનાં બી નાખવાં પડશે.

આમાં અક્રોધનો ઉદ્દેશ્ય બાકી છે તે જોઈએ. કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણને ગીતામાં નરકનાં દ્વાર કહેવામાં આવ્યાં છે. જેનામાં એ દુર્ગુણો હોય તેને મૃત્યુ પછી નરક ભોગવવાનું દૂરનું ભાવિ નથી, પરંતુ એ જીવતે જીવ પૃથ્વી ઉપર ગમે તેટલો ભૌતિક સુખોમાં આજોટતો હોય, છતાં એ નરકની યાતના વેડે છે તેમ માનવું રહ્યું.

ક્રોધ એવો દુર્ગુણ છે કે એને વશ થઈને માણસ જો કોઈ ગુનો કરી ખેડો હોય અને તે સાબિત કરી થકે કે એનો હેતુ ગુનો કરવાનો ન હતો, પરંતુ ક્રોધને લીધે ભાન ભૂલી જવાથી એ કરી ખેડો હતો, તો એને શિક્ષામાં રાહત મળે છે. એક ગુનેગારે ખૂન ક્યું હોય અને જો તે ઇરાદાપૂર્વક યોજનાગદ્ધ પાર પાડ્યું હોય તો એને ફાંસી કે જનમટીપની સજા થાય છે; પરંતુ એનો કોઈ ઇરાદો નહોતો, છતાં એ પ્રસંગે એ ક્રોધને વશ થઈને ઉશ્કેરાઈ ગયો ને આવેશમાં ખૂન થઈ ગયું તેમ પુરવાર થાય તો એને વરસ, બે વરસની નજીવી ગણાય તેવી સજા થાય છે.

આમ ખૂન કે બીજા ગુના ક્રોધને લીધે પ્રમાણમાં ઓછા બનતા હોય તોપણ એ અવગુણ એવો છે કે એના આવેગમાં માણસ

જ્ઞાન જૂલી જાય છે અને સારાસારનો વિવેક વીસરી અવિચારી પગલુ ભરી ખેસે છે. જે વ્યક્તિ એ અવગુણમાંથી ઊગરી ન શકે તો તેનામાં ગમે તેટલી સમજ કે બુદ્ધિ હોય પણ તે એ પ્રમાણે વર્તન કરી શકે નહિ. ક્રોધને વશ થઈ અવિચારી વર્તન જ થઈ જાય. કિનારે આવેલું વહાણ જેમ ડૂબી જાય તેમ જીવનખેતીમાં તૈયાર થયેલો પાક પણ એ લણી શકે નહિ. તેનું જે ફળ વ્યક્તિને મળવું જોઈએ તે ન મળે. આથી અક્રોધ - ક્રોધને વશ ન થવાનો નિયેષાત્મક ગુણ કેળવવો રહ્યો.

અહિંસા મંપૂર્ણ પ્રમાણમાં જેમ અશક્ય લાગે છે અને જીવનને ધારણ કરવા અમુક અશે હિંસા અનિવાર્ય થઈ પડે છે, તેમ અક્રોધનું પણ સમજવું. ક્રોધ ન કરવો, એ ગુણ જરૂર કેળવવો જોઈએ, પરંતુ માનવી દાઈપણ મંજેગોમાં બિલકુલ ક્રોધને વશ ન થાય તેવું બનવું સંભવિત નથી. ગમે તેટલો શાંત અને ધીર માણસ પણ અમુક એવા મંજેગ બિલા થતાં ઓછાવતો ક્રોધ ભરાયા વિના રહેતો નથી. એથી ક્રોધી અને શાંત બંને સમાન છે તેમ માની લેવાનું નથી. જે ક્રોધનો અવગુણ ધરાવે છે અને જે અક્રોધનો ગુણ ધરાવે છે, તે બંનેના પ્રત્યાઘાતમાં મોટો તફાવત હોય છે. બંને વ્યક્તિઓમાં સામા ઉપર ક્રોધ પ્રગટે છે—દાઈ પ્રસંગ, વર્તન નિમિત્તે. પરંતુ જે ક્રોધી છે તેનો ક્રોધ પ્રસંગ કે વર્તનમાં સીમિત ન રહેતાં તે વ્યક્તિ ઉપર ઊતરે છે. અક્રોધીનો ક્રોધ પણ ઊતરે છે વ્યક્તિ ઉપર જ, પરંતુ એ પ્રસંગ કે વર્તન નિમિત્ત હોવાથી એ પૂરતો જ સીમિત રહે છે અને તે પતી જતાં વ્યક્તિ સાથેના મોટા મંઘ ડાળો બનતો નથી. ક્રોધીનો ક્રોધ વ્યક્તિ ઉપર આક્રમણ કરે છે અને તે કાયમનો બને છે, એટલે પહેલાંના મોટા સંબંધમાં લંગાણ પડે છે. પરિણામે અક્રોધીમાં ક્રોધ દાઈ વખત ભૂમ્મી બેડે તોપણ એ પાણી ઉપરના સિસોટા જેવો ફાણજીવી હોય છે, કાયમની અસર ભૂમ્મી જતો નથી.

વળી ક્રોધી અને અક્રોધીમા અમુક પ્રસંગ કે વર્તનને લીધે ક્રોધ જન્મતો હોય તોપણ એ બંનેના ઉત્પત્તિસ્થાન ભિન્ન હોય છે. જે પ્રસંગથી ક્રોધીને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણને લીધે શાત માણસને ક્રોધ ઉત્પન્ન નથી થતો અને જ્યાં શાતને તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ક્રોધીને થતો હોતો નથી. બંનેમા ભેદ છે તે, જે અભિમાની છે તેનામા એ ધવાતા ક્રોધ ભભૂકી ઊઠે છે અને તે કારણે એ પ્રસંગ પૂરતો મર્યાદિત ન રહેતા વ્યક્તિ ઉપર મીમિત થાય છે શાત, નિરભિમાનીમા તે અન્યાયને કારણે ભભૂકે છે અને તેય અગત કરતા સમાજને કારણે, એટલે તે વ્યક્તિને લક્ષ્ય મનાવતો નથી. આથી ક્રોધને એ કાખૂમા લઈ શકે છે જે નિરભિમાની હોય છે માણસ જો પોતાના ક્રોધને તપાસે તો આ ભેદ એને ચોખ્ખો જોવા મળે છે એ પોતે કેટલેા અભિમાની છે તે માપવાનું થર્મો મિટર એ કેટલેા ક્રોધી, પૂર્વગ્રહયુક્ત છે, તે છે

ક્રોધનો અગ્નિ એવો છે કે માણસને યાજવા માટે પ્રત્યક્ષ અગ્નિની જરૂર નથી કાયદો પણ ક્રોધને કારણે થયેલા ગુનાને એ કારણે ઓછી શિક્ષા કરે છે. દયા બતાવે છે કે જે ગુનેગાર ક્રોધને વશ થઈ ખૂન જેવો ગુનો હેતુ વિના કરી ખેડે, તો એ ક્રોધને વશ થઈ બીજી અવિચારી વર્તન કેટલું કરતો હશે ? એ ક્રોધ એના જીવનને આમેય બાળી રહ્યો છે ત્યાં એને દાઝ્યા ઉપર ઝામ દેવાની ભારે શિક્ષા કરવાની જરૂર નથી ક્રોધના અવગુણની એ નાની એવી શિક્ષા ભોગવી રહ્યો નથી, કામ ક્રોધ અને લોભના નરકના ત્રિદાર માથી ક્રોધનું દાર વચલું એટલે મોટું છે કિસ્સાના દરવાજામા બાળુના બે નાના દાર હોય છે અને વચલો મોટો મુખ્ય દરવાજો હોય છે. ક્રોધ પણ એ રીતે નરકનો મુખ્ય દરવાજો છે એમાથી બચવા માટે અક્રોધનો ગુણ કેળવવો જોઈએ

યજ્ઞભાવનાના હકારાત્મક ગુણો

હિંદુ ધર્મની વિધેયાત્મક વિશિષ્ટતાનો સૂચક કોઈ એક શબ્દ હોય તો એ ‘યજ્ઞ’ છે. પરંતુ એ દેવળ સ્થૂળ અવશેષ રૂપે નેવા મળતો હોઈ તેની ભવ્યતા હિંદુઓનેય વસતી નથી. યજ્ઞનો રૂઢ અર્થ અગ્નિમા હોમવું. લોકભાષામાં યજ્ઞ એટલે હોમ. વૈદિકકાળમાં માંસાહાર ત્યાજ્ય ન હતો એટલે પશુ હોમાતાં હતાં. શાકાહારનો મંસ્કાર સ્થાપિત થયા પછી યજ્ઞમાં પશુ હોમાતાં બંધ થયાં. એને બદલે ફળ હોમાવા લાગ્યાં. આજે આવા હોમ દેવળ રૂઢિનો ભાગ બની ગયા હોઈ તેમાં પરંપરાગત આચારની અંધશ્રદ્ધાનાં દર્શન થાય છે. શિક્ષિત વર્ગને એમાં હિંદુ તરીકે પહાતપણું દેખાતું હોય છે.

પાણી જ્યારે વહેતું બંધ થઈ જાય છે ત્યારે એ નિર્મળ રહી શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે ધર્મ જ્યારે સ્થગિત થઈ જાય છે ત્યારે એના જળ ઉપર લીલ બાઝી જાય છે. યજ્ઞમાં પશુને બદલે ફળ હોમાતાં થયાં, એ જેમ ધર્મના જીવંતપણાતું લક્ષણ છે, તેમ ફળ હોમાતાં બંધ થઈને યજ્ઞવૃત્તિ નવા સ્વરૂપે પ્રગટે તો જ જીવંતપણું લાધે.

યજ્ઞ પાછળ જે ઉદ્દેશ હેતુ છે તે જીવનમાં પ્રગટે તો યજ્ઞોનો સ્થૂળ આચાર બંધ થાય, તોપણ એ નવા સ્વરૂપે ચાલુ રહેશે. યજ્ઞ એટલે કર્મ-ફરજ. આ ફરજની આડે કોણ આવે છે? આસક્તિ, લોભ, મોહ. એ છોડવાનો અને ફરજ અદા કરવાનો સંસ્કાર એટલે યજ્ઞ. અગ્નિમાં આહુતિ હોમતી વખતે ‘ઈદં ન મમ’ એમ આસક્તિ

ત્યજીને હવિ અર્પણ કરવામા આવે છે. વૈદિક કાળમા પશુનો આહાર થતો તે કારણે દેવોને અર્પણ કરી પ્રસાદ રૂપે ગ્રહણ કરવામા ત્યાગ ઠગીને ભોગવવાનો સસ્કાર થતો હતો.

આજે એ પરપરાગત યજ્ઞની રૂઢિ ચાલુ રાખવાની જરૂર નથી, પરંતુ એ યજ્ઞમા જે ત્યાગનો અને ફરજનો મહિમા છે, તે નવે રૂપે જીવનમા ઉતારવાની જોઈ જરૂર નથી. મનુષ્યને એના જન્મ સાથે ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ફરજ અદા કરવા માગતો હોય તો એનામા ત્યાગવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. માણસ એ પશુ નથી અને માણસને માણસાઈ બક્ષનાર ધર્મ-સંસ્કૃતિ છે. વૈદિકકાળમા વેદાભ્યાસ માણસ જનવા-દ્વિજ જનવા અનિવાર્ય ગણાતો આજે વેદાભ્યાસ એના પરપરાગત પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાવો તે અભિપ્રેત ન હોય તોપણ સસ્કારી થવા-દ્વિજ જનવા બીજા રૂપે વિદ્યા લખાવી તે એક યજ્ઞ છે. એને વૈદિક લાપામા ઋષિયજ્ઞ કહેતા, આજે એને આપણે સસ્કારયજ્ઞ કહીએ

આપણે જે સસ્કારનો વારસો ધરાવીએ છીએ એ આપણા પૂર્વજોના પુરુષાર્થનો પ્રતાપ છે. આપણે ગમે તેટલા લોભા હોઈશું અને પારકાના ઘરમા એકાતને કારણે ચોરી કરવાની તક હતો ને આપણા ઉપર વહેમ જવાની ખીક ન હોય છતાં ચોરી કરવાનો વિચાર આવતો નથી તે બળ કેવળ આપણે નથી, આપણા પૂર્વજોના સસ્કારનો વારસો છે. આવા ઘણા ગુણો અહીં ગણાવી શકાય, જે વર્તન આપણને સહજ જાતી ગયેલા લાગે છે. આપણે દારૂ પીતા ન હોઈએ, માસાહારી ન હોઈએ, અને એ તરફ આપણને આકર્ષણ-લોભપતા ન હોય, તો એ સહજતા કોને આલારી છે? આપણે બધા જાતીય આકર્ષણના પ્રભાવને વશ થતા હોઈએ છીએ, છતાં થોડી સખ્યાને માદ કરતા લગ્નજીવનની મર્યાદામા રહી તે સુખથી સંતોષ માનીએ છીએ અને વ્યલિચારી જીવન ગાળવા તરફ ધસી જતા નથી, કે એ પ્રકારનો જાતીય આવેગ આપણને વિવશ કરી

શકતો નથી, તેમા કેવળ આપણો અંગત સયમ લાગ લગવે છે તેવો ભ્રમ સેવવાનો નથી. આપણામા રહેલું એ સયમબળ એ પૂર્વજ્ઞેનો સસ્કાર વારસો છે.

આ સસ્કાર વારસો જળવવો હોય, તેમા સવર્ધન કરવું હોય તો તેના અધ્યયનનો યગ કરવો જોઈએ, તે વેદના અભ્યાસથી આજે સમાપ્ત થાય તેવો સકુલ નથી. ઉપરાત એ વેદના-હિંદુ ધર્મના પાયા વિના સવર્ધિત પણ થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ ભાષાઓ ગમે તેટલી ખેડાયેલી અને વિસ્તાર પામેલી હોય, પરંતુ માતૃભાષા દ્વારા એ પોતાનું વિત્ત-મૌલિકતા પ્રગટ કરી શકે છે તેટલું પરાઈ ભાષાથી થઈ શકતું નથી. ઈશુએ એમના ઈશ્વરના રાજ્યનો ઉપદેશ એમની પ્રાદેશિક માતૃભાષામા આપ્યો હતો. એમના શિષ્યોએ તેને લેટિન ભાષામા ઉતાર્યો હતો. આમ જગતના એ મહાન સંદેશને એક નાની પ્રાદેશિક, અવિકસિત ભાષાનું માધ્યમ, અવરોધરૂપ નીવડ્યું ન હતું. જેવો માતૃભાષાનો મહિમા છે તેવો જ ધર્મનો મહિમા છે. સસ્કારનો નવો વારસો આજનો માનવી ગમે ત્યાંથી ગ્રહણ કરે તેની હરકત ન હોય તોપણ એના પોતાના ધર્મના પાયા ઉપર જ ઊભા રહીને તે સ્વીકારશે તો એ જળવત્તર જનરો, બાકી તે નકવી નીવડશે. આથી આજનો હિંદુ વ્યવસાય માટે પશ્ચિમનું શિક્ષણ ગમે તેટલું લે, પરંતુ સસ્કાર માટે એના ધર્મનું શિક્ષણ નહિ લે ત્યાં સુધી એનો સસ્કારયગ બાકી રહેશે. એ એની જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલી ફરજ ચૂક્યો ગણાશે.

બીજો પિતૃયગ ગણાય છે. માળાપે સસાર માડ્યો ન હોત તો બાળકનો જન્મ ન થાત અને એમણે પાલણુપોષણ કર્યું ન હોત તો એ પૃથ્વી ઉપર જન્મીને હયાતી ધરાવતો ન હોત. આથી એ જ મસારનો તત્તુ ચાલુ રાખવાની એની ફરજ છે. સસાર માડવો, માળાપ બની કુટુંબનો વશ આગળ વધારવો એ પિતૃયગનો વૈદિક અર્થ થતો હતો. આર્થ સંસ્કૃતિએ જીવનનું જે આયોજન કર્યું

છે તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ છે. પિતૃયજ્ઞ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ અનિવાર્ય માન્યો છે. મહાભારતના આદિ પર્વમાં જરતકારુતું આખ્યાન તેનું દર્શાવેલું છે. એ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યા વિના સંન્યાસી બનીને તપશ્ચર્યામાં લાગી ગયો તથા એના પૂર્વજોની અવગતિ થઈ અને એને આકાશમાં લટકતા દેખાવા લાગ્યા. પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે એણે લગ્ન કર્યું. આજે પણ પુત્ર ન હોય તે પુનઃનામના નર્કમાં પડે છે તેવી પુરાણના કથનની શ્રદ્ધા લોપ થઈ નથી.

આજે વૈદિક કે પુરાણકાળના એ પ્રકારના પિતૃયજ્ઞની જરૂર સ્વીકારી લેવામાં ન આવે તોપણ પિતૃઋણ બીજા પ્રકારે અદા કરીને નવા પ્રકારનો યજ્ઞ કરી શકાય છે. શકરાચાર્ય અને વિનોબા જેવા આચાર્યો, વિવેકાનંદ અને દયાનંદ જેવા સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થાશ્રમ વટાવી જનાર પાકવાના. મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ક્રમિક ધોરણુ પ્રમાણે પરીક્ષાઓ પસાર કરી આગળ વધતા હોય છે, પરંતુ અપવાદરૂપ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ અમુક ધોરણુ છત્રગ મારી વટાવી જાય છે. વળી જે ગૃહસ્થાશ્રમ ગાળે તેમાંથી અમુકને સત્તાન ન હોય તથા એ નરકમાં જાય તેવી પરંપરાગત અધશ્રદ્ધા ન રાખીએ તોપણ પિતૃયજ્ઞ પાછળ જે ભાવના છે તેને બાધ આવતો નથી.

માણસે કુટુંબની ફરજ અદા કરવાની છે તે પિતૃયજ્ઞનું હાર્દ છે. એ ફરજમાં પુત્ર તરીકે માળાપ, વડીલોની વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા અને પોષણ, ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકે પતિ કે પત્નીની ફરજ, માળાપ તરીકે સત્તાનો પ્રત્યેની ફરજ. સામાન્ય રીતે આ ફરજો સૌ અદા કરતા જોવા મળે છે. પરંતુ એ યજ્ઞ રૂપે છે તેમ કહી શકાય તે કેટલા ટકા ? આ ફરજોમાંથી એકલદોકલ બચવવાની નથી, સમાજમાં એમના જેવા બીજા ગૃહસ્થો છે તે સૌને બચવવાની છે. આની સૌએ એ ફરજ એવી રીતે અદા કરવાની છે કે તે બીજાને બાધક ન નીવડે, અનુકૂળ નીવડે. આ ફરજમાં પાર બિતરવાનો

મંત્ર ઈશાવાસ્યે આપેલો છે-તેન ત્યકતેન ભુંજ્યાઃ મા ગૃધઃકસ્યસ્વદ્ધ
ધનમ્. ત્યાગીને ભોગવ, દાઈના ધનની વાસના રાખીશ નહિ.

ત્યાગીને ભોગવવું એ આમ વદતોવ્યાધાત જેવું દેખાય છે. ત્યાગમાં અને ભોગમાં જુદી વૃત્તિઓ રહેલી છે. જો ત્યાગવૃત્તિ હોય તો પછી ભોગવવાની આકાંક્ષા શી રીતે હોય ? આ સંસારમાં તું છે તેમ ખીજી જીવો છે. સૌ ઇશ્વરની લીલા છે. જો દાઈને સૌ ઉપર અધિકાર હોય તો એનો છે. આથી તારો જેટલો હક છે તેટલો સામાનો પણ છે, તારો દાઈ વિશેષ હક નથી. વળી દાઈને વિશિષ્ટ-દૈવી હક પ્રાપ્ત થતો નથી. સર્વને કર્મ કરીને જીવવાનો હક છે.

પારકાનું ધન ભોગવવાની આકાંક્ષા એટલે કર્મ ટાળવાની મનોવૃત્તિ. એમાંથી જીગરવાનો એક જ માર્ગ છે. માણસ જીવવાની-ભોગવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો એણે કર્મ કરવાની પણ તૈયારી રાખવી જોઈએ. સો વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય મનુષ્યે કર્મ કરતાં કરતાં ગાળવાનું છે તેમ એ જ ઉપનિષદના ખીજી મંત્રમાં કહ્યું છે. માનવી કર્મ કરીને ખરા પરસેવાનું ભોગવવા માગતો હશે તો એનામાં આપોઆપ સયમ આવશે. રસોઈ અને વાસણ માંજવાનું, બંને કાર્ય ગૃહિણીને કરવાનું હશે તો એ ઓછાં વાસણો જગાડશે. એને માંજવાનાં નહિ હોય અને તે નોકરને માથે જવાનાં હશે તો વાસણ છૂટથી વાપરશે. એ જ રીતે રસોઈ કરનારને જ તે રસોઈ જમવાની હશે તો એ ઓછી વાનગીઓથી સતોષ માનશે અને જમનારને રસોઈ નહિ કરવાની હોય તો એ વધુ વાનગીઓ ઝંખશે. મતલબ કે કર્મ કરીને તે ભોગવવાનું હશે તો સંયમ આવશે અને છતાં ભોગની તૃપ્તિ ઓછી નહિ હોય. હાથે જનાવેલી રસોઈમાં વાનગીઓ ઓછી હશે તોપણ સ્વાદ ઓછો નહિ હોય.

માણસ પ્રમાણિક રીતે કમાણી કરતો હશે તો એ સારું એવું કમાતો હશે તોપણ એ ખોટો ખર્ચ-જગાડ નહિ કરે. જ્યારે

અપ્રમાણિક ધન મેળવતો હશે તો એનામાં ઉડાઉગીરી આવ્યા વિના નહિ રહે. પારકાના ધનની ચોરી ને કરતા નથી, તે પણ વેપારમાં અપ્રમાણિક રીતે ખીજતું ધન મેળવે છે. અણુહકતું કે મર્યાદા ગહારનો નફો, તે ચોરીનો જ પ્રકાર છે. પારકાના ધનની ઇચ્છા ન રાખવી તે એ અર્થમાં છે. સરકારના કરવેરા ચોરવા એ પણ ચોરીનો પ્રકાર છે. એ ધન સરકારનું, સમાજનું પારકું જ છે. પરંતુ ખીજનો હક સ્વીકારવાની તૈયારી નથી એટલે ફરજનું ભાન નથી એમ જ થયું. જે પિતૃયજ કરવો હોય તો શુદ્ધસ્થ જીવન પ્રામાણિક રીતે ગાળીને ને પ્રાપ્ત થાય તેમા મુખ્ય માનવું નોઈએ.

દેવયજ દેવોને રીઝવવા કરવામા આવતા હતા. વૈદિકકાળના દેવો અને પુરાણકાળના દેવોમા ફેરફાર થયેલો છે. એ જ રીતે આજના કાળમાં દેવો બદલાય તો એમા નવાઈ નથી. યજ્ઞથી વૃદ્ધિ થાય છે તેમ ગીતામાં કહ્યું છે, પરંતુ આજે તે માન્યતા ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવામાં આવે તેમા વિકાસ છે તે સ્વીકારીએ તોપણ યજ્ઞનું ચક્ર ચાલતું રહે તો જ લોકસમ્રાટ થાય તે સિદ્ધાંત મિથ્યા થતો નથી. આજે હિન્દુ, વિજ્ઞાને બદલે રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રના નવા દેવો સ્થાપિત થયા છે. રાષ્ટ્રદેવ માટે યજ્ઞ કરવો એટલે રાષ્ટ્ર ઉપર આક્રમણ આવે ત્યારે એના નિવારણ માટે ને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે તે કરવો, તે દેવયજ છે. રાષ્ટ્રમાં ગરીબાઈ હોય, દુકાળ હોય, પછાતપણ હોય, તે દેહવા માટે ને કર્મ કરવાની જરૂર પડે તે એક પ્રકારનો દેવયજ કહેવાય. એને બદલે એ સ્થિતિનો ગેરલાભ લઈ ને સ્વાર્થ સાધવામાં આવે તો એ પાપનું ધન છે.

રાષ્ટ્રદેવથી મોટા આંતરરાષ્ટ્રીય દેવનો યજ્ઞ કરી ચક્રીએ તેવી સ્થિતિ આપણા દેશની નથી. અમેરિકા, રશિયા વગેરે દેશોની છે. ભારતને અને ખીજા અવિકસિત દેશોને એ નોટલા પ્રમાણમાં સ્વાર્થ-રહિત સહાય આપે તે દેવયજનો પ્રકાર છે. ભારતમાં ગઈ સાલ

દુકાળ હતો અને અમેરિકા ને પરદેશોએ અનાજની મદદ ન કરી હોત તો લાખો માણસોને ભૂખમરને લીધે મૃત્યુશરણુ થતુ પડત. એ દશા સન ૧૯૦૦ (સવત ૧૯૫૬-૭૨પનિયા દુકાળ)માં દેશે ભોગવેલી છે. એમાથી એ ઊગરી ગયો હોય તો પરદેશોના દેવધરને આભારી છે. એ જ રીતે પરદેશોને ખીજા પ્રકારે સહાય કરવી તે એ યરનો પ્રકાર છે. વેદ કે ગીતાકાળમા દેવધરના જે પ્રકાર હોય તે જ આજે ચાલુ રહેવા જોઈએ તેવુ આધુનુ અનુકરણુ જરૂરી નથી, પરંતુ એનો હેતુ લક્ષમા રાખીને સ્વરૂપ બદલાય તે આવશ્યક છે.

ભૂતધર પણ એ સદર્શમા મૂલવવાનો છે. ભૂતયોનિને સ્વીકારી તેની મુક્તિ કાળે ભૂતબલિ યર કરવામા આવતા હતા. ભૂતયોનિને માન્ય રાખીએ તોપણુ આવા કોઈ યરથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય તેવી શ્રદ્ધા આજે રહી નથી કર્મ જ જો મનુષ્યને તારનારુ અને મધનમા નાખનાર હોય તો, જે કર્મને લીધે મનુષ્ય ભૂતયોનિને પામ્યો હોય તે જ એના કર્મથી મુક્ત થઈ શકે. પરંતુ પૂર્વજોનો સારો વારસો જેમ અનુજોને મુક્તિ આપનારો છે, તેમ એનો ખરાબ વારસો મધનમા નાખનારો છે. આ ભૂતકાળના અનિષ્ટ વારસામાથી મુક્તિ મેળવવી તે નવા યુગમા ભૂતધર કહી શકાય.

હિંદુઓને જે ભૂત વળગેલા તે નાતજાતના, જિયનીયના, અરુપૃથ્વતાના, કુરુદિઓ વગેરેના ગણાવી શકાય. જગતમા એક આધુનિક રાષ્ટ્ર તરીકે વિશિષ્ટ સસ્કૃતિના ગૌરવ સાથે દેશે જિલા રહેતુ હોય તો એ વળગાડમાથી મુક્ત થવુ જોઈએ હિંદુઓ ભૂત યરનુ રહસ્ય સમજે તો એમણે એવો યર પ્રગટાવવો જોઈએ કે જેમા એમની નાતજાતો, જિયનીય ભેદ, અરુપૃથ્વતા, કુરુદિઓ જળીને ભસ્મ થઈ જાય. શિક્ષિત હિંદુ અને પોતાને અઘતન ગણાવતો હિંદુ પણ આ ભૂતના વળગાડમાથી છૂટવા માગતો નથી. એક વખત છૂટેલો હિંદુ પણ એ ચક્કરમા પાછો પાડવાની મનોવૃત્તિ

સેવતા જોવા મળે છે. ગઈ પેઢીમાં આઝાદીના સંગ્રામ કાળે સામાજિક જૂતોને ભસ્મ કરવાની જે તાલાવેલી જોવા મળતી હતી તે આઝાદીની નવી પેઢીમાં જોવા મળતી નથી. લોકશાહીમાં ચૂંટણી પ્રથાને લીધે એ જૂતો, નવા શીથામાં જૂના દાણની માફક જોરશોરથી ધૂણતાં જોવા મળે છે. એને નાબૂદ કરીને જ જૂતયત્ર સફળ કરી શકાય.

પંચમહાયત્રમાં રોજિંદો યત્ર છે ગૃહસ્થ યત્ર. એમાં અતિથિ-સત્કાર, જીવદયા, પાડોશી ધર્મ એવી વિવિધ ફરજો આવે છે. માણસની શક્તિને મર્યાદા છે એટલે વિશાળ સમાજ સુધી પોતાની સેવાઓ આપી ન શકે. એવી પ્રતિભા દરેકમાં હોતી પણ નથી. પરંતુ એની આબુખાબુ, પાડોશનો કહી શકાય તેવો જે સમાજ છે તેને ઉપયોગી થવાની એનામાં તત્પરતા હોવી જોઈએ. માણસ દેવળ પોતાના નિર્વાહ માટે જ ઉદ્યમ કરે, પોતાના સ્વાર્થમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે, તે એના પોતાના હિતમાં નથી તેમ સમાજના હિતમાં પણ નથી. માણસ જે પોતાનો સાચો સ્વાર્થ સમજતો હોય, દીર્ઘદષ્ટિથી એ સ્વાર્થને જોતો હોય તો, ખીજના સ્વાર્થમાં એનો સ્વાર્થ રહેલો છે તે જોઈ શકે. એ પરમ સ્વાર્થથી ટેવાવા એણે ગૃહસ્થયત્ર-સમાજનું કાર્ય, ફરજ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે અદા કરવા તૈયાર રહેવું જોઈશે.

અતિથિ સત્કારનો આપણે ગમે તેટલો મહિમા કરીએ તોપણ જૂના સ્વરૂપમાં તે કાયમ રહી શકે તેવા સંજોગો નથી. અતિથિ એટલે જેની તિથિ આગળથી નક્કી નથી, ગમે ત્યારે અણુધારી રીતે આવી ચડનાર મહેમાન, તે અતિથિ. આજના ઔદ્યોગિક યુગની પ્રવૃત્તિમાં કૃષિયુગની નિરાંત લુપ્ત થઈ છે ત્યારે અતિથિનું આતિથ્ય કરવાની અનુકૂળતા ગૃહસ્થને ન હોય તે સ્વીકારવું જોઈએ. તેમાંય વળી પતિ-પત્ની બંને બહારના ક્ષેત્રે કામગીરી બજાવતાં હોય ત્યારે અતિથિને ઘરનું તાળું જ સ્વાગત કરવા મોજૂદ હોય તેમ બનવાનું. આથી સત્કાર, આતિથ્યનો પ્રકાર બદલાય તેનો અફસોસ ન કરવો જોઈએ. અતિથિએ સમજવું જોઈએ કે એણે તિથિ નક્કી કરીને, સમય,

જણાવીને જવું જોઈએ. અને કેવળ પોતાની જ નહિ પણ યજ્ઞ માનની અનુકૂળતાનોય મહેમાન થવા માટે વિચાર કરવો જોઈએ. માન ન માન પણ મૈ તેરા મહેમાન, તે અતિથિધર્મનો યજ્ઞાત્કાર નજમાન ઉપર કરી શકાય નહિ

ગૃહસ્થ જૂનો અતિથિધર્મ નવા સ્વરૂપે પાળે એ જ તાર્પણ છે કેવળ પોતાના એકલા માટે જ નહિ, પરંતુ આજુબાજુના નિકટ દૂરના સ્નેહીજનોનો પણ એના ગૃહસ્થજીવનમા હિસ્સો છે એ હિસ્સો-ફરજ અતિથિની સગવડે નહિ તો એની અનુકૂળતાએ તેણે અદ્વા કરવાની છે માણસ કેવળ પોતાના માટે, કુટુંબ માટે, કર્મ કરે તે પૂરતું નથી પરંતુ જે સમાજમા એ જીવે છે અને હવા લે છે, તેના સુખદુઃખમા પણ એ લાગ લે, તેને પોતાના ગણે તે ગૃહસ્થ યજ્ઞ છે આ પચમહાયજ્ઞો હિંદુઓના જીવનમાર્થા સુખ થયા છે તેથી એ અને સમાજ દરિદ્ર બન્યો છે એના પુનર્જીવન વિના બનેતા સમૃદ્ધિ સુખ શક્ય નથી

જીવનક્ષેત્રના ટૈલાસમાં તપ કરવાનું છે

યશ જેવો જ તપ શબ્દ હિંદુ ધર્મમાં મહિમાવતો છે. ધ્રુવ જેવા જાળકથી માડી રાવણુ જેવા અમિમાની મુધીનાઓએ તપ કરીને અમુક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તવા આખ્યાનો પ્રસિદ્ધ છે સૌથી ઉમ્મ તપ ટૈલાસ ઉપર શિવને પ્રસન્ન કરવાનું મનાયુ છે વળી મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા જેમ કદિન ગણાય છે, તેમ એ રીતે તો ભોળાનાથ ગમે તેની મોટી સિદ્ધિ આપવામાં આનાકાની ન કરે એ વિગતી શબ્દ પાર્વતીના તપથી પ્રસન્ન થઈ ગયા અને તેનું વરદાન માન્ય રાખી સસારી બની ગયા. જો પાર્વતીએ તપ કર્યું ન હોત અને એમની સાથે લગ્નનું વરદાન માગ્યું ન હોત તો એ અધોરી દેવે સસાર માડવાની કટપના મુધ્યા કરી ન હોત !

તપનો આવો મહિમા આવામાં આ યો હોવા છતાં ઘણાં ઓછા હિમાજે હાડ ગાળવા ગયા છે તપ કરવું એટલે સહન કરવું હિમા લાગી હાડ થિગ્મવી દે તેવી ઠડી સહન કરવી એ સહેલું કામ નથી આ સહનશીલતા કેવળ શરીરની એકલાની નથી સમજવાની એવી ઠડી હિમાલયમાં રહેતા ગરીબ લોકો વેડે છે તે સિવાય પણ દેશમાં ગરીબાઈને નીધે લોકો દેહની હાડમારી કયા ઓછી વેડે છે. એ બધા તપ કરે છે એમ કહી શકીશું ખરા? એ હાડમારી એમને ફરજિયાત વેળે લેવી પડે છે એટલે એ તપ નથી પણ લાચારી છે એમને માટે એને હાંપવાનું પરાક્રમ કરવું એ તપ છે

તપ એટલે સ્વેચ્છાપૂર્વકની ઉદાત્ત વૃત્તિને વશ પતી દેખવેલી

સહનશીલતા જે દેવળ કાયિક નથી, પરંતુ વાચિક અને માનસિક મુખ્ય છે દેવને રીઝવવા નીકળનાર તપસ્વીને દેવળ કૈલાસની ઠંડી જ સહન કરવાની નથી, પરંતુ મન, વચન અને કર્મથી તપ કરવાનું છે તપથી દેવ રીઝે તો એને સિદ્ધિ આપે છે પરંતુ તપ પૂર્ણતાએ પહોંચે તો જ દેવ રીઝે તે એની કસોટી છે જ્યાં સુધી દેવ ન રીઝે ત્યાં સુધી તપ અપૂર્ણ સમજીને તપસ્વીએ ધીરજ ધરવાની છે. વળી આ તપનો ભગ કરાવવા વિશ્વામિત્ર સમક્ષ મેનકા આવી હતી તેમ પ્રલોભનો આવવાના ભયસ્થાનો રહેલા છે, જે એને વટાવવાના છે.

તપ વિના સિદ્ધિ નહિ, ને એનો સાર સ્વીકારીએ તો જીવનને જે ઉજળવા માગે છે, ઉન્નત બનાવવા માગે છે તેણે તપ કરવું પડવાનું, સહનશક્તિ-સયમવૃત્તિ કેળવવા જ રહ્યા એ માટે કૈલાસ જવાની જરૂર નથી. એનું જીવનક્ષેત્ર એ જ એનું કૈલાસ છે

કૈલાસ ઉપરનો તપસ્વી જેમ સ્થિર આસન લગાવી એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનમાં બેસી ગયેલો આજ્ઞાનમાં વર્ણવવામાં આવેલો છે, તે જ પ્રમાણે સસારીને જે કાર્યો વ્યવહારમાં કરવાના હોય છે, તેમાં એણે આળસ કર્યા વિના સ્થિરતાપૂર્વક લાગી જવું જોઈએ આ ગૃહસ્થનું તપ છે જે પોતાની ફરજમાંથી છટકવા ફરે છે આળસ સેવે છે કે શ્રમથી ભાગે છે, તે તપ કરવા તૈયાર નથી એમ જ સમજવાનું છે

માણસ પોતાના કાર્યમાં નિયમિત ન હોય અને વહેલો મોડો થતો હોય, તો એની પાસે એના કારણો હોય છે એને એ સાચા પથ લાગતા હોય છે, પરંતુ એ બેડો જીતરીને જોશે તો એમાં આળસ તપનો અભાવ જ દેખાશે માણસ મોડો પડવા અગે બચાવ કરતો હોય છે કે ખસ મોડી આવી, એમાં જગા ન મળી એટલે ખીજ ખસમાં આવવું પડ્યું, અચાનક કામ આવી પડ્યું, વગેરે. પરંતુ એ જ વ્યક્તિ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરવા સ્ટેશને જવાની હોય છે ત્યારે મોડી પડતી નથી. ગીર્દાને લીધે ખસ ચૂકી ન જવાય માટે એ એક

ટાઈમ વહેલો ઘેરથી નીકળે છે. એને ખાતરી હોય છે કે એ મોડો થશે તો ટ્રેન એને માટે થોભવાની નથી, ઊપડી જ જશે. આથી એ ટ્રેન પકડવામાં મોડો પડતો નથી. જ્યારે કામ ઉપર મોડો જશે તો ચાલશે તેમ માને છે એટલે અનિયમિત બને છે.

ઘણા નિયમિત જતા હોય છે, પરંતુ એ સમય દરમિયાન હાડકાં નમાવીને જેટલું કામ કરવું જોઈએ તે કરતા નથી. એ સ્થિર આસન લગાવીને બેસી જતા નથી, પરંતુ આસન છોડવાના કંઈ ને કંઈ બહાના શોધે છે. આપાણી, પેશાબપાણી વગેરે માટે કેન્ટીન અને મુતરડીઓમાં જતા-આવતા જોવા મળે છે. વળી તે સિવાય ખીજાઓ સાથે ગપ્પાં મારતા હોય છે. આજે આ દેશમાં બધા ક્ષેત્રે કર્મ-ચારીઓની હારતી વધતી જાય છે અને કામમાં નિયમિતતા, ચોકસાઈ અને ઝડપ જોવા મળતા નથી, તેનું કારણ તપવૃત્તિનો અભાવ છે.

આજે શિક્ષિત વર્ગમાંથી ડાણુ એ નાગરિક મસ્કારથી અજાણુ છે કે બસ કે ટ્રેનમાં સ્ત્રી કે વૃદ્ધને બેઠક ઉપર પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ ? ગીદીની હાડમારી આ દેશમાં સખ્ત છે એટલે એ સસ્કારને થોડો મોજો કરીએ અને નાના બાળકવાળી સ્ત્રી કે વૃદ્ધ પૂરતી એ મર્યાદા સ્વીકારીએ તોપણ એમને સ્વેચ્છાપૂર્વક - તપવૃત્તિથી જગા કરી આપવાનું વલણ જોવા મળે છે ? શહેરના બસ વહેવાગમાં દસ પદર મિનિટનો દુડા પ્રવાસ હોય છે. છતાં એટલી સામાન્ય તપવૃત્તિ પણ લોપ થયેલી છે, ત્યાં ખીજાને માટે લાખી હાડમારી વેઠવાનું તપ જોવા જ ક્યાંથી મળે ?

મન, વચન અને કર્મના તપમાં સૌથી મુગમ-સહેલું તપ કાયિક છે. ટ્રેન કે બસમાં જે સ્ત્રી કે વૃદ્ધને પોતાની જગા આપીને બિભા રહેવાનું તપ કરે છે, તે બધા કંઈ મનથી એનો હરખ - ફરજ અદા કર્યાનો સંતોષ અનુભવે છે એમ ન કહી શકાય. આપણે સૌ જો આપણી જાતનું નિરીક્ષણ કરીશું તો મોટો ભાગ પ્રથમ તો એ ફરજ ટાળવાની મનોવૃત્તિ રાખતો હોય છે. જાણે એ ફરજ

પોતાની જિભા ન થઈ હોય તેમ એ પોતે થોડો દૂર છે અને ખીજે એની પાસે છે-જેની જગા આપવાની ફરજ છે. એ મનથી ઇચ્છતો હોય છે કે ખીજે ફરજ અદા કરે અને પોતે એમાથી ઊગરી જાય તો સારું, પરંતુ ખીજ એ પ્રત્યે જે ઉદ્દાગીનતા જતાવી શકે છે તે એને જતાવની મુશ્કેલ હોય છે. એ પોતાની નજર સ્ત્રી કે વૃદ્ધ તરફથી ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. જતા એને મનમાં ઠપ્પે છે કે પોતે આ રીતે વર્તે એ કેટલું ખોટું કહેવાય? છેવટે, કયવાતે મને એને જિભા થવાની ફરજ પડે છે અને તે સ્ત્રીને જગા આપે છે. આમ એણે કાઈક તપ કર્યું, પરંતુ મન વચન એમાં સામેલ ન હતા એટલે ખીજાઓએ તે ફરજ અદા ન કરી તેને લીધે એમની તરફ કરડી નજર થતા વિના ન રહી. મોંએ વચન ન ઉચ્ચાર્યું એટલું જ, પરંતુ મનથી એ સોદાને સહજાવી તો દીધું જ કે તમારા જેવા નધરોળને લીધે મારા જેવાને કાયમ સહન કરવું પડે છે. જે આ જઘા પોતાની ફરજ જાગવતા હોતા તો મારા જેવાને વારવાર મુશ્કેલીમાં મુકાવા વખત ન આવત અને તે ફરજ અદા કરતા ઉમંગ થાત !

આમ જે કાયિક તપ કરે છે તે નિમ્ન ક્રાંતિનું હોવા જતા એનો લાભ એ છે કે એમાથી વાચિક માનસિક તપની કક્ષા ડેળવાતી જાય છે. જે માણસ નિયમિત નથી, મોડો પડે છે, તે એનું સાચું કારણ આપવા જેટલું સત્ય વચનનું તપ કરી શકવાનો કયાથી હતો? એ તપનો ભગ થતા જ, એ અગે જૂઠો જગ્યાવ કરી વાચિક તપનો ભગ કર્યા વિના રહેતો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે જે કાયિક તગ કરતા હોય તે વાચિક માનસિક તપ આચરના જ હોય એ એને માટે મુશ્કેલ છે એ ખરું, પરંતુ એને તપનો મહિમા પર્યો ન હોય તો એ જનગૃતિ જતાવતો નથી.

સત્ય ખોલવું એ જ દેવગ વાચિક તપ છે એટલો મર્યાદિત એનો અર્થ ઘટાવવાનો નથી. વાણીનો સંયમ એ વાચિક તપ છે.

સત્ય ખોલવું એટલું જ નહિ, પણ પ્રિય સત્ય ખોલવું, કટુ નહિ. મા એ પ્રિય સત્ય છે. પાપની વધુ એ કટુ સત્ય છે. સત્યવાદી થવા માગનારને પણ પ્રિય સત્યના તપની યાદ દેવડાવવામા આવી છે. જે સત્યનુ તપ કરવા માગે છે, તે પોતાને લાધેલું સત્ય જ એકમાત્ર છે તેમ માની લઈને ઝંઝૂનપૂર્વક વર્તવા તૈયાર રહેતો નથી. તે એના વિવિધ પાસા તપાસવા તત્પર રહે છે અને તે લક્ષમા લઈને વાણી ઉચ્ચારે છે.

એક ભાઈ ખનારસ ગયા હતા. એમના યજમાને ત્યા વખણાતા બટાકાના પાપડ નવીન ભેટ રૂપે પ્રેમપૂર્વક આપ્યા. એ ભેટની મહેમાન પત્નીએ ઘેર આવીને પાડોશમા લ્હાણુ કરી. પાડોશણુ એના વખાણુ સાલણી એનો કેવોય સરસ સ્વાદ હશે તે ઉમગથી શેકયા. પરંતુ આખી જોતા એનો સ્વાદ જ મોમા ન પેઠો. લ્હાણી કરનાર બહેને આશા રાખી હતી કે ભેટ બદલ પડોશણુ ખુશી વ્યક્ત કરશે. પરંતુ એ મૂગી રહી એટલે એને પેલી બહેને પૂછ્યુ—ખનારસી પાપડ કેવા લાગ્યા? તે સાથે પડોશણુ તૂટી પડી—મારા તો મોમા જ એ ન પેઠા. નાખી દેવા કરતા કામવાળીને આપવા સારા માની મે એને આપ્યા તો એણે ખીજે દહાડે એ જ ફરિયાદ કરી—મોટાં બા! તમે તો એવા પાપડ આપ્યા કે અમારા મોમા તો ન પેઠા, પણ ફૂતરાને નાખ્યા તે એણેય ન સૂધ્યા!

દિવાળી ઉપર એક વેપારીએ કેલેન્ડર કાઢ્યુ હતું તે ગ્રાહકને આપ્યું. તેણે જોઈને ચૂપચાપ બગલમા માર્યું. વેપારીએ સામી પ્રેતસાહનની આશા રાખી હતી. એ તક ચાલી જતી જોઈ એણે ગ્રાહક દુકાનનો ઉબરો છોડે તે પહેલાં પૂછ્યુ : ‘કેમ કેવુ લાગ્યું?’

કેલેન્ડર ઉપર લક્ષ્મીનો ફોટો હતો. લક્ષ્મી તરફના અહોભાવ—લક્ષિતલાવને લઈને વેપારીએ તે પસંદ કર્યો હતો. પરંતુ એ લક્ષ્મીનું ચિત્ર ચિત્રકારે આધુનિક નટીના રંગદગ જેવું દોર્યું હતું. જે જોઈને કલારુચિવાળા ગ્રાહક બેચેન બની ગયા હતા. વાણીનો સંયમ ઝળગી

એ મૂળા રહ્યા હતા, પણ સામેથી મોમા આગળા નાખીને બોલાવ્યું એટલે ભમૂકયા વિના ન રહી શક્યા - લક્ષ્મીનો ભાવ એ જોતા જ-મે તેવું એકેય લક્ષણ એમા નથી સિનેમાની નટીને શરમાવે તેવું કદગ્ય છે !

વેપારીએ એવા જવાબની આશા રાખી ન હતી એટલે બચાવમા એમના જ મિત્રનો હવાસો આપતા કહ્યું—એમને ગઈ કાલે ફેલેન્ડર આપ્યું ત્યાર વખાણ કર્યા હતા

પેતા ભાઈ છતા પાછા ન હક્યા—એ મારા મિત્ર છે અને મારા કરતા વધુ કલાસૂઝ ધરાવે છે, પણ ચાલતી વહેલમા બેગી જનારા છે તમને એ પસંદ પડ્યું હશે માટે જ એ ફેલેન્ડર કાઢ્યું હશે માની એમણે ખોટા વખાણ કર્યા છે. બાકી મારી હાજરીમા એ વખાણ કરે તો એમની ધૂળ કાઢી નાખુ !

આમા દેવળ કડવું સત્ય છે એવું માનીને ચાલવું પૂરતું નથી બનારમી પાપડનો સ્વાદ મોમા પેસે તેવો પાડાશણને ન લાગ્યો અને તેનો પુરાવો કામવાળીએ ને કૃતરા જેવા પ્રાખીએ મુખધા આપ્યો તે સાચું છતા એ પાપડ સ્વાદિષ્ટ હોય તેની શક્યતા એમા રહેલી છે. કડવું અને ગર્યું એ સ્વાદ જેમ પારખવા મુગમ છે અને તેનો રસાસ્વાદ જેટલો સ્વાભાવિક છે, તેવું સરળ લિન્ન લિન્ન સ્વાદ વિશે શક્ય નથી. એક બોજનની વાનગી પાનમના સોદામા એટલી પ્રિય હોય કે જે ગુજરાતને અજાણી હોય પ્રથમ વખતે એ સ્વાદની ટેવ ન હોવાથી મોમા ન પણ પેસે ગ્રાઈ વાનગી જેનાથી આપણે ટેવાયા નથી, તેનો સ્વાદ જીભને પસંદ ન પડે તેથી તે ખરાબ જ છે તેવો અભિપ્રાય સત્ય ન પણ હોય આથી બનારમી પાપડનો સ્વાદ મિષ્ટ ન લાગ્યો હોય તોપણ સત્યને પિંછાણવાની જાગૃતિ હોય અને પ્રિય સત્ય બોલવાનું તપ સાધ્યું હોય તો એ અંગે અભિપ્રાય બીજી રીતે આપી શકાય. બનારસમા એ પાપડ ઘણા વખણાય છે એટલે સ્વાદિષ્ટ હોય તેમા બે મત ન

હોય. પરંતુ આપણને એ સ્વાદ દાઢે લાગ્યો ન હોય એટલે સીદી આઈને સીદકા વહાલા તેમ આપણા પાપડ વધુ સ્વાદિષ્ટ લાગે. ચાકલેટ મે પહેલવહેલી ચાખેલી ત્યારે એનો સ્વાદ પણ મળતો નહિ લાગેલો. મે 'એમને' કહ્યું ત્યારે એમણે જવાબ આપેલો કે આપણે ગામડાના, નાનપણમાં શેકેલા કચૂકાના સ્વાદથી ટેવાયેલા એટલે ચાકલેટનો નવો સ્વાદ શી રીતે સારો લાગે ? ચાકલેટથી ટેવાયા પછી એનો સ્વાદ દાઢે લાગ્યો, તેમ આ પાપડથી પણ જો ટેવાઈ જઈએ તો આપણા પાપડને કદાચ ભુલાવી દે.

કેલેન્ડરની જાળતમા ટેવના અલાવનો પ્રશ્ન નથી ક્ષારુચિવાળા ગ્રાહકનો અભિપ્રાય સાચો છે. પરંતુ એમણે એ સમજવું જોઈએ કે કેલેન્ડર કાઢવા પાછળ વેપારીનો હેતુ ક્ષાની રુચિ ઇજવવાનો નથી ધરાકાને તે દિવાળી ઉપર બેટ આપી તેમને સતોષ આપવાનો, આકર્ષવાનો ઉદ્દેશ છે વેપારીની રુચિ ઘડાયેલી નથી એટલે એની રુચિ પ્રમાણે ફેરો પ્રસદ કર્યો છે મોટા ભાગના ધરાકાની રુચિ પણ એની છે એટલે એને સૌએ વખાણ્યું છે એમાં અમુકે ન પસંદ પડવા છતાં વિવેક ખાતર વખાણ્યું હોવાનો સંભવ છે પેલા ભાઈને એ પસંદ ન પડ્યું હોય તો એમણે તે અંગે અભિપ્રાય ટાળીને ખીજી રીતે સતોષ, આનંદ વ્યક્ત કર્યો હોત—આ વરસે ઘણાએ ખર્ચમાં ખચાવ કરવા કેલેન્ડર કાઢ્યા નથી, છતાં તમે દર વર્ષની માફક ચાલુ રાખીને ગ્રાહકોને નારાજ નથી કર્યા, ને ખુશી થવા જેવું છે

આમાં કદું સત્યને ટાળવાનો સંભાવ નથી, પરંતુ વિવેકનો છે દિવાળીના દિવસમાં વેપારી કેલેન્ડર આપીને ધરાકા તરફથી કદરની આશા રાખતો હોય ત્યારે એ સતોષવી તે વિવેક—સંસ્કાર છે. એ દિવસો ગયા પછી કેલેન્ડરની કામગીરી ભૂતકાળ ખની ગઈ હોય અને વેપારી ખુશમિજનજમા હોય ત્યારે એ તક ઝડપી લઈને કેલેન્ડરની યાદી આપી જરૂર કહી શકાય—તે દિવસે કેલેન્ડર અંગે

તમે અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો, પરંતુ દિવાળીના નવા દિવસોમાં તે મેં બાણીને ટાળ્યો હતો. આપણે લક્ષ્મીનો ફોટો એવો ભાવપૂર્ણ અને સુરુચિવાળો પસંદ કરવો જોઈએ કે તે ગ્રાહકોને પૂજામાં મૂકવાનું મન થાય. નવે વરસે જો મને કહેશે તો સારો ફોટો પસંદ કરવામાં તમને મદદ કરીશ. કેલેન્ડર તો ઘણા વેપારીઓ કાઢે છે, પણ તમારે એવું સુંદર કાઢવું કે બીજા કેલેન્ડર મળ્યા હોય તોપણ તમારુ જ એ દીવાનખાનામાં ટાંગે.

હિંદુ ધર્મ પ્રિયસત્ય બોલવાની શીખ આપે છે એનો અર્થ એવો નથી કે કદુ સત્ય ન બોલવું. પરંતુ એ એવી પ્રિય રીતે બોલવું કે એમાં કદુતાનો આઘાત ન હોય. પ્રિય રીતે ઉચ્ચારેલું સત્ય મહત્ત્વ કરવાનું સામાનું વલણ રહે છે અને કદુ સત્ય તે કાર્ય સાધી શકતું નથી. નિંદા, ચાડીચુગલી એ પણ વાણીના તપનો અભાવ સૂચવે છે. કોઈ પણ પ્રશ્નની ચર્ચા કે વિષયના અવલોકન માટે વ્યક્તિઓની કામગીરીનો ઉદ્દેશ જરૂરી જાણે છે. એનાં સારા-ખોટાપણાની ટીકા પણ કરવી અનિવાર્ય હોય છે. જેમાં વાણીનું તપ છે તેમાં એ પ્રશ્ન કે વિષય પૂરતી તે ચર્ચા સીમિત હોય છે. વ્યક્તિઓ એમાં નિમિત્ત છે. જ્યારે નિંદા કે ચાડીચુગલીની વૃત્તિ છે તેમાં પ્રશ્ન કે વિષય મહત્ત્વનાં નથી. વ્યક્તિઓને કારણે તે ચર્ચા થતી હોય છે. પરિણામે, પહેલી સ્થિતિમાં વ્યક્તિ વિદ્યાનીના હાથે સત્યશોધન માટે પીંખાતી હોય છે ત્યારે બીજી સ્થિતિમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, વેરભાવનો ભોગ જનતી હોય છે.

જે તપ વાણીને અભિપ્રેત છે તે બીજી ઇન્દ્રિયોને એટલું જ અનિવાર્ય છે. જેમ ગંદકી જોઈને આંખ તે તરફથી નજર ફેરવી લે છે, નાક ગૂંચળાય છે અને મનને ચીતરી ચડે છે, તે જ સ્થિતિ અસ્પૃશ્યતા જોઈને થવી જોઈએ. એવું ન જાનવું હોય તો તપની જાણુપ માનવી જોઈએ. આપણે એવાં કોઈ તપ કરવા તૈયાર નથી અને છતાં આશા રાખીએ છીએ કે અમે સુખી થઈએ તેવું

વરદાન ઇષ્ટદેવે આપવું જોઈએ. અમે સવારસાજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ મતજપ કરીએ છીએ, એ શું પૂરતું નથી ? પરંતુ એ વખતે જૂની જઈએ છીએ કે દેવ કોઈના ઉપર પક્ષપાત કરીને સુખ મક્ષી શકે નહિ જેણે એ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે તપ કરવું જોઈએ. જે પ્રલોભનો તપ ચળાવવા આવે તેને વશ થવું ન જોઈએ.

સત્ય, અહિંસા, મયમ, સગળતા, દયા, નમ્રતા, ક્ષમા, ધૈર્ય, દાન, ભક્તિ, અધ્યાત્મવૃત્તિ વગેરે ગુણો ગીતામા કહ્યા છે તેને જીવનમા સાધ્ય કરતા તૃપ્તિ-સુખનો અનુભવ થવો જોઈએ, જો એ ગાન જીવનમા ઉતારતા દુખ લાગે તો માનવું કે સાચા સુખના સ્વાદની ટેવ પડવી જાકી છે જનારસી પાપડના સ્વાદથી આપણે ટેવાયા ન હોઈ તેથી એ જેમ જેસ્વાદ લાગે છે, તેમ સાચા સુખની ટેવ પડી હોતી નથી એટલે તેમા કડવાશ લાગે છે અને જેમા સાચી કડવાશ છે તે દુખમા સુખનો સ્વાદ લાગે છે.

ગીતા કહે છે કે સાચા સુખનો સ્વાદ ચાખવો હશે તો તપ કરવું પડશે ચોકસેટનો સ્વાદ પણ જો ટેવાયા વિના દાઢે લાગનો ન હોય તો, સાચા સુખનો સ્વાદ પણ તપની ટેવ વિના શી રીતે સમજાય ? કાયિક, વાયિક અને માનસિક આતર જાણ સમાનતા સધાય ત્યારે તપની સિદ્ધિ થઈ ગણાય.

અગ્નિ કાણ કહી શકાય ?

માણસ અમુક વિષયની બાબતનો અભણ હોય તો એને અગ્નિ ગણવામાં આવે છે. આ સામાન્ય વ્યવહારનો ગજ છે. પરંતુ ગીતાની પરિભાષામાં કોઈ ગમે તેટલો બહુશ્રુત હોય, તોપણ એ મહા અગ્નિ હોઈ શકે, અને માતૃભાષાની કક્ષા ચાર જ ચોપડી ભણેલો રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવો દુનિયાદારી ત્રિપે ખાસ ન બન્યો હોય તોપણ મહા અગ્નિ હોઈ શકે. હિંદુ ધર્મના શબ્દકોષ પ્રમાણે જે ડેવળ ભૌતિક જીવનનો ખ્યાલ કરી તેના મુખ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અગ્નિ છે.

આ અગ્નિને લીધે જ જિવનીયના બેદ પેદા થયેલા છે. ડેવળ ભૌતિક જીવનનો સ્વીકાર કરે છે તેને હુ કુલીન છું અને શ્રીમત છું એટલે બીજા કરતાં જિંદગી હું તેવો બેદ વસે છે. એનો અર્થ માણસ કુલીન હોય, શ્રીમત હોય, તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એમ કહેવું નથી. કુલીન એટલે સસ્કારી, પરંપરાગત જિંદગી ગણાના કુટુંબમાં જન્મેલા માટે એ પોતાને કુલીન કહેવાવડો હોય, પરંતુ એનામાં સસ્કાર ન હોય તો ? સસ્કારી કુટુંબનો જન્મ એને એ માટે ઉપકારક છે કે સારા ગુણો જીવનમાં વિકસાવવાનું વાતાવરણ મળે છે.

વાતાવરણ મળ્યું હોય તેને એ વારસા માટે વધુ પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. મદિરાપાન કરતા કુટુંબના સંતાનને એમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, જ્યારે તે વ્યસન વિનાના કુટુંબને તેનાથી અલિપ્ત રહેવું સહજ છે.

આથી કુલીનતા-સંસ્કારી કુટુંબ એ આવકારપાત્ર છે, પરંતુ એતું અભિમાન એ કુલીનતાને ખંડન કરનારું છે. માણસને પોતાનો પાડોશી-હરીફ નબળો હોય તો આનંદ થાય છે કે હું એનાથી બળવાન છું, પરંતુ એવો નબળો પુત્ર હોય તો માતા કે પિતાને દુઃખ થાય છે. શાથી? પુત્ર અને પોતા વચ્ચે પરાયાભાવ નથી. આથી પુત્રનું નબળાપણું શી રીતે દૂર થાય તે માટે માબાપ પ્રયત્ન કરે છે. એ જો દૂર ન થાય તો દુઃખ વસમું બને છે. પરંતુ પોતે એનાથી જિંયા છે તેવું અભિમાન-ભેદ પેદા થતો નથી. બદ્ધે બીજાં સંતાન સંબળ હોય તો પોતાની મદદને, સહાયને પાત્ર એ છે તેમ એના તરફ સવિ-શેષ ફરજ વસે છે.

સાચા કુલીન અને શ્રીમંતનું વર્તન પણ એમના કરતાં સમૃદ્ધિમાં જિજ્ઞા છે તેમના પ્રત્યે એ પ્રકારનું હોય તો એ જ્ઞાન ગણાય અને ભેદભાવભર્યું હોય તો એ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાન કેવળ ભૌતિક જીવનના સ્વીકારને લીધે પેદા થયેલું છે. એણે આધ્યાત્મિક-અંતઃકરણના સુખનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી એટલે ભૌતિક સુખની તોલે ડાઈ બીજું સુખ આવે તે અનુભવથી એ બાકાત છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ અનુભવ ચાખી જોવાની પણ એની તૈયારી હોતી નથી.

આ અજ્ઞાનના પ્રતાપે જ લોકોને મુખે સાંભળવા મળતું હોય છે કે સત્ય અને ધર્મનો મહિમા સાંભળવામાં ગમે તેટલો સારો લાગતો હોય, પણ વ્યવહારમાં જૂઠું-અસત્ય-અનીતિ વિના ચાલે નહિ! જેમણે કેવળ ભૌતિક જીવનનો સ્વીકાર કર્યો છે તેમને એ અનુભવ થાય છે તેની ના પણ નહિ. ભૌતિક જીવન એટલે કામનાઓનું જીવન.

હું આજ આટલું કમાયો છું, આવતી કાલે જમણું કમાઈશ અને પરમ દિવસે સૌથી વધુ કમાઈશ મેં મોટા ભાગના મારા હરીફોને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા છે, બાકી રહ્યા છે તેને કાલે પૂરા કરીશ, પરમ દિવસે મારા તરફ કોઈ જીતી આપ્ય કરવાની હિંમત નહિ કરે। હું આજે રાજવૈભવ ભાગવું છું, આવતી કાલે ઇંદ્રવૈભવ ભોગવીશ અને પરમ દિવસે ખુદ વિષ્ણુને પણ ઈર્ષ્યા થશે તેવા વૈકુંઠમા ગિરાજીશ અને મારી સોડની રૂપસુદરીને જોઈ લક્ષ્મીનું અભિમાન પણ ઊતરી જશે।

આ પ્રકારની કામનાઓ માનની કપટ છેતરપિંડી, જૂઠું વગેરે અનીતિને માર્ગે સાધ્ય કરતો જાણ છે અને ધર્મ એને કયાય આડે આવતો નથી કે અસત્યને લીધે એના પાસા કયાય પોખાર ન પડ્યા હોય તેવું જનતું નથી આથી એને ઘડીભગ થાય છે કે ઈશ્વરનું તુલ થોડા વેદિયાઓએ નાહડ જીભુ કયું લાગે છે એ છે જ નહિ, કેવળ અચાનીઓને એની બીક જતાવી પુરોહિતો એમનો ધધો ચલાવે છે। જો એ હોય તો ધર્મ કહે છે તેમ મને દડ ન દે! હું ભોગવિલાસ માણું છું છતાં મારી તદ્દુરસ્તીને આય આરી નથી દગાફટકાથી ધધો કરું છું છતાં ખોટ આવી નથી નફો જ નોં લાણું છું. મારી પ્રતિષ્ઠા પણ વધતી જ રહી છે સત્તા ઉપર બેઠા પ્રધાનો પણ મારી ખુશામત કરે છે, પુરોહિતો-સેવકો પણ મને માન આપે છે, પછી લોકો મારી રોડમા તજાણ એમા શી નવાઈ છે? આ દુનિયામા હું નથી માનતો કે મારા જેવો કોઈ સુખિયો હોય! જો પ્રભુ છે અને તે અધર્મીને શિક્ષા કરે છે, તેમ વેદિયા માને છે તો એ કયા જીધે છે?

આ પ્રકારના અચાનમા કેવળ એ વર્ગ જ ખેંચાય છે તેમ નહિ, જે ધર્મભીરુ છે અને નીતિથી જીવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને પણ ચઢા થતી હોય છે કે આવા અનીતિમાનોને પ્રભુ કેમ શિક્ષા નહિ કરતો હોય? અમુક શ્રદ્ધાળુ એવું પણ માનતા હોય છે કે ક્ષણજો

એવાં કાળાં કામોં કર્યાં છે કે એ મરશે ત્યારે કીડો પડશે ।' મતલબ કે રાગથી રિગાઈ રિગાઈને મરશે. વળી અનીતિથી ધન મેળવ્યું છે એટલે એનું ભગવાન ઝૂંટેવી લીધા વિના નહિ રહે. પરંતુ એવી શિક્ષા પ્રત્યક્ષ થતી જોવા મળતી નથી ત્યારે ધર્મનો જય અને અધર્મનો ક્ષય એ ન્યાય કેમ ન થયો, તેમ વિમાસણ થાય છે.

આ પ્રકારના ન્યાયની કલ્પના ઈશ્વરને કોઈ રાજા જોવા લાજરાહજૂર કલ્પવામાંથી ઊભી થયેલી છે. જેમ કોઈ ગુના બદલ પૃથ્વી ઉપરનો રાજા નાગરિકને સજા કરે અને તેની માલમિલકત લૂંટી લે, તેમ સ્વર્ગમાં બેઠેલા પ્રભુએ શિક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ ઈશ્વર દેહધારી દેવ નથી, સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. એના વિનાની કોઈ જગા ખાલી નથી એમ કહેવામાં આવે છે, તે કેવળ એનો મહિમા ગાવાની કલ્પના નથી, હકીકત છે. છતાં સર્વ જગાએ એ ચૈતન્ય નરી આખે ન દેખાતું હોય તો તેનું કારણ એ ચૈતન્ય એક સરખું વિદ્યમાન નથી.

માનવીમાં એ ચૈતન્ય જે કાટિએ જોવા મળે છે, તેના કરતા પ્રાણી જીવ સૃષ્ટિમાં બીજી કક્ષાએ છે, વનસ્પતિમાં ત્રીજી, જેમાં વધઘટ નથી થતી તેવા પદાર્થોમાં ચોથી, એમ વિવિધ કક્ષાએ ચૈતન્ય વિલસે છે. વનસ્પતિમાં જીવ છે તેમ વિજ્ઞાને થોડાં વર્ષ પહેલાં જ સ્વીકાર કરેલો છે જ્યારે ગીતાના દસમા અધ્યાયમાં વિશ્રૂતિવર્ણન કરતા શ્રીકૃષ્ણે ચૈતન્ય બધે વિલસી રહ્યું છે તેમ જીવંત જીવા તરત્તોનો ઉત્લેખ કરીને જણાવ્યું છે.

અનાજ લઈએ. તે આપણા સ્ટોર રૂમના ડબ્બામાં ભરેલું છે એ કારણે એ જડ છે તેમ માની લઈએ તો એ અજ્ઞાન છે. એને જમીનમાં વાવવામાં આવે છે તો એ ફાગી નીકળે છે. જે એ માન્યું હતું તેવું જડ હોત તો એમાંથી ચૈતન્ય કયાંથી પ્રગટ થાત ? એમાં ચૈતન્ય સુષુપ્ત રૂપે પડેલું છે. એ જ અનાજનો દાણો દીવાનખાનાની ફરસબધી ઉપર ગમે તેટલો સમય પડી રહે તોપણ એમાંથી ફળુગો

ફૂટતો નથી. જમીનમા દટાય તો જ ઊગે છે. ધરતીમા ચૈતન્ય પડ્યું છે તેને કારણે એ ફૂટે છે. વળી એ ધરતી એકલી પણ એવું ચૈતન્ય ધરાવતી નથી કે અનાજ ઊગી શકે. પાણીના ચૈતન્યની એને સહાય જરૂરી છે, ગરમીના અને શીતળતાના ચૈતન્યની જરૂર છે, તેમ હવાના ચૈતન્યની પણ. હવાની અદરના ઓક્સીજનનું ચૈતન્ય માનવીને જીવત રાખે છે, તો નાઈટ્રોજનનું ચૈતન્ય વનરુપતિને. હવામા ઓક્સીજન ન હોય તો માણસ ગૂગળાવા માડે છે એટલે એ એમ કહે કે નાઈટ્રોજનમા ચૈતન્ય નથી, તો એ એના પૂરતું સત્ય થયું. વનરુપતિ નાઈટ્રોજન ન હોય તો ફરિયાદ કરે કે હવામા ચૈતન્ય નથી ! આમ હવા હોવા છતાં જે અવકાશ લાગે છે તે પણ ચૈતન્યથી ભરપૂર છે આ જ દૃષ્ટિથી જડ પથ્થર લાગતા હુ ગરા પણ ચૈતન્યથી ભરેલા લાગશે. જે તક્ષવત છે તે એટલો જ કે ચૈતન્ય તત્વ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં લિન્ન લિન્ન કક્ષાનું છે.

આ સર્વવ્યાપક ચૈતન્યનો ન્યાય પૃથ્વીના રાજના કાયદા જેવો નથી. એનો ન્યાય સર્વ ધર્મે સ્વીકાર્યો છે તે પ્રમાણે કર્મફળનો ન્યાય છે. કર્મમા ફળ અને શિક્ષા બંને સમાયેલા છે. માણસે જીવન નિર્વાહ માટે કર્મ ન કરવું, કમાવું નહિ, તેમ ગીતાએ કહ્યું નથી. ગીતા તો આગ્રહ કરે છે કે કર્મ કરીને, કમાઈને જ જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ ઈશ્વારાસ્ય ઉપનિષદે કર્મ કરતા કરતા સો વર્ષ જીવવાનો હક માણસને છે તેમ બોધ હમ્યારેલ છે. જીવનનિર્વાહમા જડગિયાતોને સ્થાન છે અને ભૌતિક જીવનની એ જડરિયાતો અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણ સ્વીકારાયેલી છે. ગીતા કાળમા એનું જે સ્વરૂપ હતું તે જ આજે પણ રહેતું જોઈએ એમ જડ વસ્ત્ર રાખવાનું ન હોય. આ જડરિયાતો જમાને જમાને બદલાતી રહે તોપણ એણે એક ધ્યેય ચૂકવાનું નથી કે ભૌતિક જીવન જેવું જ માનવીને આધ્યાત્મિક જીવન પણ છે અને જેનો ભોગ લેવાય તેવી વકરેલી એ જડરિયાતો ન હોય. જેએ જડરિયાતોને વકરાવશે અને કામનાઓને

છૂટે દોર આપશે તો એની શિક્ષા એ કર્મમાં જ રહેલી છે

યુરોપ અમેરિકામાં ઔદ્યોગિક યુગની પ્રગતિથી ભૌતિક જીવનમાં જે સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે વિકાસ ભારત અને એશિયા-આફ્રિકાએ સાધવો જોઈએ પરંતુ એ સાથે સૌથી ઊંચા જીવન-ધોરણવાળા અમેરિકામાં એના કારણે જે દુઃખ વ્યાપ્ત છે તે ભેગું આપાત ન થાય, તો એમાં ભારતની મૌલિકતા ગણાશે, બાકી આધુનિક અનુકરણ થશે.

અમેરિકાનો બહુજન નાગરિક, યત્રયુગ પહેલાના કાળમાં જે સુખ સગવડો રાજમહારાજોએ પણ ભોગવી નહોતી તે આજે ભોગવતો થયો છે અને આવતી કાલે ચંદ્ર ઉપર પણ સવરી લઈ જશે. પરંતુ આ જરૂરિયાતો-સુવિધાઓ વટાવી જઈને કામનાની દોડમાં પ્રવેશ થયેલો હોઈ એની શિક્ષા પણ એને ભોગવવી પડે છે. જગતના એ સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ દેશમાં ગાડાઓની સખ્યા સૌથી વધુ છે. માનસિક દર્દોથી પીડાતાની મખ્યા પણ વધુ છે ગરીબાઈ જ ગુનાઓની જનેતા મનાય છે, પરંતુ શ્રીમતાઈ પણ સરખી જ જનેતા છે એટલે અમેરિકામાં ગુનાઓનું પ્રમાણ, ચોરી, લૂટ, ખૂન, બળાત્કાર ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધવા સાથે વધતા રહ્યા છે !

માનવી આધ્યાત્મિક જીવનની અવગણના કરીને કેવળ ભૌતિક સુખની કામના કરે છે ત્યારે એ સફળ થાય તો લોભની અને નિષ્ફળ જાય તો ક્રોધની શિક્ષા થાય છે કામનામાં સફળ થતા આજે આ મેળ-ધું તો આવતી કાલે પેલું, એમ એનો લોભ બળતામાં લી હોમાય તેમ પ્રહીન થતો જાય છે. એ આધ્યાત્મિક જીવનની પગલા ન કરે કે ઈશ્વરના ન્યાયને હસી કાઢે, તેથી એ કંઈ મિથ્યા થતા નથી. અધ પ્રકાશનો ઇન્કાર કરે તેથી પ્રકાશનું અસ્તિત્વ લોપ થતું નથી કામનાઓની શિક્ષા લોભ અને ક્રોધ છે. લોભ વધતો જાય તેમ અસતોષ વધતો રહે છે લોભની આ દોડથી

એને માનસિક તાણુ પડે છે. એને કારણે એનું લોહીનું દળાણ વધી જાય છે, મીઠી પેશાબ કે હૃદયરોગનો હુમલો થાય છે. આ દર્દો નવા યુગમા માનસિક તાણુને લીધે પેદા થયેલા છે અને કૃષિજીવનમા એ તાણુ નથી. ત્યાં એ દર્દો પ્રમાણુમા જવદસે જોવા મળે છે.

જ્યા લોભ પેદા થાય તેટલા પ્રમાણુમા કામના ન મતોપાય ત્યા એનાથી જીવટી કોધની શિક્ષા થાય છે એને પોતાને ખજર હોતી નથી કે એની કામના જરૂરી છે કે નહિ? સુખદાયક છે કે નહિ? ગંગા માણસ માને છે કે એને રહેવાને નાનું સરખું ઘર, સારી રીતે નિર્વાહ ચાલે તેટલી આવક હોય તો એ સુખી થશે. પરંતુ એ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એને નાના ઘરથી સંતોષ થતો નથી. એનું કારણ એ નહીં કે મોટાની એને જરૂર છે, પરંતુ ખીજાઓ એથી મોટા અને વૈભવી આવાસમા રહે છે એટલે એના જેવું રહેઠાણુ ન મળે ત્યા સુધી સુખ દૂર લાગે છે. એ પગે ચાલતો કામે જતો હતો ત્યારે એને સાંઠકલની જરૂર લાગી સાંઠકલ આની ત્યારે સ્ફૂટરની જરૂર દેખાઈ. એ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે કાર વિના સુખ દૂર જતું રહ્યું. કાર આજ્યા પછી એને નવી અખના નહિ રહે તેમ માન્યું હતું, પરંતુ એ આની ત્યારે ખજર પડી કે ખીજાના જેવી મોટી-સગવડવાળી કારનું દુખ સાલવા માડ્યું. એ બધાને એ જીવનની જરૂરિયાત માને છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાથી જીવનધોરણુ બિચુ જાય છે તેમ એને લાજાવવામા આનંદ છે. એ માટે એને વધુ ને વધુ ધન જોઈએ છે અને એ ધન મળવાને કારણે એની જરૂરિયાતો વધતી જ જાય છે.

ગામડા ગામમા જીને જાતે દળવાનુ, ખાડવાનુ, ફેવેથી પાગી ભરવાનુ હોય છે એટલે એને હલગ, ઘંટી અને પાણીના નળ આવતા સુખ લાગે છે. પરંતુ શહેરમા એ સુખ ગૃહિણીને પહેલેથી પ્રાપ્ત થયેલું છે એટલે ધર સાફસફ કરનાર, કપડા-વાસણુ ધોનાર નોકરની જરૂરિયાત લાગે છે. એ હોય તો એ ગડારની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. અને એનું જીવન ચાર દીવાલની જડાર નીકળે. પરંતુ નોકરની જરૂરિયાત

સ તોપાતા એને બાળકો સાચવનાર આયાનો અને તે પ્રાપ્ત થતા રસોયાની જરૂર વાગે છે, જે ધરમા રસોયા છે તે ધરમા નજર કરવામા આવશે તો મોટા ભાગમા રસોયાની જરૂરિયાત એ માટે બિભી થઈ છે કે ધનની છત થઈ છે ધરમા એટલું બધું કામ વધી ગયું હોતુ નથી કે રસોયાની જરૂરિયાત હોય, આમ જરૂરિયાતો વધારતા જવાથી તે વધતી જ જાય છે અને તે માટે ધન પાછળ રેસમા બિતરવું પડે છે આ રેસ એવી નથી કે બધાનો ધોળ વીનમા આવે જેનો ધોડા પાછળ રહી જાય છે તેને ક્રોધ હતાશ, ઈર્ષ્યા, વેર વગેરે લાગગીઓ જન્મના વિના રહેતી નથી આ માનસિક તાણુને લીધે મગજના દરેક વધતા રહે છે.

ભારતમા વાહનો ઝડપથી હાકવાથી અકસ્માતો થાય છે ત્યારે અમેરિકામા એથી બિલકુલ છે—વાહનો ધીમે હાકવાથી અકસ્માતો થાય છે. ત્યાં વાહનો એટલા બધા છે કે એક રસ્તા ઉપર જવા આવવાની ત્રણ ત્રણ લાઈનો હોય કે દરેક લાઈનમા ગતિનો તફાવત હોય છે સૌથી ઝડપથી હાકન રની એક હાર મધ્યમની બીજી અને તેથી એછી ત્રીજી. એ ગતિ પ્રમાણે લાઈનની બદલી કરી નાખવાની હોય છે આથી ઝડપની ગતિ ધીમી કરવા જાય કે પાછળથી સ્પીડે આવતા વાહનનો અકસ્માત થતો હોય છે. મતલબ કે અમેરિકામા વાહનની માફક જીવનની ગતિ ધીમી ચાલતી નથી આથી, ભાગ્યમા ગરીબાઈના દુ ખોના ભોગ લોકોને થતા જેવા મળે છે, તો અમેરિકામા શ્રીમતાઈના દુ ખોનો ભોગ થાય છે પ્રભુ ધન શિક્ષા કરીને ચૂટની લેતો નથી, પરંતુ કર્મના ફળ રૂપે લોભ અને ક્રોધનિરાશાના ફળની શિક્ષા મળતી હોય છે.

ગરીબ માણસને ધનમા જ નુષ્ઠ દેખાય છે એટલે એને લોભ અને ક્રોધની શિક્ષા ધનનો લાભ મળતો હોય તો કંઈ વિસાતમા લાગતી નથી એ શિક્ષા વેરી લઈને પણ શ્રીમતાઈનું ફળ ચાખવા મળતું હોય તો એમા એ નફાનો ધધો માને છે પરંતુ ગીતા—હિંદુ

ધર્મ એને સૌથી મોટામાં મોટી શિક્ષા માને છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકના દ્વાર છે. ગરીબાઈના દુઃખ માણસ ધર્મ માર્ગે પુરુષાર્થ કરે તો સહેલાઈથી ફેડી શકે છે, પરંતુ શ્રીમતાઈ માટે ધર્મવિહીન માર્ગ લીધા પછી એના જે દુઃખ પેદા થાય છે તે ફેડવા એટલા સહેલા નથી. અગાનને લીધે માણસને તે સમજાતું નથી. જે કામનાઓ પાછળ ધર્મવિમુખ થઈને પડેલો હોય તે સાચા અર્થમાં અગાની છે.

ધ્રુવ સમાન અધ્યાત્મનું સ્થિર સુખ

હિંદુ ધર્મના ગજ પ્રમાણે યાત્રી-ધર્મિષ્ઠ ટ્રાણ ? ને શાસ્ત્રે લખ્યો છે તે ? ને મંદિર-મહાદેવે નિયમિત દેવદર્શન કરે છે તે ? ને કયા કીર્તનમાં જાય છે તે ? ને દાન તીર્થ કરે છે તે ? આ બધાં યાત્રી-ધર્મિષ્ઠ થવા માટેનાં સાધનો છે-અભ્યાસક્રમ છે. જેમ અભ્યાસ કરનાર સર્વ વિદ્યાર્થી એ શાળા-મહાશાળામાં નિયમિત જતા હોવાથી પાસ થતા નથી, તેમ આ ધર્મના અભ્યાસક્રમથી સર્વ પાસ થાય તેવું નથી. જે વિદ્યાર્થી ઉત્તીર્ણ ન થાય તો અભ્યાસનો સમય નિરર્થક ગયો, મનાય છે, તેવું ધર્મના અભ્યાસનું છે.

ધર્મિષ્ઠની કસોટી શી ? અજ્ઞાનની ઓળખ જેમ કામ, લોભ અને ક્રોધ ઉપરથી થઈ શકે છે, તેમ યાત્રીની કસોટી નિષ્કામ, મંયમ અને શાંતિના ગુણો દ્વારા થાય છે. ગીતાએ જે ગુણો ગણ્યા છે તે જીવનમાં ફેટલા પ્રમાણમાં ચિતર્યા છે તેનું પ્રમાણ નિષ્કામવૃત્તિ છે. ભૌતિક જીવનની જેમ આધ્યાત્મિક જીવનનો સ્વીકાર કરી તે સુખ માટે માણસ જે પ્રયત્ન કરતો થાય તો કામભાથી નિષ્કામ, લોભમાંથી મંયમ અને ક્રોધમાંથી શાંતિ તરફ ગતિ થવા વિના ન જ રહે.

આપણે ભૌતિક સુખમાં રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ એટલે નિષ્કામવૃત્તિને એવો આદર્શ માની લઈએ છીએ કે જે સાધ્ય ન જ થઈ શકે. આમ એ માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના અને તેનો સ્વાદ ચાખ્યા વિના એનો ઇન્કાર કરીએ છીએ. પરંતુ સૌને એક સરખો અનુભવ થાય છે કે ભૌતિક સુખ ગમે તેટલું પ્રાપ્ત થાય

નિષ્કામ એ કારણે હતી કે એમાં અંગત સ્વાર્થની આસક્તિ-લોભ ન હતો. એ-ખીજ પુરુષોની માફક સંસારી હતા. પત્ની, બાળકો હતાં. પોતે પણ ખાતા પીતા, બિંધતા જાગતા અને સંસ્થાનો વહીવટ કરતા અને તેના સંચાલન માટે એમને પણ ધનની જરૂર પડતી હતી. પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખને જીવનના સિંહાસને બેસાડ્યું હતું એટલે એ નિષ્કામવૃત્તિ સાધવાનો માર્ગે હતા.

ડૉ. ફ્રેંક મિશનરી હતા એટલે તે કરી શકે, પરંતુ સંસારમાં બેઠેલા ધંધાદારી તે ન કરી શકે તેમ આપણે શંકાશીલ બની જઈએ છીએ. પરંતુ એક સંસારી સ્નેહીને ઝાળખું છું કે જે વ્યવસાયે ઓડિટર છે. સારો વ્યવસાય ચાલે છે. એમણે સંયમ કેળવ્યો છે કે વાર્ષિક અમુક રકમથી વધુ કમાવું નહિ. આથી એ મર્યાદા કરતાં આવક વધે છે તેના પોતાને દ્રુષ્ટી માને છે અને તે રકમ સાર્વજનિક કાર્યોમાં ખર્ચી નાખે છે.

આ સ્નેહી ખીજ ઓડિટરોની માફક જ કામ કરે છે, વધુ કામ મળે તો પોતાને શો લાભ છે તેમ માની તેને જતું કરતા નથી. પરંતુ એ કામ પ્રત્યે લોભની આસક્તિ ન રહી એટલે તે ઓડિટરનો ધર્મ ચૂકી ગેરરીતિ ચલાવી લેવા તૈયાર ન થાય. ફરજ જાગવવાને લીધે તે કામ શુભાવવાની ભીતિ પણ એમને ન રહે. આ સ્નેહી જાહેરજીવનમાં પડેલા નથી કે એમના જીવનધ્યેયની એમણે જાહેરાત પણ કરી નથી કે એની વાહવાહ થાય. સૌ જેવા ધંધાદારીઓ છે તેવા જ એ પણ છે. પરંતુ એમણે નિષ્કામવૃત્તિનો માર્ગ લઈને આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રવાણ કર્યું છે એટલે એમનામાં અર્થની બાબતમાં સંયમ આવે અને લોભવૃત્તિને અલાવે શાંતિ મળે જ. એ જ વૃત્તિ વિકસતી જાય એટલે ખીજ ક્ષેત્રમાં પણ એવી જ સંયમવૃત્તિ પેદા થાય. આધ્યાત્મિક જીવન એટલે અમત્કારિક લાગે તેવું ઠાઈ જીવન નહિ, પરંતુ વાસના અને આકાંક્ષાને સંયમમાં લેવાની પ્રક્રિયા.

વિદ્યાનયુગમાં માનવીએ અણકદ્દપી સિદ્ધિ મેળવી તે કારણે

તોપણ એ જીણ પડે છે અને જીવનમાં જે સુખની ઝંખના રાખી હોય છે તે દૂર ને દૂર રહે છે. આ જ શું સાબિતી નથી કે આધ્યાત્મિક જીવન વિના સુખની પૂર્ણતા નથી ?

આજુદા સોલ્વેશન આર્મી મિશનમાં ડૉ. ફ્રંક બે અઢી દાયકા રહી ગયા તે ગાળામાં એમની ખ્યાતિને લીધે દૂર દૂરથી દર્દીઓ હોસ્પિટલમાં આવતા હતા. દર્દીઓને જગ્યાના અભાવે વરંડામાં મુકામ કરવો પડતો હતો. ડૉ. ફ્રંકને મે એમની વૃત્તિ જાણવા પૂછ્યું હતું કે ‘આપને લીધે હોસ્પિટલની આટલી ખ્યાતિ છે, તો આપને કોઈ વખત એમ નથી થતું કે હું ખાનગી પ્રેક્ટિસ કરું ? શહેરોમાં જાણીતા મોટા ડોક્ટરો સાર્વજનિક હોસ્પિટલોમાં સેવાઓ આપતા હોય છે અને પોતાના ખાનગી ક્લીનિક પણ ચલાવતા હોય છે’

ડૉ. ફ્રંક એનું જીવનલક્ષ્ય જણાવતાં કહ્યું કે, આ વિચાર મારે ડોક્ટર થઈને વ્યવસાયમાં પ્રવેશવાના સમયે કરવાનો હતો. મારી સમક્ષ બે માર્ગ હતા—એક વ્યવસાયી ડોક્ટર થઈ ધન કમાવું અને લૌતિક સુખ વધુમાં વધુ મેળવવું, જે સુખ ક્ષણભંગુર છે. બીજો માર્ગ હતો—આધ્યાત્મિક. જેમાં લૌતિક સુખો સંયમપૂર્વક જોગવવાનાં હોય છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખ કાયમનું છે. મે બીજો માર્ગ—કાયમના સુખનો માર્ગ પસંદ કરી મારા ચિતાના પગલે મિશનરી જીવન ગાળવાનો નિર્ણય લીધો. મને જે વેતન મળે છે તે ડોક્ટર તરીકે મળતું નથી. આ મિશનના મુખ્ય કર્મચારી તરીકે જે ડોક્ટર ન હોય અને શિક્ષક-પાઠરી હોય તેને પણ એટલું જ મળતું હોય છે પરંતુ આ સુખ કાયમનું છે તેમ હું માનતો હોઉં—અનુભવતો હોઉં તો ખાનગી પ્રેક્ટિસ કરી વધુ કમાવાની—વધુ લૌતિક સુખની ઝંખના શું કામ થાય ?

ડૉ. ફ્રંક બીજા ખાનગી પ્રેક્ટિસ કરતા ડોક્ટરની માફક આંખો સમય કામગીરીમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા અને એમના દર્દીઓ સારા થાય તેવી કામના એમને પણ રહેતી હતી. પરંતુ એમની કામગીરી

નિષ્કામ એ કારણે હતી કે એમાં અંગત સ્વાર્થની આસક્તિ-લોભ ન હતો. એ ખીજા પુરુષોની માફક સંસારી હતા. મત્ની, બાળકો હતાં. પોતે પણ ખાતા પીતા, બિંધતા જગતા અને સંસ્થાનો વહીવટ કરતા અને તેના સચાલન માટે એમને પણ ધનની જરૂર પડતી હતી. પરંતુ આધ્યાત્મિક સુખને જીવનના સિંહાસને બેસાડ્યું હતું એટલે એ નિષ્કામવૃત્તિ સાધવાના માર્ગે હતા.

ડૉ. ફૂક મિશનરી હતા એટલે તે કરી શકે, પરંતુ સંસારમાં બેઠેલા ધંધાદારી તે ન કરી શકે તેમ આપણે શંકાશીલ બની જઈએ છીએ. પરંતુ એક સંસારી સ્નેહીને ઓળખુ છું કે જે વ્યવસાયે ઓડિટર છે. સારો વ્યવસાય ચાલે છે. એમણે સયમ કેળવ્યો છે કે વાર્ષિક અમુક રકમથી વધુ કમાવું નહિ. આથી એ મર્યાદા કરતાં આવક વધે છે તેના પોતાને ટ્રસ્ટી માને છે અને તે રકમ સાર્વજનિક કાર્યોમાં ખર્ચી નાખે છે.

આ સ્નેહી ખીજા ઓડિટરોની માફક જ કામ કરે છે, વધુ કામ મળે તો પોતાને શો લાભ છે તેમ માની તેને જતું કરતા નથી. પરંતુ એ કામ પ્રત્યે લોભની આસક્તિ ન રહી એટલે તે ઓડિટરનો ધર્મ ચૂકી ગેરરીતિ ચલાવી સેવા તૈયાર ન થાય. ફરજ બળવવાને લીધે તે કામ ગુમાવવાની ભીતિ પણ એમને ન રહે. આ સ્નેહી જાહેરજીવનમાં પડેલા નથી કે એમના જીવનધ્યેયની એમણે જાહેરાત પણ કરી નથી કે એની વાહવાહ થાય. સૌ જેવા ધંધાદારીઓ છે તેવા જ એ પણ છે. પરંતુ એમણે નિષ્કામવૃત્તિનો માર્ગ લઈને આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રવાણ કર્યું છે એટલે એમનામાં અર્થની બાબતમાં સંયમ આવે અને લોભવૃત્તિને અલાવે શાંતિ મળે જ. એ જ વૃત્તિ વિકસતી જાય એટલે ખીજા ક્ષેત્રમાં પણ એવી જ સંયમવૃત્તિ પેદા થાય. આધ્યાત્મિક જીવન એટલે ચમત્કારિક લાભે તેવું ટાઈ જીવન નહિ, પરંતુ વાસના અને આકાંક્ષાને મંચમમાં લેવાની પ્રક્રિયા.

વિદ્યાનયુગમાં માનવીએ અણકદ્દપી સિદ્ધિ મેળવી તે કારણે

સુદ્ધિનું ગુમાન આવ્યું છે. આધ્યાત્મિક જીવન એને જાનું પુરાણ અને અધશ્રદ્ધાળુ લાગે છે. સુદ્ધિથી સકળ સૃષ્ટિને અને જીવનને પામી શકાય અને જે ન પામી શકાય તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું તે પછાતપણુ માનવામા આવે છે. મધ્યયુગમાં સુદ્ધિનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને જે એને વશ થઈ વાદવિવાદ કરે કે પરપરાગત માન્યતાથી વિરુદ્ધ મત જાહેર કરે તેને નાસ્તિક ગણવામાં આવતો હતો. સુદ્ધિનો ઇન્કાર એ જેમ અપૂર્ણતા છે, તેમ સુદ્ધિથી ન સમજાય તેવા જીવનનો ઇન્કાર તે પણ અપૂર્ણતા છે. સુદ્ધિવાદી માનવી એનું રહસ્ય માનસશાસ્ત્રમાં શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. એ ધર્મને શરણે જવામા નાનમ માને છે અને માનસશાસ્ત્રને શરણે જવામાં ગૌરવ લે છે. પરંતુ જે માનસશાસ્ત્રીઓ એમાં જિડા બિતરે છે તેમને તાગ મળે છે કે બને માર્ગ જુદા હોવા છતાં જઈને મળે છે એક જ સ્થાનને. ચાલીસ વર્ષના દીર્ઘ સમયથી મનઃચિકિત્સક તરીકે વ્યવસાય કરતા ડૉ. સ્માઈલી બ્લેન્ટન કહે છે કે આપણા દરેકની અંદર સૌથી વધારે સમજણ ધરાવતા એવા ઈશ્વરે ધૃતિ, શક્તિ અને શાશ્વત્વનો અખૂટ સ્રોત મૂકેલો છે, જેનો આપણે લાગ્યે જ ઉપયોગ કરીએ છીએ. અમે માનસશાસ્ત્રીઓ એ સ્રોતને નિઃનયિત (Sub-conscious mind) અથવા અગત મન (Un-conscious mind) કહીએ છીએ. તેને સેન્ટ પોલ ઈશ્વરના નામે ઓળખાવે છે.

પશ્ચિમમા પોતાને સુદ્ધિવાદી તરીકે ઓળખાવેતો એક વર્ગ દહે છે કે ઈશ્વર મરી ગયો છે ! પરંતુ એમણે જે ઈસુના પરમપિતાને ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો ખાતરી થાત કે એ માનવી જેવો સદેલી નથી કે માનવીનું જેમ, મૃત્યુ થાય છે તેમ એનું થઈ શકે. ઈસુએ, ઈશ્વરનું રાજ્ય માનવીના અંતઃકરણમાં આવેલું છે તેમ કહ્યું છે. મતલબ કે ઈશ્વર દોઈ સ્વર્ગમાં વસતો નથી, પરંતુ અંતઃકરણમાં વસે છે. જ્યાં સુધી માનવી છે અને તેને અંતઃકરણ છે ત્યાંસુધી ઈશ્વર શી રીતે મૃત્યુ પામી શકવાનો હતો ? ઈશ્વર નામાભિધાન

સામે એમને વાધો હોય તો એ બીજી નામ પાડી શકે છે—જેમ માનસશાસ્ત્રીઓએ ‘અઘાત મન’ પાડ્યું છે. બુદ્ધિવાદીઓ માને છે કે માનવીથી ટાઈ મોડુ નથી તેમ આધ્યાત્મિકવાદીઓ—ઈશ્વર-લિમુખ લોકો પણ માને છે કે માનવી જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. મહાભારતમા વ્યાસે પણ માનવીથી ટાઈ બીસુ નથી તેમ ધર્મ—ઈશ્વરના સ્વીકાર સાથે કહેલું છે માનવીમા જ અતઃકરણ વિકસેલું છે અને એ અતઃકરણનું સુખ એ જ અધ્યાત્મ સુખ છે.

વિદ્યાને ભૌતિક સાધનોની શોધ અને સુવિધા કરી છે, તેનો સ્વીકાર કરવો એ જેમ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે, તેમ આધ્યાત્મિક સુખની દિશામા ધર્મેએ પ્રગતિ કરેલી છે તેનો સ્વીકાર કરવો એ પણ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. વિદ્યાન એમા વિશેષ વિકાસ સાધશે ત્યારે એ સ્વીકારવા તત્પર રહેવું એ આવકાગપાન છે, પરંતુ એણે એ દિશામા પગરણ માગ્યું ન હોય તેથી એ સુખનો ઇન્કાર કરવો તે પણ અધઃશ્રદ્ધાનો પ્રકાર છે. નિષ્ણાત દાકતરનો અભિપ્રાય દર્દમા પ્રમાણભૂત કહી શકાય પરંતુ ન્યાયના ક્ષેત્રમા એમનો અભિપ્રાય એવો ન ગણાય. એ જ રીતે આધ્યાત્મિક સુખનો જેમને અનુભવ નથી તેવા બુદ્ધિવાદીઓનો અભિપ્રાય એ બાળતમા પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય. આધ્યાત્મિક જીવન ગાળીને જેમણે એનો અનુભવ કર્યો છે તે સાધુસતો, મહેતો, સજ્જનો અને મહાપુરુષોનો બોધ અને ચરિત્ર એ અંગે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય.

બધા ધર્મેએ આચારના જુદા જુદા માર્ગો બતાવ્યા છે, પરંતુ એ લિન્નલિન્ન સદ્ગુણના અભ્યાસક્રમનો સાર એક છે—ગીતા. હિંદુધર્મ જેને નિષ્કામભાવ કહે છે તેને બાઈબલ ગ્રેમભાવ કહે છે કર્મ કરવું અને ફળની આસક્તિ ન રાખવી એ ત્યારે જ બને કે એ ગ્રેમભાવે કરવામા આવ્યું હોય મા બાળકને ઉછેરે છે અને આવા પણ ઉછેરે છે, પરંતુ પહેલામા ગ્રેમભાવ છે એટલે ફળની, બદલાની આસક્તિ નથી, બીજામા ફળની આશાથી તે કર્મ થયેલું છે ગ્રેમનો બીજો

પર્યાય લક્ષિત છે. મીરા, નરસિંહ, હનુમાન ઉત્તમ ભક્તો તરીકે ગણાય છે, તેમના જીવનમાં કૃષ્ણ અને રામ વિષે ભારોભાર પ્રેમ જોવા મળે છે. ‘મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ’ એ પ્રેમનો ભાવ છે. નરસિંહ મોક્ષ-કરતા જન્મોન્મન્મ અવતાર માગે છે કારણ કે એ પ્રભુભક્તિની તક જતી કરવા માગતો નથી.

આ પ્રેમભક્તિનું લક્ષણ શું? આપણને ખીજા તરફ પ્રેમ છે કે નહિ તેની કસોટી શી? એના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી. ભક્તિ એટલે કેવળ દેવદર્શન કે જપમાળા નહિ, પરંતુ એને સહાયરૂપ થવાનું કાર્ય. મદિરોમાં પ્રભુને ભોગ, વસ્ત્રાભૂષણ, શયન વગેરે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. આ ભક્તિનો પદાર્થપાઠ છે. પદાર્થપાઠનું મહત્ત્વ એ માટે છે કે જીવનમાં એનો પાઠ લેવામાં આવે જો આ ભક્તિ કેવળ પરપરા રૂઢિ-જડતા સ્વરૂપ ન પામી હોય તો પ્રભુની ભક્તિ-પ્રેમ જો જીવોમાં પ્રભુ વિરાજમાન છે, તેની સેવામાં પરિણમવી જોઈએ ઈસુએ કહ્યું છે કે ગરીબોની સેવા, સહાય, મદદ એને જ હું મારી ભક્તિ ગણુ છું અને તેને સત્કર્મ તરીકે ગણીને ન્યાય તોળીશ. દેવજોમાં જવાનો, ક્રિયાકાંડ, ઘેર પ્રાર્થનાપૂજનો નિત્યકર્મ, આ પ્રેમભક્તિની જીવનમાં સરવાણી ચાલુ રહે અને તેના વહેણ સુકાઈ ન જાય તે માટે છે. પરંતુ એ આચાર્યવિધિ કરવા છતાં જો ખીજાઓ પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય, પ્રેમ હોવાનો દાવો કરનારમાં તેને સહાય કરવાનું કર્મ ન હોય, તો ધર્મનું ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય તોપણ એને આધ્યાત્મિક જીવન લાધ્યું નથી તેમ જ ઠી શકાય.

મીતા, હિંદુ ધર્મ જેને જ્ઞાન માને છે તે જો માનવીને લાધે તો એનામાં અનાસક્તિ—પ્રેમ પ્રગટવો જોઈએ. પ્રેમ કર્મમાં પરિણમવો જોઈએ. આથી હિંદુ ધર્મે સૌથી વધુ મહિમા જ્ઞાનનો ઠર્યો છે. જ્ઞાન એટલે સત્ય, સત્ય એટલે અમૃત. અમર. આથી આજસુધી જે સત્ય તરીકે સ્વીકાર પામ્યું હોય, તે આવતી ઠાસે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં અસત્ય પુરવાર થાય તો હિંદુ ધર્મ એને ફેકી

હોય કાઢવાનો નથી, એ પણ પુરુષાર્થ કરીને બેઠેલે-સ જમા કમળી શકે છે, કરવું જોઈએ. પરંતુ એવો પુરુષાર્થનો બોધ ન લે અને નિરાશાને ગ્રહણ કરે તો હિંદુ ધર્મની એની સમજણ ખોટી છે.

પરંતુ એ અગે ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તોપણ માનવજાતિનો મોટો વર્ગ હાલ જે ભૂમિકા ઉપર છે, તે જ્ઞાનના એક જ માર્ગે ધર્મ ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી એને માટે શ્રદ્ધાનો માર્ગ રહે છે શ્રદ્ધા એટલે શ્રદ્ધેય પુરુષના અનુલવ ઉપર વિશ્વાસ ઈશુ, સત પોલ, સત એવિયર ઉપર ખ્રિસ્તીઓને શ્રદ્ધા છે, ઠારુ કે એ એમની શ્રદ્ધેય વ્યક્તિઓ છે હિંદુઓની એ શ્રદ્ધેય વ્યક્તિઓ નથી એટલે તેમને એ વાગી એટલી શ્રદ્ધા પ્રેરી શકતી નથી. રામ, કૃષ્ણ, પાંડવો, તુલસી, મીરા, નરસિંહ, વિવેકાનંદ જે શ્રદ્ધા હિંદુ ઓને પ્રેરી શકે છે તે ખીજા ધર્મીઓને નથી પ્રેરી શકતા, કારણ કે એનના અત કરણમાં એમણે શ્રદ્ધેયનું સ્થાન લીધું નથી. આપણે જેમ ખીજા ક્ષેત્રોમાં, જ્યાં આપણે ખીન અનુલવી હોઈએ છીએ ત્યાં એ ક્ષેત્રના અનુલવી અને જેનામાં આપણને વિશ્વાસ છે તેની સલાહ ઉપર ભગેસો મૂકી ચાલીએ છીએ, તેમ ધર્મની ખાખતમાં શ્રદ્ધેય પુરુષો ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એમણે જે માર્ગ ચીધો હોય તેને અનુમગવો, તે શ્રદ્ધામાર્ગ છે. એક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જ્ઞાન પર્વત પોતે માર્ગ નક્કી કરીને પ્રયાણ કરે છે, ખીજી વ્યક્તિ શ્રદ્ધેય પુરુષો ઉપર શ્રદ્ધા ગાખી એમણે ચીધેલે માર્ગ પ્રયાણ કરે છે પહેલો જ્ઞાની છે અને ખીજો શ્રદ્ધાળુ છે.

ભૌતિક જીવનની ઉપેક્ષા કર્યા વિના અને તેમાં આસક્ત થયા વિના આધ્યાત્મિક જીવનની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ ઉન્નતિનો, શ્રેયનો માર્ગ છે એ સમૃદ્ધિની કસોટી જ્ઞાન કે શ્રદ્ધામાયા પ્રેમ ભક્તિ અને પરગણુ કર્મમય જીવનમાં સૂખ શાંતિનો આનંદ. આનું નામ અમૃત માર્ગ, અધ્યાત્મમાર્ગ, હિંદુ ધર્મે ચીધેલ જીવનમાર્ગ. એનાથી વિરુદ્ધ મત-અસત્ય માર્ગ, ભૌતિક માર્ગ, અહિંદુ માર્ગ.

મહાભારતદર્શન

મહાભારતના મનોહર અને આશ્ચર્યકારક કથા

કોઈપણ વિષયને સચોટ રીતે સમજાવવો હોય તો દષ્ટાંતનો આશરો લેવામાં આવે છે. ગીતાના જ્ઞાનને સર્વસુલભ કરવા માટે વ્યાસ મુનિએ મહાભારતની કથા પ્રયોજી છે. એ કથા કેવળ શ્રદ્ધાળુ ભાવિક હિંદુઓને જ આકર્ષી શકે એવી નથી. દરેક ઉમરના અને દરેક દક્ષિણા, હિંદુ કે અહિંદુને તેનું વચન રસપ્રદ થઈ પડે છે. જગત ઉપર જે વિકસિત ભાષાઓ છે તેમાં મહાભારતનો એક યા ખીજ પ્રકારે અનુવાદ પ્રગટ થયેલ છે. માનવ સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનો લીલા વિસ્તાર મહાભારતમાં એવો વ્યાપક છે કે ગાગરમાં સાગરની માફક જલ્લાની સૃષ્ટિ એમાં આખી સમાઈ જાય છે. આથી સર્વ કથાકારો વ્યાસનું ઉચ્છિષ્ટ ખાય છે, તેમ કહેવામાં આવ્યું છે.

જે જનસમાજ વેદ, ગીતા જેવા નક્કર ગ્રંથો સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને માટે આ કથા છે તેનું જો માની લેવામાં આવે તો એ મોટી જૂલ થશે. જે બુદ્ધિશાળી હિંદુઓએ આવી ગેરસમજને વશ થઈ એનો સત્સંગ નહિ કર્યો હોય તેનું શિક્ષણ અધૂરું રહી જશે. યતો ધર્મસ્તતો જયઃ આ એક જ સૂત્રનો ગીતામાં વિસ્તાર છે, તેમ મહાભારતની કથામાં પ્રતાપી પાત્રોના વર્તન દ્વારા તેને પ્રત્યક્ષ કરી જતાવવામાં આવે છે. એવું જ ખીજું સૂત્ર છે-સત્યમેવ જયતે. મતલબ કે ધર્મ એ જ સત્ય છે અને સત્ય એ જ ધર્મ છે. તો સવાલ થાય કે સત્યની અને ધર્મની વ્યાખ્યા શી ? જે સર્વને મોટે અત્યંત હિતકર હોય તે જ સત્ય અને તે જ ધર્મ છે.

સત્ય અને ધર્મ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે એમ શાસ્ત્રોએ અને ગાની-
ઓએ કહ્યું છે તે આ અર્થમાં સર્વતુ હિત દરેક વખત એક જ
પ્રકારે હોઈ શકે નહિ. એક સરખા બે પ્રસંગે જુદુ જુદુ વર્તન
કરવા છતાં એ સત્ય અને ધર્મ હોઈ શકે અને એકરૂપ વર્તન કરવામાં
તેનો હાસ થવાનો એટલો જ મલવ છે. શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ કહે
છે : ‘બધી જાણુનો સમ્યક વિચાર કરીને ધર્મનો નિર્ણય કરવો
ધર્મની આજુ માન્યતાઓમાં સુધારો વધારો પણ કરી લેવો જોઈએ’

આ બધી સૂક્ષ્મતા પ્રત્યક્ષ જોયા વિના સમજવી મુશ્કેલ છે.
એ જોવાનું સાધન મહાભારતની કથા છે. આથી એ ગહુજન સમા-
જને માટે તેમ ગાની પડિતને માટે મહત્વની છે. માનવી વેદ, ઉપનિષદ
ગીતા વગેરે શાસ્ત્રથી થોડા અધ્યાયનથી ગાની-પડિત થઈ શકે, પરંતુ
મહાભારતને આત્મસાત્ કર્યા વિના વિચક્ષણ ન થઈ શકે આ
કથાના ઉપોદ્ધાતમાં એની સમૃદ્ધિ રણકે છે. નૈમિષારણ્યમાં શૌનક
ઋષિએ પ્યાર વર્ષનો યજ્ઞ માઠ્યો હતો. ઘણા ઋષિઓની એ કારણે
આવન જાવન રહેતી. એક દિવસ સૌતિ ઋષિ દર્શનાર્થે આવી
પહોંચ્યા. એમનો આદરસત્કાર કરી ઋષિમંડળે એમની સમક્ષ ઇચ્છા
પ્રદર્શિત કરી કે, અમે પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી કોઈ આશ્ચર્ય-
કારક કથા સંભળાવો.

સૌતિ ઋષિ એની કથા સંભળાવતા પહેલાં સ્પષ્ટતા કહે છે
કે વેદવ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રના મરણ પછી ત્રણ વર્ષ સુધી અવિરત પરિશ્રમ
કરીને મહાભારતની કથા લખીને શિષ્ય વૈશંપાયનને સંભળાવી હતી.
વૈશંપાયને એ કથા જનમેજય રાજાને કહી સંભળાવી ત્યારે હુ
હાજર હતો અને તે સાંભળતા મને વસી ગયું કે એના જેવી મનો-
હર અને આશ્ચર્યકારક ખીણ કથા મારી જાણુમાં નથી.

આમ કથાકાર જ કથા વિષે શ્રદ્ધાભર્યો મત ઉચ્ચારે છે. કથાના
બે ગુણો, મનને હરી લેવું અને આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ દ્વારા પ્રભા-
વિત કરવું, એ એનું મુખ્ય લક્ષણ હોવાથી જાણકા, કિશોરાથી

માંડી વૃદ્ધ સુધીનાં સૌ કથામાં રસ-તરખોળ થઈ જાય છે. યુદ્ધની કથા રમણીય બને છે, તે રસવૃત્તિને આ કથા પૂરેપૂરી પોષે છે. પરાયા લોકો કે દુસ્મનો સાથે યુદ્ધ થાય તે આશ્ચર્યકારક નથી, પરંતુ ભાઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે અને વડીલજનો બેઠા હોય અને તે યુદ્ધ ન ઇચ્છતા હોય છતાં એ ટાળી શકાતું નથી. સમાધાનની છેલ્લી શરત, શ્રીકૃષ્ણ વિઠ્ઠિકાર તરીકે કેવળ પાંચ ગામો પાંડવોને આપવાનું કહે છે અને દુર્યોધન પાંચ તો શું પણ એક તસુ જમીનનો નન્નો સુણાવી દે છે. છેવટ મહાભારત થઈને રહે છે! આ ઓછું આશ્ચર્યકારક છે?

એવું જ આશ્ચર્ય વાચકને ખીજું થાય એમ છે કે જો પાંચ ગામથી પાંડવો સમાધાન કરવા તૈયાર હતા, તો એ શું મોટી વિસાત હતી કે એટલું જતું કરીને એમણે યુદ્ધને ન ટાળ્યું? યુધિષ્ઠિરે પોતે જ કૃષ્ણને સમાધાન શોધવાનો હેતુ જણાવતાં કહ્યું હતું : 'હે કેશવ! વેરથી વેર શમતું જ નથી. એ તો હવિષ હોમવાથી અગ્નિ જેમ વધુ પ્રજ્વલિત થાય તેમ વેરથી વેર વધે છે.' તો પછી એ વેર વધે તેવો યુદ્ધનો માર્ગ એમણે શું કામ લીધો? શ્રીકૃષ્ણે શું કામ એમને એમાં પ્રેર્યા?

પાંચ ગામની ઓછામાં ઓછી માગણી પાછળ દુર્યોધનની કસોટી કરવાની નીતિ પડેલી છે. જો એનામાં પાંચ ટકા પણ સારા-પણું, ધર્મપણું હોય તો એનો નાશ કરતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. પરંતુ એણે તો તસુ જમીનનોય ઇન્કાર કરી ખાતરી કરાવી આપી કે એનામાં એક અંશ પણ ધર્મવૃત્તિ રહેલી નથી. આવી સત્તાને નિર્મૂળ કરીને જ ધર્મસત્તા સ્થાપી શકાય માની શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં અર્જુનને પ્રેર્યો હતો. કંસ, શિશુપાલ, જરાસંધ વગેરે રાજા-ઓનો કૃષ્ણે નાશ કરાવ્યો હતો તેમાં કાઈ રાજ્યલોભ, સત્તાલોભ કે વેરભાવ ન હતો, પરંતુ અધર્મી જાણે ડામીને ધર્મી જાણે મજબૂત કરવાનો કેવળ સત્યનો, ધર્મનો, સર્વના હિતનો હેતુ હતો.

‘પાડવોની સત્યનિષ્ઠા અને કૌરવોના અધર્મપિણા દ્વારા સના-
તન મૂલ્યાકન કરી આપ્યું છે કે ધર્મથી ઉત્તતિ થાય છે અને અધર્મથી
અધોગતિ ગગા અને યમુનાના પવિત્ર પ્રવાહો એકત્ર થઈને દેશને
ફળદ્રુપ બનાવે છે અને સૌના ચિત્તને પાવન કરીને આખરે સાગરને
જઈને મળે છે, તેમ મહાભારતની અદ્ભુત કથા શ્રોતાના ચિત્તનુ
રંજન કરતી, તેમના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના ચાંતનું સિંચન કરતી,
તેમના મનને હિદાર અને ઉત્તત કરતી વહા કરે છે. દ્રોકિલાનો ટહુકાર
સાલબ્યા પત્રી કાગનો કર્કશ અવાજ સાલગવો ગમતો નથી, તેમ
મહાભારતની પુણ્યકથા કાને પડ્યા પછી બીજી કોઈ કથા સાલગવી
ગમતી નથી આ ઇતિહાસ રૂપી પ્રદીપ મોહરૂપી અધકારનો નાશ
કરતો અખિલ વિશ્વને અજવાળા રહ્યો છે.’

બધાય જીવનના નાનામોટા અંગોને મહાભારતમાં કેવી ખૂબીથી
સમાવી લેવામાં આવ્યા છે તેના નમૂના ડગલે ને પગલે જોવા મળે
છે. પાડવો બાર વરસના વનવાસ દરમિયાન ઠામ્યક વનમાં હતા
ત્યારે કૃષ્ણ સત્યભામાની સાથે તેમને મળવા ગયા હતા તે વખતે
બંને સ્ત્રીઓ, સત્યભામા અને દ્રૌપદી એકાતમા સસારની વાતો કરતા
હતાં. વાતવાતમાં સત્યભામાએ પૂછ્યું : ‘દ્રૌપદી, સખી, મારે એક
રહસ્ય જાણવું છે. એક પતિને હું વશ રાખી શકતી નથી, તો તમે
પાય પાય પ્રતાપી પતિઓને કઈ રીતે વશ રાખી શકો છો ? જરૂર
કોઈ મત્ર તત્રથી તમે એમને વશ કર્યા હોવા જોઈએ. મને એ
જડીબુદ્ધિ ન બતાવો ?’

‘મારી વહાલી સખી,’ દ્રૌપદીએ સત્યભામાનો ભ્રમ ભાગતા
કહ્યું ‘તુંય કમાલ છે ને ! મત્ર-તત્રથી પતિ વશ થાય કે નારાજ
થાય ? જો કોઈ પતિને એમ ખબર પડે કે એની પત્નીએ એને વશ
કરવા મત્રજત્ર કર્યા છે, તો શું એ પત્નીથી દુઃખી થયા વિના રહે ?
જો પુરુષ પત્નીથી દુઃખી હોય તો એવી સ્ત્રીને પતિનું સુખ શી
રીતે પ્રાપ્ત થાય ? જો કોઈ સ્ત્રી આવી મૂર્ખાઈ કરે તો માનવું કે

એણે પતિને ઝેર આપ્યું છે. એ ઝેરને પ્રતાપે એ અને પતિ બંને દુઃખી જ થાય.’

સત્યભામાના જમનુ નિરસન થતા એણે કહ્યું : ‘તો જે ઉપાય વડે તમે પતિઓને વશ કરી શક્યા છો, તે કળા મને શીખવો.’

દ્રૌપદી • ‘હું તો પતિની સેવાને જ મોટામા મોટો વશીકરણ મત્ર માનું છું. હું હમેશ નમ્ર બનીને પતિઓની સેવા કરું છું. તેમની સમક્ષ જૃહું બોલતી નથી કે અસત્ય આચરણ કરતી નથી. તેમના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. જે તેમને પ્રિય તેને હું મારું પ્રિય સમજું છું. વનમા હોઈ કે મહેલમા, જે સગવડ હોય તેનાથી પ્રસન્ન રહું છું. પતિઓની પ્રકૃતિ ઓળખી લઈને તેમની રુચિ પ્રમાણે સગવડ કરું છું. ઘોઈ વખત એ લડ્યા હોય તોપણ એને યાદ કર્યા કરતી નથી. એ દુઃખમા હોય ત્યારે એમનું એ દુઃખ દૂર કરવા જાગ્રત રહું છું. મારા પતિઓની ખીજ સ્ત્રીઓની સાથે સગી બહેનના જેવા સ્નેહ રાખું છું. મહેલમા પણ સાસુની સેવા મારે હાથે જ કરતી, નોકર-ચાકર ઉપર છોડતી નહિ. મહેલના દરેક નોકરની કાળજી રાખતી. આવકબચ્ચનો હિસાબ રાખતી. સૌની પહેવા હું ઠીકતી અને સૌને જમાડીને જમતી અને સૌને સુતાડીને સૂતી. આથી હું પતિઓની પ્રીતિપાત્ર થઈ છું.’

આ લાખી સેવાની યાદી સાબળીને સત્યભામા નાહિમત થતા બોલી : ‘મારાથી આટલું બધું તો થઈ શકે તેમ નથી. કૃષ્ણને વશ કરવાનો ખીજે ઘોઈ સહેલો રસ્તો બતાવો.’

દ્રૌપદીએ તે માર્ગ બતાવતા કહ્યું : ‘પતિની સેવા ઓછી થયે તો એ દુઃખી નહિ થાય. એ મધુર વચનનો જુખ્યો હોય છે. એટલું જો કરી શકશો તોપણ પૂરતું છે. મધુર દષ્ટિ, મધુર વચન અને મધુર વર્તનથી પુરુષો નેટલા વશ થાય છે તેટલા ખીજ ઘોઈ માર્ગથી થતા નથી. સ્ત્રીઓને માટે પતિના પ્રેમ કરતાં વધારે સ્પૃહણીય વસ્તુ ખીજ ઘોઈ નથી. હે સખી ! આ સંસારમા સુખ ભોગવવાથી

સુખ મળતું નથી. પણ સતી સ્ત્રીઓ દુઃખ વેદીને સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સત્ય હંમેશા યાદ રાખજો.'

આ સવાદ વનપર્વમાં સત્યભામા અને દ્રૌપદી વચ્ચે એકાતની વાતચીત ઉપે મૂક્યો છે. બે સ્ત્રીઓ સખી જેવી આત્મીય હોય ત્યારે સુખદુઃખની વાતચીત કર્યા વિના ન રહે અને પોતાનું દુઃખ શી રીતે દૂર થાય તેની પૃચ્છા કર્યા વિના પણ ન રહે આ સવાદ દ્વારા સ્ત્રીઓ સુખી શી રીતે થવું તેમ ભલે સૂચવવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ એ પુરુષને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે. બંને અરસ પરસના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બને તો જ દામ્પત્યજીવન સુખમન બની શકે. આજે સ્ત્રી અને પુરુષોને લગ્નજીવનમાં સુખી થવા માટે માનસશાસ્ત્રનું અવલંબન લઈને વિવિધ સલાહ આપવામાં આવે છે તે જરૂરી છે તેનો સ્વીકાર નવા યુગમાં સૌ પ્રથમ થયો છે તેવું માની લેવાનું નથી, તેજુ સત્યભામા દ્રૌપદીનો સવાદ કહી જાય છે. વળી સુખી થવું માટેનું જે સન વાસે દ્રૌપદીના સુખમાં મૂક્યું છે તે આજે પણ એટલું જ ધ્રુવ છે - ખીજના સુખમાં જ પોતાનું સુખ સમાયેલું છે !

આમ ખીજના સુખમાં પોતાનું સુખ માતા તરિક્કે કુતીના ચરિત્રમાં પણ નાના સરખા પ્રસંગમાં સચોટ રીતે બતાવ્યું છે. લાક્ષાગૃહની આપત્તિમાંથી બચી ગયા પછી અને દ્રૌપદી સ્વયંવર પહેલા પાડવો એકચક્રા નગરીમાં એક ગંગીય બ્રાહ્મણને ઘેર છૂપા વેશે આશરો મેળવે છે. એ નગરીને રાક્ષસનો ભારે જીલ્લમ છે દરરોજ એક માનવનું તે ભક્ષણ કરે છે. ઘેર દીઠ એને ભોગ ધરવા વારો કાઢવામાં આવ્યો છે. એ બ્રાહ્મણને ઘેર એ દિવસે વારો આવ્યો ત્યારે ઘરમાં રજારોજ થઈ. પત્ની પોતાનો ભોગ ધરવા આગ્રહ કરતી હતી, પતિ પોતાનો. કમાનાર ન હોય તો બાળકો વધુ દુઃખી થાય તે પત્નીની દલીલ હતી. પતિનો રદિયો હતો કે મા વિનાના બાપના રાજ્યમાં બાળકો જોડલા સુખી થતા નથી, તેટલા

બાપ વિનાના માતાના રેટિયા (ગરીબાઈ)મા સુખી હોય છે. મતલબ કે, મને એકબીજાને મહત્વ આપતા હતા. પતિએ ટકાર પણ કરી કે આ નગરી છોડી જવાની મારી તૈયારી હતી. પરંતુ તે તારા બાપના ઘરની નગરી છોડવાની ઇચ્છા મતાવી નહિ. આમા પિયર તરફની સ્ત્રીની આસક્તિ જોખમકારક છે તેનો આડકતરો ઇશારો છે અને દામ્પત્યમા એકબીજાના સુખે સુખી અને દુખે દુખી થવાની ભાવના જોવા મળે છે.

માતા કુતી એ જાણતા એમને આશ્વાસન આપે છે કે તમારા બનેમાથી કોઈએ ભોગ ધરવાની જરૂર નથી. હું મારા દીકરાને તમારા બદલામા મોકલીશ બ્રાહ્મણે પોતાનો જીવ વહાલો કરી જેમને આશરો આપ્યો છે તેમને હોમી દેવાની માગણી સ્વીકારી નહિ. કુતીએ એમને સંધિયારો આપ્યો કે મારો દીકરો એવો બળિયો છે કે ગમે તેવો રાક્ષસ હશે તેને હણી શકશે અને નગરી આખીના દુખનું નિવારણ કરશે પરંતુ આ ખીના ગુપ્ત ગખની, જાહેર કરવાની નથી.

યુધિષ્ઠિરે આ જાણ્યું ત્યારે મોટાભાઈ તરીકે ચિંતા વ્યક્ત કરતા માતાને કહ્યું કે 'લીમ રાક્ષસને હણી શકશે તેમ માનીને ચાલવું હિતાવહ નથી આવું જોખમ ઉપાડતા કોઈ વખત ભાઈને જોઈ બેસવાની હાથ થઈ પડે'

કુતી માતા એનો રદિયો આપતા કહે છે. 'આપણે કાણ છીએ તે જાણ્યા વિના કે આશ્રયનો આવો બદલો આપી શકીશું તેવી કઈ ગણતરી વિના આ કુટુંબે ઉપકાર કર્યો છે ઉપકારનો અનેકગણો બદલો વાળે તે જ સાચો કૃતગ્રી. સમાજની ચડતીનો આધાર પરોપકારવૃત્તિ ઉપર રહેલો છે. જે ઉપકારનો બદલો વાગતો નથી તેવા કૃતદની માણસને પ્રશ્ન કદી માફ કરતો નથી'

આ કથા આજના જમાનાના વાયકને જરૂર થકા લિબી કરે કે સાચે જ આવો રાક્ષસ એકચક્રમા હશે? યુધિષ્ઠિર જેવા કુતી

કરતાં શુ ઉપકારવૃત્તિને ન સમજે એવું બને ? પરંતુ એ વિગતો કથારસનો મસાલો છે. એ મશાલા દ્વારા વ્યાસને કૃતચતાનો મહિમા કરવો છે. જનનુ જોખમ ખેડીને પણ ઉપકારનો બદલો વાળવો જોઈએ, તે એનો ધ્વનિ છે. માતાને પોતાના પુત્રો પ્રાણથી પ્યારા હોય છે, છતાં જ્યારે સમાજનુ કિત સાધવાનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે પુત્રોને ઉપકારનો બદલો ફેડવા પ્રેરવા તે માતૃત્વનું ચરમ લક્ષણ છે, આ સંદેશ આજે પણ એટલો જ સનાતન છે. એકચક્રા નગરીના બકાસુરને અને ભીમના પરાક્રમને મહાભારતની કથા સાલળનાર જે બૂધી ન શકે, તો એનો કૃતચતાનો સંદેશ શી રીતે બૂધી શકે ?

દ્રૌપદીનું અલૌકિક પાત્ર

દ્રૌપદી જેવું અલૌકિક સ્ત્રીપાત્ર ભારતીય સાહિત્યમાં તો નથી જ, પરંતુ જગત સાહિત્યમાં પણ મળતું દુર્લભ છે. પાંડવોનો જન્મ, ઉછેર હિમાલયના પ્રદેશમાં થયો હતો. એ પ્રદેશમાં જેટલા ભાઈઓ કુટુંબમાં હોય તે સૌની એક સંયુક્ત પત્નીનો લગ્નરિવાજ હતો. પાંડવો આ સંસ્કારને વશ થઈ દ્રૌપદીને સંયુક્ત રીતે પરણવાની માગણી મૂકે, તે સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ એ માગણી સાંભળતાં દ્રુપદ રાજા વિમાસણમાં પડી ગયા, તો જેને લગ્ન કરવાનું હતું તે દ્રૌપદી મૂર્છાવશ બની જવી જોઈતી હતી. આ રિવાજ હિમાલય પ્રદેશમાં સન્માનનીય હોય તોપણ આર્થ પ્રજામાં તે પ્રચલિત ન હતો. આ અર્થમાં, દ્રૌપદીનું પાંચ પાંડવો સાથેનું લગ્ન લૌકિક ન હતું - અલૌકિક હતું.

સમાજમાં જે માર્ગ સર્વમાન્ય-પ્રતિષ્ઠિત હોય, તેનાથી જુદે ચીજો ફેંટાઈને ચાલવાની હિંમત કરવી, તે પ્રતિભા માગી લે છે. દ્રૌપદીમાં આ પ્રતિભા હતી માટે જ એણે અર્જુનની ઇચ્છા માન્ય રાખવાની હિંમત કરી હતી. આમાં દ્રૌપદીના અસામાન્ય વ્યક્તિત્વની ખૂબી રહેલી છે. સ્વયંવરની શરત પ્રમાણે અર્જુન એનો પતિ બન્યો હતો. એ અર્જુનને દક્ષીણ કરી શકતી હતી કે સ્વયંવરની શરત પ્રમાણે દું તમને વરવા બંધાયેલી છું, પાંચેયને નહિ. જનાં તે એવી દોઈ દક્ષીણ કરતી નથી અને અર્જુનની ઇચ્છાને માથે ચડાવે છે, તેમાં દીકરી અને ગાય બંન્નાં દોરે ત્યાં જાય, તેવી સ્ત્રીની નિઃસહાય

સ્થિતિને 'એ' વર્ષ થાય છે તેમ 'માની' લેવાનું નથી.

મચ્છવેધ કર્યો ત્યાં સુધી અર્જુનનો આજ્ઞા વેશ હતો, પરંતુ તે પછી ભેંદર થાય છે કે આ ખીન્ને કાઈ નથી પણ છપાવેશે પાંડવપુત્ર અર્જુન છે એટલે દ્રૌપદીને એની ઇચ્છા સ્વીકારી લેવામાં હાલ્લો રહેતો નથી. પાંચ પતિને વરવાનો રિવાજ હશે સમાજમાં પ્રચલિત ન હોય, પરંતુ પાંડવો એવા પ્રતાપી અને પ્રતિષ્ઠિત કુળના હતા કે એ માર્ગ ધર્મમય લાગ્યો હોય તો જ એ આચરે. પાંડવો ઉપરાંત એમની માતા કુંતી પણ એ જ ઇચ્છતી હતી. એનો અર્થ કે તેમને પણ એ માર્ગ ધર્મમય લાગતો હતો. કુંતી જેવી માતા, સુધિષ્ઠિર જેવો ધર્મ આચારનાર વડીલ બંધુ અને અર્જુન જેવો બાણાવળી, એવાં સૌને દ્રૌપદી કરતાં ધર્મમાર્ગની કાઈ રીતે ઓછી પડી ન હોય. માતાના બોળામાં બાળક સંપૂર્ણ સલામત હોય તેમ પાંડવોના કુટુંબમાં ધર્મની બાબતમાં પોતે નિર્ભય હતી એમ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકારી લેઈને દ્રૌપદીએ પ્રચલિત રિવાજ વિરુદ્ધનું લઘુ સ્વીકારવામાં આનાકાની કે હીણું માન્યું ન હતું.

કુંતી માતાએ દ્રૌપદીને જોયા વિના, સારી લિક્ષા મળી છે તેમ દીકરા-તરફથી વધાર્થ સાંભળીને કહ્યું હતું કે જે હોય તે પાચે ભેંગવો. એ માતાનું વચન મિથ્યા ન ગય માટે પાંડવો દ્રૌપદીને પરણે તેવા એ મૂરખ કે જડ ન હતા. વળી કુંતીએ દ્રૌપદીને જોયા પછી એ વચન પ્રમાણે પાંચે પરણી શકે તેમાં અયોગ્ય ન માન્યું, તેમાં હિમાલયના સંયુક્ત પત્નીના રિવાજમાં કંઈ અનુગતું નથી તેમ એમને પણ દૃઢ વસ્તું હતું. જો એવું ન હોત તો એમણે જ વિરોધ કર્યો હોત કે કુળને લાંબન લાગે તેવું પગલું આપણાથી ભરાય નહિ. દ્રુપદ રાજાને એ અંગે વસવસો રહે છે અને તે બ્યાસને પૂછે છે. તે રેકા આપે છે કે એ ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી.

સામાજિક નીતિનું હાઈ આ પગલાને રેકા આપીને વ્યાસે દ્રૌપદીના પાત્ર દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. સામાજિક નીતિ એ કાઈ જડ.

નીતિ નથી, પરંતુ સમાજના ધારણપોષણ માટે સન્નેગો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાતી અને લિન્ન લિન્ન જોવા મળતી હોય તો એ જીવતપણાની નિશાની છે. એક પતિપત્નીત્વ, અનેક પત્નીત્વ કે અનેક પતિત્વ, એ લિન્ન લિન્ન હોવા છતાં એ દરેકમા જે નીતિ માન્ય થઈ હોય તે પાળવામા આવે તો એ સમાજો એક સરખા નીતિમાન છે તેમ માનવું જોઈએ.

અનેક પતિત્વની નીતિ એ હતી કે પત્નીએ એના બધા પતિઓ તરફ એક સરખો પ્રેમ અને વફાદારી રાખવા જોઈએ. એ જ રીતે પતિઓએ પણ પત્નીના એ ધર્મને સહાયરૂપ વર્તન કરવું જોઈએ. પાડવોએ એ નીતિ સ્વીકારીને આચાર નક્કી કર્યો હતો કે દ્રૌપદીનો જે ભાઈને ઘેર વાસ હોય તે સમયના ગાળામા બીજાએ ત્યાં જવું નહિ જો જાય તો એણે બાર વર્ષ વનવાસ ગાળવો. યુધિષ્ઠિરને આવાસે દ્રૌપદીનો વાસ હતો ત્યારે એક વખત અર્જુનને ત્યાં જવાની ફરજ પડી. થઈ થઈ લૂટારો બ્રાહ્મણની ગાયો હરી જતો હતો અને તે ધા નાખતો આવ્યો. એટલે અર્જુનને વહારે ચડવાની ફરજ આવી પડી તે માટે એ શસ્ત્રો લેવા યુધિષ્ઠિરના આવાસે ગયો. એને આપદ્ધર્મ ગળીને યુધિષ્ઠિર અને બીજા ભાઈઓ દ્વંધ્ય ગણુતા હતા, પરંતુ અર્જુનને તેવા અપવાદનો દોષ પણ માથે ન લેવા બાર વર્ષ વનવાસ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યો.

આ પ્રસંગ દ્વારા સમાજનીતિની સચોટતા દર્શાવી છે. પાડવોએ કેવળ હિમાલયના પ્રચલિત અનેક પતિત્વના રિવાજનું સ્વાર્થો અનુકરણ નહોતું કર્યું, પરંતુ એ નીતિને પણ એટલી જ સુસ્ત રીતે સ્વીકારી હતી. પોતાના કરતા લિન્ન નીતિવાળો સમાજ અનીતિમાન છે તેવું એકાગ્રી મૂલ્ય માણસે કરવાનું નથી એ સમાજ એણે નક્કી કરેલી નીતિ જો સુસ્ત રીતે પાળતો હોય તો એ પણ એટલો જ નીતિમાન છે. પાડવોએ અનેક પતિનો રિવાજ આચર્યો હતો તે સાથે એની નીતિ પણ એવી જ પાળી હતી. આથી જ પાડવો

ખીજઓ જેટલા એ બાબતમાં નીતિમાન હતા અને દ્રૌપદી એક પતિને વરેલી સ્ત્રી જેટલી જ સતી હતી.

આજે અનેક પતિત્વની નીતિ સજીવન થાય તેમ નથી, અને અનેક પત્નીત્વની નીતિ જે ચાલુ હતી તે પણ નિર્મૂળ થઈ છે. પરંતુ નવી નીતિ ક્ષિતિજમાં ડાકિયું કરી રહી છે. આજીવન અતૂટ સમજીવનની નીતિ ચાલુ હોવા છતાં વિચ્છેદ લઈને ખીજ સમ્રાજીની નીતિ જિલ્લી થઈ રહી છે. પરિણામે, કાઈ સ્ત્રી કે પુરુષ એ નીતિને વશ થઈ વિચ્છેદ કરીને પુનર્લગ્ન કરે તો એ આજીવન સમવાળા સ્ત્રીપુરુષ કરતા ઓછા નીતિમાન છે તેમ મૂલવી ન શકાય દ્રૌપદી અને પાંડવોના લગ્નને ધર્મમય-નીતિમય માનનારા હિંદુઓ જો લગ્ન-વિચ્છેદ પછી ખીજી લગ્ન કરનારને એવાં નીતિમાન ન માને તો એ સમજપૂર્વક નહિ, પણ અધર્મશ્રદ્ધાથી પાંડવોને નીતિમાન માને છે તેમ અર્થ થાય. સમાજનીતિ બદલાતી રહે તે સમાજના જીવતપણાની સૂચક છે, પરંતુ જે નીતિ હોય તે પળાય તો જ સમાજ મુદ્દ રહે વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર એની માન્ય નીતિ પાળીને જ સમૃદ્ધ, મુખી ને ચારિત્ર્યવાન થઈ શકે.

દ્રૌપદીના આ ચારિત્ર્યમળને લીધે ભરસલામાં એની દાજ લૂટાતી વડીલો બચાવી શક્યા નહિ છતાં દુઃશાસનથી પરાસ્ત ન થઈ. એ ઠેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી હતી તે યુધિષ્ઠિરે એને જીગારમાં મૂકી તે જાણી એણે જે ન્યાયનો પ્રશ્ન જિભે કર્યો હતો તેમાં જોઈ શકાય છે. યુધિષ્ઠિર પોતાની જાતને હારી ગયા ને પછી, જે પોતે સ્વતંત્ર નથી તેને પત્નીને જીગારમાં મૂકવાનો હક ખરો? મતલબ કે યુધિષ્ઠિરને પત્નીને દાવમાં મૂકવાનો હક ન હતો. આથી અનધિકારે તેમણે જે પગલું ભર્યું તે પોતાને બધનકારક ન થઈ શકે.

સલામાં જે વડીલ હતા તે બીજમપિતામહ પાસે એણે ન્યાયનો આ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો. દાદા અને સૌ વડીલજનો ન્યાયી રીતે એને સહાય કરવા, સાચાર બન્યા અને એ રીતે જોઈએ તો દ્રૌપદીની

ધા એળે ગઈ ઢાગે. પરંતુ તે પછી જે પરિણામ આપ્યું, દુઃશાસન એને નવસત્રી કરી શક્યો નહિ, તેમાં શ્રીકૃષ્ણે એનાં ચીર પૂર્વાં તે આત્મગણનું રૂપક છે. દ્રૌપદીની વહારે સભામાંથી ડોઈ ચડી ન શક્યું, પરંતુ એના પ્રશ્નથી સૌને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે દ્રૌપદી જુગારના આધારે કૌરવોની ગુલામ બની શકે નહિ. દુર્યોધનની સત્તા આગળ ખીજાઓનું શાણપણ મૂર્છા ખાઈ ગયું. તે સાથે એની સત્તાનું બળ પણ નિસ્તેજ થયા વિના ન રહ્યું. દ્રૌપદીને પોતાના સાચાપણા વિષે શંકા ન રહી એટલે તેનું આત્મગણ અનેકગણું વધી ગયું. એ જ રીતે દુઃશાસનને ભરસભામાં પોતે નિંદ્ય કૃત્ય કરી રહ્યો છે તેમ વસી જતાં બળ ઊરાઈ ગયું. એક બાજુ દ્રૌપદી આત્મગણથી પોતાના ચીરને પકડી રાખે છે અને ઊરાયેલા બળથી દુઃશાસન તેને ખેંચે છે. એના જેવો બાહુબળિયો ન્યારે ચીર ખેંચી ન શક્યો ત્યારે એને, સભાને અને દ્રૌપદીને પ્રતીતિ થઈ કે સત્યના પક્ષે પ્રભુનું બળ ઉમેરાયું છે !

દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ એવો કરુણ અને દૃષ્ટી ન શકાય તેવો અધમ પ્રસંગ છે કે પ્રતિષ્ઠિત કુરુકુળના કૌરવો ગમે તેટલા અધર્મી પાક્યા હોય તોપણ આવું જંગલી વર્તન ભરસભામાં કરી શકે ? પણી ભીષ્મ દ્રોણ જેવા વડીલો બેઠા હોય છતાં એ રાક્ષી ન શકે ? મહાભારતમાં જે કદપી ન શકાય તેવા ગેમાંચક પ્રસંગો આવે છે તે જ કથાનું બળ છે. માણસના ચિત્ત ઉપર સામાન્ય ઘટના જેટલી સ્થાયી અસર કરતી નથી તેટલી અસામાન્ય ઘટના કરે છે. આવી ઘટનાઓ દ્વારા કથા વાચકોને પ્રભાવિત કરી રસ જનનથી રાખે છે અને જે વાચક એ રસ ઉપરાંત એના હાર્દમાં બિતરી શકે તેને એ દ્વારા સનાતન સંદેશ પણ સાંભળવા મળે છે.

દુર્યોધન જેટલી હલકી દ્રષ્ટિએ પહોંચી ગયેલો હતો, તેનું આ ઘટના નિદાન કરી આપે છે. ઉપલક્ષ્ય રીતે જોતાં આમાં અતિશયોક્તિ-ચમત્કાર ઢાગે. પરંતુ એ ઘટના દ્વારા જે સનાતન સત્ય જોઈ

શકે તેને આ આધાતજનક પ્રસંગ અનિવાર્ય લાગે. દુર્યોધનની ટોળકીની અધમતા એ દ્વારા સચોટ રજૂ થઈ છે અને ચીર પૂરીને દ્રૌપદીની લાજ રાખવાના ચમત્કાર દ્વારા આત્મજ્ઞને મંદેશ રજૂ થયો છે.

કાઈ પણ સ્ત્રીની લાજ લૂંટવી અધમ છે. તેમાંય કુળનારની લાજ લરસલામા લૂંટવાની હદે જનાર જે વર્ગ હોય તે નાશ પામ્યા વિના ન રહે. માણસ જ્યાં પાપોમાંથી કદાચ ઓછોવત્તો ભીગરી શકે, પણ સ્ત્રીની લાજ લૂંટવાની હદે પહોંચે, તો એ પાપ માફ ન થઈ શકે. એ પાપે દ્રૌપદીના વચ્ચાહરણના પ્રસંગ દ્વારા કૌરવો નાશ પામવાની હદે અધર્મી થઈ ગયા છે તે એમની છેલ્લી ક્રાંતીનાં દર્શન માટે આવો ધૃણાજનક કરુણ પ્રસંગ અનિવાર્ય બને છે.

દ્રૌપદી એમની અધમતા પામી ગઈ છે એટલે વનવાસમાં દુર્યોધન એમનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાવૃત્તિથી હતાશ થઈ જાય છે. યુધિષ્ઠિરને એ દલીલ કરે છે કે, 'દુર્યોધન જે અધમ ક્રાંતિએ પહોંચ્યો છે તે જોતાં તમને શું ખાતરી છે કે આપણે જુગારની શરત સ્વીકારી ખાર વરસ વનવાસ અને એક વરસ ગ્રામવાસ વેડીશું એટલે એ ઇન્દ્રપ્રસ્થની ગાદી પાછી સોંપશે? જો એ નથી જ સોંપવાનો અને છેવટ જો હક માટે યુદ્ધ જ કરવું પડવાનું છે, તો નાહક સમય જગાડવાની શી જરૂર છે?'

દ્રૌપદી એ બોલતી વખતે ક્રોધાવેશમાં આવી ગઈ હતી, છતાં યુધિષ્ઠિર ઠંડે ક્લેજે સાંભળી રહ્યા હતા એટલે એણે તાતાં તીર છોડવા માંડ્યાં : 'મહારાજ! રખે માનતા કે હું વનવાસથી કંટાળી ગઈ છું અને મુખસાદાબી ઝંખું છું. પરંતુ હું પત્ની તરીકે પતિ-ઓનું દુઃખ સહી શકું તેવી કાયર થઈ શકતી નથી માટે ચૂપ રહી શકતી નથી. તમને મેં ઇન્દ્રપ્રસ્થની સુવર્ણજડિત ગાદી ઉપર બેસતા જોયા છે અને આજે એ જ કાયાને વનમાં દર્જની સાદી ઉપર

બેડેલી જોઈ છું. તમારા સુખનો વિચાર તમે ન કરો તેમાં ભલે તમારી મોટાઈ હોય, પરંતુ તમારા ભાઈઓના સુખનો વિચાર ન કરો અને તેમને વનવાસનાં દુઃખ ભોગવતા નજરે જોવા છતાં, જેણે અધર્મ આચરીને દુર્દશા કરી હોય તેના પ્રત્યે તમને ક્રોધ ચડતો નથી તેને હું તમારો ક્ષમાનો શુશ્રુ માનતી નથી પણ કાયરતા જ સમજી છું !’

દ્રૌપદીએ જોયું કે પોતાનાં વચનોની યુધિષ્ઠિર ઉપર અસર થઈ ન હતી એટલે તેણે એ વિધાન પાછળ રહેલી પ્રમાણભૂતતા ટાકતાં કહ્યું : ‘પ્રહલાદને તમે પ્રજ્ઞના પરમભક્ત અને મહાધર્મિષ્ઠ માનો છો. એનાં વચનને તો સ્વીકારશો કે નહિ ? પ્રહલાદને એના પૌત્ર બલિરાજાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો કે ક્ષમા અને ક્રોધમાં કયો ચડે ? પ્રહલાદે જન્મેનું મહત્ત્વ જણાવતાં કહ્યું હતું કે મનુષ્યે હંમેશા ક્રોધ કરવો તે હિતાવહ નથી, તેમ ક્ષમા કરવી તેય યોગ્ય નથી. હંમેશાં ક્ષમા કરવાથી સ્વર્ગનો અને શત્રુઓ જન્મે ઉપેક્ષા કરે છે અને ક્રોધ કરવાથી દુસ્મન જન્મે છે. માટે મોઢેથી માંકું ખોલે પણ હૃદયમાં ઝેર ભરેલું હોય તેને કદી ક્ષમા ન કરવી. દુર્યોધન ક્ષમાને લાયક નથી છતાં તેને માફ કરવાથી અવગણ કરે છે, તે કેમ સ્વીકારતા નથી ? એ ક્રોધને જ લાયક છે તેમ સ્વીકારી કેમ લડી લેવા તૈયાર થતા નથી ?’

આ વાર્તાલાપમા દ્રૌપદીની શુદ્ધિ અને પતિઓના દુઃખે દુઃખી થઈને ઉસ્કેરાયેલી પત્નીનું તાદૃશ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. પત્ની પતિની શુચામ નથી પરંતુ સમાન કક્ષાની સાથી છે અને તે અધિકારની રૂએ યુધિષ્ઠિરની ખખર લઈ નાખતી જોવા મળે છે. પરંતુ એમાં એની મોટાઈ એ છે કે એણે જે ક્રોધમાં વિવેક ગુમાવેલો જોવા મળે છે તેમાં પોતાનાં સુખનો સ્વાર્થ નથી, પરંતુ સહૃદયી પત્ની પતિઓનું દુઃખ સહી શકતી નથી તે ગ્રેમભાવ છે.

‘પ્રતિલાશાળી હોવા છતાં પતિઓની છાયા બંનવામાં એનું

વ્યક્તિત્વ બાધક નીવડતું નથી. વળી એ જાયા જની રહે છે છતાં એનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી ખેસતી નથી. દુર્યોધન અન્યાયી આચરણ કરે, તે કારણે આપણું તેનું આચરણ ન્યાયી ન ઠરે. તે યુધિષ્ઠિરની દલીલ દ્રોપદી માન્ય રાખે છે. પરંતુ વનવાસ પછી દુર્યોધન એમનો હક કબૂલ રાખી ઇન્દ્રપ્રસ્થની ગાદી સોંપવાની ના પાડે છે ત્યારે એ સમાધાનનો પાંડવોનો માર્ગ કબૂલ કરતી નથી. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પતિઓની ઇચ્છા પોતાની ભુદ્ધિથી તોળી એને સ્વીકાર્ય ન લાગે ત્યાં એક શું પાંચેય પતિઓની વિરુદ્ધનો મત ઉચ્ચારતાં પાછી પડતી નથી.

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિકાર તરીકે સમાધાનના છેલ્લા પ્રયત્ન તરીકે હસ્તિનાપુરે દુર્યોધન સાથે વાટાઘાટ કરવા જવા તત્પર થયા હોય છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર જ નહિ પણ અર્જુન અને ભીમ જેવા યુદ્ધના મહારથીઓ પણ જને ત્યાં સુધી સમાધાન કરીને આવજો તેવા શાંતિનો માર્ગ સૂચવે છે.

તે પ્રસંગે દ્રોપદી ચંડિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને સમાધાન નહિ પણ યુદ્ધનો અંતિમ માર્ગ સૂચવતા પતિઓનો ઉપાલભ કરવામાં બાકી રાખતી નથી: 'કાયર ભીમ-અર્જુન સધિ ઇચ્છે છે. એમને જીવ વહાલો હોય તો ભલે, પરંતુ તેમના સિવાય મારા વૃદ્ધ પિતા, ભાઈઓ, મારા અને સુભદ્રાના પુત્રો દ્વારા કૌરવો સાથે હુ યુદ્ધ લડીશ અને દુઃશાસને જે હાથે મારો ચોટલો બાંધી ધસડી છે તેને ધૂળમાં રગદોળાતો નહિ જોઈ ત્યાં સુધી મારા હૃદયને શાંતિ નહિ થાય.'

દ્રોપદીમાં જે વેરવૃત્તિ છે તે અસાધારણ છે. પાંડવો જેવા પતિઓની જાયા જની રહેવા છતાં એનામાં છેવટ સુધી ક્ષમાવૃત્તિ આવતી નથી. એનું કારણ એ વેરની પ્રકૃતિ લઈને જન્મી છે એનો અને એના ભાઈનો જન્મ યજ્ઞકુંડમાંથી દ્રોણ પ્રત્યે વેર લેવાની પિતાની ભાવનામાંથી થયો હતો. યજ્ઞમાંથી મનુષ્યની હિતવૃત્તિ થઈ શકે તેવા ચમત્કારને સ્વીકારવાની જરૂર નથી. પરંતુ દ્રોણથી પરાજય પામવાને

ત્રીધે દ્રુપદમા વેરવૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ હતી તે કાળમા જ-મેલ તેનામા પિતાના વેરના સસ્કાર ઊતર્યા હતા દુ શાસન, દુર્યોધન વગેરે હજુયા પછી એના પુત્રાની એ જ વેરને વશ થઈ અશ્વત્થામાએ કતલ કરી તોપણ એને સત્ય સમજતુ નથી એટલે એનો વૈરાગિ જમણા જોરથી લબ્ધકી ઊઠે છે.

છેવટે એ પતિઓ સાથે સ્વર્ગારોહણની અતિમયાત્રાએ નીકળે છે અને માર્ગમા એ ઢળી પડે છે ત્યારે એને સત્યદર્શન થાય છે કે વેરથી વેર શમતુ નથી આ જો મને વહેલું સમજ્યું હોત તો મે પતિઓને યુદ્ધ માટે પ્રેર્યા ન હોત, તેમ એને પશ્ચાત્તાપ કરતી જોઈ પાડવો એને ક્ષમા આપે છે. એથી એને સતોષ થતો નથી કહે છે - તમારી ક્ષમાથી પૂર્ણવિરામ થતો નથી ક્ષમા તો દુર્યોધન દુ શાસન, કર્ણ, શકુનિ અને અઢાર અક્ષૌહિણી સેના આપે તો જ પહોંચે !

આમ વ્યાસ દ્રૌપદીના પ્રતાપી પાત્ર દ્વારા વેરથી વેર શમતું નથી એ સનાતન સંદેશ આપે છે

ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પણ દૂત રમે છે !

દ્રૌપદી પાપ પતિને પરણે છે તેમા જેમ અનૌકિકપણ છે, તેમ ધર્મની મૂર્તિ જેવા યુધિષ્ઠિર દૂત રમે છે, પત્નીને દાવમા મૂકે છે અને એ કરુણતામાથી બોધપાઠ લીધા વિના તરત ખીજ વખત પણ ખેવ ખેલે છે, આમા ગજગનો વિરોધાભાસ છે આને પણ જુગાર રમાય છે. જુગારીઓ પાપમાલ થાય છે પરંતુ દાવમા સ્ત્રીને મૂકવાનુ નિંદ્ય કૃત્ય સામાન્ય જુગારીઓ પણ કરતા જેવા મળતા નથી. જ્યારે યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્મા જુગાર રમે તે જ પ્રથમ નજરે ગળે ઊતરે તેવુ નથી, તેમાય દ્રૌપદીને દાવમા મૂકે તે સ્વપ્નમા પણ માનવુ અશક્ય થઈ પડે તેવુ છે.

આ પ્રકારનો ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેવો વિરોધાભાસ વ્યાસની પ્રતિભા જ સર્જી શકે. વાચક કદી ન બૂલે તેવી અગ્નયખી ભરી ઘટનાઓ દ્વારા વ્યાસ પાત્રને ચિરસ્મરણીય બનાવી દે છે. છતાં તે મનસ્વી રીતે પાત્રોને કહપૂતળાઓની માફક ન્યાયે છે તેમ કોઈ એમનો દોષ કાઢી શકશે નહિ એ પાત્રો ગમે તેટલા મહાન અને ધર્માત્મા હોય તોય માનવ છે. એમનામા માનવની સખળતા ગમે તેટલી હોય તોપણ એકાદ ખૂણામા નખળાઈ પણ છુપાયેલી છે અને તે છતી થયા વિના રહેતી નથી એ જ પ્રકારે દોષોથી ભરેલા માનવીમા પણ કોઈ ખૂણે ગુણ વસેલો હોય છે

યુધિષ્ઠિર એક વખત જુગાર રમે તે માફ થઈ શકે પરંતુ એ કાણડને લીધે દ્રૌપદીનુ વજ્રાહરણ થયું અને ધૃતરાષ્ટ્રે વચ્ચે પડીને

એમાંથી મુક્ત ન કર્યા હોત તો શી અવદશા થાત તે કદપવી મુશ્કેલ છે. છતાં એ કડુણ્ણતામાંથી કંઈ બોધપાઠ લેતા ન હોય તેમ એમાંથી મુક્ત થઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થ એ પાછા ફરે છે ત્યાં માર્ગમાં દુર્યોધન તરફથી જુગારનું ખીજ વખત કહેણ આવે છે તેનો સ્વીકાર કરી ઘૂત રમવા હસ્તિનાપુર પાછા ફરે છે. પહેલે વખતે આપણે કેવળ યુધિષ્ઠિરનો દોષ કાઢીએ, પરંતુ ખીજ વખત તે એની ભૂલ કંઈ તૈયાર થાય છે, છતાં ચારેય પાડવો તેમને રોકતા નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના માઠા ફળ બોગવીને સૌથી વધુ અવહેલના થઈ છે તે દ્રૌપદીય તેમને પડકારતી નથી કે ખજરદાર, જો ખીજ વખત એ દિશામાં ડગ મૂક્યો છે તો !

પાડવો મોટાભાઈના એવા અધભક્ત નથી કે એ જો પગલું ભરે તેને મૂઝે મોઝે સ્વીકારી લઈને ચાલે. વડીવળધુને એ સમજ-પૂર્વક અનુસરતા હોય છે જ્યારે એમનું પગલું ન સમજાય ત્યારે તેની ચર્ચા વિરોધ પણ કરતા જોવા મળે છે પાંચેય પાડવો સમાધાનની ઇચ્છા રાખતા હોય છે ત્યારે દ્રૌપદી યુદ્ધનો જ આગ્રહ રાખે છે જો દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણથી કાળજાળ થઈને દુઃશાસનનું લોહી સેવામાં સીંચવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, તે ખીજ વખત યુધિષ્ઠિર જુગાર રમવા અર્ધે રસ્તેથી પાછા ફરે છે ત્યારે ચાર ભાઈઓ સાથે એ પણ એમને અનુસરે છે ! મતલબ કે પહેલી અને ખીજ વખત યુધિષ્ઠિર ભલે જુગાર રમ્યા, પરંતુ એમાં સૌનો સાથ, સમતિ હતા તેમ આથી સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

પ્રથમ વખત જુગારનું કહેણ લઈને વિદુર આવે છે અને તે દુર્યોધન શકુનિના કપટનો ખ્યાલ આપીને તેનો નકાર ભણવાની સલાહ આપે છે એ જોમ કહેણ લઈને આવ્યા છે, તેમ એનો નકાર લઈને જવા પણ ઉત્સુક છે વિદુર આ જુગાર રમાય તેમ ઇચ્છતા નથી, છતાં એ કહેણ લઈને આવે છે તેમાં એમનો હેતુ પાડવોને એતવવાનો છે. પોતાને જાહેરે ખીજે કહેણ લઈને જાય

તો પાંડવો છેતરાશે માની તે જવાની તૈયારી ખતાવે છે. વિદુર પ્રત્યે પાંડવોને પૂજ્યભાવ છે અને તે એમના હિતેચ્છુ છે તે પણ અજાણ્યું નથી. છતાં એ પૂજનીય વડીલની સાચી સલાહને પણ યુધિષ્ઠિર-પાંડવો-દ્રૌપદી કાને ધરતાં નથી અને દૂત રમવાનું કહેણ સ્વીકારે છે. આ ગુનો માફ થઈ શકે, પરંતુ ખીજી વખતનો ગુનો કેમેય માફ થઈ શકે તેમ નથી. એ ગુનો સામાન્ય માનવીઓએ કરેલો નથી—યુધિષ્ઠિર તેમના ભાઈઓ અને પત્નીના સહકારથી કરે છે !

યુધિષ્ઠિરને જુગારનો શોખ છે અને શોખ છતાં એમાં જોઈએ તેવી કુશળતા અને કપટ એમનામાં નથી, તે ગણતરીએ શકુનિ એમને સપડાવવાની જાળ ખિંચાવે છે. પરંતુ શોખને કારણે જ એ સપડાય છે તેવું નથી. જો એ જ કારણ હોત તો પહેલી વખત એ ભૂલ કરત, પરંતુ ખીજી વખત તે પગલું લઈ ન હોત. વઘાડરણ પ્રસંગે ભીમ એના સ્વભાવ પ્રમાણે ગમ ખાઈ શકતો નથી. દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકેલી છે એટલે કૌરવો ઉપર વૂટી પડવાનો એ સયમ રાખી શકે છે, પરંતુ યુધિષ્ઠિરને માફ કરવા તૈયાર નથી. એ ક્રોધે લરાઈને જિભો થવા જતાં ખોલી જોડે છે—મોટાભાઈએ જે હાથે જુગાર રમીને દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી છે, તે એમના જમણા હાથને ખાળી દીધા વિના નહિ છોડું !

આ જુગાર રમવાનું મૂળ શામાં રહેલું છે તેને વ્યાસ અર્જુનના મુખે જીવું કરે છે. ભીમને જિભો થતો રોકી, થાત પાડતાં અર્જુન કહે છે—મોટાભાઈને કંઈ જુગાર રમવાનો ક્રાંડ ન હતો. પરંતુ દુર્યોધન તરફથી આમંત્રણ આવ્યું ત્યારે એ ના શી રીતે પાડી શકે ?

યુધિષ્ઠિરના દૂતના રહસ્યમાં એમના જીવનના વિરોધાભાસનું વાસ્તવિકપણું રહેલું છે. એ કાળમાં દૂતે ક્ષત્રિયોમાં એવી પ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ લીધું હતું કે જો કોઈને એ રમવાનું કહેણ મળે તો એ ના પાડી શકે નહિ. જો ના પાડે તો એની પ્રતિષ્ઠા જાય.

ક્ષત્રિયનો ધર્મ ગાયો, બ્રાહ્મણો, શ્રીઓ અને શરણે આવેલાનું પ્રાણાતે રક્ષણ કરવાનો ગણાયો હતો અને તેને વશ થઈને તે પોતાના જનનના જોખમે રક્ષણ કરતા હતા આ જેમ એમનો સદગુણ હતો, તેમ દૂત જેવા અનિષ્ટને એમણે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તે એમનો દુર્ગુણ હતો.

આ દુર્ગુણ પાંડવોની પહેલાના કાળથી કુદ્યોક્ષાદ્યો હતો તે નજરાજના આખ્યાનમા જેવા મળે છે. નજરાજન્ય આદર્શ રાજવી હતો. નજ દમયતીનો ગેમ ઉચ્ચ ક્ષાત્રિનો હતો અને એમનું દામ્પત્ય જીવન બાળકોને વીધે સપૂર્ણ સુખી હતું. નજરાજને પણ જુગાર રમીને રાજપાટ ખોડ્યું હતું અને દામ્પત્યનો સુખી માળો વીખાયો હતો. નજરાજના જુગાર રમવા પાછળ પણ એના ભાઈ પુષ્કરનું કષ્ટ હતું. પુષ્કરે ભાઈને ઘૂનતું આમત્રણ આપ્યું ત્યારે નજ પણ એ જ ક્ષત્રિય પ્રતિષ્ઠાને લીધે ના પાડી શક્યો ન હતો જુગારમા હાર્યો અને પાયમાલ થયો. એ દશા તે પછી યુધિષ્ઠિર-પાંડવોની થયેલી જેવા મળે છે.

નજ અને યુધિષ્ઠિર જેવા આદર્શ રાજાઓ પણ દૂતની બદી માથી ઊગરી ન શક્યા તે એમના જીવનના વિરોધાભાસ તરીકે મૂકીને વ્યાસ બે સનાતન સંદેશ માનવજાતને આપે છે. દૂતની કલ માનવીનું સમગ્ર જીવન પાયમાલ કરનારું અનિષ્ટ છે અને રાજાઓએ એમનું રાજ્ય ગુમા યુ એટલું જ નહિ, પરંતુ નજરાજનું સુખી દામ્પત્ય જીવન ખેદનમેદન થઈ ગયું અને મહાસમર્થ પાય પતિઓ હોવા છતાં દ્રૌપદીની લાજ લૂટાતી એમને લાચાર બનીને જોઈ રહેવી પડી. બીજો સંદેશ તેમા એ છે કે જે સમાજ અનિષ્ટમાથી ઊગરવા માગતો હોય તેણે અનિષ્ટને કદાપિ પ્રતિષ્ઠા ન આપવી જો એને પ્રતિષ્ઠા આપવામા આવશે તો એનાથી સામાન્ય માણસો જ નહિ, પણ યુધિષ્ઠિર અને નજ જેવા પણ બચી શકશે નહીં.

વ્યાસનો આ જીવનસંદેશ આજે પણ એટલો જ સચોટ છે

સામાન્ય ખીડીનું વ્યસન લઈએ પુરુષને તે વળગ્યું હોય તો એમા એની પ્રતિષ્ઠા જતી નથી એટલે સારી એવી સંજ્યામા તે પ્રસરેલું જોવા મળે છે સ્ત્રી પીએ તે પ્રતિષ્ઠાને હાનિ કરનારુ ગણાય છે એટલે સ્ત્રીઓ એનાથી મુક્ત જોવા મળે છે. પછાત વર્ગની સ્ત્રીઓમા તે અનુગતું ગણાતું નથી એટલે તેને એ વ્યસન વળગેલું હોય છે પશ્ચિમમાય એ સ્થિતિ છે એટલે મધ્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ સિગારેટ ફૂકતી જોવા મળે છે છતાં પુરુષોએ એને પોતાનો હક માન્યો છે તેટલો સ્ત્રીઓએ નથી માન્યો એટલે પુરુષના કરતાં એ ઓછી પીતી હોય છે માસાકારને લઈએ તો ગુજરાતમા એ જોટલું અપ્રતિષ્ઠિત છે તેટલું ખીજા પ્રાંતોમા નથી એટલે એ ગન્ને વચ્ચે એનો ભેદ ચોખ્ખો જોઈ શકાય છે. હવે નવા જમાનામા એ ખોરાક લેવામા મુધરેલાપણુ ગણાતું જાય છે એટલે તેનો પ્રચાર વધે છે દારૂના વ્યસનનું પણ એવું છે જ્યાં એ અપ્રતિષ્ઠિત નથી ગણાતું ત્યાં એનો પ્રચાર વધુ છે જ્યાં તેથી જુદું મૂલ્ય છે ત્યાં એનું પ્રમાણુ ઓછું છે અને જે તેમા ફસાયેલા છે તેમને પણ એ છૂપી રીતે ઠરતું પડે છે

જે વ્યસનની જાળતોમા તેજ ગિવાજોની જાળતમા નાતજાતના વ્યવહારમા પ્રતિષ્ઠા મનાઈ એટલે તેને વળગી રહેવાનું બન્યું પરંતુ, વાકડો, દાયજો વગેરે રિવાજોમા પ્રતિષ્ઠા મનાઈ એટલે તેમાંથી શિક્ષિત વર્ગ પણ ગહાર નીકળી શક્યો નહિ એ ખર્ચમા કટુબની પાયમાલી છે તેમ સમજવા છતાં પ્રતિષ્ઠા સાચવવા ધરનો મુખ્ય પુરુષ દેવુ ઠરે તેને સૌ સભ્યોનો ટેકો રહે છે જેમ જુગાર રમવામા યુધિ ધિરને સૌનો ટેકો હતો. ગરીબાઈને શ્રીધે દીકરી ન પરણાવી શકાય તેવા જૂતકાળમા સન્નેજો હતો ત્યારે એને જન્મતા દૂધપીતી કરવામા આવતી અને આજે જાળ વિધવાની માફક જાળ કુમારિકા રાખવામા આવે છે ૩૦ ૩૫ ૪૦ વર્ષની કુવારી છોકરી ધરમા હોવા છતાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને લાધે મા જાપના પેટનું પાણી હાલતું નથી

ત્રેતભોજનમાં એવી પ્રતિષ્ઠા હતી ત્યારે લોકો ખુવાર થઈને તે કરતા હતા અને આજે પણ કરે છે. જે વર્ગમાં એ પ્રતિષ્ઠા સુપ્ત થઈ છે ત્યાં એ રિવાજ પણ સુપ્ત થયો છે.

સમાજ જેને સદ્ગુણો માનતો હોય તેને પ્રતિષ્ઠા આપે. તેનો મોટો લાભ એ છે કે એ પ્રતિષ્ઠાની પરપરાને લીધે એ ગુણો પાળવા સહજ બને છે. સ્ત્રી ખીડીના વ્યસનથી દૂર રહે છે એટલે પુરુષ નથી રહી શકતો તેમાં બંનેમાં ઓછાવત્તા એ બાળતમાં ગુણો છે તેવું નથી, પરંતુ એ વ્યસન અગે બંને જાતિમાં પ્રતિષ્ઠાનાં જે જુદા મૂલ્યો છે તેવું એ પરિણામ છે. સ્ત્રી છીદણી સૂધે તેમાં પ્રતિષ્ઠા જતી નથી એટલે તે વ્યસન તરફ ખેંચાય છે. જુગારાતના લોકો શાકાહારી વધુ છે તેમાં પેલી પ્રતિષ્ઠાની પરપરા છે. જુગારને આજે મહાભારતકાળ જેવી પ્રતિષ્ઠા નથી, કે કાયદાથી ગુનો છે એટલે યુધિષ્ઠિરનો જુગારનો પ્રસંગ એક કાને સાલળીને બીજા કાને ખીનજરૂરી સમજી કાઢી નાખવામાં આવે તો એ કથાનું રહસ્ય સમજાયું નથી તેમ જ કહેવું પડે.

જુગારનું અનિષ્ટ ભલે આજે સમાજમાં વ્યાપક ન હોય પરંતુ ખીજ અનિષ્ટો નથી તેવું ઓછું છે ? નાતજાતનું, જિયનીયનું, ગરીબ-તવગરનું, શિક્ષિત-અશિક્ષિતનું, ભાષા-ભાષાનું વગેરે સમાજમાં મોજૂદ છે તેનું કારણ એમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠા છે. એ પ્રતિષ્ઠા રહેશે ત્યાં સુધી સદ્ગુણી નાગરિકો પણ મુક્ત રહી શકશે નહિ. સત્તામાં પ્રતિષ્ઠા છે એટલે આઝાદીની લડત વખતે નિરુપૃહી હતા તે હવે એની પાછળ પડેલા જેવા મળે છે. યુધિષ્ઠિર જેમ જુગારમાંથી બચી શક્યા નહિ તેમ સેવકો પણ તેમાંથી જિગરી જતા જેવા મળતા નથી ! આઝાદી પહેલાંના કાર્યકરો અને તે પછીના એ જ કાર્યકરોના જીવનમાં જે વિરોધાભાસ જેવા મળે છે તે યુધિષ્ઠિરના જેવા નથી શું ?

માનવી જ્યારે સત્તા પાછળ પડે છે ત્યારે જીવનનાં મૂલ્યો

સતવાદીન પણ જાળવવાં મુશ્કેલ — અશક્ય છે, તે એવું જ ખીજું સનાતન સત્ય યુધિષ્ઠિર પાસે ‘નરો વા કુંજરો વા’ જેવું અસત્ય ઉચ્ચારાવીને વ્યાસે વ્યક્ત કર્યું છે. જ્યારે સમાધાન ન થયું ત્યારે પાંડવોએ ધર્મયુદ્ધ તરીકે હથિયાર હાથમાં લીધાં હતાં. પરંતુ કોઈ પણ યુદ્ધ ધર્મના નિમિત્તે લેણે આરંભાતું હોય પણ જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ધર્મ એમાથી લોપ થાય છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ એમાં દાખલ થઈ જાય છે. જ્યાં વિજયની આસક્તિ પ્રવેશી કે સત્યને ભોગે પણ તે પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પ્રજાળ જન્યા વિના રહેતી નથી. ધર્માત્મા પણ એનાથી મુક્ત રહી શકતો નથી. તે નમજાઈને વશ થઈ યુધિષ્ઠિર હાથાર જની ‘નરો વા કુંજરો વા’ની અસત્ય વાણી ઉચ્ચારે છે અને મનમાં—ધીમેથી પોતે સત્ય બોલ્યા હતા તેવી આત્મવચનામાં રાચે છે ! જે યુદ્ધ ધર્મને ખદસે વિજય માટે લડાય તેમાં સત્ય, નીતિ જળવાય નહિ, તે કુરુક્ષેત્રમાં વ્યાસે તાદૃશ જતાવ્યું છે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન એ સર્વને પાંડવોએ હણ્યા, પરંતુ યુદ્ધની નીતિનો ભંગ કરીને !

જતાં યુધિષ્ઠિરમાં માનવમુલ જનજાઈ અપવાદરૂપ હોવાથી એમના જેટલો મોટો ધર્માત્મા ખીજો કોઈ ન હતો, એ કારણે જ એ ગાદીનો ત્યાગ કરી શક્યા. અર્જુનને કાળે લૂંટી લીધા તે પ્રસંગ ઉપરથી એ સાનમાં સમજી ગયા કે પોતાનો યુગ પૂરો થયો છે. સ્વર્ગારોહણ માટે ગાદી છોડીને એમની સાથે પાંડવો અને દ્રૌપદી ચાલી નીકળ્યાં. એમનું પુણ્ય-પવિત્રતાનો મહિમા જતાવવા ખીજા પ્રિમાલય ચડતા વારાહરતી મૃત્યુને વશ થાય છે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર સદેહે સ્વર્ગે જાય છે. પ્રાંગીમાત્ર તરફ સમભાવ વૃત્તિ એ જ ધર્મની પરમ દ્રોષ્ટિ છે. તે સૂચવવા કૃતરાને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં લઈ જવાનો આમહ તે રાખે છે.

ચાર લાઈઓ અને પાંચમી દ્રૌપદીનું મૃત્યુ થાય છે, જતાં એનાથી વિહવળ યુધિષ્ઠિર થતા નથી. એમના વિયોગથી એ હતાશ

યતા નથી. અને કૃતરા જેવા એક સામાન્ય પ્રાણીને ત્યજી દઈને સ્વર્ગમાં જવાની વિમાન લઈને તેડવા આવેલા ઈન્દ્રને એ ના પાડી દે છે. ધર્મગ્રંથોમાં સ્વર્ગની જે કલ્પના છે તે આજનો માનવી ન સ્વીકારે અને યુધિષ્ઠિર કૃતરા સાથે સદેહે સ્વર્ગે ગયા હતા, તે કબૂલ ન રાખે, તેથી આ પ્રસંગ દ્વારા વ્યાસનો જે સંદેશ છે તે સ્વીકારવામાં બાધ આવતો નથી.

સર્વ જીવ તરફ સમભાવવૃત્તિ કેળવવી અને આચરવી તે સાચો— જીઆમાં જીચો ધર્મ છે. પ્રાણના ભોગે જે તે છોડતો નથી તે જ સાચો ધર્માત્મા છે. યુધિષ્ઠિર સ્વર્ગના લોભે પણ તે ધર્મ જતો કરવા તૈયાર ન થયા એનો અર્થ એટલો જ કે ધર્મ કોઈ પણ લોકને વશ થઈને મનુષ્યે છોડવો ન જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરના જીવનમાં પણ અમુક દોષો જેવા મળે છે, તેને મનુષ્ય માત્રની એક મર્યાદા સમજવાની છે. ગમે તેવો ધર્માત્મા હોય તોપણ જાણેઅજાણ્યે અમુક દોષનું આચરણ કરી બેસે છે. પરંતુ એનામાં ધર્મવૃત્તિ પ્રબળ હોય છે એટલે તે એ દોષોમાં ફસાઈ જતો નથી. એ દોષો એની ધર્મવૃત્તિના પવિત્ર અગ્નિમાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે, જ્યારે જેનામાં એ વૃત્તિ પ્રબળ નથી હોતી તેના જીવનમાં દોષનો આરભ થતાં ઉત્તરોત્તર એનો ગંજ ખડકાય છે અને તેમાં એ દુનિયાર્થ મરે છે. સમય બળવાન છે, માનવી બળવાન નથી, એનું પારખું અર્જુનને થયું. પાંડવોએ તેમાંથી બોધપાઠ લીધો, પરંતુ એ પારખું થવા છતાં ધર્મવૃત્તિ પ્રબળ નથી હોતી અને આસક્તિથી જે ઘેરાઈ ગયા હોય છે તે બોધપાઠ લઈ શકતા નથી. જેમનો સૂર્ય સમયને પ્રતાપે મધ્યાહને તપતો હોય છે તે સમય પૂરો થતાં એ આથમવા આવ્યો હોય છે છતાં આસક્તિને લીધે મધ્યાહ્ને તપે છે તેમ ભ્રમ સેવે છે. સ્વરાજ્ય પછી સત્તાસ્થાને આવેલાના જીવનમાંથી આ સત્ય આજે તાદૃશ જેવા મળે છે. જે પાંડવોની માફક સમય પૂરો થતાં ખરી જતા નથી અને નવીનોને જગા

ઠરી આપતા નથી. તેમને છેવટ કાળ ફેંકી દે છે અને તે પ્રતિષ્ઠા-
હીન થને છે. પ્રતિષ્ઠાભેર જીવનક્ષેત્રથી નિવૃત્તિ લેવી તે યુધિષ્ઠિરની
માફક સહેલે સ્વર્ગે જવા જેવું છે. પરંતુ એ માટે યુધિષ્ઠિર જેવી
જાગૃત, સતેજ ધર્મવૃત્તિ જોઈએ. એ નથી હોતી એટલે માનવીઓ
કાળ ફેંકી દે ત્યાં સુધી અપ્રતિષ્ઠિત થઈને ક્ષેત્રને વળગી રહે છે !

કુંતી અને કર્ણ દ્વારા સનાતન પ્રશ્નની રજૂઆત

કુતી સૂરસેનની કુવરી, વાસુદેવની ભગિની અને કૃષ્ણની ફાઈ. કુતીભોજ અને સૂરસેન મામા ફાઈના ભાઈઓ થાય કુતીભોજને સત્તાન ન હતું એટલે સૂરસેને પોતાની કુવરી દત્તક આપી હતી. કુતી કુતીભોજની દત્તક પુત્રી હતી. હાલ કેવળ દીકરાઓ દત્તક લેવાનો રિવાજ છે. યુરોપમાં પુત્રીઓને પણ દત્તક લેવામાં આવે છે અને તેમાં આધુનિકતા માનવામાં આવે છે. પુરાણકાળમાં ભારતવર્ષમાં પુત્રીઓ પણ દત્તક લેવાતી હતી તેનું કુતી ઉદાહરણ છે.

પરંતુ કુતી દ્વારા મહાભારતમાં સ્ત્રીજાતિનો એક સનાતન પ્રશ્ન વ્યાસે રજૂ કર્યો છે - કુવારી માતા અને તેનું ગેરકાયદેસર સત્તાન. આમાં કેવળ સ્ત્રી દોષિત છે એવું નથી. પુરુષ પણ એટલો જ જવાબદાર છે, બંને વધુ છે તેમ કુતીના પાત્રમાં જોવા મળે છે. કુતીભોજને ઘેર સૂર્ય અતિથિ તરીકે પધારે છે. કુતી યજમાનપુત્રી તરીકે એમના આતિથ્ય સત્કારમાં રોકાયેલી હતી. આ કુમારિકાના સૌંદર્યથી આકર્ષાઈને સૂર્યે અને લોભાવી અને કુતીમ, પણ જીવાન્મની ચચળતા ધનગની રહી હતી એટલે તે પણ એના સૌંદર્યથી પ્રભાવિત થઈને ખેંચાઈ.

આમાં વધુ ગુનેગાર પુખ્ત વયનો અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો સૂર્ય છે. કુતી જીવાનીમાં પ્રવેશતી બિનઅનુભવી બાલિકા છે. પરંતુ એનું પરિણામ સ્ત્રીના દેહમાં પ્રગટતું હોવાથી એના ભોગ એને થવું પડે છે. સૂર્ય કુતીભોજનું આતિથ્ય માણી વિદાય થયો

અને તેની વિલાસિનાથી કુંતાને ગર્ભ રહ્યો, તેની શિક્ષા અને ભોગ-
વવાની આવી. માતા જન્યા છતાં કુંતી કુંવારી હતી, એટલે એના
સંતાનને ત્યજી દેવું પડ્યું. એનું અકાળે મૃત્યુ ન થાય અને તે કાનો
પુત્ર છે તેની જાણ ન થાય તેમ ખીજના હાથે ઊછરે તેવા ભાગ્ય
સાથે પુત્રને પેટીમાં મૂકીને ગંગા નદીમાં વહેતો મૂકી દેવામાં આવ્યો.
આજે પણ કુંવારી માતાનું ભાગ્ય કુંતીથી જુદું નથી અને ગેરકાયદે
સંતાનનું ભાગ્ય કર્ણથી ભિન્ન નથી !

સૂર્ય એ અહીં કોઈ વ્યક્તિ સમજવાની નથી, પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત
વર્ગનું પ્રતીક છે. જે કુંવારી, વિધવા કે ત્યકતા સ્ત્રીઓને અધટિત
સંજ્ઞાથી માતા જનવાના પ્રસંગે આવે છે તેમાં ઊંડા ઊતરવામાં
આવે તો મોટી સંખ્યાના પુરુષો સમાજમાં એક યા ખીજ પ્રકારની
પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારનો એ સ્ત્રીઓ ભોગ જનેલી જેવા મળશે. જે પુરુષો
લપટ, દુર્ગુણી અને અપ્રતિષ્ઠિત છે તેમનો વિશ્વાસ સામાન્ય રીતે
સ્ત્રીઓ કરતી નથી. પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તરફ અહોભાવ હોય
છે, આદર હોય છે અને અમુક અશે આકર્ષણ પણ હોય છે. એમની
સાથે વિશ્વાસપૂર્વક સ્ત્રી નિકટ આવે છે. જ્યારે લાગાનુઓ ઓળખી
અધટિત સંજ્ઞા સુધી પહોંચવાની ક્ષણ આવે છે ત્યારે આ સ્ત્રીઓ
એ કારણે છેતરાય છે કે આવો પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ પોતાને દગો નહિ
દે. પુરુષ તે વખતે જુદાં જુદાં આશ્વાસનો આપે છે. કોઈ લગ્નનું
વચન આપે છે, જેમ દુષ્ટને શકુંતલાને આપ્યું હતું અને રાજ-
ધાનીએ પહોંચ્યા પછી તેડાવી લેવાનું કહી વિદાય લીધી હતી. આજ
સુધી અનેકપત્ની લગ્નનો વ્યવહાર હતો એટલે તેવું લગ્ન સ્વીકારી
લેવામાં સ્ત્રીને નાનમ નહોતી લાગતી. આથી કુંવારા પુરુષોથી અને
પરિણીત પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોથી સ્ત્રીઓ ફસાતી આવી છે. તેમણે જુવાનીની
ચચળ વૃત્તિઓના આવેગમાં તણાતી કુતી જેવી છોકરીઓ ખધા
પણ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોનો ભોગ સહેલાઈથી થઈ પડે છે.

‘ ‘ સૂર્ય જેમ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ વર્ગનો પ્રતિનિધિ છે, તેમ

જીવવાનીમાં પ્રવેશતી, જાતીય વૃત્તિઓની ચંચળતાનાં મોજાંમાં તણાતી બિનઅનુભવી કન્યાઓની પ્રતિનિધિ છે. કુંતી દ્વારા વ્યાસને કહેલું છે કે દરેક જમાનામાં બિનઅનુભવી અને જીવવાનીમા પ્રવેશતી કન્યાઓમાથી કોઈ ને કોઈ કુંતીની માફક જૂલનો ભોગ થઈ પડવાની. પુરુષ પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી તેની સાથે લગ્ન કરે તો કઈ સલાહ નથી, પરંતુ જ્યારે એ તેમાથી છટકી જતો હોય કે આજના યુગ પ્રમાણે એ પરિણીત હોવાથી લગ્ન કરી શકતો ન હોય અને એવા પુરુષ સાથે એક વખત જૂલ થવાથી લગ્ન બહારના રખાતના સંબંધથી જોડાઈ રહેવું તે જૂલ કિપર કાયમનો શિલાલેખ મારવા જેવું હોય ત્યારે એવી સ્ત્રી માટે શો માર્ગ રહે છે ?

વ્યાસ કહે છે કે એવી સ્ત્રી તરફ હલકા ભાવથી ન જોવું જોઈએ. માણસ જેમ ખીજી બાબતમાં જૂલને પાત્ર છે અને તેને કારણે આખી જિંદગી તેને શિક્ષા વેઠવી પડતી નથી, તેમ જાતીયજીવનની જૂલને પણ જૂલવવી જોઈએ. એવી કોઈ જૂલથી સ્ત્રીની પવિત્રતા હુપ્ત થતી નથી. એ પત્ની તરીકે કે માતા તરીકે જીણી જિતરતી નથી. એ પ્રકારની જૂલ ન કરેલી સ્ત્રી જોટલી સતી-સત્રારી છે તેટલી જ એ પણ છે. કુંતીના ચરિત્ર દ્વારા વ્યાસે એ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવેલું છે. કુંતીના ઉમદા ચરિત્રને લીધે વાયકના હૈયામાં એ સતી સ્ત્રીનું અને પાંડવોની મહાન માતાનું આદરણીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

યુધિષ્ઠિર જેવી ધર્મમૂર્તિ માટે નિંદામાં નિંદા ગણાય તેવું કાર્ય—જીગારમાં દ્રૌપદીને મુકાવાનું કરાવ્યા છતાં એની મહત્તાને આંચ આવતી નથી, તેમ સ્ત્રીને માટે કુંવારી માતા બનવાનું કલંક મોટામાં મોટું ગણાયું છે, છતાં કુંતીની મહત્તા અંખી પડતી નથી. મનુષ્યની મહત્તા અને મર્યાદા, બંને પાસાં બતાવીને એની સાચી મૂલ્ય આંકણીનું તાદ્ય ચિત્ર દોરવું એ વ્યાસની પ્રતિભા છે. મહાન માણસ જૂલ કરે ત્યારે નાની ન કરે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાની અમુક જૂલને હિમાલય જેવડી ગણાવી છે. જેમ મોટી કંપનીઓ નફો કરે તે મોટો

હોય અને ખોટ કરે તેય મોટી હોય, તેમ મહાન માનવીઓનાં પરા-
ક્રમો મહાન હોય તેમ એમની બૂલો અને દોષો પણ એવા જ હોય.
પરંતુ એ બૂલો-દોષો ક્વચિત્ હોય છે અને ગુણો કાયમના હોય છે.
બૂલો-દોષો વિનાનો માનવી દુર્લભ છે, પરંતુ એ બૂલોને જોવાની
દષ્ટિ હશે તો એને પેલે પાર ભીએલો માનવી ક્રેટલો મહાન છે તે
જોઈ શકાશે.

કુવારી માતા બન્યા છતાં કુંતીને હિંદુ સમાજ મહાન નારી
માને છે, સતી-સન્નારી અને પ્રતાપી માતા માને છે, છતાં એ દષ્ટિએ
પોળની, ગામની કુંતીને ન જોઈ શકે તો મહાભારતની કુંતીમાં દેખાતી
મહત્તા એ સમજાવરી નથી, અધઃકાલાવરી છે. વ્યાસનો સનાતન
સંદેશ તો એ છે કે આવી કુંતીઓ દરેક જમાને ભોગ બનવાની
છે. એને જોવાની દષ્ટિ મહાભારતની કુંતીમાથી તમે દ્યો માટે એતુ
ચરિત્ર મે આલેખ્યું છે.

કર્ણના પાત્ર દ્વારા જન્મના બિચનીચના બેઠના દ્વપણો વ્યાસે
તાદશ કર્યા છે. એમ તો કર્ણ કુંતીનો અને સમાજમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન
ધરાવતા સૂર્યનો પુત્ર છે, પરંતુ એનો જન્મ લગ્ન બહારના સમ-
ધથી થયો છે એટલે એનો ઉછેર ધૃતગાંધીના સારથિ અધિરથને ઘેર
સૂતપુત્ર તરીકે થાય છે અધિરથ અને તેની પત્ની રાધા નિઃસતાન
છે એટલે નદીમાથી મળેલો બાળક દેવનો માની એને સગા દીક-
રાના વાતસલ્યથી ઉછેરે છે. અધિરથ રથ હાકીને દરરોજ દુર્યોધન
અને બીજા કૌરવોને દ્રોણ પાસે વિદ્યા ભણવા લઈ જાય છે ત્યારે
કર્ણ પણ પિતા સાથે જતો હોય છે. એ દાસનો પુત્ર છે એટલે
રાજકુમારો સાથે વિદ્યા ભણવાનો એને હક નથી. પરંતુ એને વિદ્યાની
લગન છે એટલે તે પાડવ કૌરવોના વર્ગમાં રીતસર બેસી શકતો નથી
એટલે દૂર રહ્યો રહ્યો દ્રોણની શિક્ષા એકચિત્તે ગ્રહણ કરતો હોય છે.
ઘેર જઈને તેને પાઠે કરતો હોય છે. બીજા દિવસે દ્રોણ વિદ્યાર્થી-
ઓની પરીક્ષા લેતા હોય છે ત્યારે મનમાં ને મનમાં એ હરખાતો

હોય છે. કારણ કે ગુરુ જે સવાસો પૂછતા હોય છે તેના જવાબો એના સાચા હોય છે. પાંડવો, કૌરવો કે દ્રોણને ખ્યાલ નથી કે અધિરથનો પુત્ર દૂર રહ્યો રહ્યો કુતૂહલને વશ થઈ એ સાલળતો હોય છે તે પાછળ એની વિદ્યાની તાલાવેલી છે.

કર્ણુ એની વિદ્યા ઠેઠ સુધી છુપાવી શક્યો, પરંતુ જ્યારે હસ્તિનાપુરના પાદરે ભીષ્મ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે વડીલો અને નગરજનોની હાજરીમાં કુમારોની પરીક્ષા લેવાઈ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે અર્જુનની સ્થાપના થઈ ત્યારે એની વિદ્યાએ એને ઉથલાવી પાડ્યો. અર્જુને જે પરાક્રમો કરી બતાવ્યા તે એ પોતે કરી શકે તેમ હતો. જે એની અને અર્જુનની વચ્ચે સ્પર્ધા થાય તો એ જીતી શકે તેમ હતો. ખરી રીતે અર્જુન શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી નહોતો, પરંતુ પોતે હતો. છતાં એ દાસપુત્ર તરીકે એમની જરાજરી કરી ન શકે તેનું સતત ભાન એને અધિરથ અને રાધાએ કરાવ્યું હતું. એની વિદ્યાર્થી બંને હરખાતાં હતાં, છતાં પોતે કુમારો કરતાં ચડી જાય છે તેમ એ બોલી બેઠો ત્યારે એને એ ઠપકો આપતાં હતાં—તું એમનાથી ચડિયાતો છે એવું રખે બોલતો. એમના વાદ તારાથી ન થાય. એ રાજકુવરો છે અને તું અમારો—દાસનો—પુત્ર છે.

ખિચારો કર્ણુ! એ આજ સુધી માળાપની શિખામણ માની ચૂપચાપ રહી શક્યો હતો, પરંતુ અર્જુનની શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે ચઈ રહેલી પ્રતિષ્ઠા વખતે એનું લોહી બિછળી આવ્યા વિના ન રહ્યું. એ દાસીપુત્ર હતો અને તેનું સમાજમાં શું સ્થાન હતું, તે માળાપે કાયમ ભાન કરાવ્યા છતાં એ ભાન બૂલીને બેઠો થઈ ગયો અને એણે પડકાર ફેંક્યો—અર્જુનને શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી સ્થાપિત થવું હોય તો એણે મારી સાથે મુકાબલો કરવો પડશે. હું એને પડકારુ છું !

અધિરથથી જેમ કોઈ અજાણ્યું ન હતું, તેમ કર્ણુને ગંગામાંથી સાંપડ્યા પછી વાઝિયાળા તરીકે એ સાથે ને સાથે ફેરવતો એટલે

રથ ઉપર એની સાથે કર્ણને સૌ નાનપણથી જોતા હતા. એને પડકાર ફેંકતો જોઈ મોટા ભાગનાઓએ એને હાથૂત કર્યો. ભીમનો અવાજ તેમાં સૌથી મોખરે હતો—દાસપુત્ર, તું ભાન બૂલ્યો છે. રાજકુંવરો અને દાસપુત્ર વચ્ચે કદી મુકાબલો સાંભળ્યો છે ?

એવો જ સામો પડકાર દુર્યોધન તરફથી ઓચિંતો આવી પડ્યો — જો એ રાજકુંવર નથી એ જ કારણે એને નાલાયક ગણવામાં આવતો હોય તો, હું એને અંગદેશનો રાજા બનાવું છું. હવે અર્જુનને એનો મુકાબલો કરવામાં વાધો ન હોવો જોઈએ. દુર્યોધનની આ નવાજેશ કદાચ ઉદાત્ત ભાવનાથી પ્રેરાઈને નહોતી થઈ, પરંતુ અર્જુન શ્રેષ્ઠ ઠરે તેમાં પોતાની હાર હતી તે હતાશાની ભાવનામાંથી પ્રગટેલી ઈર્ષ્યામાંથી બિક્કી હતી.

દુર્યોધનમાં ઈર્ષ્યા હતી, તો કર્ણમાં સ્થાપિત હિત સામે બે-વૃત્તિ હતી. અર્જુન કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ હોતો, છતાં ક્ષત્રિયોનાં સ્થાપિત હિતોને ક્ષીણ એની શક્તિનો સ્વીકાર થયો ન હતો. આ બે-વૃત્તિ આવકારપાત્ર છે, પરંતુ એ જ્યારે અંગત બની જાય છે ત્યારે એ વેરવૃત્તિમાં પરિણમે છે. જો ક્ષત્રિયો સ્થાપિત હિત હોય તો એમાં પાંડવો અને કૌરવો બનેનો સરખો સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ કૌરવોએ પાંડવો પ્રત્યેની ઈર્ષ્યાને વશ થઈ એને અંગદેશનો રાજા બનાવ્યો તથા એક સ્થાપિત હિતનો એ મિત્ર-હાથો બનીને રહ્યો અને ખીજ સ્થાપિત હિત પાંડવો-અર્જુનનો હરીફ તરીકે આજીવન કદો દુશ્મન બની રહ્યો. એ દુશ્મનાવટને વજ્રસેપ કરી દ્રૌપદી રુવયંવરે.

એ મચ્છવેધ કરવા બિભો થયો ત્યારે દાસપુત્રને પોતે નહિ વરે તેમ દ્રૌપદીએ સભા વચ્ચે કહેવડાવ્યું. તે અપમાન એને જીવતો સળગાવી દે તે કરતાં વધુ દઝાડનારું હતું. ક્ષત્રિયોમાંથી કદાચ મચ્છવેધ કરી શકે તેમ ન રહ્યો ત્યારે બિનક્ષત્રિયને પણ એની છૂટ અપાઈ તે પછી એ બિભો થયો હતો. પરંતુ બિનક્ષત્રિયમાં અભિપ્રેત કેવળ એમની સમકક્ષ અને વિદ્યામાં બિંબો આહલણુવર્ગ હતો. આજે જેમ

અમુક કુટુંબો શાંતિમહાર લક્ષ્મવ્યવહારની તૈયારી ખતાવે છે, પરંતુ એનો અર્થ એ હિજળિયાત શાંતિના છે તેવી જ ખીજી શાંતિઓ છે તે પૂરતો, પછાત ગણાતી શાંતિ સુધી નહિ ! આથી કર્ણુ જ્યારે જિભો થયો ત્યારે ખિનક્ષત્રિયની હૃદ દાસ-શ્વર્ગ સુધી નથી તેમ જણાવી દેવામાં આવ્યું ! બ્રાહ્મણવર્ગમાંથી છૂપાવેશે અર્જુન જિભો થયો ત્યારે વાધો લેવામાં આવ્યો ન હતો.

સન્નિગવશાત્ દ્રૌપદી પ્રત્યેનુ કર્ણુનું વેર, અર્જુનને મન્નજવેધ કર્યો એટલે એના ઉપર ઊતર્યું. કર્ણુ ! દાનેશ્વરી કર્ણુ ! એ દાનમાં અર્જુનની જીત માટે ઈર્ષ્ય એના કુડળ માગે છે તે પણ ઉતારી આપે છે એ યુદ્ધમાં અર્જુનથી પરાજય વહોરવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ પોતે સધ્યા પૂજા પછી ઊઠે અને બ્રાહ્મણ દાન માગવા આવે તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવા તૈયાર નથી અર્જુનનો પરાજય કરવા સિવાય જીવનમાં ખીજી કોઈ ખેવના નથી, તે કારણે કર્ણુ પાડવો માટે દુર્યોધન સાથે કોઈ અધર્મ આચરતા પાછો પડતો નથી અને જતા એ એવો ધર્મિષ્ઠ છે કે જીવનની એકમાત્ર ખેવના રાજાતી જોવા જતા કુડળ આપવાની ના લખતો નથી !

પાડવો રાજ્ય માટે ધર્મયુદ્ધ લડી રહ્યાનું માને છે, જતા પરાજયના ચિહ્નો જોતા એ અધર્મ આચરવા તત્પર થાય છે રાજગાદીનું પ્રસોલન યુધિષ્ઠિરને પણ 'નરો વા કુજરો વા' ખોલાવીને છોડે છે જ્યારે કર્ણુને કૃષ્ણ અને કુતી પાડવના પાટવીપુત્ર તરીકે રાજગાદીનું પ્રસોલન આપે છે જતા એ એને વશ થતો નથી દુર્યોધને પોતાને ભરોસે-વિશ્વાસે આ યુદ્ધ આદર્યું છે તેને એ દ્રોહ કરીને ત્યજી દે તે કદી ખને નહિ ! કુતી, જેણે પેતાથી નજર સમક્ષ કર્ણુને અપમાનિત થતો સદા જોયો છે અર્જુન કર્ણુની-ખે ભાઈઓ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ માતાનું હૈયું કેવું વીધી નાખતી હશે, જતા પ્રતિજ્ઞાના ભાર તળે કચ્છાઈને એ ઠેઠ સુધી વેઠી લીધું હતું.

આથી અર્જુનના પરાજયની ખીક ન હોત તો કુતી પોતાના

સત્ય સ્વરૂપે કર્ણુ સમક્ષ રજૂ ન થાત. પોતાના દિકરાઓ વિજયી થાય, રાજગાદી મેળવે તે માટે કર્ણુને ફોડવા સુધીનો અધર્મ આચરવા કૃતી તૈયાર થાય છે. કારણ, ગાદીનું પ્રસોભન, બ્યારે કર્ણુ એને વરા થતો નથી. સાથે એ ધર્મિષ્ઠ છે એટલે જાણે છે કે પાંડવોની હાર શક્ય નથી, પોતાનો પક્ષ હારવાનો છે, છતાં દુર્યોધનને પક્ષે રહેવું તેને પોતાનો ધર્મ માને છે. દુર્યોધને ગમે તે હેતુથી પોતાને અંગદેશનો રાજા બનાવ્યો હોય, પણ એ મૈત્રીનો-ઉપકારનો બદલો કોઈ રીતે વાળી શકાય તેમ નથી. આટલું જિયું કર્ણુનું ચારિત્ર હોવા છતાં એ પાંડવો-અર્જુન પ્રત્યેના વેરમાથી મુક્ત ન થઈ શક્યો. દુર્યોધનના અધર્મના કાર્યમાં એ સાથી, પ્રોત્સાહક બની રહ્યો અને પરિણામે એની સ્થાપિતહિત પ્રત્યેની બંડવૃત્તિ કૃણદાયી ન નીવડી. કેવળ અંગત વેર-ઝેરનું નિમિત્ત બનીને એના જીવનને અને સમાજને દૂષિત કરી ગઈ. એના બળને લીધે દુર્યોધનની દુષ્ટતાને પોષણ મળ્યું હતું એ અર્થમાં બંડવૃત્તિમાં વેરવૃત્તિ લાગે તો એ સમાજને હિતકર નથી, અહિતકર છે, તે કર્ણુનું જીવન કહી જાય છે.

કર્ણુ સ્થાપિત હિતો સામે લડવા નીકળનારનો પ્રતિનિધિ છે— કયા કુળમાં જન્મવું એ દૈવને આધીન છે, પરાક્રમ કરી બતાવવું તે મનુષ્યને આધીન છે. વ્યક્તિની મહત્તા જન્મથી નહિ, કર્મથી અકાવી જોઈએ. પરંતુ ન્યાય માટે કાન્તિ કરવા નીકળનાર બ્યારે અંગત રાગદ્વેષમાં ફસાઈ જાય તો એ ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય, બીજી રીતે લાયક હોય છતાં, કાન્તિની ફરજને દોરી શકતો નથી. એ પોતે બીજા પ્રકારનું સ્થાપિત હિત થઈ પડે છે. અર્જુનને હરાવવો, પાંડવોનો તેજોવધ કરવો, એ ફંડાળામાં કર્ણુ એવો ગૂચવાઈ ગયો કે એમાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ.

મતલબ કે, જમાને જમાને સ્થાપિત હિત સામે કાન્તિ કરનાર વર્ગ જોઈશે. કર્ણુના જમાનામાં જે પ્રકારનાં સ્થાપિત હિત હતાં, તેના કરતાં આજના જમાનામાં સિન્ન પ્રકારનાં હિત

રાખ્યાલીનાં, મૂડીવાદનાં, લોકશાહીનાં, સરમુખત્યારશાહીનાં સ્થાપિત હિતો જુદાં જુદાં રહેવાના. એ સામે ક્રાન્તિ કરવા માગનારે કર્ણની માફક અંગત પાડવો-અર્જુનના વિનાશમાં ન રાચતાં સ્થાપિત હિતો સામે જૂઝવું જોઈએ. એ રીતે મૂલવવા જતા દુર્યોધન-કૌરવો સ્થાપિત હિત હતા. એમણે કર્ણ સાથે મૈત્રી પાધી હતી તે ક્રાન્તિને સ્વીકારીને નહિ પણ સ્વાર્થને વશ થઈ. આથી કર્ણના જીવનની કરુણતા એ થઈ કે જડખોર તરીકે એ પાડવોનો વિરોધ કરતો હતો અને બદતર કૌરવોનો પક્ષ કરતો હતો !

આજે પણ સ્થાપિત હિત સામે ક્રાન્તિ કરવા નીકળનારની કરુણતા કર્ણ જેવી થતી જોવા મળતી નથી ? મૂડીવાદી સ્થાપિત હિતના અન્યાય સામે લડવા નીકળનાર સામ્યવાદની શા સ્થિતિ થઈ છે ? એ મૂડીવાદના અન્યાય સામે મજૂરોને પડકાર કરવાની હાકલ કરે છે અને સરમુખત્યારશાહીના અન્યાય સામે ચૂપ રહે છે. એ અન્યાય નથી પરંતુ સમાજના હિતની નીતિ છે તેમ એને ઘટાવે છે. બુદ્ધિજીઓને એ પ્રશ્ન મૂકવતો હોય છે કે સામ્યવાદમાં પડેલા નેતાઓ તાકશું બુદ્ધિવાળા અને જનતાના હિતને ચાહનારા હોવા છતાં આ વિરોધાભાસ એમને કેમ ખૂચતો નહિ હોય ? કર્ણને જેમ જનશું હતું તેમ શરૂઆતમાં તે અન્યાયને લીધે પડકારવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ એ પડકારતા પડકારતાં એમની સામે એવી વેરવૃત્તિ પ્રબળ બને છે કે એ સંતોષવા જતા ખીજા પ્રકારનો જે અન્યાય સહેલો પડે છે તે એમને ખૂચતો નથી. જો એવું ન હોય તો કર્ણ જેવો ધર્મનિષ્ઠ દુર્યોધનને અધર્મમાં પ્રેરે ?

આથી સ્થાપિત હિત સામે ક્રાન્તિ કરવા નીકળનાર વર્ગે કે વ્યક્તિએ જાગૃતિ રાખવાની છે કે એ પેટનો બળ્થો ગામ બાળવા નીકળ્યો તો નથી ?

દ્રુપદ અને દ્રોણમાં સત્તા અને વિધાનું અભિમાન

સાપનું ઝેર જીવલેણ છે, પરંતુ એના કરતાય કાતિલ વિષ કડુવાણીમાં રહેલું છે. સર્પનું વિષ તો જોને ડસે તેનો જ પ્રાણ લે છે, પરંતુ વાણીનું વિષ તો અનેકના પ્રાણ હરે છે. દ્રોણનું અપમાન કરતી દ્રુપદની વાણી એનું સચોટ ઉદાહરણ છે. કૃષ્ણ સુદામાની મૈત્રી સાદીપનિ આશ્રમમાં બધાઈ હતી, તેમ દ્રુપદ-દ્રૌણ વચ્ચે અમિત વેશ આશ્રમમાં મૈત્રી સધાઈ હતી. પરંતુ પહેલી મૈત્રી આદર્શ નીવડી, તો બીજી નપાવટ. કૃષ્ણ દ્વારકાના રાજવૈભવમાં મહાસત્તા હતા છતાં ગરીબ સુદામાના આગમનથી હરખધેત્ત્ય બની ગયા અને સ્વાગત તરીકે એના પગ ધોવા લાગી ગયા. સુદામો પત્નીના આગ્રહથી જીવનનિર્વાહનું દુઃખ મિત્ર લાગે તે આશાએ દ્વારકા ગયો હતો. કૃષ્ણની પ્રીતિ પૂર્વવત્ ચાલુ જોવા છતાં મિત્ર સમક્ષ ગરીબ સસારના દુઃખનો ઉલ્લેખ કરી શક્યો નહિ. કૃષ્ણે માગ્યા વિના એનું દુઃખ સદાનું દેખ્યું હતું.

દ્રુપદ-દ્રોણની મૈત્રીમાં વિગેષાભાસ જોવા મળે છે. દ્રુપદની ભરસામાં દ્રોણે એને મિત્ર તરીકે સંબોધ્યો એ જ એને અપમાન-ભયું લાગ્યું. લલલલા ચમરબધીઓ જે સલામ એને રાજ તરીકે મુજરો કરતા હોય તેમની હાજરીમાં એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ સમાન કક્ષાએ રાજની મૈત્રીનો દાવો કરે તથા એ સૌની નજરે કેવો વામણો લાગે? દ્રુપદ જેવા રાજધિરાજને એક ગરીબલિખારી-દ્રોણ જેવા મિત્ર હોવાનો દાવો જ કેમ કરી શકે? રાજ્યે દ્રોણને ઓળખ્યા

હતો, છતાં પોતાના રાજમોહાની તુમાખીમાં કહ્યું-દારપાલ દરવાજો છે કે નહિ? આ બ્રાહ્મણને કોની રાજથી પ્રવેશવા દીધો?

‘હું મિત્ર નહિ, કેવળ બ્રાહ્મણ! દુપદ તું આ શું બોલે છે?’

‘દ્રોણ! તને એટલોય બ્રાહ્મ નથી કે મૈત્રી સમાનની હોઈ શકે?’

રાજવીનો મિત્ર રાજવી હોઈ શકે, ગરીબ ભિખારી બ્રાહ્મણ નહિ. ગુરુકુળમાં તું અને હું વિદ્યાર્થીઓ હતા તેથી એ સમાનતાને લીધે મૈત્રી થઈ હોય, પણ તે પછી જ ને વચ્ચે અસમાનતા આટલી મોટી બનેલી છે તે કેમ ભૂલી જાય છે? તારે જો મારા મિત્ર થવું હોય તો રાજ થઈને આવજો. બાકી રાજ દુપદ ગરીબ બ્રાહ્મણનો મિત્ર ન હોય એટલું જાન તારે રાખવું જોઈએ.’

દ્રોણ કાપે તો લોહી ન નીકળે તેવા અપમાનને લીધે ફિસ્કો પડી ગયો.

દુપદે એ સ્થિતિને લાચારી માની લેતાં કહ્યું : ‘તું બ્રાહ્મણ છે અને બ્રાહ્મણ તરીકે તારી કોઈ યાચના હોય તો રાજવી તરીકે હું તે પૂર્ણ કરવા તત્પર છું.’

દ્રોણથી વધુ અપમાન સહી શકાયું નહિ. તેની આખોમાથી અગ્નિ જેવા ક્રોધના તણખા ઝરવા લાગ્યા : ‘દુપદ! અભિમાની દુપદ! રાજ રાવણનું અભિમાન નથી રહ્યું તો તું કોણુ વિસાતમાં? હું તારી પાસે ભિખારી બ્રાહ્મણ તરીકે યાચવા નથી આવ્યો, પરંતુ મૈત્રીદાવે બેઠેલો આવ્યો હતો. એક દૂધાળો ગાય આપવી એ તારે માટે મામૂલી વાત હતી. વળી હું જો વિદ્યા વેચવા માગતો હોત તો એ મારે માટેય એટલી જ મામૂલી વાત હતી. પરંતુ ભરદ્વાજનો દીકરો બ્રાહ્મણ મટી જવા માગતો ન મારે વાત હતો, એટલે એ વિદ્યાની સમૃદ્ધિની સમાનતાના દાવે તારી મૈત્રીને યાદ કરી આવ્યો હતો. હું તારો પાકાર ઝીલી લઈ છું. રાજ થઈને તારી સમાન ન થાઉં તો મને દ્રોણ ન કહેતો!’

દુપદની વિષવાણીનું ઝેર દ્રોણને અડધું તે આખી જિંદગી

ન ઊતર્યું તે ન ઊતર્યું ! આ ઝેર જે દ્રોણે પચાવી જાણ્યું હોત તો દુપદ તો નીચે પડ્યો, પણ એ પોતે એમાંથી જાણી જાત. પરંતુ એકમાં રાજ્યનું જે પ્રગટ અભિમાન હતું તેણે બીજામાં વિદ્યાનું જે સુપુત્ર અભિમાન પડેલું હતું તેને છછેડી મૂક્યું. સત્તાનું અને વિદ્યાનું -અન્નેનું અભિમાન એક સરખાં વ્યક્તિને અને સમાજને હાનિકર્તા છે. દ્રોણ બ્રાહ્મણ હતા. જે એ ઝેર પી શક્યા હોત તો એમને જે કિંમત ચૂકવવી પડી તેમાંથી એ ઊગરી જાત અને દુપદને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થાત તો એ પણ રાજવી અભિમાનમાં મુક્ત થઈ શકત. દુપદનો હૃદયપલટો ન થાત તોપણ દ્રોણ તો શતમુખ વિનિપાતમાંથી ઊગરી જાત.

દુપદનું અભિમાન ઉતારવા જતા વેરવૃત્તિના અધકારમાં દ્રોણ એ જોઈ ન શક્યા કે એથી ભૂંડું અપમાન એ સહી રહ્યા છે. અશ્વ-ત્થામાને એ દુધ પિવડાવી શક્યા એટલું જ નહિ, પણ પાંડવ કૌરવોના રાજકુંવરો જેવી સાહ્યોમાં ઉછેરી શક્યા. અને તે પોતે પણ હસ્તિનાપુરની રાજસભામાં રાજગુરુ તરીકે બેસી સિંહાસને સદા ગિરાજમાન થયા. પરંતુ એમના પિતા ભરદ્વાજ જે ગુરુકુળ આશ્રમ ચલાવતા હતા, જેને એમના શિષ્યે વારસો લઈને પરપરા જાળવી હતી, તે અગ્નિવેશનો આશ્રમ ઉત્તરાધિકારી બની દ્રોણે સલાખ્યો હોત તો એમનું બ્રહ્મતેજ - વિદ્યાનો મણિ અળહળતો રહ્યો હોત. જે ગંગાના પ્રવાહ જેવી વિદ્યામાં સૌ સમાનભાવે સ્નાન કરી શકે, તેની પવિત્રતાને દ્રોણ બંધિયાર બનાવી મઘાતી બનાવી એ રાજકુંવરોના ટપુટર બની ગયા અને વિદ્યાનો વેપાર કર્યો. ગુરુદક્ષિણામાં કુંવરો પાસેથી માગ્યું કે દુપદને ઢરાવીને મારી સન્મુખ હાજર કરો. દુપદ હાર્યો. દ્રોણે વેર વાળ્યું. એનું અર્ધું રાજ વિજેતા તરીકે પોતાની પાસે રાખી રાજનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કર્યો અને અર્ધું એને પાછું આપી મૈત્રીની ઉદ્ધારતાનો દેખાવ કર્યો.

દ્રોણ દુપદના વેર માટે રાજકુંવરોના ટપુટર બન્યા હતા એટલે

તે સંતોષાતાં એમનો ધર્મ મેલાળી લીધો હોત તો એ વધુ વિનિ-
પાતમાંથી બિગરી શક્યા હોત. પરંતુ ટચુટરના જીવન દરમિયાન
રાજગુરુનો મોભો અને સુખસગવડોમાં એવી આસક્તિ પેદા થઈ
કે એ ત્યજીને આશ્રમજીવન ગાળવાનું વસમું લાગ્યું. એમાંય પુત્ર
પ્રત્યેની આસક્તિએ લાગ લગવ્યો હતો. મિત્ર પ્રત્યે વેર અને પુત્ર
પ્રત્યે આસક્તિ, આ બે મનોવૃત્તિએ દ્રોણના જીવનને આખપ લગાડી
છે. મિત્ર રાજા દોવાથી પોતાને સમાન નથી ગણતો એ એમને
અપમાન લાગે છે અને એ પોતે બીલકુમાર એકલવ્યને ક્ષત્રિય સમાન
ન ગણી વિદ્યા લણાવવાનો ઇન્કાર કરે છે, તે વખતે એ બીજાને
અપમાન પહોંચાડી રહ્યા છે તે વીસરી જાય છે.

દ્રોણના જીવનનો આ વિરોધાભાસ આજે પણ આપણા સૌમાં
આછોવત્તો જોવા મળે છે. કોઈ આપણને સમાન ન ગણે તે ખૂંચે
છે, પરંતુ બીજાને આપણે સમાન ગણી વર્તતા નથી, તે ખૂંચતું
નથી! બીજા પાસે સમાનતાનો હકદાવો કરવાનો એને જ અધિકાર
છે, જે એવી રીતે સામા સાથે વર્તે છે. દ્રોણ આશ્રમ લઈને ખેડેલા
હોત તો એકલવ્યને એમણે જાણુકારો આપ્યો ન હોત, પરંતુ પાંડવ-
કૌરવના ગુરુપદે ખેડેલા એ બીલકુમારને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારે તો
રાજગુરુના ગૌરવને આખપ લાગે. કહ્યું જેવા સૂતપુત્ર સાથે ક્ષત્રિય
કુંવરો જો સમાનપણે હરીફાઈ ન કરી શકે, તો એકલવ્યને સમાન
દરજાએ શિષ્ય તરીકે માન્ય રાખવા રાજકુંવરો શી રીતે કબૂલ થાય?
કહ્યુંતો પાંડવોએ સમાન દરજાએ સ્વીકાર ન કર્યો છતાં દ્રોણ એ
અસમાનતાના અન્યાય સામે હરફ ઉઘારી શક્યા ન હતા. આમ,
દ્રોણનું વેર પણ કહ્યુંની માફક, સમાજની વચ્ચે રહેલી અસમાનતા
નાખૂદ કરવાનું જાહેર હિત ન રહેતાં અંગત વેર જની ગયું હતું.

દ્રોણ પુત્રના સુખ માટે ગાયત્રી બેટ લેવા ગયા તેમાં પ્રાથ-
મિક જરૂરિયાત જોવા મળે છે અને તે અનિવાર્ય ને સ્વાભાવિક
લાગે છે. પરંતુ પાંડવ-કૌરવ કરતાં પોતાનો પુત્ર વધુ વિદ્યા મેળવે

તે આસક્તિને વશ થઈ શિષ્યોથી, ધૂપી રીતે પુત્રને એ વિદ્યા આપવાનો પ્રેમ કરે છે. અર્જુનથી એ છાત્રું રહેતું નથી અને તે પકડી પાડે છે. અર્જુનની વિદ્યા સેવાની એ તાલાવેલીને સીધે ગુરુનો એ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય બને છે. એને સીધે ગુરુ પક્ષપાતી બની એક-લબ્ધનો જમણા હાથનો અગૂરો ગુરુદક્ષિણા તરીકે માગે છે ! જે શિષ્યને એમણે ભીલ દોવાને સીધે વિદ્યા લખાવવાની ના પાડી છે, છતાં શિષ્યની મોટાઈ એ છે કે એ એમને ગુરુસ્થાને સ્થાપીને સ્વયં શિક્ષણ મેળવે છે. ગુરુદક્ષિણા આપતાં તે પાછો પડતો નથી. એક-લબ્ધ દાઈને હરાવવા કે અભિમાન પોપવા વિદ્યા સેવા ઉત્સુક બનેલો ન હતો. આથી એ ગુરુદક્ષિણા આપતા પાછો ન પડ્યો એકલબ્ધ અપમાન થવા છતાં વેરને વશ ન થયો, એ નમ્રતાને સીધે સ્વયં વિદ્યા મેળવવાને પાત્ર બન્યો. વિદ્યાના અભિમાનથી રહિત હતો એટલે એ વિદ્યાનો સાચો ઉપાસક બની શક્યો હતો.

દ્રોણની પુત્ર પ્રત્યેની આસક્તિની પરાકાષ્ઠા ત્યાં આવે છે કે જે પુત્રનું મૃત્યુ થાય તો એ હથિયાર છોડી દે, લડે નહિ ! આ જ્ઞાની બ્રાહ્મણને યુદ્ધમાં પોતાના હાથે પારકાના પુત્રો હણાય તેથી સંસાર અસાર લાગતો નથી અને પોતાનો પુત્ર મરે તો દુનિયા જીવવા જેવી લાગતી નથી ! જે પિતાને પુત્ર તરફ આટલી આસક્તિ હોય તે પુત્રને પણ પિતા પ્રત્યે શી રીતે ઓછી આસક્તિ હોય ? અશ્વત્થામાએ જ્યારે જાણ્યું કે પોતાના પિતાને પાડવોએ છેતરીને માર્યા છે ત્યારે એને ૩ વે ૩ વે વેર વ્યાપી ગયું — યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્મા અસત્ય બોલ્યા કે અશ્વત્થામા હણાયો છે ! દ્રોણે હથિયાર છોડી દીધાં અને એ સમાધિસ્થ થયા ત્યારે દુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમનું ધડથી માથું જુદું કરી નાખ્યું ! શ્રીકૃષ્ણ એ અધર્મ જોઈ રજા ! આટલી ઉદ્દનો અધર્મ ! બાપના મૃત્યુનું વેર લઈ પાંચાણોનું નામનિશાન રહેવા દઉં તો હું અશ્વત્થામા નહિ ! અધર્મથી પિતાનું મૃત્યુ આજીવા સામે અશ્વત્થામાને વિરોધ હતો, છતાં વેરને વશ થઈ એનાથી પણ

અધમ અધર્મ આચરીને એ જીવો રહ્યો ! જિ ધમા મૃતેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અને દ્રૌપદીના પાત્રે પુત્રોના એણે ધડથી માથા મુદ્દા કરી નાખ્યા ! આમ આ ઝેર એક પેઢી વટાવી આગળ વધી રહ્યું હતું. એ વેરનો ખદસો સેવા પાડવો અશ્વત્થામાની શોધમા નીકળ્યા. પોતાના પાત્ર પુત્રો અને ભાઈના હત્યારાની ખોપરીમા ખેસી સ્નાન ન કરું ત્યાં સુધી શાંતિ ન થાય તેમ વેરના અગ્નિથી બળતી દ્રૌપદી અશ્વત્થામાના વીલા માથાની ખેવના કરતી ખેડી હતી.

વ્યાસના આશ્રમમા અશ્વત્થામા રક્ષણ શોધતો છુપાયો હતો. એને ખાતરી હતી કે પાડવો એને પૃથ્વીના પડમાથી શોધ્યા વિના નહિ રહે. એને જો કાંઈ બચાવી શકે તેમ હોય તો કેવળ વ્યાસ. એમણે પાડવો સમક્ષ એકરાર કર્યો કે અશ્વત્થામાએ એવું કુકર્મ કર્યું છે કે તમે વેરને વશ થઈ એનો વધ કર્યા વિના ન રહો. પરંતુ એ ગુરુપુત્ર છે અને ગુરુ જેમ દુર્યોધનની દાસ બની ગયા હતા તે સંજોગો હવે રહ્યા નથી. નમારો માર્ગ જીત થતા મોકળો થયો છે. તમે વિજેતા છો. તમે ક્ષમા નહિ બતાવો તો કાણુ મતાવરો? વેર વેરથી શમનું નથી, દુષ્ટ અને દ્રોણનું એ વેર હોલવવું હશે તો આ એક જ માર્ગ છે દ્રૌપદીએ એના મોતની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો ક્ષાણ્ણનો વિદ્વાદથી મણિ છીનવી દ્યો એ પણ એનું એક પ્રકારનું મોત છે.

આમ વ્યાસે અશ્વત્થામાને ક્ષમા અપાવીને પાડવોને વેરમા આગળ વધતા રોક્યા અને પોતાના એ સદ્ગુણ દ્વારા સમાજને સંદેશ આપ્યો કે વેર વેરથી શમનું નથી, ક્ષમાથી શમે છે. એ ક્ષમા વિજેતાનું ભૂપણ છે. જો આ ગુણ માણસ નહિ કેળવે તો એનામા ગમે તેટલી શક્તિ હશે અને અગત સ્વાર્થ અને અભિમાન ઘડી-ભર પોતાનું પોપાચેલું દેખાશે, તોપણ સરવાળે એનું અને સમાજનું અહિત જ થવાનું છે. આજે લોકશાહીના રાજકારણમા આ કથાને મૂલવવા પ્રયત્ન કરીએ તો રાજકીય પક્ષોમાં સિદ્ધાંતના મતભેદને

લીધે નહિ, -પણ કેવળ સ્વાર્થના વર્તનને લીધે જ જૂથો પડી રહ્યાં છે અને તે એકબીજાને હરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે એમાં જીત મેળવે તોપણ સરવાળે એમનું કે સમાજનું હિત નથી.

કોંગ્રેસ સાથે સૈદ્ધાંતિક મતભેદને લીધે ઠાઈ છૂટા થાય તેમાં કંઈ ખોટું નથી પરંતુ સિદ્ધાંત અંગે ફરિયાદ ન હોય અને દુપદે જેમ દ્રોણનું અપમાન કર્યું તેમ બન્યું હોય, કે સત્તાજૂથે વિરોધ-જૂથને અન્યાય કર્યો હોય, તો એમાંથી પ્રગટેલા વેરને લીધે જો એ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જાય, કે એને નાજૂદ કરવા કટિબદ્ધ થાય, અગર અંદર રહી સંસ્થા નબળી પડે તેની પરવા કર્યા વિના વ્યક્તિ હિપર વેર લેવાનું ઝેરીલું વર્તન કરે, તેને દ્રોણના વર્તન સાથે સરખાવી શકાય. અન્યાય ન વેરી લેવો, ન્યાય માટે લડવું તે એક તંદુરસ્ત નિશાની છે. પરંતુ એને કારણે વ્યક્તિના કાયમ વેરી બની તેને પાડવા મંસ્થાને પણ પાડવી તે રાગિષ્ટ મનોદ્વેષ છે. એ રાગનો ભોગ દ્રોણ બન્યા અને તે ઝેર આગળ પ્રસર્યું. અન્યાય સામે લડનાર ત્યાં મુધી પોતે નીચે જતરતો નથી, એ રાગના એપનો ભોગ નથી બનતો, ત્યાં મુધી એ ન્યાય માટે લડે છે તેમ કહી શકાય. પરંતુ જો એ પણ વેરવૃત્તિને વશ થાય તો સામાનો એને જે દોષ-ગુનો વસ્યો હોય છે તેનો એ પણ એવો જ ભોગ બને છે.

એડવર્ડ આઠમાનો મિસિસ સિમ્પ્સન સાથે લગ્નનો પ્રશ્ન બિભે થયો ત્યારે ગાદી છોડવાનો અસાધારણ પ્રમંગ ઉદ્ભવ્યો હતો. બ્રિટનની પ્રજા વધુ રૂઢિચુસ્ત છે. લોકશાહી હોવા છતાં રાજાને બધા-રાજીવ વડા તરીકે ચાલુ રાખ્યો છે, તે એનો સચોટ પુરાવો છે. રાજા રાજવંશી હિપરાંત ઉમરાવ કુટુંબમાંથી કુંવારી કન્યાને પરણે તે રૂઢિ. જ્યારે મિસિસ સિમ્પ્સને બે વખત છૂટાછેડા લીધા હતા અને એડવર્ડ પ્રેમને વશ થઈ લગ્ન કરવા તૈયાર થયો હતો. પ્રધાન-મંત્રીનો એ અંગે વિરોધ હતો. રાજાએ જો એ સારું લગ્ન કરવું હોય તો ગાદી છોડવી જોઈએ. પરંતુ સરકારના રૂઢિચુસ્ત

પક્ષમાંથી ચર્ચિત્ત જેવા ખીળ સિનિયર આગેવાનો હતા, જે એમ માનતા હતા કે રાજા લગ્ન કરે તેમાં કંઈ અઘટિત નથી. જે ખ્રિસ્તમાં લોકસભા સર્વોચ્ચ હોય તો એ વર્ગમાંથી આવતી મિસિસ સિમ્પસનને રાજા ન પરણી શકે તેવી હલકી શા માટે ગણવી જોઈએ? છૂટાછેડા લીધેલી સ્ત્રીને લગ્નનો જો અધિકાર હોય અને સામાન્ય નાગરિકને એ હક હોય તો રાજાને કેમ નહિ? ચર્ચિત્તનો મત હતો કે રાજાએ એ મુદ્દા ઉપર પાર્લામેન્ટની ધ્વજા જાણી લેવી જોઈએ. જો જહુમતી નિર્ણય વિરોધમાં પડે તો ગાદી છોડવી જોઈએ. રૂઢિચુસ્ત અને મજૂર પક્ષના પ્રગતિશીલ સભ્યો જહુમતીથી રાજાને તે લગ્નની સંમતિ આપે તેવા સંજોગો ઓછા ન હતા.

રાજા એડવર્ડે એ અંગે જે વલણ લીધું તેમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ અંગે નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે જોને પ્રાધાન્ય આપવું એ દષ્ટિ રહેલી છે. એડવર્ડે વિચાર્યું કે રાજાનું સ્થાન દેશમાં અને પાર્લામેન્ટમાં ખિનપક્ષીય અને સર્વમાન્ય છે. આથી એના પગલાને લીધે પાર્લામેન્ટમાં પક્ષો પડે અને એને ટેકા આપનાર કિંગ પાર્ટી જેવો પક્ષ ગણાય તે એના અંગત હિતમાં હોય તોપણ દેશના હિતમાં નથી. પ્રધાનમંડળનો નિર્ણય એને અન્યાય કરનારો હોય તોપણ એ અન્યાય સહી સેવામાં રાજાના ખિનપક્ષીય અને સર્વમાન્ય સ્થાનની પરપરા જળવાઈ રહે છે. આમ એડવર્ડે ગાદી ત્યાગ કરી વ્યક્તિ તરીકે એનું હિત જતું નહયું અને દેશનું-સમષ્ટિનું હિત જળવળું હતું.

આથી જિલ્દું દ્રોણે વ્યક્તિગત અપમાનને મહત્વનું ગણી વેર સેવાનું પગલું લયું તેમાં એમને દુપદ કરતાં પણ વધુ અભિમાની અને અધર્મી દુર્યોધનનું દાસત્વ સ્વીકારવું પડ્યું હતું. એથી એમનું હિત તો ન થયું પણ સમષ્ટિનું હિત પણ ન થયું. આજે સ્વરાજ્ય પછી જોઈએ છીએ તો આપણા શક્તિશાળી આગેવાનો વ્યક્તિગત માનાપમાન અને લાલાલાલમાં પડી જઈને દ્રોણે જે જૂલ કરી

હતી તે જ કરી રહેલા જોવા મળે છે. પરિણામે, દ્રોણની ચક્તિ એળે ગઈ તેમ એમની પણ જઈ રહી છે.

કદુ અને અભિમાની વેણુ દેટલું ઝેરી છે અને પાયમાલ કરનારું છે તે દુપહનું પાત્ર કહી જાય છે. એ ઝેરને જે પચાવી શકતો નથી તે ચક્તિશાળી હોવા છતાં જીવન દેવું કુસ્લક બનાવી દે છે તે દ્રોણ ગુરુનું પાત્ર કહે છે.

ક્ષમા એ વીરનું શૂણ્ય છે.

દંભીજીવનની પરાકાષ્ઠાની મૂર્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર-૧

માનવીનું આતરજીવન અને બાહ્યજીવન કેવું વિરોધાભાસી હોય છે, તેની સચોટતા 'જેકિલ અને હાઈડ' નવલકથામાં રળ થયેલ છે. આથી એ નામ કેવળ નવલકથા કે તેના પાત્રનું ન રહેતા, સર્વનામ મની ગયું છે. પશ્ચિમના સાહિત્યના 'જેકિલ અને હાઈડ' પાત્ર જેવું ભારતીય સાહિત્યનું પાત્ર છે ધૃતરાષ્ટ્ર. બહારથી સજ્જનતાનો ડોળ અને અંતરમાં ભારોભાર દુર્ગ્ગનતા.

મત્સ્યગંધા ઉર્ફે સત્યવતીનો પુત્ર વિચિત્રવીર્ય નિસતાન મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં હસ્તિનાપુરની ગાદી સંભાળવાનો ભાર ભીષ્મ ઉપર આવ્યો. સત્યવતીના પુત્રના ગાદીહક્કને આવ્ય ન આવે માટે ભીષ્મે કુવારા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી પરંતુ એનો પુત્ર નિસતાન અવસાન પામતા સત્યવતીએ ભીષ્મને આગ્રહ કર્યો કે ગાદી વારસ ન હોવાથી એ પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત થયા છે અને હસ્તિનાપુરના રાજ્યના હિતમાં એમણે લગ્ન કરવું અને ગાદીનશીન થવું. પરંતુ ભીષ્મે ટાઈ સંજોગોમાં લીધી પ્રતિજ્ઞા ફેક ન થઈ શકે તેમ દૃઢતા બતાવી એટલે એમની સમતિથી વિચિત્રવીર્યની બે રાણીઓ અંબિકા, અમાલિકા અને ત્રીજી ઉપવંશ, રખાતના દુર્ગ્ગનની દાસી એ ત્રણેય સ્ત્રીઓ નિયોગ દ્વારા સતાનવતી થાય માટે વ્યાસને આમ ત્રણ આપ્યું એમના નિયોગને પ્રતાપે નણેવને એક એક પુત્ર થયો. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર. પાટવી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવાથી રાજ્યની એ જરૂરયાતો ગણ્યાતી, એટલે બીજા રાજકુવર પાંડુનો ગાદી ઉપર

રાજ્યાભિષેક કરવામા આવ્યો હતો. પરંતુ, તે પછી એને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો એટલે પહાડી હવામા રહી તે સારવાર લેવા હિમાલય પ્રદેશમા ગયો હતો. એ મળ્લેગોમા રાજકારભાર વિદુરને સોંપાવેા જોઈતો હતો. પરંતુ એ રૌણીનો પુત્ર ન હતો, દાસીનો, ઉપવચ્ચના દરજ્જાની પત્નીનો પુત્ર હતો એટલે એ ગાદી સભાળવા જોવા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો ન હતો.

ધૃતરાષ્ટ્ર પુખ્ત હિમરનો હતો. અધ હોવાને કારણે એને ગાદી નહોતી મળી તેથી સત્તા ભોગવવાની મહેચ્છા રહી ગઈ હતી. ભીષ્મે વડીલ તરીકે પોતાની દેખરેખ નીચે એને સત્તાના સૂત્રો સોંપ્યા હતા. સત્તા મળવાને લીધે એ અદરથી હરખાયો હતો. પાંડુ રાજ રોગમાથી સાજો ન થાય અને દૂક સમયમા મૃત્યુ પામે તેમ ઝખતો હતો. જો એ નિસતાન મૃત્યુ પામે તો પોતાના દીકરાઓ ગાદી વારસ થાય આમ પિતા થતા પહેલાં એ પુત્રોને માટે ગાદી ઝખતો થયો હતો. છતાં બહારથી એણે એવો દલ કર્યો હતો કે પાંડુને ક્ષયરોગ થયો છે તેનું દુઃખ એના જોટલું બીજને નાંહિ હોય! પાંડુ જ્યારે હિમાલય જવા વિદાય થયો ત્યારે એનો વિયોગ સહ્યો જતો ન હોય તેમ એને બેટી પડીને એ છૂટે મોએ રડ્યો હતો. સત્તા સભાળતી વખતે એણે ભીષ્મ સમક્ષ એવો દેખાવ કર્યો હતો કે જાણે એમને માથે ભાર ન મૂકવા એ ફગ્ગ તરીકે ઉપાડી લે છે. પાંડુ આવતા એક ક્ષણ પછી તે કાટાળો તાજ ધારણ નહિ કરે!

જન્મ પહેલો થયો અને ગાંધારીની પ્રસૂતિ નિયત સમય કરતાં લગાઈ અને દુર્યોધન તે પછી જન્મ્યો. હજુ પાંડુ સાંજે થયો ન હતો અને નજીકના લવિષ્યમાં સાંજે થાય તેમ ન હતું એટલે ગાંધારી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો ન હતો. છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે ભુદિ દોડાવી રાખી હતી કે દુર્યોધનની ગર્ભધારણ કયાંના સમયથી ઉભર ગણવામાં આવે તો તે યુધિષ્ઠિર કરતા મોટો હશે !

પાંડુના મૃત્યુના સમાચાર હસ્તિનાપુર આવ્યા ત્યારે સૌથી મોટી પોક ધૃતરાષ્ટ્રે મૂકી હતી. લીધ્મના આશ્વાસનથી પણ એ જાનો રહેતો ન હતો. ભાઈ જેવો ભાઈ, અને તેય નાનો ભાઈ ચાલ્યો જાય અને પોતે મોટો થઈને જીવતો રહે તે શી રીતે બને ! એણે જે આઘાતનું નાટક કર્યું હતું, તે જોતાં એ ભાઈના વિયોગમાં લાંબુ નહિ જીવે તેમ જાપ ઊભી થઈ હતી. જોડે તે પહેલાં એણે રાજરમતના સોગદા તરીકે પોતાના સાળા શકુનિને મુખ્ય અધિકારી નીમીને ભાણેજના ઉઠા રક્ષવાની કાનમાં ફૂક મારી દીધી હતી.

પાંડવોને લઈને કુંતી હસ્તિનાપુર આવી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના અંતરમાં તેલ રેડાયું હતું. પરંતુ જહારથી તો તેણે એવો દેખાવ કર્યો હતો કે, એના પુત્રો કરતાંય એ એને વધુ વહાલા છે. પિતા ન હોય ત્યારે મોટા દાકા તરીકે એની ફરજ સવિશેષ થઈ પડે છે. વિદુરને બોલાવીને કુંતી અને પાંડવોની સુવિધામાં ટાઈ પ્રકારની ખામી ન આવવી જોઈએ તેની જવાબદારી સોંપી હતી. કુટુંબનાં ભાગ્ય ચડનાં છે કે પાંડુના પ્રતાપને શોભાવે તેવા એના પુત્રો પાક્યા છે તેમ એણે કુંતી અને વિદુર સમક્ષ હરખ વ્યક્ત કર્યો હતો અને ભાઈના મૃત્યુનું દુઃખ પણ રડ્યું હતું.

પરંતુ પાંડવોને પ્રથમ દિવસે જોયા તે રાત્રે ધૃતરાષ્ટ્રને જીવ આવી ન હતી. દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે પોતાના પુત્રોની કાન્તિ અને તેજસ્વિતા જોઈ-સાંભળીને એણે એમ જ માન્યું હતું કે, પાંડુના પુત્રો

એમની આગળ નિસ્તેજ લાગશે. પરંતુ સંજયે, વિદુરે, ગાંધારીએ પાંડવોનો ગૌરવર્ણ, પ્રભાવ અને બાહોશીની છાપ જણાવી તે બેતાં પહેલ પાડ્યા વિના જો એ હીરાઓ આટલા પાણીદાર હોય તો વિદ્યાના પહેલ પડતાં શું બાકી રહેશે? હવે એમને પાછા પાડવાનો એક જ ઉપાય રહે છે. દુર્યોધન અને એના ભાઈઓ વિદ્યામાં આગળ નીકળી જાય અને પાંડવો પાછળ રહે. શરીરે દેખાવડા હોય માટે કંઈ વિદ્યામાં ચડિયાતા નીકળે તેમ માની લેવાની જરૂર નથી. ગુરુને જ કૂક મારવાની કે ભલે સર્વ કુવરો સાથે ભણે અને સમાનતાનો દેખાવ થાય, પરંતુ કૌરવો કરતાં પાંડવો આગળ નીકળી ન જાય તે બેવાનું છે !

પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રના કપરા નસીબે દ્રોણ ગુરુ બેટી ગયા. બીજાં એમને રાજગુરુ તરીકે રોકી પાંડવ-કૌરવની વિદ્યાનું કાર્ય સોંપ્યું. દુર્યોધનના બળનો મુકાબલો ભીમ કરી શકતો હતો. બાણવિદ્યામાં અર્જુનની હરીફાઈ કરવાનું કોઈનું ગણ ન હતું. કુવરો સગીર હતા એટલે હજુ ગાદીનો પ્રશ્ન બેઠો થયો ન હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર જ પૂર્વવત્ શકુનિ દ્વારા સત્તા સંભાળતા હતા. પરંતુ જેમ દિવસો વીતતા હતા તેમ એ આકૃત નજીક આવી રહી હતી. વળી હસ્તિનાપુરના પુરજનોમાં પાંડવો એમના આગવા વ્યક્તિત્વને લીધે આહના મેળવી રહ્યા હતા. નાની ઉંમરમાં ધૃતરાષ્ટ્રના દબને કોઈ પામી ગયું હોય તો તે ભીમ. દુર્યોધન જેટલો એ પોતાને વહાલો છે તેમ દેખાવ કરી ભીમને ધૃતરાષ્ટ્ર ખોળામાં બેસાડતા અને એના અગ ઉપર વહાલનો હાથ ફેરવતા ત્યારે એને સાપની જીભ લપકારા કરતી હોય તેમ ડર લાગતો હતો.

કુતી સમક્ષ ભીમે તેની રાવ ખાધી હતી. કુંતીએ તેને હસી કાઢતા કહ્યું હતું - તું પાછો બહુ પારખુ ખરો ને? તારા હૈયામાં કાકા પ્રત્યે શકા છે એટલે તને એ વિના બીજું શું દેખાય ?

ભીમે તેનો રદિયો આપતાં કહ્યું હતું, 'માડી ! નાનો છું માટે અણસમજુ છું' તેમ આની હસી ના કાઢતી. તારો હાથ મારા અગ

પર : મહાભારતદર્શન

ઉપર ફેરે છે તે વહાલનો અનુભવ મને જો થતો હોય તો મોટા કાકા હાથ ફેરવે ત્યારે અગતે થું કામ તેથી જુદો ભાવ થવો જોઈએ ?

ધૃતરાષ્ટ્રની નજર બહાર ભીમની બુદ્ધિ રહી ન હતી. એણે જોયું હતું કે, અર્જુન ભલે બાણવિદ્યામાં તેજસ્વી હોય પણ મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા-આદર રાખનાર છે. યુધિષ્ઠિર તો ભગવાનનો માણસ છે. બત્રીસ લક્ષણો હોય તો બીસેથી ભીમ છે. બીસેથી બુદ્ધિ ના હોય તેમ ભલે કહેવત હોય પણ ભીમે એ કહેવત ખોટી પાડી છે. પાંચમાં યુક્તિપ્રયુક્તિ સમજી જાય તેવો ભીમ છે માટે એનો જો કાંઈ કાઢવામાં આવે તો ભાવિ સલામત થઈ જાય. એ જોજનનો શોખીન છે. સ્વાદની લોભુપતાથી એ છેતરાશે માની ઝેરના લાકડા ખવડાવી કાસળ કાઢવાનો પ્રયત્ન જોડવાયો.

બિચારી ગાધારીને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે એ કાવતરામાં પાડવોને સગા દીકરા કરતા વધુ વહાલ કરતા પતિનો હાથ હોય ! ધૃતરાષ્ટ્ર એટલા સલામત હતા કે, એમના કાળા કામની ગધ ખુદ એમની પત્નીને પણ આવે તેમ ન હતી. સાળા શકુનિને એમણે ચેતવી દીધી હતી કે, તારી બહેન ઘેલી છે. ગાધારના રાજમહેલમાં બિહારી છે પણ રાજવટમાં તું પાવગધી છે, તેનો અશ પણ એનામાં નથી. આપણે કંઈ બ્રાહ્મણ નથી કે ધર્મભીરુ થવાનું હોય. ક્ષત્રિય છીએ, રાજવંશી છીએ. ગાદી વિનાનું જીવન એ મૃત્યુતુલ્ય ગણાય. પરંતુ કુરુક્ષેત્રની પ્રતિજ્ઞાને આચ આવે તેમ હું બહારથી વતી ન શકું. મારે બહારથી ભત્રીજા ઉપર હેત બતાવવું પડે. આ બધામાં તું મારા હાથપગ છે. કૌરવો મારા જોમ પુત્રો છે તેમ તારા ભાણેજ છે ! આપણા બન્નેની ઝાખી જમણી એ આખો ! દુનિયાને દેખાડવા હું તને કે દુર્યોધનને કડવાં વેણુ કહું તો તેથી માફ ન લગાડવું. ગાંધારી સતીને આપણા કામોની ગધ ન જવા દેવી કે જેથી એ બચારા ધર્મજીવને દુઃખ થાય. હું અને તું બન્ને જણુ બાણીએ. ત્રીજા દુર્યોધનને પણ ન જણુવા દેવું કે શકુનિની બુદ્ધિ પાછળ ધૃતરાષ્ટ્ર છે !

ભીમને દુર્યોધને ઝેર ખવડાવ્યું તે જાણતાં ગાંધારીના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. પોતાના પેટે આવો અકર્મી પુત્ર પાક્યો તેથી એણે કપાળ ફેટ્યું અને પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં પારખી જતાં પતિને એણે સલાહ આપી કે એકનો એક વાઝિયામહેણાનો પુત્ર પણ ને કુપાત્ર પાકે તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એનો આ ગુનો કાઈ રીતે માફ થઈ શકે તેમ નથી.

ધૃતરાષ્ટ્રે એ પગલા જલ્દી જોટો જોટો દિલગીરીનો દેખાવ કરી લીધા પછી ગાંધારીને શાંત પાડતાં કહ્યું : ‘મેં દુર્યોધનને ઠપકો આપવામાં બાકી રાખી નથી. મેં એને ઘેરને પેટે ઘાલ્યો છે. પરંતુ એમાં નર્યો એનો દોષ નથી. ભીમ જાડિયો પણ આછો નથી. તું જાણે છે કે એને એના બાહુબળનું અભિમાન ભારે છે. એણે ડકાશ મારી હતી કે એ ઝેર પણ પચાવી જાય તેવો જઠરનો બળિયો છે. સાપ કરડે તોપણ એને ઝેર ન ચડે. આપણો દુર્યોધન પણ તું જાણે છે કે એના જેવો મમતી છે. એને થયું કે બેટો ડકાશ મારે છે તો તેને ખખર પાડીએ. અને ઝેરના લાકુ ખવડાવ્યા...’

ગાંધારી વચ્ચે બોલી બિડી : ‘પ્રભુનો પાડ માનો કે ભીમ ઝેર પચાવી શક્યો, જીવતો રહ્યો અને આપણે કપાળે કાળી ટીવી ચોટતી રહી ગઈ. ભીમ ડકાશી હોય તોપણ દુર્યોધનનો ગુનો માફ થઈ શકે તેવો નથી.’

‘ખરું, પણ છોકરમત બેટો વિચાર કરતી નથી એમ આપણે મોટાંએ સમજી એને માફ કરવો જોઈએ. મૂળાના ચોરને મૂડીનો માર, તેમ મેં એને જો બૂલી જાય તેવો ઠપકો આપ્યો છે.’

ધર્મિષ્ઠ ગાંધારી ! આખી જિંદગી પતિના આંતર-બાહ્ય જીવનના વિશેષાભાસને પામી શકી નહિ. એનું પોતાનું જીવન એક સરખું આંતર-બાહ્ય પવિત્ર હતું એટલે એને પતિની કુટિલતાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ હતો. લાક્ષાગૃહ, જીગાર, વગેરે જે કાવતરાં શકુનિએ કર્યા હતાં, તેનું પ્રેરણાસ્થાન ધૃતરાષ્ટ્ર જ હતો. એનો

સાથ ન હોત તો દુર્યોધન તે અમલમાં મૂકી શક્યો ન હોત પાડવો કૌરવો વિદ્યા લાણી રહ્યા અને દ્રોણ ગુરુની પરીક્ષામાં અર્જુન શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે સાબિત થયો, તે દુર્યોધનથી ખમાયું નહિ અને તેણે કર્ણને એના પ્રતિરુપથી તરીકે સ્થાપવા અગદેશનો રાજા જાહેર કર્યો ખરી રીતે દુર્યોધનને એવી કોઈ નવાજેશ કરવાનો અધિકાર ન હતો એ નહોતો રાજા કે નહોતો ગાદીવારસ યુવરાજ. વળી એ પગલુ ભરીને પાડવો પ્રત્યે એને ઈર્ષ્યા છે, તે ભાવ સમગ્ર પ્રજાની વચ્ચે એણે પ્રગટ કરી દીધો હતો.

આના પ્રત્યાધાતમાં પાડવો પુખ્ત થવાથી ગાદીવારસનો પ્રશ્ન જિજ્ઞાસુ કરે અને પોતાના હાથમાંથી બાજી સરકી જાય તે પહેલાં સામે ચાલીને ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવાની મહેરજા જાહેર કરી. એની ધામધૂમથી તૈયારીઓ કરવાની રાજમગા બહાર પાડી ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્રો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો તે જોતા વિદુરને વસવસો હતો કે ગાદીવારસના પ્રશ્નમાં એ ચતાણુ તો નહિ થાય? પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે સામેથી યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ તરીકે જાહેર કર્યો ત્યારે એવી શકા ભાવનાર વિદુર જવાને પણ પસ્તાવો થયો કે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજવામાં પોતે ગોથુ ખાધું છે એ પિતા તરીકે પુત્રો પ્રત્યે આસક્ત છે એનો અર્થ એવો નહિ કે એ પાડવોનો હક કુખાડે તેવો સ્વાર્થી-હવ્કો છે !

ધૃતરાષ્ટ્રે જાતે યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કર્યો હતો અને ગાદીનો વારસદાર જાહેર કર્યો હતો. એણે દેખાવ પણ કર્યો હતો કે તત્ક્ષણુ તે સત્તાના સૂત્રો સોંપી દેવા તૈયાર હતો, પરંતુ યુવરાજે તે અગાઉ રાજ્યવહીવટનો જાત અનુભવ લેવો જોઈએ અને યુધિષ્ઠિર એવો ગુણિયલ હતો કે સત્તા કાકા પાસે રાખીને એમના મરણ પર્વત એ વહીવટ કરે આવું વિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જ્યા પછી લાક્ષાગૃહમાં એ સર્વને કુતી સાથે બાળી દેવાનો ખેલ રચવામાં આવ્યો હતો પાડવો અને કુતીને એની ગધ નહોતી

આવી. પરંતુ વિદુરને મનમાં ભાર રહ્યા કરતો હતો કે આમ છ કરીને અરાસે મોકલવા પાછળ કંઈ બેદ તો નહિ હોય? પરંતુ એવી શંકા કરવી એ ધૃતરાષ્ટ્રને અન્યાય કરવા જેવું માની એ ચૂપ રહ્યા હતા. છતાં એમણે દીર્ઘદષ્ટિ તરીકે યુધિષ્ઠિર એકલાને કાને શંકા નાખી હતી. જે સાચી પડે તો એ ઊગરી જાય અને ખોટી પડે તો એમના પેટમાં જ સમાઈ જાય.

પાંડવો કુંતી સાથે લાક્ષાગૃહમાં બળી મર્યાના અકસ્માતના સમાચાર હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા ત્યારે લોકોમાં તર્કવિતર્ક ઊઠ્યા વિના રહ્યો ન હતો કે એ કાવતરું કેમ ન હોય? પરંતુ જેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને જાતીફાટ રુદ્ધ કરતાં જોયા હતા, તે એનો ખ્યાલ કરતા હતા કે કાવતરું હોય તોપણ એમા ધૃતરાષ્ટ્રનો હાથ ન જ હોય. વળી એમને એટલું લાગી આવ્યું છે કે જે કાવતરું બીજા કોઈએ કર્યું હોય અને તે સગો દીકરો દુર્યોધન કે સાજો શત્રુ હોય તોપણ એને દેહાંત દહની સજા કર્યા વિના ન મૂકે!

જુગાર રમાયો અને આખા હસ્તિનાપુરમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો ત્યારથી ચંડાળચોકડી તરીકે દુર્યોધન, દુઃશાસન, શત્રુ અને કર્ણ વિષે લોકોને શંકા રહી ન હતી. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર તો ઠેઠ એના મૃત્યુ સુધી લોકોની નજરમાં એટલો જ ભલો રહ્યો હતો. લોકોને એ પુત્ર ત્રત્યે આસક્ત છે એટલે દુર્યોધનને કુકર્મમાંથી વાળી શકતો નથી તેટલો જ દોષ વસ્યો હતો. પરંતુ એ બાળકમા તો એ એકલો જ ક્યાં નિર્બળ હતો? ભીષ્મ, પિતામહ યદ્યપે પણ ક્યાં વાળી શક્યા હતા? દ્રોણ ગુરુ હોવા છતાં કંઈ કરી શક્યા ન હતા. કર્ણ ધર્મિષ્ઠ હોવા છતાં મિત્ર તરીકે એનો પક્ષ કરતો હતો. દ્રૌપદીનું, વદ્ધાહરણ થયું ત્યારે આ સૌ નિષ્ક્રિય-લાચાર રહ્યા હતા. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને કાને એ સમાચાર પહોંચ્યા ત્યારે મહેલમાંથી સભામાં એ દોડી આવ્યો હતો. દ્રૌપદીનાં આંસુ એણે લૂછ્યાં હતાં. દુર્યોધનની પત્ની લાનુમતી જેટલી દ્રૌપદી પણ પુત્રવધૂ હતી. એની

લૂટાઈ તે જલ્લ એણે વડીલ તરીકે એની માફો માગી એટલું જ નહિ પણ એને વચન માગવાનો આગ્રહ કર્યો. એ વચનમાં દ્રૌપદીએ પોતે દાવમાં મુકાઈ હતી તેમાંથી મુક્તિ માગી. એટલાથી ધૃતરાષ્ટ્રને સંતોષ ન થયો. હોય તેમ ખીજી વચન માગવા કહ્યું. એણે પાંડવોની દાવમાંથી મુક્તિ માગી. છતાં ત્રીજા વચનનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે એણે ઇન્દ્રપ્રસ્થનું એમનું રાજ્ય માગી લીધું. આમ ભીષ્મ દ્રોણ વડીલો જે ન કરી શક્યા, તે ધૃતરાષ્ટ્રે કરીને એ કેટલો સારો છે તે જાપ બોલી કરવાની તક ઝડપી લીધી.

જ્યારે આ જુગારના મૂળમાં એ પોતે જ હતો. પાંડવોનું રાજન લડીને જીતી શકાય તેમ ન હતું. અને તે પગલું ભરવામાં પોતાની જાતને નમ્ર જાહેર કરવી પડે તેમ હતી પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા પછી ચક્રવર્તી તરીકે રાજ્ય કરે તેમાં તેઓવધ લાગતો હતો. જુગારમાં કપટથી જ એમને હરાવી શકાય તેમ હતું. આ બુદ્ધિ શકુનિની હતી તેમ દુર્યોધન માનતો હતો. પરંતુ એમાં ધૃતરાષ્ટ્રનો સાથ હતો એનાથી એ અજાણ્ય હતો. આથી ધૃતરાષ્ટ્ર જુગારનું આમત્રણ પાંડવોને નહિ આપે તેવી દુર્યોધનને ખીક હતી. મામાએ કહ્યું કે તારે આડાઈ કરવી એટલે તે નમતું મૂકશે દુર્યોધનના દુરાગ્રહે પછી ધૃતરાષ્ટ્ર દરેક વખત હા પાડતા એમાં દલનું નાટક જ હતું સોફા એને માફ કરે કે એ પુત્ર પ્રત્યે આસક્ત હતો એટલે નમ્રજાઈને વશ થતો. એ પોતે અધર્મી હતો તે સત્ય જગ તથા છુપાવી શક્યો તે ધૃતરાષ્ટ્રના દબી જીવનની પરાકાષ્ઠા હતી ।

દુર્યોધનરૂપી અધર્મના વૃક્ષનું મૂળ ધૃતરાષ્ટ્ર

-૨

ધૃતરાષ્ટ્રને હૃદયપૂર્વકનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોત અને દુર્યોધનને શકુનિનું કપટલયુ ઘૂત સાલ્યું હોત તો બીજી વખત પાડવોને ઘૂત રમવાનું આમત્રણ અપાયું ન હોત. દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણનો કરુણ કાડ બની ગયા પછી બીજી વખત એનું એ હલકું કર્મ આચરવા દુર્યોધન તૈયાર થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર એને રોકતો નથી એ જ મતાવી આપે છે કે દ્રૌપદીને ઉપરાઉપરી વચનો માગવાનો આગ્રહ કરીને પાડવોને પહેલા વખતની ઘૂતની શરતોમાથી મુક્ત કર્યા તે પશ્ચાત્તાપ ન હતો, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રની વાવાઝોડામા નમી જઈને બચી જવાની યુક્તિ હતી.

ભીષ્મ દ્રોણ જેવા વડીલો લાચાર બન્યા અને દ્રૌપદીની લૂટાતી લાજ બચાવી શકનાર દૃશ્ય શક્તિ મોજૂદ ન હતી, છતાં દુઃશાસન હાર્યો અને દ્રૌપદીને નવજી ન કરી શકાઈ ત્યારે અદૃશ્ય દૈવી શક્તિનો એમા હાથ છે તેમ સૌને વસી ગયું. દ્રૌપદીમા દૈવી શક્તિએ વાસ કર્યો હતો એટલે એ શાપ દે તો પોતાના કુટુંબનું સત્યાનાશ બન્ય તેવા લયને વશ થઈ ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વાર્થનો માર્યો દોડી આવ્યો હતો. દ્રૌપદીને પાસે બેસાડી એણે જે સહાનુભૂતિ બતાવી હતી અને વચનો માગવાનો અત્યાગ્રહ કર્યો હતો, તે એના શાપમાથી, અવકૃપામાથી ઊગરી જવાની કેવળ સ્વાર્થી મનોવૃત્તિ હતી. જે એવું ન હોત અને એને પશ્ચાત્તાપ થયો હોત તો બીજી વખત તે એ માર્ગે ન જાત.

વિદુરે અને ગાધારીએ એને દુર્યોધનના પગલાથી કુટુંબનાશ

થશે તેવી ચેતવણીઓ આપવામા ખાકી રાખી ન હતી કુળનો નાશ થતો રોકવા પુત્રનો ત્યાગ કરતા અચકાવું ન જોઈએ. ગ મનો નાશ થતો બચાવવા કુટુંબનો ત્યાગ કરતા પાછા પડવું ન જોઈએ. દેશના હિત ખાતર, મતલબ કે સત્યને ખાતર પૃથ્વી તજવી પડે તો જાન આપતા પાછું પગલું ન કરવું જોઈએ આ પ્રકારની ઉચ્ચ ભાવના વ્યક્ત કરીને વિદુરે પાડવો વનવાસ જવા તૈયાર થયા ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને ચેતવણી આપી હતી - દુર્યોધને જે ઝેરી વૃક્ષ રાખ્યું છે તેના ફળ ચૌદ વર્ષ પૂરા થશે ત્યારે ચાખવા પડશે એમાથી જીગરવાનો એક માર્ગ દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવો તે છે એ જ ગીતે ગાધારીએ છેલ્લે છેલ્લે કૃષ્ણવિષ્ટિનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા આવ્યા ત્યારે કહ્યું હતું કે દુર્યોધન દુષ્ટ છે એ તમે જાણો છો, જુઓ છો, છતાં રોકતા નથી, ખત્રે ટેકા આપો છો હું પહેલેથી કહેતી આવી છું કે એનો ત્યાગ કર્યા વિના કુટુંબને નાશમાથી હિંગારી શકાશે નહિ. પરંતુ એ બધી ચેતવણી એના બહેરા કાને અથડાઈ હતી.

એ દરેક વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે દૈવને શરણે જઈને સાચી સલાહને અવગણી હતી-‘દૈવને કુળનો નાશ કરવો હશે તો દુર્યોધનને જ ગલમાં કાઢી મૂકાશું તોપણ નાશ થયા વિના નહિ રહે!’ એટલું જ નહિ પણ વિદુરના સત્ય વચન કોઈ વખત સ્વાર્થને લીધે અતિ કડવા થઈ પડતા ત્યારે એમને આક્ષેપ પણ કરતા કે મારા પુત્રો રાજગાદી ભોગવે તે સુખ તમારાથી ખમાતું નથી માટે ઈર્ષાને લીધે દુર્યોધનનો તમને દોષ દેખાયા કરે છે! પાડવો વનવાસમા ગયા તે પ્રસંગે વિદુરે જે અમંગલ ભાવિની ચેતવણી ઉચ્ચારી તેથી એટલું બધું મીઠું લાગ્યું કે એમને કૌરવોના દુસ્મન ગણીને હસ્તિનાપુરમાથી કાઢી મૂક્યા. વિદુરને એની પડી ન હતી એટલે એ આગાને માથે ચડારી વનમા ચાલ્યા ગયા. પાડવોએ તેમને આવકાર્યા અને હસ્તિનાપુરમા એના ઘેરા પ્રત્યાઘાત પડ્યા તેથી જાણે ખરેખર પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તેવો દલ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રે ભૂલનો એકરાર કરીને એમને પાછા બોલાવી

લીધા હતા.

આમ વિદુર અને ગાંધારીની ચેતવણી વખતે દૈવને શરણે જનાર અને કુટુંબનાશ નિર્માયો હશે તો કોઈ મિથ્યા નહિ કરી શકે તેમ આશ્વાસન લેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર દ્રૌપદી શાપ દે એ બીકે હાંફળાફાંફળા થઈને સભામાં દોડી આવે છે અને તે ટાળવા પાંડવોને વતની શરતોમાંથી મુક્ત કરે છે. મતલબ કે દૈવનો આશરો એ પોતાના કર્મ-માંથી છટકવાની ધૃતરાષ્ટ્રની કેવળ આત્મવચ્ચના છે. એ અધર્મમાંથી બહાર નીકળવા તૈયાર નથી. અને એ કર્મથી કુટુંબનો નાશ થવાનો હોય તો એના અપજશમાંથી બિગરી જવું છે. એથી દૈવે નિમ્નુ હશે તેમ થયા વિના રહેવાનું નથી તેમ દૈવવાદનું શરણુ લઈ દુર્યોધનનો બચાવ કરે છે. પરંતુ સર્વનાશનો ભય બિભો થાય છે ત્યારે દૈવ ઉપર ન છોડી દેતાં દ્રૌપદીને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કરે છે !

ધૃતરાષ્ટ્રને અધર્મને લીધે ક્યારેક અંતર ડખવા લાગે છે ત્યારે વિદુરને તેડાવી મગાવે છે. જાણે પોતે ધર્મના જિજ્ઞાસુ અને ભાવનાવાળા હોય તેમ એમની સાથે એ શાસ્ત્રની ચર્ચા કરે છે. વિદુરની ધર્મની વાતો નમ્ર બનીને શાંતિથી સાંભળે તો છે અને સત્સંગને લીધે રુમશાનવૈરાગ્યને વશ થઈ એવી વાણી ઉચ્ચારે છે કે જાણે ધૃતરાષ્ટ્રનો હૃદયપલટો થઈ ગયો. પરંતુ એ કેવળ અંતરને શાંત કરવાનું મારણુ નીવડતું અને તે ડખ શમી જતાં પૂર્વવત્ કર્મ ચાલુ રહેતું હતું. ધર્મનાં ક્રિયાકાંડ કરવા, કથા-કીર્તનમાં સમય ગાળવો અને તેનાથી ધર્મ આચર્યાનો સંતોષ લેવો અને જીવનમાં વર્તન સ્વાર્થનું, અધર્મનું કર્યા કરવું. એ સ્થિતિ ધૃતરાષ્ટ્રના જીવનમાં જોવા મળે છે.

કુટુંબનો સત્યાનાશ આવીને બિભો રહ્યો અને કૃષ્ણ છેલ્લા પ્રયત્ન તરીકે વિષ્ટિકાર થઈને આવ્યા, ગાંધારીએ એ તક ઝડપી લેવા વિનંતી કરી, છતાં અંધ બનેલા ધૃતરાષ્ટ્રને વિપરીત જ દેખાયું—એ પાંડવોને જીતવાની થોડીધણી પણ આશા દેખાતી

હોતો તો કેવળ પાંચ ગામ લઈને સમાધાન કરવા શું કામ તૈયાર થાય ? કૃષ્ણ મહા મુત્સદ્દી છે, જે એમને વિજયની આશા હોય તો આટલું નમતું જોખવા કદી તૈયાર ન થાય. પાંડવોનો એ હિતેચ્છુ છે અને કૌરવોનો હિતશત્રુ છે, એ જોતા જે એને દુર્યોધનની હારની ખાતરી હોય તો એ તક જતી ન કરે. પાંડવો હારવાના છે તેની કૃષ્ણને ખબર છે અને એ માટે જ ડોઈ હિસાબે એ લડ્યા વિના સમાધાનથી જે મળે તે મેળવવા છતનો - શક્તિનો ડોળ કરે છે !

મિત્રારો ધૃતરાષ્ટ્ર ! સ્વાર્થમાં એવો અધ જન્યો છે કે વિનાશ સામે આવીને ઊભો છે છતાં એને દેખાતો નથી ! અરે ! દોરડી બજે પણ વળ ન જાય તેમ સાચેસાચ મહાભારત ખેલાતાં કૌરવકુળનો નાશ થયો તોપણ ધૃતરાષ્ટ્રનાં ચક્ષુ ખૂલતાં નથી. એને પોતાનો અધર્મ દેખાતો નથી, પરંતુ પાંડવોએ પોતાના દીકરાને અધર્મથી માર્યો તે દોષ દેખાય છે. પાંડવોને એ શાપ આપવાની હદે જાય છે. પરંતુ સતી શાપ દે નહિ અને શંખણીનો શાપ લાગે નહિ, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રની વાણી મિથ્યા જવા નિર્માઈ હોવા છતાં એ એના પોકળ જીવનને વશ થઈને મિથ્યા વાણી વઘામાથી ઊગરી શકતો નથી.

છતાં એમાંથી બોધપાઠ લેવાને જદ્દે આખી જિંદગી દંભનું શરણું લીધું છે, તેનો સહારો લે છે. ગઈ ગુજરી બૂલી જઈને પાંડવોના શુભેચ્છક વડીલ તરીકેનો ઢોંગ કરીને એ એમને ભેટવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલેથી ભીમ આંખના ઢણાની માફક ખૂંચતો હતો. એ જત્રીસ લક્ષણો પાંડવોમાં એવો હતો કે કપટની બાજુ પટકી પાડે તેમ હતો. એ ભીમે જ દુર્યોધનનો અંત આવ્યો હતો. આથી પાંડવોને ભેટવાની યુક્તિ દ્વારા ભીમને બીંસમાં સઈને મારી નાખી વેર લેવા ધૃતરાષ્ટ્ર ઝંખતો હતો. શ્રીકૃષ્ણના શ્યામ જડાર એ મનોવૃત્તિ ન હતી, એટલે ભીમને જદ્દે પાપાણની બીમની મૂર્તિનો એરો કરાવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર વેરનાં ઝંડુમાં એવો અધ

હતો કે એ જડ મૂર્તિને ભેટ છે કે સજીવ લીમને એટલો ભેદ પણ કળા શક્યો નહિ અને એવી લીસ દીધી કે મૂર્તિના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા !

આ પ્રસંગમાં આજના શુદ્ધિજીવીને વાસ્તવિકતા ન લાગે તેમ અને. પરંતુ એ અવાસ્તવિકતામાં રહેલી વાસ્તવિકતા જોવા પ્રયત્ન કરશે તો એમાં રહેલું ગહસ્ય મહત્ત્વનું લાગશે. જે મૂળે આખી જિંદગી બોયમાથી કાઢેલા રસ ચૂસ્યો હોય છે તેને માટે મીઠાશ ચૂસવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એ કારણે ધૃતરાષ્ટ્રે જે દૈવવાદનું શરણ લઈને દુર્યોધનના અધર્મને પોષ્યો હતો, તે પરિણામ આવી ત્યારે દૈવને મિથ્યા કરી લીમને વિનાશ કરવાની લાલસા રોકી શક્યો નહિ. લીમના બળને પણ મહાત કરી શકે તેવું ધૃતરાષ્ટ્રમા વૃદ્ધ હંમરે બળ હતું. તે જો શુભ માર્ગે વળ્યું હોત તો કુળની વાડીને કેવી લીલીછમ બનાવી શકાઈ હોત ?

ધૃતરાષ્ટ્ર એના દલથી આખી દુનિયાને છેતરી શક્યો એટલું જ નહિ પણ એની નજીકમા રહેતી સતી ગાધારીનેય એની ગધ આવવા ન દીધી. આમ દલનો પાઠ લજવવામાં એ જીત્યો. દુનિયાની નજરે દુર્યોધન અધર્મી દેખાયો અને એ સારો પણ લાચાર દેખાયો. પરંતુ માણસ દુનિયાને છેતરી શકે છે, એની જાતને છેતરી શકતો નથી. એ પોતે જીજ્ઞાસુ હોય છે કે એ કેવો છે. વળી ટાઈ અતરાત્માને અવગણીને એવો જડ બની ગયો હોય કે એ પોતાને પણ ભૂલી જાય તોપણ દરેક ધર્મે જે કર્મનો મહિમા ગાયો છે તે કર્મ ટાઈને છોડતાં નથી.

ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનરૂપી અધર્મના વૃક્ષનું મૂળ કહેવામા આવ્યું છે. વૃક્ષનો નાશ થાય છે છતાં મૂળ જમીનમા દટાયેલું હયાતી ધરાવતું હોય છે. એ ફરી ફૂટી શકતું નથી તેમ જમીનમાથી રસ ચૂસવાની શક્તિ તરત લુપ્ત થતી નથી એટલે એનું મોત ધીમે ધીમે-રિબાઈને, થાય છે. કૌરવોનો નાશ થયો તે જોવા ધૃતરાષ્ટ્ર જીવતો રહ્યો. આમ

તો ગાધારી પણ જીવતી રહી હતી, પરંતુ એને પોતાના સ્વર્કર્મેના સહારો હતો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અધર્મને લીધે નિરાધાર હતો. ગાધારીનો જીવનરસ ધર્મ હતો એટલે કુળનો નાશ થવા છતાં ધર્મ એને છોડી ગયો ન હતો. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રનો જીવનરસ સ્વાર્થ હતો અને કુળનો નાશ થતાં એ સ્વાર્થનું અવલંબન ચાલ્યું ગયું હતું અને પશ્ચાત્તાપ એને પીડી રહ્યો હતો. જગલમા અગ્નિ પ્રગટ્યો અને તેમાં એ બળી મર્યો તેમ એનો અંત આવે છે. આ અગ્નિ એના કર્મમાથા પ્રગટેલો હતો, બહારનો અગ્નિ ન હતો. સ્વાર્થનો, દલનો કેવો કરુણ અંત આવે છે તે ધૃતરાષ્ટ્રનું જીવન કહી જાય છે.

સમાજને કાણુ વધુ હાનિ પહોંચાડે છે? દુર્યોધનો કે ધૃતરાષ્ટ્રો? દાના કર્મ વધુ અધર્મી છે? દુર્યોધન અધર્મી હોવા છતાં એના પક્ષે મોટો ગુણ છે કે એ ધર્મનો ડોળ કરતો નથી. એ અધર્મનો માર્ગ લે છે અને તેનો બચાવ કરતો નથી એમાં નફરતા જરૂર છે પરંતુ સમાજ એને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી શકે છે અને તેનાથી એટીને ચાલી શકે છે વળી એવી પ્રજા સમાજમાં પાકતી હોય તો એની જવાબદારી દલી ધૃતરાષ્ટ્ર જેવું જીવન ગાળતા વડીલોની છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમના તરફથી એમને ટેકા મળે છે. દુર્યોધન ગમે તેટલો અધર્મી હોય તોપણ મૃત્યુ નજીક આવ્યું છતાં એની પસંદગી ઉપર નિર્ણય છોડવામાં આવ્યો. ત્યારે સહેલ નકુળ ઉપર પસંદગી ન ઉતારતાં એણે એના સમકક્ષ ભીમ સાથે ગદાયુદ્ધ ખેલવાનું સ્વીકાર્યું. પાડવોએ ભીષ્મને, દ્રોણને અને કર્ણને યુદ્ધના નિયમોનો ભંગ કરીને હણ્યા હતા એટલે પોતાને એકલાને નિઃસહાય જોતાં એ કાંઈ નિયમ નહીં પાળે માની એ સરોવરમાં જઈને છુપાઈ ગયો હતો. પરંતુ પાડવોએ એને ખાતરી આપી અને તેને શસ્ત્રો આપવાની તૈયારી બતાવી ત્યારે એણે પણ એવું ખમીર બતાવ્યું અને ભીમ સાથે ગદાયુદ્ધ પસંદ કર્યું. ભીમને માટે ધર્મયુદ્ધ એને હગવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો ત્યારે છેવટે એણે નિયમભંગનો માર્ગ લીધો.

અને જાંઘ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધન દેટલા બળવાન હતા તે જોતાં એમની આ શક્તિ ધર્મમાર્ગે વળી હોત તો કુદેગ પાયમાલ ન થાત. પરંતુ પાંડવકૌરવોનો મુમેળ થતાં તેજસ્વી ખંનત.

જે અધર્મી છે અને પોતે એનો સ્વીકાર કરે છે, તેવા દુર્યોધનો સારી સોજત મળે તો સુધરે તેવી તક રહેલી છે. દુર્યોધન ન સુધર્યો હોય તો તેનું કારણ ધૃતરાષ્ટ્રનું અધર્મનું પોષણ અને શકુનિ, દુઃશાસન અને કર્ણની સોજત. જો એ સોજતીઓએ એને સન્માર્ગે વાળવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એ અધર્મમાંથી બિગરી શક્યો હોત. વિદુર, ભીષ્મ, ગાંધારીએ એ પ્રયત્ન કર્યા છે પણ સોજતીઓએ એમાં ટેકા પુરાવ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ એથી સામે છેડે ખેંચવાનો માર્ગ મહણ કર્યો છે. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર જેવાઓને અધર્મમાંથી બહાર નીકળવું શક્ય હોતું નથી. કારણ કે એ પોતાની જાતને પણ હેતરે છે. આ દંભી માણસો પાયમાલ ન થાય અને સર્વનાશ ન વહોરે ત્યાં સુધી જાગતા નથી. અને હેવટ એ જાગે છે ત્યારે ઘણું મોકું થઈ ગયું હોય છે. પાંડવો સજ્જન છે અને તે એવા દેખાય છે. દુર્યોધન દુર્જન છે અને તેવો એ વર્તાય છે. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્જન હોવા છતાં એ સજ્જન દેખાવાનો ઠેક સુધી વેશ ભજવે છે. આ અર્થમાં તે અંધ છે. દુનિયાની આખમાં એ ધૂળ નાખવા જાય છે અને તેમાં સફળ પણ થાય છે. પરંતુ અંતે એની આંખમાં જ ધૂળ પડે છે. એ ઠેક સુધી પોતાનું પરમ હિત-ક્રોધ ન જોઈ શક્યો અને વિદુર-ગાંધારી જેવાઓએ તેની આંખ ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનાં પડળ ન ખૂલ્યાં તે ન જ ખૂલ્યાં. ધૃતરાષ્ટ્રની જેમ જે ત્રેયથી અંજાઈ ક્રોધ જોઈ શકતા નથી તે સૌ સાચા અર્થમાં અંધ છે.

અર્જુન-આદર્શ ને વાસ્તવિકતાનો સુયોગ

આદર્શ અને વાસ્તવિકતાનો સુયોગ અર્જુનના જીવનમાં સધાયેલો છે. યુધિષ્ઠિર આદર્શ જીવનના પ્રતિનિધિ છે, તો ભીમ વાસ્તવિક જીવનનો પ્રતિનિધિ છે. એ જનેનો સમન્વય અર્જુનમાં જોવા મળે છે. ગીતાએ મધ્યમમાર્ગ પ્રબોધ્યો છે : ‘ નહીં અત્યંત આહારે, ન તો ઠેવળ લાંબણે, યોગ્ય વિહાર-આહાર, યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કર્મમાં.’ અર્જુનનું જીવન આ અર્થમાં મધ્યમમાર્ગી છે. પાંચ બધુઓમાં એ વચ્ચે છે, તે રીતે પણ એ પાંડવોમાં મધ્યમ છે. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં એને વરમાળા પહેરાવે છે, તે જ રીતે જ જીવનમાં વિજયની વરમાળા પહેરવા માગે છે તેણે અર્જુન જેવું જીવન જીવવું જોઈએ.

દ્રોણ શુરુ પાંડવ-કૌરવની વિદ્યાર્થી તરીકે પરીક્ષા લે છે તેમાં અર્જુનને વિજેતા રજૂ કર્યો છે, તે એના જીવનનું ઘોતક છે. ઝાડ ઉપર કૃત્રિમ પાંખી મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેની આખ વીધવાની હતી. આ કમોટી જાહેર કાર્ય પછી દ્રોણે તે માટે વારાફરતી કૌરવો અને પાંડવોને બિલા કરવા માંડ્યા. દરેકને બાણ છોડવાની આજ્ઞા આપતાં પહેલાં દ્રોણ શુરુ સવાલો પૂછતા હતા. રાજકુમારોની એ પરીક્ષા હતી એટલે તે જોવા ભીષ્મ જેવા વડીલોથી માંડી સામાન્યમાં સામાન્ય હસ્તિનાપુરના નાગરિકો લીમટયા હતા. પ્રેક્ષકોથી ભેદાન ચિકાર થરાયું હતું. દ્રોણ દરેકને પૂછતા - આ સખા દેખાય છે ? વૃક્ષ દેખાય છે ? એના ઉપર મોંઘું પક્ષી દેખાય છે ? અને દરેક ઉકારમાં

જવાબ આપતા હતા એટલે બાણ છોડવાની રજા આપ્યા વિના નપાસ કરીને ગુરુ બેસી જવા કહેતા હતા. આમ બધા નપાસ થયા પછી છેલ્લે અર્જુનને ગુરુએ ઊભો કર્યો અને તેને પણ એ જ સવાલો પૂછ્યા હતા. એણે એ દરેકનો નકારમા જવાબ આપ્યો એટલે દ્રોણે એને સામુ પૂછ્યું : 'જો તને એ કંઈ ન દેખાતું હોય તો તું શું જુએ છે?' અર્જુને કહ્યું : 'કેવળ પક્ષીની આખ.' દ્રોણે બાણ છોડવાની આજ્ઞા કરી અને લક્ષ વીધાયું.

અર્જુનના જીવનનું આ રહસ્ય એ જીવનવીરનું રહસ્ય. જે જીવનમાં વિજયી થવા માગે છે તેને માટે એ મંત્ર છે. અર્જુનમાં વિશિષ્ટ શક્તિ હતી માટે તે વીર થયો એમ જો તારણ કાઢવામાં આવે તો એ એકાગ્રી ગણ્યારો. દરેક માણસમાં કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટ શક્તિ હોય છે. પરંતુ એ વિશિષ્ટ શક્તિ ઉપર જીવન કેન્દ્રિત કરવામાં ન આવે તો એ પૂર્ણ રૂપે પ્રગટતી નથી. કવિઓ વિષે એક ઉક્તિ છે કે તે જન્મે છે, મની શક્તા નથી. ગુરુદેવ ટાગોર આધુનિક યુગની આપણી વચ્ચે જીવી ગયેલી મહાન પ્રતિભા છે. એમને આ અગે પૂછવામાં આવ્યું કે ટાગોર જન્મે છે કે બને છે? એમણે જાત અનુભવને જણાવતાં કહ્યું : 'એક ટોકા જન્મદત્ત શક્તિ અને ૯૯ ટકા પુરુષાર્થ. મતલબ કે હીરો ખાણમાં પાકતો હોય તોપણ પહેલ પાડીને એનું તેજ પ્રગટાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ પથ્થર જેવો પથ્થર છે.

અર્જુનમાં એક ટોકા જન્મદત્ત શક્તિ હોવા છતાં એ પૂર્ણ રૂપે પ્રગટી હોય તો એ એના પરાક્રમે. એ શક્તિ પ્રકટાવવાનો ઉત્તમ માર્ગ અર્જુન દ્વારા બ્યાસે બતાવ્યો છે. નદીના જળપ્રવાહમાં કેટલીય મેગાવોટ વીજળીની શક્તિ પડી છે, પરંતુ એને અધ બાધીને સંયોજિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ વીજળી પ્રાપ્ત થતી નથી અને જળશક્તિ નાહક વેંડફાઈ જાય છે. મનુષ્ય જીવનને પણ એ જ રીતે સંયોજિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એની શક્તિ ખીલતી

નથી. એકલક્ષપણું, એકાગ્રતા એ અર્જુનની પ્રતિભાના પ્રગટીકરણનો સ્રોત છે.

દ્રૌપદી સ્વયંવરના મત્સ્યવેધમાં એ બીજી વખત જોવા મળે છે. દ્રૌણની પરીક્ષામાં ઝાડ ઉપર પક્ષી સ્થિર હતું. સ્વયંવરનું મત્સ્ય એની ધરી ઉપર ફરતું છે. એ ફરતા મત્સ્યની આંખ વીંધવી એમાં એકાગ્રતા ઉપરાંત ગતિની ગણતરી જોઈએ. જો એ સહેજ ખોટી પડે તો મત્સ્ય વીંધાય, પણ આંખને બદલે એનું ધુન્ધ આવી જાય. આમ મત્સ્યવેધ કરીને અર્જુન પહેલા વખત કરતાં વધુ જોતી કરોટીમાં ઉત્તીર્ણ થાય છે. આ હરીદ્વાર્ધ-કેવળ એના ભાઈઓ-પાંડવ-કૌરવો પૂરતી મર્યાદિત ન હતી, પરંતુ સ્વયંવરમાં જુદા જુદા દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા. મતલબ કે પહેલી પરીક્ષા એની શાળાની હતી અને તેમાં એ પહેલો આવ્યો હતો અને બીજી પરીક્ષા યુનિર્વસિટીની હતી અને તેમાંય એણે પ્રથમ નંબર જાળવી રાખ્યો હતો.

આ પ્રકારની એકાગ્રતા એ જ જીવનચરિત્રની લાયકાત નથી. આ જ લાયકાત કર્ણમાં પણ હતી. એને દાસપુત્ર કહીને દ્રૌપદીએ મત્સ્યવેધ કરવાને ગેરલાયક ન ઠેરવ્યો હોત તો એ પણ લક્ષ સાધી શકત. પરશુરામ પાસે, એ ગુપ્ત વેશે વિદ્યા શીખવા ગયો ત્યારે એ જો સાચા સ્વરૂપે પકડાઈ જાય તો કેવો શાપ પામે તેથી એ અજાણ્ય ન હતો. છતાં એ એકલક્ષીપણાના ગુણને લીધે એ સાહસ કરતાં પાછો પડ્યો ન હતો. ઇન્ને એને પરશુરામ પાસે છતો કરી દેવા બ્રમરનું રૂપ લઈને જાંઘ કોચવા માંડી છતાં એણે એ વેદનાની પરવા કરી ન હતી. પરંતુ કર્ણની આ બધી શક્તિ આડે માર્ગે વહી હતી. અર્જુનને હરાવવો, પાંડવો પ્રત્યેના દ્વેષને પોષવો, એ જ એની શક્તિનું ધ્યેય બની ગયું હતું, આ શક્તિ ઉપકારક નથી. વ્યક્તિને માટે અને સમાજને માટે અર્જુનની શક્તિ અંગત, સ્વાર્થી કરતાં, બ્રાતૃભાવ અને સમાજહિતમાં જોડાઈ છે તે એની

વિશિષ્ટતા છે.

દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધ કરતા એ અણુધાર્યો ભાગ્ય વર્ધનો વીર બની ગયો. સમાજ એવું માનતો હતો કે પાંડવો લાક્ષા-ગૃહમાં બળીને મૃત્યુ પામ્યા છે. બ્રાહ્મણોને મત્સ્યવેધ કરવાની રજા આપવામાં આવી ત્યારે એ તે વિભાગમાંથી બંભો થયો હતો. પ્રથમ સૌએ એમ જ માન્યું હતું કે એ કોઈ ગરીબ પણ ધનુર્ધર બ્રાહ્મણ છે. આપણી નજર સમક્ષ તાજેતરમાં રીતા ફરિયા વિશ્વસુદ્ધરી બની જતા એવું મગજ કેવું ફરી ગયું? જે અમેરિકન લશ્કરે વિયેટ-નામમાં નિર્દોષ નાગરિકો અને કુમળા બાળકોનો લાખોની સંખ્યામાં બોમ્બમારો કરીને પ્રાણ લઈ છે, તે સૈનિકોના મનોરંજન માટે ભારત સરકારની સલાહને અવગણી એ જઈ આવી કારણ કે એણે સ્વપ્ને નહિ કલ્પેની જગત જોવાની તક એને મળી અને પૈસાની વૃદ્ધિ થઈ. પરિણામે, એણે એનો દાકતરી અભ્યાસ ઘડીલર મુલતવી રાખ્યો. કાયમનો મુલતવી રહે તોપણ નવાઈ નહિ.

અર્જુન પણ મત્સ્યવેધ કરતા ભારતનો વીર બની ગયો, પરંતુ એવું એને અભિમાન જન્મ્યું ન હતું અને એ કારણે દ્રૌપદીનો એકમાત્ર પતિ છે તેવી આસક્તિ જન્મી ન હતી. જો એવું મગજ ફાટી ગયું હોત તો કુતી માતાએ દ્રૌપદીને પાંચેય ભાઈઓની સંયુક્ત પત્ની બનાવવાની સલાહ આપી તે એણે માન્ય રાખી ન હોત. એણે તેનો વિરોધ કર્યો હોત તો એની પાસે બચાવ કરવીના પૂરેપૂરા કારણો હતા. સંયુક્ત પત્નીનો રિવાજ એ જે સમાજનો હતો તેમાં પ્રચલિત ન હતો. વળી તેણે સ્વપરાક્રમ દ્રૌપદી પ્રાપ્ત કરી હતી એટલે હિમાલયના રિવાજ પ્રમાણે બીજા ભાઈઓ દાવો પણ કરી શકે નહિ. છતાં કુતીએ એ દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે સહેજ પણ આનાકાની કે રજ કર્યા વિના એણે તે સ્વીકારી લીધી હતી.

કુતીએ આ વિચિત્ર દરખાસ્ત કેમ કરી હશે તેનાં રહસ્યનું કેવળ એનુમાન જ કરવું રહ્યું પાંડવોમાં જે શુણ્ણો હતા તે જોના

દ્રૌપદી અર્જુનની એકલાની પત્ની બને તેથી એના તરફ ખીજાઓને ઈર્ષ્યા જન્મે અને સખ ખડિત થાય, તેવી ઝાંઝાં ખીક હોવાનો સભવ નથી. પરંતુ માદ્રીના સૌંદર્યમા લઢુ થઈને પાડુએ પ્રાણ ખોયા હતા તે કરુણ અનુભવ લક્ષમા લઈ અર્જુન દ્રૌપદીમા આસક્ત થઈ એનું પરાક્રમ અને એકાગ્રતા ગુમાવી ન બેસે, તે ગણતરીએ દ્રૌપદીને સંયુક્ત પત્ની તરીકે સ્થાપવાની ઇચ્છા જણાવી હોય તો નવાઈ નહિ. પાડવો જે પહાડી પ્રદેશમા ઊછર્યા હતા, તે સમાજના રિવાજને લીધે કુતીને એમા કઈ અનુગતું, અધર્મીં લાગ્યું ન હતું. અર્જુનમા પોતાની ધનુર્વિદ્યાનું અભિમાન જાગ્યું ન હતું, એકાગ્રી સ્વાર્થ કે આસક્તિને એ વશ થયો ન હતો. આથી કુતીની ઇચ્છા માથે ચડાવતા એનો આનંદ ક્ષીણ થયો ન હતો.

અર્જુનનું એકલક્ષીપણું એ સ્વર્ગમા જાય છે ત્યારે વધુ એક વખત જોવા મળે છે. સ્વર્ગમા ઇન્દ્ર પાસે એ વધુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગયો હોય છે એના પ્રતાપને લીધે ઇન્દ્રને થાય છે કે એ સ્વર્ગમા જ રોકાઈ જાય તો ઉત્તમ. એને સ્વર્ગના સુખના પ્રસોલન આપવામા આવે છે પરંતુ એ કાઈ રીતે જિતાતો નથી ત્યારે ઇન્દ્ર છેલ્લું અપ્સરાનું હથિયાર-પ્રસોલન ઉગામે છે. સાઠ હજાર વર્ષનું વિશ્વામિત્રનું તપ મેનકા ભગ કરાવી શકી હતી અર્જુનને વશ કરવા ઇન્દ્ર ઉર્વશીને મોકલે છે. ઉર્વશી એવી મેનમૂન સૌંદર્ય-મૂર્તિ અને નર્તિકા હતી કે એના કામણથી લવલલા તપસ્વીઓના હર વીધાઈ જતા પરંતુ અર્જુન નિર્લેપ રહ્યો એટલે નમ્ર બની એણે કામાસક્ત કરવા છેલ્લો પાસો નાખ્યો ત્યારે ‘માતાજી’ કહીને એને મુખ ખીજી દિશામા ફેરવી લીધું. ઉર્વશીની હાર થઈ, પરંતુ તેને ઝિદ્દાદિલીથી ન સ્વીકારતા એણે શાપ દીધો-મહેણું માર્યું : ‘તું પુરુષ નથી, નપુંસક છે !’

અર્જુન રામની માફક એકપત્નીવૃત્તિધારી ન હતો. સુભદ્રાનું એણે હરણ કર્યું હતું. ઉલુપી અને ચિત્રાગદા અનાર્થ કુવરીઓને

એ પરણ્યો હતો. તે બંને એમના માતૃમૂલક સમાજના રિવાજ પ્રમાણે અર્જુન સાથે પતિગૃહે ગઈ ન હતી, પરંતુ માતૃગૃહે રહી હતી આમ તેણે સંસારમુખનો ત્યાગ કર્યો ન હતો, કે બહુપત્ની ન કરી શકાય તેવો કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ અગિકાર કર્યો ન હતો. છતાં એ બધા સુખ ધર્મમાર્ગે રહીને, એના જીવનમળને અવરોધક ન નીવડે તે રીતે ભોગવ્યા હતા. પરંતુ એવું કોઈ સુખ જીવનપથનું અવરોધક બનીને એને લલચાવી શકે તેમ ન હતું ઉર્વશીના પ્રસોભનને એ વશ ન થયો, તે એનું જીવનધ્યેય ન ચૂકવાનું અચળ બળ બતાવે છે

આજે આપણા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકા વધુ અભ્યાસ માટે જાય છે પરંતુ એ વધુ અભ્યાસ પાછળ એમનો હેતુ કોઈ ઉચ્ચ ધ્યેયનો નહિ પણ અગત સુખનો હોય છે એટલે ઉર્વશી જેવી એ ભૂમિની સગવડો, સુખો અને કમાગી એમને ચળાવે છે અને ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરે છે ભારત ન આવવા માટે એમને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી, પરંતુ માતૃભૂમિને એ ગુનેગાર ગણે છે-ભારત પછાત છે, મદો છે અમેરિકા જેવી તક નથી, કદરહીન છે, તગીનો-હાડમારીનો પાર નથી પછી અહીં આવીને દુખી થવા કરતાં ત્યાં રહીને મુખી કેમ ન થવું ?

અર્જુનને આ રીતે કેવળ પોતાના સુખનો વિચાર કર્યો હોત તો એ સ્વર્ગમા જ રોકાઈ ગયો હોત ઇન્દ્ર સ્વર્ગનું નાગરિકત્વ આપવા ઉત્સુક હતા ઉર્વશી જેવા સુખો આપવા તૈયાર હતા. કોઈ હિસાબે એ પૃથ્વી ઉપર ન જાય તે માટે પ્રયત્નશીલ હતા પરંતુ અર્જુન આ સુખોથી સોભાઈને સ્વર્ગમા ગયો ન હતો લવિષ્યમા આની પડનાર યુદ્ધમા વિજયી બનવા વધુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ગયો હતો. એ યુદ્ધનો વિજય અર્જુનની ધનુર્વિદ્યાને આભારી હોય, છતાં એ કેવળ પોતાના અગત સુખ માટે જીત ઇચ્છતો ન હતો એ ન્યાય માટે લડવા માગતો હતો. અધર્મ સામે લડવા માગતો હતો એમના હકની ગાદી મેળવવા માગતો હતો. બાકી જ્યાં જ્યાં અન્યાય હતો

ત્યા એ લડીને નાખૂદ કર્યા હતા અણ્ણકની ગાદી એણે પચાની પાડી ન હતી. જરાસધને હણ્યા પછી એણે કેદ કરેલા ૮૬ રાજાઓને એણે મુક્ત કર્યા હતા. એ દરેકને એમનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ જરાસધના પુત્રને પણ એના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. અર્જુન સ્વર્ગની વિદ્યા મેળવીને પૃથ્વીના સુખમા તે ખર્ચવા માગતો હતો. પછી એ જીવનધ્યેય ચૂખીને સ્વર્ગના અગત સુખના પ્રલોભનને શી રીતે વશ થાય ?

અર્જુન સુખનો વિરાધી ન હતો, તેમ સુખનો એકાગ્રી સ્વાર્થી પણ ન હતો એ યુદ્ધનો વિજેતા હતો, હતા એને ગાદીપતિ થવાનો સ્વાર્થ ન હતો યુધિષ્ઠિર સિંહાસન ઉપર બિરાજે તેમા એનું સુખ આવી જતું હતું રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે એને જે સત્તા અને સુખ મળે તેનો એ ઇન્કાર પણ કરતો ન હતો અને તે એને ઊણા પણ પડતા ન હતા એ સુખ ઇચ્છતો હતો, પરંતુ ભાઈ ઓના સુખ કરતા એનું સુખ જીદુ ન હતું ભાઈઓના સુખમા એનું સુખ આવી જતું પોતાનું સુખ, કુટુંબનું સુખ અને સમાજનું સુખ એકબીજાના વિરોધી નથી, પરંતુ એ સૌના સુખમા જ પોતાનું સાચું સુખ સમાયેલું છે જે તેનો સ્વીકાર કરે છે તેને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે જે પોતાનું સુખ કુટુંબ કે સમાજ કરતા જીદુ ગણીને સ્વાર્થી બને તે બીજા કરતા વધુ ધનદોલત કે વૈભવ પ્રાપ્ત કરે તોપણ એ જીવનને સમૃદ્ધ કરી શકતો નથી અને પરિણામે સાચું સુખ એટલું જ દૂર રહે છે

અર્જુન કેવળ પાડવોના સુખમા જ પોતાનું સુખ નહોતો જોતો, પરંતુ કૌરવોના સુખમા પણ પોતાનું સુખ જોતો હતો. આથી એમને હારીને હસ્તિનાપુરના એકચક્રી રાજ્યની તક કુરુ ક્ષેત્રના મેદાન ઉપર પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે એ હરખાયો ન હતો, પરંતુ ખિન્ન થયો હતો એણે હથિયાર હેઠે મૂખી દીધા હતા અને પૃથ્વીનું જ નહિ પણ ત્રણ લોકનું સુખ કેવળ પાડવોને મળતું હોય અને

તે માટે કુળનો નાશ કરવો પડતો હોય તો તે સુખ પોતાને નથી જોઈતું તેમાં સમાજથી વિરોધી સુખનો ઇન્કાર સમાયેલો હતો.

શ્રીકૃષ્ણે એનો વિવાદ દૂર કર્યો કે આ યુદ્ધથી કુળનો નાશ થતો હોય તોપણ એ પગલું સમાજ વિરોધી નથી. કુટુંબના હિત ખાતર વ્યક્તિનો ત્યાગ કરવો પડે, ગામના હિત ખાતર કુટુંબનો, રાષ્ટ્રના હિત ખાતર ગામનો અને ધર્મના હિત ખાતર પોતાના જીવનો, એ જ સાચી જીવનદષ્ટિ છે. કૌરવો અને તેમને પક્ષે જોભેલા જો ન્યાયનો પક્ષ સાવ ત્યજીને બેઠા હોય અને છેવટ પાંચ ગામ પણ આપવા દુર્યોધનને ફરજ પાડી શકતા ન હોય, તો એ બધા ભાઈઓ કાકા-મામા, દાદાઓ કે ભત્રીજાઓના વર્તન સમાજના હિતમાં શી રીતે છે ?

છેવટ અર્જુન યુદ્ધ લડવા તૈયાર થયો તેમાં કેવળ પાંડવોની ગાદી હિતનો લાભ ન હતો, પરંતુ એ દ્વારા નવા ધર્મરાજ્યમાં સમાજનું કલ્યાણ પણ રહ્યું હતું તે વિશાળ હિતની એને પ્રતીતિ થઈ હતી. આમ અર્જુને મધ્યમ માર્ગના સુખ દ્વારા પોતાનું, ભાઈઓનું અને સમાજનું હિત એક ગણ્યું હતું. આ સાચું સુખ માનવીએ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો અર્જુનના જેવા ગુણો હોવા જોઈએ. અર્જુનમાં જે ધનુર્વિદ્યાની કુદરતી શક્તિ હતી, તેને એકાગ્ર બનીને ઉત્તરોત્તર વિકસાવી હતી. એ શક્તિ ક્ષીણ કરે તેવાં અવરોધક સુખથી એ દૂર રહ્યો હતો. આ શક્તિનો ઉપયોગ એણે એના અંગત સ્વાર્થ માટે કર્યો ન હતો, પરંતુ ભાઈઓના અને સમાજના હિતમાં કર્યો હતો. અર્જુન મહાભારતનો વીર-વિજય યોદ્ધો હતો, છતાં એનામાં એનું અહમ્ ન હતું. વળી એ વીર યોદ્ધો હોવા છતાં એને એની મર્યાદાનું જ્ઞાન હતું. માણસમાં જે મોટામાં મોટી ખામી હોય તો એને પોતાની મર્યાદાનો ખ્યાલ હોતો નથી. તેમાંય અર્જુન જેવા ભારતવીરમાં તે હોવી મુશ્કેલ હોય છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એના ક્ષેત્રે વિજેતા બને છે ત્યારે એનું માથું ફરી જાય છે અને તે સર્વસ્વ

હોય તેમ માનીને વર્તવા માડે છે. અર્જુન ધનુર્ધર હતો છતાં એને ખ્યાલ હતો કે એ શ્રીકૃષ્ણ નોટસો સર્વથ નથી. એ નમ્રતાને ક્ષીધે શ્રીકૃષ્ણને એણે પોતાના માર્ગદર્શક માન્યા હતા. જીવનના ગંભીર પ્રશ્નોમા એમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવા નોટલી એનામા નમ્રતા હતી. મહાભારતના યુદ્ધનો પ્રશ્ન એ જોવાતેવો પ્રસંગ ન હતો. આખા કુળનો નાશ એના હાથે થવાનો હોય ત્યારે એ પૂરેપૂરો વિચાર કરે અને એને સ્વીકાર્ય ના જને ત્યાં સુધી એ કૃષ્ણ સાથે ચર્ચા કરે તે સ્વાભાવિક છે. કૃષ્ણ પણ અર્જુન એમની સલાહ વગર સમજમે સ્વીકારીને ચાલે તેમ ઇચ્છતા ન હતા. સલાહ ખીજની લેની પણ એનો અમલ સમજજૂજીને કરવો એ અર્જુનનું લક્ષણ.

વ્યક્તિમા શક્તિ હોય પણ એ શક્તિને ખીલવવાનો અભ્યાસ ન હોય, યાન ન હોય તો એ શક્તિ ઉપકારક થતી નથી. એ શક્તિ ખીલની હોય પણ એને સમાજહિતમા જોતરવાની લાવનાલક્તિ ન હોય તોપણ એ ઉપકારક જનતી નથી. અર્જુનમા કર્મ, યાન અને લક્તિનો સમન્વય થયો છે એટલે નમ્રતાનો ગુણ ખીલેલો છે. સુધિષ્ઠિર આદર્શભૂતિ હોઈ આપણા વદનીય લાગે છે. ભીમ વાસ્તવિક ભૂતિ હોઈ તેને વખાણીએ તોય એની અને આપણી વચ્ચે અંતર હોય તેમ લાગે છે. જ્યારે અર્જુનમા આદર્શ અને વ્યવહારના મધ્યમમાર્ગનું સયોજન થકુ હોઈ તેના ઉપર વારી જઈએ છીએ. તે આપણને ગ્રેરણા આપે તેવો જાયો હોવા છતાં તેને સ્થાને પહોંચી શકાએ તેવું જળ પણ આપે છે. આથી તે મહાસાગતનો—સમાજનો—સસારનો વીરનાયક છે. એ દેવળ મહાભારતનો વિજેતા નથી પરંતુ જીવનનો વિજેતા સુધ્ધા છે. આ ગુણો જ્યાં હોય ત્યાં વિજય, વિકાસ, સાચું સુખ પ્રગટયા વિના ન રહે, તે વ્યાસનો અર્જુન દ્વારા સંદેશ છે.

પ્રતિજ્ઞાનું ગૌરીશંકર શિખર ભીષ્મ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'પ્રતિજ્ઞા'નું ગૌરીશંકર શિખર ભીષ્મ રહ્યા છે. આ પ્રતિજ્ઞામાં ભીષ્મની મહત્તા રહેલી છે તેમ કુડુકુળની પણ એટલી જ મહત્તા સમાયેલી છે.

શાંતનુ' રાજાનું મન મત્સ્યગંધા નામની સ્વરૂપવાન માછીની કન્યાએ હરી લીધું હતું. એને અંતઃપુરમાં બેસાડવા માટે રાજાએ એના પિતા પાસે માગું કર્યું પરંતુ માછીએ શરત મૂકી કે હું મારી દીકરી ત્યારે પરણાવું, જ્યારે એનો પુત્ર ગાદીવારસદાર બને. શાંતનુને ગંગાપુત્ર દેવવ્રત પાટવી કુવર હતો. સર્વગુણસપન્ન એ કુવરનો હક રાજા છીનવીને માછીની શરત શી રીતે સ્વીકારી શકે? શાંતનુ પાટવીપુત્રને અન્યાય કરવા માગતો ન હતો અને મનને પણ મત્સ્યગંધામાંથી વાળી શકતો ન હતો. એની અસર એના શરીર ઉપર થઈ.

રાજાએ મનપસંદ કન્યાએને વરવા એમનું હરણ કરી લાવતા હતા. શાંતનુ એ રીતે મત્સ્યગંધાનું હરણ કરી લાવે તો એના માછી પિતાનું કંઈ બિપજે તેવું ન હતું. છતાં એ પગલું ભરવાનો રાજા વિચાર સુધ્ધાં કરતો નથી, તેમ એ હકીકત જાણતા દેવવ્રત પણ એ પગલું ભરતો નથી. જે પગલું તે ભવિષ્યમાં એના ભાઈ વિચિત્ર-વીર્યને માટે કાશીરાજાની કન્યાઓનું અપહરણ કરીને ભરે છે. જે ભીષ્મ ભાઈને માટે પગલું ભરે છે તે પિતા માટે કેમ ન ભર્યું અને આજીવન કુવારા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી? મત્સ્યગંધાનું હરણ

કર્તુ હોત તો માછી પિતાથી મહાત થયાનો સવાલ ન હતો કન્યાનું હરણ કરીને લગ્ન કરવું એ ક્ષત્રિય માટે પરાક્રમ ગણાતું. શ્રીકૃષ્ણે રુકિમણી સાથે અને અર્જુને સુભદ્રા સાથે એ જ માર્ગે લગ્ન કર્યું હતું. ખુદ ભીષ્મે કાશીરાજની બે કુવરીઓ અગ્નિકા અને અગ્નાલિકાને હરી લાવીને વિચિત્રવીર્ય સાથે પરણાવી હતી. તો પછી એવો સરળ અને સહેલો માર્ગ લેવાને બદલે આજીવન કુવારા રહેવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લેવાની રીત જરૂર હતી ?

રાજાઓ કન્યાઓનું હરણ કરીને લગ્ન કરતા હતા, પરંતુ એને એક મર્યાદા હતી. તે રાજકન્યાનું હરણ કરી શકે. પ્રજાજનની કન્યાનું એ રીતે જો હરણ કરે તો સામાન્ય લોકોની બહેન દીકરીઓની સલામતી કયા કહે ? પ્રજાજનમાં ગરીબમાં ગરીબ અને પછાતમાં પછાત માછીમારની દીકરી પણ સલામતમાં સલામત હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ માછીમાર જેવો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રજાજન પણ એવો નિર્ભય હતો કે એ હસ્તિનાપુરના ચક્રવર્તી રાજવીને પણ ના પાડી શકતો હતો, શરત રજૂ કરી શકતો હતો. એને એવો ભય ન હતો કે એ કારણે એને રાજાનો ખોફ વહોગવો પડશે અને અમલદારોની કનડગત સહેલી પડશે કુરુકુળના વશમાં રાજા સુધ્ધા પણ આ મર્યાદામાં રહીને વર્તતો હતો એટલે માછીકન્યા માટે ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લેવાની સ્થિતિ સર્જાઈ હતી

દેવવ્રત ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક જતો ક્યો તથા માછી માન્યો નહિ. તેણે આશકા ખતાવી કે તમે હક જતો કરો પણ આવતી કાલે તમારા પુત્રો એ હક જતો કરવા તૈયાર ન થાય તો ? દેવવ્રત પોતાના તરફથી સંપૂર્ણ નિર્ભય કરતા કહ્યું કે હું આજીવન બ્રહ્મચારી રહીશ ! આ પ્રતિજ્ઞાની લાવિયમાં વધુ કસોટી થવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. મત્સ્યમધાનો એક અપરિણીત પુત્ર ચિત્રાગદ્ધ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો અને બીજો વિચિત્રવીર્ય નિ સતાન જીવાન વયે અવસાન પામ્યો ત્યારે રાજમાતાએ પોતે એમને પ્રતિજ્ઞામાથી મુક્ત

કર્તા અને કલ્પ કે મારા પુત્રોનો પ્રશ્ન રહ્યો નથી માટે તમે ગાદી સંભાળો અને સગન કરી ગાદીવારસ આપો. ભીષ્મને પ્રતિજ્ઞા જતી કરવી હોત તો આ તક ઈશ્વરનિર્મિત ગાંધી રાજમાતાની માગણી તેમણે સ્વીકારી લીધી હોત. પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહ્યા અને ગાદી વારસનો પ્રશ્ન ખીજી રીતે ઉકેલ્યો. વિચિત્રવાર્ધની વિધવા રાણીઓ વ્યાસના નિયોગથી ગર્ભવતી થઈ અને તેમણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુને જન્મ આપ્યો. જે વહીવટ સંભાળે તે ઉમરના યથા ત્યાં સુધી ભીષ્મે તે દુરજ અદા કરી હતી.

ભીષ્મે કેવળ મહાન પ્રતિજ્ઞા લીધી તેટલું જ એમનું જમા પાસું ન હતું. તે એવા જ વીર યોદ્ધા હતા. મહાભારતના યુદ્ધના વયોવૃદ્ધ ઉમરે એ મુખ્ય સેનાની હતા. અદાર દિવસના એ યુદ્ધમાં અગિયાર દિવસ એમની સરદારી નીચે કૌરવસેના લડી હતી. એમને મીઠા પરાક્રમથી મહાત કરી શકાયા ન હતા. જાણ્યોયો ઉપર સૂતાં સૂતાં પાંડવોને એ જે રાજનીતિ, સમાજનીતિ, ધર્મનીનિતો બોધ આપે છે તે જતાની આપે છે કે તે દેવા યાત્રી હતા. પાંડવ-કૌરવ વચ્ચેનું યુદ્ધ નિવારવાની સૌથી વધુ દુરજ ટાઈની હોય તો એમની હતી. એ યતેના એક સરખા પિતામહ હતા. ન્યાય કોને પક્ષે છે તે જાણતા હતા. દુર્યોધનને સમાધાન માટે સલાહ પણ આપી હતી પરંતુ એ એણે અવગણી તોપણ એને પક્ષે રહ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધના આરંભ વખતે એમના આશીર્વાદ માગ્યા ત્યારે અત્ય-ન્યાય તમારે પક્ષે છે એટલે તમારો વિજય થાઓ તેમ આશીર્વાદ આપ્યા અને સાથે સાથે લાચારી પણ જતાવી કે હું અર્થનો દાસ છું એટલે દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી શકતો નથી.

વ્યાસે ભીષ્મ જેવા પિતામહના મુખમાં 'અર્થસ્ય પુરુષો દાસઃ...' મૂકીને મોટો વિરોધાભાસ રચી આપ્યો છે. ધર્મની મૂર્તિ જેવા યુધિષ્ઠિર છૂત રમે અને દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકે તે જેમ અકલ્પ્ય પ્રસંગ છે, તેમ ભીષ્મ જેવા પોતાની ગાદીનો ઉક જતો દરનાર

અને આજીવન ધ્વજચર્ય પાળનાર વીર યોદ્ધા અને પિતામહ દુર્યોધન જેવા અધર્મી પૌત્રના દાસની લાચારી ખતાવે એ કેવી કરુણતા !

અર્થ એટલે લક્ષ્મી એવો એનો મર્યાદિત અર્થ નથી. અર્થ એટલે કામના. માણસ શાનો ગુલામ છે ? કામનાનો. ને એનાથી મુક્ત થઈ શકે તો એ સ્વતંત્ર અને તેનામા આસક્ત થાય તો ગુલામ. આ પારખું આજના યુગમા નજરે જેવા મળ્યું નથી શું ? આઝાદીના યુદ્ધમા જે નેતાઓએ ત્યાગ, ક્રનાગીરી અને જાનફેસાની સુધીનું વીરત્વ ખતાવ્યું હતું, તે સ્વાતંત્ર્ય પછી સત્તાની કામનામા ફસાતાં એના કેવા દાસ બનેલા જેવા મળે છે ! સત્તા મેળવવા અને મેળવ્યા પછી તેના ઉપર ચાલુ રહેવા તેમને એમના ચારિત્ર્યમાં નીચા ઊતરવું પડ્યું છે. શા માટે ? અર્થના—સત્તાની કામનાના એ દાસ બન્યા છે.

આ કામના ભીષ્મ જેવા મહારથીને જે દાસ બનાવતી હોય તો સામાન્ય માનવીનું શું ગણું ? ભીષ્મને શાની કામના હતી ? એમને ગાદી જેઈતી ન હતી. એ સંસારી ન હતા. વળી એ દુર્યોધનનો પક્ષ છોડીને પાંડવપક્ષમાં જાય તો એમનું વડીલ તરીકેનું માન વધુ જળવાવાનું હતું. છતાં કૌરવપક્ષ ત્યજી શકતા ન હતા તેનું શું રહસ્ય હતું ? કૌરવપક્ષ સત્તાપક્ષ હતો અને ગાદીને લીધે એમનું એ પક્ષમાં પિતામહ તરીકે ગૌરવ હતું, તે નિર્જાળ વિરોધપક્ષમાં જવાથી ઝાણું પડતું હતું.

આજે આપણે એવા વડીલો નજરે નેતા નથી કે એ સક્રિય રાજકારણમાં નથી, સ્વરાજ્ય પછી એ અપક્ષ-સર્વોદયી હોવાનો દાવો કરે છે. સત્તાપક્ષથી એ પણ નારાજ છે. છતાં એમનો એ જાહેરમા વિરોધ કરતા નથી અને એમનો સહકાર માગવામાં આવે ત્યારે એ મુદ્દામાં સત્તાપક્ષ ન્યાયી છે (શિક્ષણનીતિ જેવો) તેમ માની એને જાહેરમાં ટેકા આપે છે અને વિરોધ કરવા જેવો લાગે તો એ ખાનગીમાં કરે છે—એમને અંદરખાનેથી કહ્યાનો સંતોષ માને છે. ને એમની સારી નીતિને જાહેરમાં ટેકા આપવો જેઈએ તેમ માનતા

હોય તો એમની ભૂલનો જાહેરમાં કેમ વિરોધ નથી થતો ? ભીષ્મ પણ દુર્યોધનને ખાનગીમાં એનું 'પગલું વ્યાજખી નથી તેમ કહેતા હોય છે, પરંતુ જાહેરમાં ભરસલામાં દ્રૌપદી એમની પાસે ચુકાદો માગે છે ત્યારે એ ટાળતા હોય છે. આમાં ખાવાની લંગોટીનો ખેલ રચાયેલો છે. ખાવાએ બધાનો ત્યાગ કર્યો પણ લંગોટી જે સમાજની સભ્યતા માટે રાખવી પડી હતી તેમાંથી આસક્તિ જન્મી અને સંસારી જેવી માયા ઊભી થઈ. ભીષ્મ પણ સાચા અર્થમાં ખાવા હતા, પરંતુ ગાદી સાથે એના રક્ષકની ફરજમાંથી આસક્તિ જન્મી અને તેમાંથી સત્તા-પક્ષ છોડી શક્યા નહિ.

માણસ એક ક્ષેત્રની કામના ત્યજી શકે માટે બીજા ક્ષેત્રની ત્યજી જ શકે તેવું માની લેવાનું નથી. વળી જીવાનીમાં વ્યક્તિ બહાદુર હોય, ન્યાયી હોય તેથી વૃદ્ધ ઉંમરે પણ હોય તેવું માની લેવા જેવું નથી. સાગર તરી જનાર સરોવરમાં ડૂબી જાય તેવું બનતું હોય છે. ભીષ્મ સાગર તરી ગયેલા જેવા મળે છે, પરંતુ સરોવર તરી શક્તા નથી તેય એટલું જ સાચું છે. એ અર્થના દાસ છે તે સ્વીકારીએ તોપણ એ કયા અર્થના દાસ છે, તે અંગે પૂરેપૂરો મતભેદ રહે તેવી એમાં સૂક્ષ્મતા રહેલી છે. દરેકને એમાં એક સરખું દાસત્વ દેખાવું મુશ્કેલ છે. આ જીલજીલામણી કામનાની સૂક્ષ્મતા અને સખળત બને પતાવે છે.

પાછલી જિંદગીમાં કામનાના દાસ બનેલા ભીષ્મ યુદ્ધની છેલ્લી ઘડીએ દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી જતા નથી તેમાં વિરોધાલાસ નથી. કર્ણની પણ આ જ સ્થિતિ છે. કુત્તી પાસેથી એ ન્યારે જાણે છે કે તે પાંડવમાનો એક છે ત્યારે એમના ઉપર આખી જિંદગી રાખેલા વેરનો પશ્ચાત્તાપ પૂરેપૂરો થાય છે. વળી એ પાંડવોમાં જ્યેષ્ઠ છે એટલે ગાદીલાભ પણ નાનોસૂનો નથી, પરંતુ દુર્યોધનનો વિશ્વાસઘાત કરવો તેને માટે શક્ય નથી અને પોતાનો વિનાશ જોતો હોવા છતાં એ પાછો હઠતો નથી.

વિદુર આ સૌમાં જીદ તરી આવે છે. દુર્યોધન અને ધૃતરાષ્ટ્રને જો કોઈએ વધુમાં વધુ ચાખખા માર્યા હોય તો વિદુરે. તે પછી બીજો નખર આવે છે ગાધારીનો. એણે પતિને અને પુત્રને ચેતવ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ સુદ્ધમા દુર્યોધનને આશીર્વાદ માગ્યા ત્યારે એણે ધર્મની અટલ નિષ્ઠાથી વાણી ઉચ્ચારી છે—‘ધર્મનો જય થાઓ અને અધર્મનો પરાજય થાઓ.’ મારા પુત્રનો જય થાઓ તેવી આસક્તિવાળી વાણી એના મુખમાથી ક્યારેય નથી નીકળી. ગાધારી દ્વારા માતાનું ખમીર વ્યાસે જેવું તેવું અમર કર્યું નથી.

પરંતુ વિદુર અને ગાધારીનો ધર્મ એટલો બિરો હોતો જોટલાં એ સક્રિય બન્યા ન હતા. લીધમ, દ્રોણ અને ઠણ્ઠ ધર્મિષ્ઠ હોવા છતાં દુર્યોધનને પક્ષે રહ્યા, તેના પ્રમાણમાં વિદુર અને ગાધારી આગળ છે. પરંતુ ધર્મ અને અધર્મનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તટસ્થતા પૂરતી નથી. ધર્મના પક્ષે સક્રિય બનવું જોઈએ. વિદુર અને ગાધારી એ બાળતમા સક્રિય બન્યા નથી. એ અધર્મમાં સીધાં ભાગીદાર બન્યા નથી એ સાચું, પરંતુ એનાં સાક્ષી બન્યા છે તે અર્થમાં એ પરાક્ષ ભાગીદાર છે.

દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ, અને ઠણ્ઠ અધર્મના પક્ષે સક્રિય છે. એમના કરતાં ઓછા બળવાન નથી તેના લીધમ અને દ્રોણ અર્થના દાસ તરીકે સાચાર બની એ પક્ષે સક્રિય બને છે. વિદુર અને ગાધારી તટસ્થ છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રેરક બળ બને છે. મતલબ કે સમાજમાં અધર્મનાં તરવો બળવાન બનીને હાનિ પહોંચાડી રહ્યા હોય તો એનું કારણ એ નથી કે તે બહુમતીમાં છે અને તેને કારણે એ બળત્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ એ તરવો ઓછા હોવા છતાં સક્રિય બને છે, બ્યારે ધર્મનાં તરવો છિન્નભિન્ન રહે છે. લીધમ-દ્રોણ જેવા સાચાર-દાસ બની એના ટેકામાં જાય છે અને વિદુર-ગાધારી, જેવા તટસ્થ, નિષ્ક્રિય રહે છે. સમાજમાં દુષ્ટતા જોટલી વ્યાપેલી હોય છે તેટલી વિશાળ નથી. પરંતુ સ્વાર્થને લીધે તે સંગઠિત થાય છે.

એટલે તે બળવાન બને છે જ્યારે સજ્જનતા નિષ્ક્રિય રહે છે એટલે સંગઠિત થઈ શકતી નથી. વિદુરમા અર્થતુ દાસત્વ નથી તેમ સક્રિય બનવાનું વીરત્વ પણ નથી.

આજે પણ સમાજમા એ સ્થિતિતુ હજી સ્થિત જોવા મળતુ નથી શું ? લોકો ધરખૂણે ટીકા કરે છે-કાગ્રેસ પક્ષ સડી ગયો છે અને વિરોધ પક્ષનું દેખણ નથી, એને લીધે સમાજની દશા ખૂબી થઈ છે પરંતુ એનો ઉકેલ વિદુરની માફક અગત રીતે સારા હોવામા અને નિષ્ક્રિય રહેવામા સમાયેલો નથી કાગ્રેસ પક્ષ સડી ગયો હોય તો ન સુધરે તેવું જોણું છે ? એમા સારા માણસો બીજા એટલે સડો આપોઆપ દૂર થાય. વિરોધ પક્ષ નાનો-નિર્બળ હોય તો એમા પણ સારા લોકો જઈને તેને સમજાવવાની શકે છે લોકશાહી સમૃદ્ધ કરવી હશે અને તે દ્વારા કલ્યાણરાજનો લાભ પ્રાપ્ત કરવા હશે તો સારા માણસોએ સક્રિય થવું પડશે કેવળ વિદુરવૃત્તિ પૂરતી નથી વળી આધણી વીરપૂજા પણ ઉપયોગી નથી.

ભીષ્મ વડીલ છે અને વીર છે, પરંતુ ધર્મમાર્ગે સક્રિય બને તેવું નવું નવું પરાક્રમ કરી શકે તેમ નથી આથી એક કાળે એ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા દ્વારા વીરપૂજાના અધિકારી બન્યા હોય તેથી એમની વીરપૂજા ચાલુ રાખવી તે અઘરું છે ચર્ચિત્તનું યુદ્ધના નેતા તરીકે તેનું ખમીર પૂર્ણરૂપે પ્રગટેલું જોવા મળે છે પરંતુ નવસર્જનમા તે ચાલે તેમ ન હતો નવી દુનિયાની ઉપાનો ઉજાસ વરતાઈ રહ્યો હતો છતાં એ જૂની દુનિયામા જીવવાના મનોગ્ય સેવતો હતો-ખિટ નના સામ્રાજ્યનું વિસર્જન કરવા હું વડો પ્રધાન થયો નથી ! પરંતુ વિશ્વયુદ્ધમા વિજેતા બન્યા પછી ખિટનને એવા વડા પ્રધાનની જરૂર હતી કે જે નવા યુગને ઝાળખી સામ્રાજ્યનું વિસર્જન કરી શકે આથી ચર્ચિત્ત યુદ્ધનો ગમે તેવો મહાન નેતા હોય અને ખિટન એનું ભારોભાર ઝાળી હોય તોપણ નવા યુગના નેતા તરીકે એને ચાલુ રાખી શકે નહિ.

ભીષ્મ પાંડવ-કૌરવના પિતામહ હતા. ગાદીના હકનો ત્યાગ કર્યા છતાં એમના પરાક્રમે હસ્તિનાપુરની ગાદીનું ચક્રવર્તીપણું ગૌરવ જળવાઈ રહ્યું હતું, પરંતુ હવે એ વર્તમાનઘાળને ઉપકારક પરાક્રમ કરી શકે તેમ ન હતા. તેમનું વર્તન વર્તમાનને હાનિકારક હતું. તે સ્થિતિમાં દુર્યોધન એના સ્વર્થ ખાતર એમનું સેનાની-પણું સ્વીકારીને યુદ્ધ કરવા નીકળે અને એ અર્થનું દાસત્વ માન્ય રાખી સેનાપતિપદ લે, પરંતુ નવા યુગના હિત ખાતર એમના વડીલપણને પડકાર કરી તેમને પરાજય આપવો તે અર્જુનનો ધર્મ થઈ પડે છે.

ભીષ્મ, દ્રાણ્ય, કર્ણ, વિદુર, ગાધારી જેવા મહામાનવો માટે કોઈ પણ સમાજ ગૌરવ લઈ શકે. પરંતુ એ ગમે તેટલા અંગત રીતે મહાન હોય તોપણ એ સમાજહિતમાં સક્રિય ન યને અને તેમની શક્તિ ધર્મના પક્ષમાં ન મૂકે, તો સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી.

હિંદુ જીવનદર્શનની મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ

-૧

શ્રીકૃષ્ણ !

હિંદુ જીવનદર્શિએ એ મૂર્તિનાં દર્શન કરનાર વાહવાહ પોકારી
બેઠે છે-અદ્ભુત !

અને એ દર્શિ જેને સાધી નથી તેવા હિંદુને અને બિનહિંદુને
એમાં કંઈ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી. જરૂર એવું બાહ્યજીવન જોનાર
બિનહિંદુઓને આશ્ચર્ય થાય છે કે આ હિંદુઓનો ભગવાન !
સોળ હજાર એકસો ને આઠ રાણીઓ હતી એવો વિલાસી બાદશાહ
આખી સૃષ્ટિ ઉપર થયેલો જાણ્યો નથી ! એનાં તોફાન પણ કોઈ
નક્કશ્ત્રમાં નક્કશ્ત્રને શરમાવે તેવાં છે-ગોપીઓ યમુનાને તીરે કપડાં
ઉતારીને નાહવા પડી છે ત્યારે એ તં લઈને કદમ્બના ઝાડ ઉપર
ચડી જાય છે ! વિવાહિત કન્યા રુક્મિણીનું લગ્નને આગલે દિવસે
અપહરણ કરી જાય છે ! એ એવો કાયર છે કે જરાસંધથી પરાજિત
થઈ મથુરા છોડી દ્વારકા ભાગી જાય છે. પાંડવ પ્રત્યે એવો પક્ષપાતી
છે કે હથિયાર ન આપવાની એની પ્રતિજ્ઞા છતાં એ પગે મુદ્દર્શન
ચક્ર ચલાવે છે. ધર્મયુદ્ધ લડવાની વાત કરવા છતાં બીષ્મ, દ્રોણ,
કર્ણ સર્વને અધર્મથી હણવાની એ અર્જુનને સલાહ આપે છે.
એનો અંત પણ કેવો -એની નજર સામે યાદવો અંદર અંદર લડી
મર્યા પણ તે સર્વનાથ રોકી શક્યો નહિ. હતાશ થઈ દ્વારકા છોડી
નિરાશાથી ઘેરાઈને એક વૃક્ષની ઝાયામાં બેઠો હતો ત્યારે એક શિકા-
રીના બાણનો ભોગ થઈ ક્રમોત્તે મર્યો !

શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં બુદ્ધ મહાવીર, જેવો સસાગત્યાગ નથી. મહાભારતનિષ્ક્રમણ નથી. ઈશુ જેવું બલિદાન નથી. મહમદ જેવી કુરબાની નથી. શ્રીકૃષ્ણનું જીવન કોઈ પણ સગાઈ જેવું ગૃહસ્થનું છે સસારીઓમાં જે નળગાઈઓ જેવા મળે છે તે એનામાં પણ છે આવા પુરુષને લગવાનું તરીકે સ્થાપનાર હિંદુઓ વેવલા નહિ તો ખીજું શું? શ્રીકૃષ્ણમાથી શી પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે? શ્રીકૃષ્ણને પ્રભુ માનવા કરતા રાજકારણી તરીકે ધૃત્ય હોત તો એમાથી રાજનીતિની કપટબુદ્ધિ કામમાં આવત પરંતુ, એને પ્રભુ તરીકે સ્થાપીને જાવાના ખેડે જગડે તેમ હિંદુઓ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રેરણાથી વ્યવિત રક્ષા અને રાજનીતિ પણ પિછાળી શક્યા નહિ. આથી એ સસારમાં પાછળ રહ્યા અને આધ્યાત્મિક જીવનથી પણ દૂર રહ્યા.

કોઈ પણ ભાષાનું માધુર્ય એના પરિત થયા વિના માણી શકાતું નથી. માતૃભાષા વિના ખીજી પરાઈ ભાષા ન જાણનારને ખીજાના મુખેથી એ સાક્ષાત્તા કાનને અતડી લાગે છે, વિચિત્ર લાગે છે. અજ્ઞાનને કારણે માની લે છે કે મારી ભાષાની સરખામણીમાં તુમ્હ છે કેવળ મુગમ સગીતથી ટેવાયેલા કાનને પડે શાસ્ત્રીય સગીતના સરોદો પડે છે ત્યારે એને તૂળડીમાં કાકરા જેવો ઘાટ થાય છે. એનું માધુર્ય ત્યારે જ માણી શકાય કે કાનને એ ભાષા સાધ્ય હોય. એ જ સ્થિતિ ધર્મની છે કોઈ પણ ધર્મનું રહસ્ય તીરે જિલા રહીને માણી શકાય નહિ. જતા માણવા જાય તો અધ્યાત્મ લોકને જોઈને અબુધ જાણક નિરાશ થયો હતો તેવી સ્થિતિ થાય

અમેરિકાને સ્વતંત્ર દેશ તરીકે સ્થાપનાર નેતા જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કેવળ યુ એસ એ નો પ્રથમ પ્રમુખ નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રપિતા છે, તેમ એ દેશની એકતાને હિન્નલિખિત થતી બચાવનાર અધ્યાત્મ લોકને અમેરિકન લોકોના ડૈયામાં કેવળ પ્રમુખ રહ્યો ન હતો, પરંતુ રાષ્ટ્રવીર બની ગયો હતો. એવો વીર શહેરમાં આવવાનો હોય ત્યારે

નગરનો ઉલ્લાસ હાથમાં રહે ? ધનપતાકાઓથી શહેરને શણગારવામાં આવ્યું હતું. ઘેર ઘેર એની રાષ્ટ્રભક્તિની વાતો થતી હતી. આ બધા માહાત્મ્યને ન સમજી શકનાર બાળકોને વાતાવરણે એટલી સમજ તો આપી હતી કે શહેરમાં કાંઈ એવો પુરુષ આવનાર છે જે આજ સુધી આવ્યો નથી અને એનો જોડો આ શહેરમાં હયાત નથી. આથી બાળકમુલક કલ્પના હેલે ચડી કે આ નગરમાં જોવા મળતા પુરુષો કરતાં એમાં જરૂર કાંઈ વિશિષ્ટતા-લિન્નતા હશે. એ ઉત્સુકતાને વશ થઈ પ્રમુખની સવારી આવે તે પહેલાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો રસ્તાની બંને બાજુએ ગોઠવાઈ ગયાં હતા. તેમાં એક બાળક માતાની આંગળી પકડી જોતો હતો. એના અંતરમાં એ ઉમંગ જીજ્ઞાસો હતો કે આજે એ એવા પુરુષનાં દર્શન કરવાનો હતો, જેવો પુરુષ એણે આજ સુધી દીડો ન હતો.

પરંતુ પ્રમુખની સવારી આવી અને માતાએ લિંકન તરફ આંગળી કરી એને બતાવ્યો ત્યારે બાળકની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો—આ.....આ.....! આ પુરુષમાં એવું કંઈ નવું નથી, જે મેં પહેલાં ન દીડું હોય ! બહુકે એના કરતાં વધુ સારા-દેખાવડા પુરુષો એના શહેરમાં જ મોજૂદ હતા. એનાથી માતા સમક્ષ અફસોસ નીકળી ગયો—મમ્મી ! આ તો સર્વસામાન્ય છે !

પ્રમુખ લિંકનને કાને એ શબ્દો પડ્યા. એ સર્વસામાન્ય દેખાતા પુરુષમાં અસામાન્યતા હતી, એટલે એણે બાળક પાસે આવીને કહ્યું—વહાલા દીકરા ! પ્રભુને સર્વસામાન્ય માણસો જ વધુ ગમે છે એટલે તે આપણને સૌને એવા ધડે છે !

માતાને પ્રમુખ પોતાની પાસે આવ્યા, પોતાના બાળકને વહાલ કહ્યું, એ જીવનની ધન્ય ઘડી બની ગઈ. એણે પ્રમુખને પોતાનો આદર શબ્દોથી વ્યક્ત કર્યો તે કરતાં અનેકગણી ભરતી હૃદયમાં ધૂધવી રહી હતી. છતાં પેલો બાળક નિરાશામાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ. લોહો જે પ્રતિભાને લીધે પ્રમુખથી પ્રભાવિત થયા હતા

તે એને મુદ્દલ દેખાઈ ન હતી. માતા અને બાળકમા તફાવત હતો એટલે લિંકન એકને માટે અસાધારણ હતો અને બીજાને માટે સર્વસાધારણ હતો.

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન પણ બિનહિંદુ નજરે જોનારને સામાન્ય સસારી જેવું લાગે તેમ છે, પરંતુ હિંદુ જીવનદર્શનની આખે જોનારને એટલું જ અસામાન્ય છે. લિંકન બહારની પ્રતિભા વિનાનો સામાન્ય માણસ હોવા છતાં એનામા આત્મિક પ્રતિભા રહેલી હતી, તેમ શ્રીકૃષ્ણ મહારથી બીજા સસારીઓ જેવા લાગતા હોવા છતાં એ અસામાન્ય સસારી હતા. એ અસામાન્યતા નરી આખે જોઈ શકાય તેવી નથી બાલ નજરે જોનારને તો એમનામા સામાન્યતા દેખાય તેમ છે. વળી જેને હિંદુ જીવનદર્શનની દૃષ્ટિ લાધી ન હોય તેને બીજો અદ્ભુતતાનું વર્ણન કરે તો એ વસે નહિ, પણ એ વર્ણન કરનાર એને અધઘ્રદાણુ હિંદુ વસે. પરિણામે, કેવળ બિન હિંદુઓને જ નહિ, પણ જે જન્મગત હિંદુઓ છે, પરંતુ હિંદુ જીવનદર્શન પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેવા શિક્ષિત હિંદુઓને પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ક્રોધિના લાગતા નથી.

ગીતામા મનુષ્યનું કર્તવ્ય સ્વધર્મ પ્રમાણે અનાસક્તભાવે આચરવાનો સંદેશ છે. મહાભારતમા એવું કર્તવ્ય શ્રીકૃષ્ણને કરતા બતાવવામા આવ્યા છે. જેમ મહાન પુરુષને પણ સર્વસામાન્ય પુરુષની માફક અગો હોય છે, એમા કંઈ નવીનતા—એમ માથાને બદલે બે કે દસ માથા હોતા નથી, બેને બદલે ચાર કે વીસ હાથ હોતા નથી, અને છતાં એનામા રહેલી વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે તે બીજાઓ કરતા વિશિષ્ટ છે તેમ સૌ સ્વીકારે છે. આ જ પ્રમાણે આસક્ત, ફળની ઇચ્છાવાળો સામાન્ય માણસ જેમ કર્મ કરતો હોય છે, તેમ અનાસક્ત, ફળની ઇચ્છા વિનાનો કર્મયોગી પણ કર્મ કરતો હોય છે. બંનેના કર્મો બાલ નજરે એકસરખા દેખાતા હોય, છતાં એ કર્મો પાછળનો બંનેનો હેતુ તદ્દન જુદો હોય છે. આ હેતુની વિશિષ્ટતા

એ જ માનવીની, હિંદુ જીવનદર્શનની વિશિષ્ટતા છે.

જેમ આસક્તિથી કર્મ અજ્ઞાની પુરુષે ।કરે.

।જેમ જ્ઞાની અનાસક્ત નિસ્પદ્ય યોક્સંગ્રહ ઇચ્છતો (૩-૨૫)

ગીતામાં 'શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને અનાસક્તભાવે સ્વધર્મને વશ વર્તી કર્મ કરવાની જે સલાહ આપે છે, તે કેવળ જ્ઞાની-પણિતની સલાહ નથી, પરંતુ એ પ્રમાણે જીવન જીવનાર સસિદ્ધ પુરુષની અનુભવવાણી છે.

પોતાનું દૃષ્ટાંત આપતાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:—

ત્રણે લોકે મને કાંઈ બાકી કાર્ય રહ્યું નથી,

અપામ્ય પામવા જેવું, તોય હું વતું કર્મમા (૩-૨૨)

આમા અભિમાનપણું નથી, અર્જુનને ગળે ઊતરે તે માટેની દલીલ છે. અનાસક્તને ક્ષણની ઇચ્છા હોતી નથી પછી એને શું મેળવવાનું હોય ? છતાં સ્વધર્મ પ્રમાણે એણે આસક્તની જેમ કર્મ કરી છૂટવાનું હોય છે. એને કારણે એનું આધ્યાત્મિક જીવન જીવ્યું આવે તેટલું જ નહિ, પરંતુ સમાજને પણ તે ગ્રેરક બળ બને છે.

આ અનાસક્ત પુરુષ કેવો હોય તેના સર્વ લક્ષણો હિંદુ ધર્મની જે પુરાણ કથાઓ-રામાયણ ને મહાભારત મારફત શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રો દ્વારા જીવત કરવામાં આવ્યા છે. બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ અને મહંમદની માફક શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પાત્રો નથી, પૌરાણિક પાત્રો છે. પરિણામે, આજના બુદ્ધિયુગમાં તે કલ્પિત પાત્રો છે, વ્યાસ અને વાલ્મીકિનાં સર્જનપાત્રો છે તેમ સાગિત કરવામાં આવે તોપણ એથી એનું હિંદુ જીવનદર્શનની નજરેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય કોઈ રીતે ખડિન થતું નથી.

હિંદુ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન પ્રારબ્ધવાદી છે એવો એક મત પશ્ચિમના વિચારદા ધરાવે છે. ભારતના લોકો એમની ગરીબાઈ, પછાતપણા

સામે આજના વિજ્ઞાનયુગમા પશ્ચિમનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પુરુષાર્થી બનતા નથી. તેનું કારણ હિંદુ ધર્મનું પ્રારબ્ધવાદી માનસ છે, તેમ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ નિદાન કરતા જોવા મળે છે ભારતના લોકો પોતાના પ્રશ્નો હન કરવા પશ્ચિમના જોટલો પુરુષાર્થ કરતા નથી એ હકીકત છે પરંતુ એથી એમ તારવવું કે હિંદુ ધર્મ પ્રારબ્ધવાદી છે, તે એ તત્ત્વજ્ઞાન ન સમજવા બરાબર છે

હિંદુ ધર્મ જે પુરુષેને અવતાર તરીકે માને છે તે શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણનું જીવન જ કર્મચોગીનું છે. બંને સસારી હતા અને સ્વધર્મ તરીકે એમના જીવનમાં જે કાર્ય આવી પડ્યું તે એમણે પુરુષાર્થથી, કર્મથી પાર પાડ્યું છે. હિંદુ ધર્મે જીવનની ઉપેક્ષા કરી નથી. સસારી જીવન બિતરતું અને મન્યાસી જીવન ચડિયાતું તેમ માન્યું નથી. સન્યાસમાં જ જીવનની ચરમસિદ્ધિ મળી હોત તો બુદ્ધની માફક એના અવતારી પુરુષો શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણે અતે સન્યાસ લીધો હોત સીતાતાનગ પડી પણ શ્રીરામ અયોધ્યાના રાજા તરીકે એમને પક્ષે આવેલું સ્વધર્મનું કાર્ય કરતા રહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ મત્સ્ય સુધી જીવનમાં બ્રૂજતા રહ્યા છે

સસારનો ત્યાગ કરવો, સન્યાસી થવું એ નાનીસની અનાસક્તિ નથી પરંતુ એથીયે જોડી અનાસક્તિ સસારમાં રહેવું, સ્વધર્મ તરીકે આવી પડેલા કર્મોમાં આસક્તિ જોડેલા જ પુરુષાર્થ કરવો, પણ તેના ફળની આશા વગર-લોકસમ્રાટ અર્થે, તે ત્યાગનું, સન્યાસનું સૌથી જોડું શિખર છે

છાંડે સદાય મોંને જ્ઞાની સન્યાસી તે લહે,

છાંડે સર્વેય કર્મોના ફળને, ત્યાગ તે કહ્યો (૧૮૨)

સસાર ત્યજીને લગના-કશાય વચ્ચે પહેરીને સન્યાસી થવું એ ઓછો ત્યાગ માગતું નથી. એની મહત્તા સ્વીકારીને સન્યાસીનું હિંદુ ધર્મે પણ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે પરંતુ સસારમાં રહીને, સસારી જોવા કર્મો કરવા છતાં સન્યાસવૃત્તિ સાધ્ય કરવી તે ઉત્તમોત્તમ

ત્યાગ-સંન્યાસ છે. સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થવું તેમાં સિદ્ધિનું શિખર સર થતું હોય છે, તો નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાના મન્યા-સમાં સસિદ્ધિ છે

કર્મ' વડે જ સસિદ્ધિ મેળવી જનકાદિએ

લોકસમ્રાટ પેખીયે તને તે કરવા ઘટે (૩-૨૦)

જનક આદિએ સંસારમાં રહીને, રાજપાટ બોગવવા છતાં લોકસમ્રાટ-નહિતાર્થે નિષ્કામભાવે તે સસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે—તારે પણ કર્મથી ભાગીને નહિ પણ સ્વધર્મ તરીકે જે યુદ્ધનું કર્મ આવી પડ્યું છે તે સમાજહિતને લક્ષમાં લઈને અદા કરવાનું છે અને સસિદ્ધિ મેળવવાની છે

હિંદુ જીવનદર્શનના આદર્શ નિષ્કામભાવે, લોકસમ્રાટ માટે સ્વધર્મ તરીકે આવી પડેલું કર્મ અદા કરવું અને તેમાં સુખ કે દુઃખને સમતાપૂર્વક તરી પાર કરવાં આ આદર્શમાં સેવા આવે, યુદ્ધ આવે ત્યાગ આવે કે અધિકાર આવે, તે સૌ ખાલ પરિણામની દૃષ્ટિએ લિન્નલિન્ન હોવા છતાં આતરમૂલ્યની સપાટીએ એક સરખા લોકસમ્રાટવાળા છે આથી હિંદુ ધર્મે સંસારનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસીને આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા છે—શકરાચાર્ય સંસારમાં રહીને જ્ઞાનની ઉપાસના કરનારને ઋષિમુનિ તરીકે સ્થાપ્યા છે—વસિષ્ઠ અને વ્યાસ પ્રભુની ભક્તિ કરનારને સ્થાપ્યા છે ભક્ત તર્ગકે—નારદ, મીરાબાઈ, નરસિંયો પરંતુ ભગવાનના અવતાર તર્ગકે સ્થાપ્યા છે જેમનામાં સંન્યાસ જ્ઞાન અને ભક્તિપૂર્ણ કર્મયોગ સંપૂર્ણ કળાએ વિકસ્યો છે નેવા શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ

આ બંને અવતારોનું દર્શન જે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની નજરે નહિ કરે તેમને એમની ભન્યતા નહિ દેખાય અને એમનું સંસારી જીવન ખાલ નજરે જોઈને આ પુરુષોને ભગવાનના અવતાર નરીકે પૂજનાર હિંદુઓ વેવલા લાગશે જે હિંદુ જીવનદર્શનથી જોવા માગશે, પરંતુ સંન્યાસ, જ્ઞાન અને ભક્તિની દૃષ્ટિને સમન્વય નહિ થયો

હોય અને કાંઈ એક નજરે જોશે તેમને એમના અમુક કાર્યો વિવાદારૂપદ લાગશે. એમણે જૂલ કરી છે તેમ વસશે. શ્રીરામ પ્રમાણુમાં એણે વિવાદારૂપદ લાગે તેવા છે. શ્રીકૃષ્ણમાં ડગલે ને પગલે વિવાદ ઊભો થવાનો સભવ છે શ્રીરામનો સીતાત્યાગ એટલો જ વિવાદારૂપદ છે પરધર્મી પ્રચારકો તો એની ઠેકડી પણ કરવાના—હિંદુના લગવાન તો જુઓ ! એક ધોખી જેવાના કહેવાથી એમનો લગવાન પત્નીનો ત્યાગ કરે છે. તેય કેવા સજોગામાં—એ ગર્ભવતી હતી ત્યારે. એને બચાવની તક આપવામાં આવતી નથી. એને છેતરીને લક્ષ્મણ મૂકી આવે છે. વળી રામ માને છે કે એ બ્રષ્ટ્ર નથી, છતાં રાજ્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠાને વશ થઈ પત્નીને હડહડતો અન્યાય કરે છે !

કેવળ પરધર્મીઓ જ નહિ, પરંતુ શિક્ષિત હિંદુઓ અને તેમણે આધુનિક ગણાતી સ્ત્રીઓ પુરુષો ઉપર પ્રહાર કરવામાં આદિ-કાળથી એના એ રાગ પુરુષો રહ્યા છે તેમ મનકમાં જાતિગૌરવ લેતી હોય છે ! એનો અર્થ એવો પણ કરવાનો નથી કે પુરાણ-કાળમાં કર્મચોગીની આદર્શભૂતિ તરીકે શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણના જે ચરિત્ર દોરવામાં આવ્યા એને પગલે જ આજે પણ ચાલતું જોઈએ. વળી એમના કાર્યોમાં કંઈ દોષ જ નથી તેમ પણ અધશ્રદ્ધા કેળવવાની જરૂર નથી. ઘોડે ચડે તે પડે, એ કહેવત પ્રમાણે કર્મ કરનાર જૂલ ન કરે, તે બનવું સંભવિત નથી. જે મહાપુરુષ થઈ જાય, તે પ્રભુનો અવતાર હોય તોપણ અતે માનવદેહધારી છે. કેવળ જૂલો થવાની એટલું જ નહિ, દોષ પણ થવાનો. એ મર્યાદા કેવળ પુરુષની નથી કર્મની પણ છે શ્રીકૃષ્ણે તેનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે—

સહજ કર્મમા દોષ હોય તોયે ન છોડવું,

સર્વ કર્મે રહે દોષ ધુમાડો જમ અગ્નિમાં. (૧૮-૪૮)

અગ્નિમાં ધુમાડાનો દોષ છે, પરંતુ અગ્નિની ગરમીના લાભ ખાતર એ દોષ સહી લેવો રહ્યો એ દોષ ન સહી લેવા માટે ગરમીનો લાભ જતો કરવો તે સાચો માર્ગ નથી માનવજીવનમાં

કર્મયોગ દ્વારા જ સસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિકાસના ઊર્ધ્વાકરણ માટે કર્મમા ધુમાડા જેવો દોષ રહ્યો છે, તે અનિવાર્ય માની સહી સેવા જોઈએ, સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. મહાભારતનાં પ્રતાપી પાત્રો-દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, કર્ણ, કુંતી, દ્રોણ, દુપદ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન, અર્જુન, ભીષ્મ, વિદુર, ગાધારીના જીવનમાં જે નાનીમોટી મર્યાદાઓ અને દોષો જોયા તેમા મુખ્યત્વે એ જવાબદાર છે અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનમા જે દોષો દેખાય છે તે કર્મની સાથે રહેલા ધુમાડાના દોષો છે. એ દોષો એમનું ચરિત્ર દોરનાર નિવારી શક્યા હેત. પરંતુ જે વ્યાસે ગીતામાં કર્મ સાથે સંકળાયેલા દોષોને અગ્નિ સાથેના ધુમાડા જેવા અનિવાર્ય ગણ્યા છે, તેને એ મૂર્ત કરવા માગતા હોય તો એ દોષો શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં બતાવવા રહ્યા. તે સિવાય સ્વધર્મ આચરતા અનાસક્ત લોકસંગ્રહના નાયકનું ચિત્ર અવાસ્તવિક બને.

દાખલા તરીકે શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમા અર્જુનને અધર્મ આચરવાની સલાહ આપે છે. કર્ણના રથનું પૈડું કળી ગયું હોય છે અને તેને બહાર કાઢવા એ નીચે ઝીતર્યો હોય છે ત્યારે એના ઉપર જાણ છોડવા એ અર્જુનને સલાહ આપે છે અને અર્જુન અધર્મ આચરતા ખચકાતો હોય છે ત્યારે એ કહે છે-ધર્મભીરુ થયા વિના જાણ છોડ !

આ જાણ રીતે શ્રીકૃષ્ણનો દોષ છે, પરંતુ આતર નજરે તે યુદ્ધના દોષની વાસ્તવિકતા છે. ગમે તેવું ધર્મયુદ્ધ હોય પણ યુદ્ધનું લક્ષણ છે કે તે શરૂ થયા પછી જીતવું યુદ્ધ બની જાય છે અને નાનો મોટો દોષ અનિવાર્ય બને છે. યુદ્ધનું, ધર્મયુદ્ધનું નગ્ન સત્ય બતાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણને દોષ આચરતા વ્યાસે બતાવ્યા છે.

સર્વતોમુખી વિકાસના ચાચારૂપ કૃષ્ણનું બાળપણ

-૨

શ્રીકૃષ્ણનું જીવન હિંદુદર્શન પ્રમાણે વિગતે જોઈએ તો પહેલાં એમના અંગે આવતા ચમત્કારો અને અતિશયોક્તિ પાછળનું દષ્ટિ-બિંદુ સમજી લઈએ. આપણને એમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, આદર અને પ્રેમ હોય છે તેમની હકીકત બીજા સમક્ષ રજૂ કરતી વખતે સહજભાવે અતિશયોક્તિ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. સામાન્ય માનવી અંગે જ્યારે આ પ્રકૃતિ છે ત્યારે જે યુગપુરુષ અવતાર ક્રાંતિએ પહોંચે તેના ગુણ ગાતાં અતિશયોક્તિથી સંતોષ થતો નથી. ચમત્કારોથી જ એમનો મહિમા થતો જોવા મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામ એ પૌરાણિક પાત્રો છે અને ઐતિહાસિક હકીકત એમના અંગે હિપલબ્ધ નથી. આથી એના સર્જકો વ્યાસ અને વાલ્મીકિએ ચમત્કારોનો આશરો લઈને મહિમા કર્યો હોય તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો એ અવતારોનું મૂલ્ય ઓછું ગિતરવાનો ભય એના લક્તોએ રાખવા જેવો નથી. ઈશુ એ ઐતિહાસિક પાત્ર છે, છતાં એમની જીવનમા ચમત્કારો ઓછા આવતા નથી. જુદાં કેવળ જુદાં પ્રમાણ ગણીને ધર્મનું મૂલ્યાંકન કરવાની શીખ આપી છે, છતાં એવો યુગપુરુષ અવતાર બનતાં એના પૂર્વજન્મની કથાઓ રચીને ચમત્કારો દ્વારા એનો મહિમા વધારવાની વૃત્તિ ટાળી શકાઈ નથી. ગાંધીજીના જીવન સાથે પણ તાણીતૂસીને ચમત્કારો જોવાનો પ્રયત્ન થતો રહે છે. હું માંદગીથી મરું તો મને ઢાંગી મહાત્મા માનજો. આવા પ્રકારનું એકાદ વાક્ય એમનું ટાંકીને એમને

પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવામા અશ્રદ્ધા પણ ન હતી.

આમ જિજ્ઞાસુ સત્ય સ્વરૂપે ધર્મને સમજવા ઉદ્ધમ કરતો હોય તો એણે પરપરાગત ચાલી આવતા પ્રવાહની મર્યાદા સમજી લેવી જોઈએ. પુરાણકાળથી ચાલ્યા આવતા પ્રવાહને એના જમાનાની મર્યાદાઓ ઓછીવત્તી નહયા વિના ન રહે, તે સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. મધ્યયુગમા થઈ ગયેલા સત્ તુલસીદાસની અતર સરવાણીમાથી ભક્તિાનું જે પવિત્ર ઝરણું વહ્યું તે રામચરિતમાનસ. એ ઝરણામાં અશ્રદ્ધાથી સ્નાન કરનાર એને પૂર્ણ પવિત્ર માનશે અને અશ્રદ્ધાથી નીરખનાર કહેશે કે જે ભકતે શ્રીને તાડનની અધિકારી ગણી છે તેવા પુરુષને સત્ શી રીતે કહી શકાય ? પરંતુ ગમે તેવા સંત અને ભકત પણ એના જમાનાની મર્યાદાથી સાવ પર નથી તેમ માની એવા કથનનો અસ્વીકાર કરી ભક્તિરસ માણી શકનાર એમાથી સાચો પદારથ પામી શકે છે.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનમા આવતા ચમત્કારોને એ દષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તેને સ્વીકારી લેવાની જરૂર રહેતી નથી અને એના અસ્વીકારથી એનો મહિમા ઓછો થતો નથી. એમના જન્મની આગાહી થઈ હતી અને જન્મ થતા તુરગનાં તાળા તૂટી ગયા હતાં. વસ્તુદેવ એને લઈને જમુના પાર કરવા ગયા ત્યારે જાણે માર્ગ કરી આપ્યો અને તે ગોકુળમા મૂકી આવવામાં સફળ થયા. જેમ એમનો મહિમા વધારવા ચમત્કારનો આશરો લેવામાં આવ્યો છે તેમ એમને ૧૬૧૦૮ રાગીઓ હતી તેનું અતિશયોક્તિનું અવલગન લેવામાં આવ્યું છે. એમના જમાનામા એકથી વધુ પત્નીઓ હોવી તે સ્વાભાવિક હતું. કૃષ્ણના બાલજીવનમાં એ અંગે કંઈ વિશિષ્ટતા જોવા મળતી નથી, પરંતુ એ દરેક સાથે સમાનભાવે વર્તતા હતા--જે સામાન્ય માનવીને માટે સહેલું નથી, તે એમની આંતરિક વિશિષ્ટતા હતી. આ ગુણની અતિશયોક્તિ કરવા મર્યાદિત પત્નીઓ સાથે એનું વર્તન માનવ કરી શકે, પણ શ્રીકૃષ્ણ એવા અવતારી પુરુષ

હતા કે એ ૧૬૧૦૮ રાણીઓ સાથે એવું અસામાન્ય જીવન ગાળી શકતા હતા !

મહંમદ સાહેબે કુરાનમાં પુરુષને ચાર પત્નીઓ મુધીની છૂટ એ શરતે આપી છે કે જેમની સાથે બેદલાવ વગર, વહાલા-અગ-ખામણાના પક્ષપાત વગર જીવવાનું છે. એ શરતને મહત્વ આપ્યા વિના મુસ્લિમો પોતાને ફાવતો લાલ લઈને કુરાને ચાર પત્નીઓ મુધીનો અધિકાર આપ્યો છે માની વર્તવાનો ધર્મ માને છે. એને બાબુએ રાખીએ તોપણ મહંમદ સાહેબે એ શરતી છૂટ આપી છે ત્યારે એવી સમવૃત્તિ સાવ અશક્ય માની નથી. આ સમવૃત્તિ કૃષ્ણમા કેવી મહત્ત્વ હતી તે દર્શાવવા હજારોની સંખ્યાની અતિ-શયોક્તિ કરવામાં આવી છે. એને ૩૫૬ પણ માનવામાં આવે છે. મનુષ્યના શરીરમાં ૧૬૧૦૮ નાડીઓ છે અને એ દરેક ઉપર કૃષ્ણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. નારી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું એમા પતિની મહત્તા રહેલી છે. શરીર—વાસના—મોગ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું તેમાં મનુષ્યની મહત્તા છે. જે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગોચરો સાધ્ય કરી હતી.

છે. વર્ષ ટ્રેષ્ઠ ત્યારે નીવડે છે, જ્યારે એની ત્રણેય ઋતુઓ ખાલી હોય છે. શિયાળો ચાલતો હોય અને પોષ મહિનો ખેડા છતા કડ-કડતી ઠંડી ન પડે તો એ ઋતુ ખીલી છે તેમ એને ખિરદાવી શકીશું ? ઉનાળાનો જેઠ મહિનો ચાલતો હોય છતા ગરમીથી આકળવિકળ ન થઈએ તો એને પૂરખડારનો ઉનાળો નહિ કહી શકાય. આ ગર-મીથી આપણે હેરાન થઈએ તેથી એને નાપસદ કરીએ તે આપણો સ્વર્થ થયો, પણ ઋતુને તે કારણે વખોડીએ તો એનું સાચું મૂલ્યાંકન ન થયું ગણાય. એ જ રીતે આપાઠી વીજળી ચમકે નહિ અને મૂશળધાર વરસાદ તૂટી પડે નહિ તો એને ચોમાસાની પૂર-ખડાર ન કહેવાય. જે વર્ષની આ ત્રણેય ઋતુ ખીલી હોય તો ખેતીનો પાક ઉત્તમ થયા વિના ન રહે.

જીવનને પણ ત્રણ ઋતુઓ છે. બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા. એ ત્રણેય ઋતુઓ પૂરખડારમા ખીલવી જોઈએ. બાલ્યા-વસ્થા એટલે નિર્દોષપણું. તોફાનો ખાતર તોફાન, મસ્તી ખાતર મસ્તી અને ચડતા સોહીની શક્તિના થઈ રહેલા સચારનું પ્રગટીકરણ-શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાળનું જે ચરિત્ર દોરવામા આવ્યું છે તે એ ઋતુ પૂરખડારમા કેવી સુદર ખીલવી જોઈએ તેનું ચિત્રણ છે. એ તોફા-નમા નિર્દોષતા છે અને આત્મીયતા છે એટલે જ શોદાનો અને નદનો એ દુહારો બની રહ્યો છે, નેમ ગોપ-ગોપીઓનો પણ એવો જ દુહારો બની રહે છે. બસીવાદન એ એની લાક્ષણિકતા છે. કૃષ્ણને બસી વિનાનો કદબી શકાતો નથી. બસીના સૂરો એ છેડે છે ત્યારે ગોપ-ગોપીઓ જ નહિ પણ ગાયો સુધ્ધાં એનાથી ડોલવા માટે છે. આનંદ માણવાની બૂખ માણસમાં એવી છે કે એ વાતાવરણમા બેધ્યાન બની જાય છે અને એનું કામકાજ વીસરી જાય છે. કામકાજ વિલખમા પડે છે. કૃષ્ણના બસીવાદનનું જાદુ એવું હતું કે ગોપીઓ એમનું કામ બૂલી એ સાંજળવા દોડી આવતી. એનો અર્થ એવો ન હતો કે ગોપીઓ નહોતા દોડી આવતા. પરંતુ એ સ્વતંત્ર હતા

એટલે તેમને માટે દોડી આવવું એટલું નોંધપાત્ર ન હતું—જેટલું ગોપીઓને માટે. જીઓને માટે પુરુષોની ટીકાનો ભોગ થવું પડે અને ધણી-વડીલનો ઠપકો, ને દાંડ સહેવો પડે, તેમ છતાં એ દોડી આવતી તે ઉદ્દેશ્ય ખાંસીનો કેવો પ્રબળ જાદુ હતો તે ખતાવે છે.

મનુષ્યજીવનમાં સંસારસુખની અંખનાવાળો દામ્પત્યપ્રેમ સર્વ-સામાન્ય છે. પરંતુ એથી વિશિષ્ટ પ્લેટોનિક પ્રેમ, જેમાં શરીરસુખની અંખના નથી તે વિરલ વ્યક્તિઓમાં જોવા મળે છે. શરીરસુખની અંખનાવાળા પ્રેમમાં મિલનનો આનંદ અને વિયોગનો વિરહ જેમ રહેલો છે, તેમ એમાં પશુ સુખદુઃખ રહેલ છે. બાહ્ય રીતે બંનેનાં સ્પર્શ એકસરખાં છે, પરંતુ આંતરસ્પર્શ જુદાં છે, પરંતુ જે એ આંતરસ્પર્શની લિનનતા જોઈ શકતા નથી તેમને એ સમજતો નથી, ગળે ઊતરતો નથી અને તેને સ્થૂલ પ્રેમ માની લઈને એ ત્રાજવે તોળે છે. રાધા અને કૃષ્ણનો પ્રેમ, મિલન અને વિયોગનું જે ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું તે પ્લેટોનિક પ્રેમનું છે. બંનેનાં બાહ્યવર્તન દામ્પત્ય સુખ અંખતા પ્રેમીઓ જેવાં ઉત્કટ જોવા મળે છે, પરંતુ એ પ્રેમ જાતીયભૂખ વિનાનો આત્મિક ભૂમિકાનો પ્રેમ છે. આ પ્રકારનો દિવ્ય પ્રેમ દુર્લભ છે અને એનો આરંભ જેમનામાં શરૂ થયેલો જોવા મળે છે તે અંતે સ્વપ્રેમમાં પરિણમે છે. આથી તેમાં દાંડ પોષાવાનો સંભવ છે. આત્મવચનનાની હેતરપિંડી થવાનો ભય છે અને દિવ્યતા સુધી પહોંચવું દુર્લભ છે એટલે તે વહેલોમોડે શરીરસુખમાં ફેરવાઈ જાય છે. છતાં તે વિભૂતિ માટે અશક્ય નથી. શ્રીકૃષ્ણને માનવજીવનના એક પૂર્ણ વિકસિત આત્મા તરીકે રજૂ કરવા છે એટલે એ દિવ્ય પ્રેમ એમને દુર્લભ નથી તેમ ખતાવવા રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ મૂર્તિમત્ત ક્યો છે.

રામ અને સીતા, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, કૃષ્ણ અને રુકિમણી જે દામ્પત્યપ્રેમનાં આદર્શ યુગલ છે, તે પ્રકારનું રાધા અને કૃષ્ણનું યુગલ નથી. પેલાં માનવજીવનમાં સુલભ પ્રેમનાં પાત્રો છે, તો આ

દિવ્યજીવનનાં પ્રેમપાત્રો છે. જે એ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવશે તો એની લવ્યતા અને વિશિષ્ટતા દેખાશે અને સ્થૂલ નજરે મૂલવવામાં આવશે તો એ સ્પષ્ટ દેખાશે! માનવી પ્રેમશૂબ્ધો છે. સંસારમુખના પ્રેમની ભૂખ એને સતોષાય છે. માનવપ્રેમની પણ આછીવતી આપી થાય છે. પરંતુ દિવ્યપ્રેમની આપી થવી દુર્લભ છે. એનાં દર્શન શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાનાં પાત્રો દ્વારા હિંદુ જીવનદર્શન કરાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણથી પણ કયા ચડી જાય તેવા તોફાની છોકરાઓ જોવા મળે છે. એ તોફાનમાં નિર્દોષતા પણ હોય છે. છતાં એ ઋતુતું સમગ્ર પ્રાગટ્ય એમાં થતું નથી. શ્રીકૃષ્ણના કરકમળમાં ડેવળ જંસી શોભતી ન હતી. ધનુષ્યબાણ પણ એવા જ દીપી ઊઠતાં. એ જેમ ગોપીઓના વસ્ત્રો લઈને કદંબના આડ ઉપર ચડી જઈ એમને હેરાનપરેશાન કરતા હતા, તેમ એ જ જમુનાના ધરામાં કાલિયનાગ લગાઈને ગોપ-ગોપીઓને લયરૂપ બન્યો હતો તેને નાથીને એમણે લગાડ્યો હતો અને એ ત્રાસમાથી એમને મુક્ત કર્યાં હતા. જે હાથે એ ગોપીઓનાં મહી જૂટવતો હતો, તે જ હાથે ગદા ધારણ કરીને જે દુષ્ટો ગોવાળોને રંજીડતા હતા તેને હણ્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્ર-અસ્ત્રના બળમાં પુર્યુંતા માની ન હતી. યાનને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઉન્નત વિસ્તારમાં આવેલા સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં ગયા હતા. કૃષ્ણ અને સુદામાની મૈત્રી આ ગુરુકુળમાં સહાધ્યાયીના સંબંધમાંથી ખીલી હતી. એ ગુરુ પાસે કૃષ્ણજી ગોકુળ-મથુરામાંથી આવીને દાખલ થયા હતા. એ પછી દ્વારકા ગયા તે એમના જીવનનો જોવાતેવો પલટો ન હતો. પરંતુ એ જીવન પલટાઈ ગયું હોવા છતાં બાળપણના સ્નેહી સુદામા પ્રત્યેનો મૈત્રીપ્રેમ ઘટ્યો ન હતો. દુપદને બાપની ગાદી મળતાં એનામાં રાજવીનું એવું અભિમાન આવી ગયું કે તેણે દ્રોણની ગુરુકુળની મૈત્રી ચાલુ રાખવામાં નાનમ માની. કયા રાજ બોજ અને કયા ગાંગો તેથી, એવા અસમાન સાથે મૈત્રી સંભાળે નહિ તેવા તોરમાં એણે

શાંત જોવા મળતો હોય તો એ એની ઋતુ બહારનું લક્ષણ ગણાવું જોઈએ. એ એના જીવનની કઋતુ ગણાવી જોઈએ. એ ગુણ નહિ પણ ખામી માનવી જોઈએ. છતાં એને જો સારા છોકરાનાં લક્ષણ માનતા હોઈએ તો એ ઋતુના ગુણની શૈક્ષણિક દૃષ્ટિ આપણને લાધી નથી—તેમજ અર્થ થાય. નિર્દોષ તોફાન, તોફાન ખાતર તોફાન બાળક—કિશોરમાં રહેલી ચેતનશક્તિનો કુવારો બતાવે છે. આ ગુણ હોવા છતાં શિયાળાની ઠંડીનો અતિરેક થતા એ હિમમા પલટાઈ જાય છે ત્યારે એ ગુણને બદલે અવગુણ બની જાય છે. આ તોફાનનો પણ અતિવેક થાય, એની અંદર નિર્દોષતાને બદલે નક્કટતા પ્રવેશે તો એ પણ ગુણ ન રહેતા અવગુણ બની જાય છે.

એ હિમમા વિઘ્નમા પણ છોકરો તેજસ્વી હોવો જોઈએ. ચારિત્રનું ઘડતર એ અવસ્થામાં એવું થવું જોઈએ કે લાવિષ્યમાં મંજોગો બદલાય છતાં તે ડગી ન જાય. મુદ્દમાના મિલનનો પ્રનંગ બદલાયલા મંજોગોમાં જોવો થાય છે. પરંતુ ચારિત્ર ઘડતરને સ્ત્રીધે કૃષ્ણમાં એ જ મિત્રભાવ સાબૂત છે. વિદ્યાર્થી લણવામાં તેજસ્વી હોય પણ રમતગમત અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહે, તો એ સોગિયો, એકાંગી-વેદિયો નીવડે. એનો અંપૂર્ણ વિકાસ થયેલો ન ગણાય. રમતગમત, બહારની પ્રવૃત્તિ, નાનાંમોટાં સાથે સહવાસ, એમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો અને એમની પ્રત્યે આદરભાવ, છતાં વિદ્યાબ્યાસમાં ક્યાશ નહિ—આમ સર્વતોમુખી વિકાસનો પાયો એ શ્રીકૃષ્ણનું બાળચરિત્ર છે.

શ્રીકૃષ્ણનું નિષ્કામ કર્મયોગીનું જીવન

-૩

હિંદુ જીવનદર્શન સ્વધર્મમાં શ્રેય પ્રજોષે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ એ જ માર્ગ અર્જુનને આપે છે. સ્વધર્મ આચરતાં સ્વજનોને હણવા પડે તો એમાં અધર્મ નથી તેમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે ત્યારે એ ધર્મ એ આચરી ચૂકેલા છે. મામા કસને અને ફોઈના દીકરા શિશુપાળને હણતાં એ અચકાયા નથી. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ જ્વલમાં માતા દેવપ્રીને પેટે થયો હતો, તેનું કારણ મામા કસ હતો. એણે કેવળ બહેન-બહેનીને કેદ કર્યા હતાં એટલું જ નહિ પણ પિતા ઉગ્રસેનને પણ કેદ કરીને એ ગાદી ઉપર બેઠો હતો.

શ્રીકૃષ્ણ યાદવ કુળમાં જન્મ્યા હતા. દાદા શરસેન મથુરાની ગાદી પર હતા. પરંતુ જે કસ પિતાને અને બહેનીને જ્વલયાત્રા કરાવે, તે બીજા યાદવોને સુખે જ પવા શાનો દે? આ ત્રાસથી યાદવો મથુરા છોડી કુરુપંચાલ વગેરે પ્રદેશોમાં જતા રહ્યા હતા; અને જે રહ્યા હતા તે કસની તાબેદારી સ્વીકારનારા હતા. આ સ્થિતિમાં યાદવકુળમાં જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણનો સ્વધર્મ કંસના ત્રાસમાંથી લોકોને અને પોતાના કુળને મુક્ત કરવાનો હતો. કંસ જુલમી હતો તેવો પરાક્રમી પણ હતો. એની સામે માથું ધીરકવાની જાઈ હામ લીડતું ન હતું. શ્રીકૃષ્ણે એ હિંમત કરી ત્યારે પણ લોકોને ભય હતો કે ક્યાંક એની હાથ ન થાય. પરંતુ કંસના મુખ્ય મંત્રી ચાણુરને શ્રીકૃષ્ણે મહાત કર્યો અને બીજા પાંચ મંત્રી પણ એમને હરાવી શક્યા નહિ ત્યારે એ અખાડો છોડી નાસી છૂટ્યા. કંસને

પણુ શ્રીકૃષ્ણના જાળનો ખ્યાલ આવ્યો. પોતાને અજય માનતા કસને મોત આવી પહોંચેલું દેખાયું ભાણેજના હાથે મામે હણાયો. જુલમી સત્તાનો શ્રીકૃષ્ણે અત આપ્યો. મથુરાની ગાદી ઉપર દાદા ઉગ્રસેનને ખેસાડી શ્રીકૃષ્ણ સેવક તરીકે રાજ્યના રક્ષણહાર અને પ્રજાના પાલનહાર બન્યા.

પરંતુ, કસ જેવો જ જુલમી રાજા એનો સસરો જરામધ હતો. જમાઈના મૃત્યુનું વેર લેવા એણે મથુરા ઉપર ચડાઈ કરી કસની જેમ એને પણ અજયનું અભિમાન હતું હાર્યો જુગારી બમણુ રમે તેમ એની હાર થતી રહી તેમ તેમ એ ફરી ફરી હતો કરતો રહ્યો. સત્તર વાર પરાજય પામ્યા પછી અદારમી વખત એણે જીત મેળવવા કાલયવન નામના અસુર રાજાની અને તેના સૈન્યની મદદ લીધી, મથુરાને ઘેરો ઘાલવામા આવ્યો જરામધ સત્તામદમા એવો અધ બન્યો હતો કે એણે આર્યોના દુશ્મનો એવા અખર, નરક, બાણાસુર વગેરે અસુર રાજાઓની મૈત્રી ખાધી હતી. કાલયવન આ સૌમા વધુ બળવાન હતો.

શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધની માફક આ યુદ્ધને અગત પ્રતિષ્ઠા અને ગાદીસોલથી ન જોતા સમાજહિતની નજરે જોયું. બે જણની લડાઈમા ત્રીજો ફાવે, તે એમની ખ્યાન બહાર ન રહ્યું. બે આર્ય રાજાઓની લડાઈમા ત્રીજો અસુર સત્તા ફાવે, તે મજબૂત બને, તે અતે આર્યસત્તાને જ હાનિ પહોંચાડનારી નીવડે. અસુર સત્તાને એ તક ન આપની હોય તો આ યુદ્ધ ટાળવું જોઈએ. એ ત્યારે જ બને કે શ્રીકૃષ્ણ મથુરાની ગાદીનો-રાજ્યનો ત્યાગ કરે. ક્ષત્રિયને માટે હાર સ્વીકારવી તે જીવતા મૃત્યુ સ્વીકારવા જેવું કરુણ હોય છે પરંતુ સમાજહિત ખાતર જે અનાસક્તભાવે કર્મ કરે છે તેને સ્વધર્મ તરીકે મૃત્યુ પણ ક્રિય છે તેમ ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે તે જીવતાં મૃત્યુ, મથુરાનો ત્યાગ કરીને એમણે આચરી બતાવ્યું છે. બાલ દષ્ટિએ જોનારને શ્રીકૃષ્ણ કાયર લાગે, પરંતુ અંતરદષ્ટિએ એ કાયરનું

કામ ન હતું, સાચા અનાસક્ત વીરનું પગલું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી યાદવો સાથે હિજરત કરે છે અને દ્વારકામાં જઈને નવી દુનિયા-નવું રાજ્ય સ્થાપે છે. આ હિજરતને બાહ્ય નજરે જોઈને રુક્મીએ શ્રીકૃષ્ણને કાયર માન્યા છે-અપ્રતિષ્ઠિત માન્યા છે. આથી એની બહેન રુક્મિણી મનથી શ્રીકૃષ્ણને વગી ચૂકી છે તે પ્રેમભાવનાને એ કબૂલ કરવા તૈયાર થતો નથી. રુક્મિણીમાં સાચી સમજણ નથી પૂરી, બુદ્ધિ નથી, એમાં કુટુંબનું ગૌરવ નથી, સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે લાગણીમાં ખેંચાઈ જાય છે તેમ એ પણ આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના લાગણીમાં ખેંચાઈ ગઈ છે માની, એણે બહેનની ઇચ્છાને ગણકારી નહિ અને તેનું વેવિશાળ શિશુપાળ સાથે નક્કી કર્યું અને લગ્ન પણ વીધુ રુક્મિણીએ ખીજે ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને સદેશો કહાવ્યો કે એ મનથી એમને વગી ચૂકી છે માટે અપહરણ કરીને લઈ જવાનું ક્ષત્રિય પરાક્રમ કરીને મારી ઇચ્છા પૂરી કરે.

શ્રીકૃષ્ણ માટે કેવું ધર્મસંકટ આવીને ઊભું રહ્યું ! રુક્મિણીનું જોની સાથે વેવિશાળ થયું હતું તે એમની ફાઈનો દીકરો હતો લગ્ન સેવાઈ ગયું હતું. જન નીકળી ચૂકી હતી. એ સ્થિતિમાં વિવાહિતા કન્યાનું અપહરણ કરવું તે સામાજિક પક્ષે સાથે કાયમનું વેર બાધના જેવું નીવડે. રુક્મી અને શિશુપાળ બન્ને મિથ્યાભિમાની, અને તેમણે શિશુપાળ ફાઈનો દીકરો એટલે એનો વધુ તેજેવધ થાય પરંતુ ખીજ બાળુ પોતાને મનથી પરણી ચૂકેલી રુક્મિણી હતી. જો એની વહારે એ ચડતા નથી તો, એની જિંદગી ધૂળમાં મળે છે વેવિશાળ થયા છતાં અને લગ્ન સેવાયા પછી એણે સદેશો મોકલ્યો છે, તે જ એની પ્રેમની ઉત્કટતા બતાવે છે. એને એ લગ્ન કોઈ રીતે સ્વીકાર્ય નથી. એનું પરિણામ કરુણતામાં આવે રુક્મીએ એની ઇચ્છાને અવગણીને લગ્ન લીધું છે એટલે એ જન આગ્રા પછી બહેનની વિનવણીને તાબે થાય તેમ બનવું એ એનું

અભિમાન જોનાં શક્ય નથી. શ્રીકૃષ્ણને માટે એનાં ગમે તેવાં માઠાં પરિણામ આવે તોપણ વહારે ચડ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. વળી રુકિમણીની સલામતી ખાતર છપા અપહરણ સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો.

રુકમી એકનો બે નહિ થાય તેની ખાતરી થયા પછી રુકિમણીએ પોતાનો શિશુપાળ સાથેના વિવાહમા વિગેધ નથી તેવા ભુલાવામાં નાખતો માર્ગ અખત્યાર કર્યો હતા. શ્રીકૃષ્ણને એણે સંદેશમાં કહેવડાવ્યું હતું કે કુટુંબના રિવાજ પ્રમાણે લગ્નને આગણે દિવસે કુળદેવીની પૂજા કરવા તે નગરની બહાર દેવસ્થાનમાં આવશે. તે તકનો લાભ લઈ અપહરણ કરવાની યોજના અમલમા મૂકવી. આ છપા પગલાથી રુકિમણીની સલામતી સચવાઈ અને તેની જાણ થતાં સામનો કરીને શ્રીકૃષ્ણે પરાક્રમથી જીત પણ મેળવી. શિશુપાળને લગ્નને માંડવેથી હાંસીપાત્ર બળીને પાછા જવું પડ્યું, તે વેર એ ન ભૂવી શકે તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ કોઈના દીકરાની હાથ પોતાના હાથે થતી હોય તોપણ પ્રેમ ખાતર તેમાં પાછા ન પડવાની હિંમત એ શ્રીકૃષ્ણને પક્ષે નાનુસૂનું ધર્મસંકટ ન હતું. દુશ્મનાવટ વહોરીને પણ તેમણે તે પાર કર્યું હતું.

મથુરાથી હિંજરત કરી દ્વારકામાં વસવાથી શ્રીકૃષ્ણ કે યાદવોને ગેરલાલ થયો ન હતો. મથુરા કરતાં પણ દ્વારકામાં પુરુષાર્થથી, એકતાથી, અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી યાદવો સમૃદ્ધ-સુખી બન્યા હતા. વસુદેવ દ્વારકાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન હતા. બળદેવ ઓરમાન મોટાભાઈ હતા છતાં શ્રીકૃષ્ણ એમને સગા મોટાભાઈ કરતાં ઓછું આદરમાન કરતા ન હતા. મોટાભાઈ જ રાજ્યના કર્તાકારવતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ તો મથુરામાં જન્મ રાજ્યના સેવક હતા તેમ દ્વારકામાં પણ એ જ સેવાભાવથી સ્વધર્મ અદા કરતા હતા. દ્વારકા સમુદ્રકિનારે એવી સલામત નગરી હતી કે દુશ્મનના હલ્લાનો ભય ન હતો. મથુરાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો તેનું દુઃખ યાદવોને બિલકુલ સાલતું

ન હતું,

પરંતુ જે હેતુ માટે શ્રીકૃષ્ણે મથુરાનો ત્યાગ કર્યો હતો, તે જરામધનો જીવમ ઘટવાને બદલે વધતો રહ્યો હતો. અસુરોની સત્તાને ફાવતા ન દેવામાં શ્રીકૃષ્ણની હિજરન કામયાજી નીવડી હતી, તોપણ જરામધની સત્તા વધતી હતી. શ્રીકૃષ્ણ સમાજના હિત ખાતર અસુર-રાજ્ય કે અસુરસત્તાના વિરોધી હતા. એ આર્ય હતા એટલે અસુર તરફ અસુધા હતી તેવો ભેદભાવ ન હતો, પરંતુ મૂળે રાજસત્તા અદાધ બન્યા વિના રહેતી નથી, તેમાં અસુરો પોતાને સત્તાના અધિકારી માની વધુ મદાધ હતા, એટલે તેમનું રાજ સમાજહિતમાં ન હતું પરંતુ એવા જ મદાધ ને આર્યો અને આર્યસત્તા બને તો એ પણ એટલી જ સમાજને માટે અહિતકારી વાત હતી. શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધથી પરાજય સ્વીકારી હિજરત કરી તે પછી જરાસંધના મદને પાર ન રહ્યો રાજસૂય યજ્ઞ રાજ્યો કરતા આજ્યા હતા, પરંતુ જરાસંધે જૂતકાળમાં કોઈએ ન કર્યો હોય તેવો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો મનસૂબો જાહેર કર્યો હતો. સૌ રાજ્યોને પગલિત કરી તેમને યજ્ઞના બલિ તરીકે હોમી દેવા. એ માટે ૮૬ રાજ્યોને તેણે હરાવીને કેદ કર્યા હતા અને ૧૪ રાજ્યો પાકી હતા.

શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે એને પડકારવામાં નહિ આવે તો કસના ત્રાસ જેવો એનો નાસવધી જશે વળી જે કેવળ વિજય મેળવવાની ભાવનાથી એને પડકારશે તે ને ધર્મથી ચાલનાર નહિ હોય તો જીતથી ગર્વિષ્ઠ બની જશે અને એનામાં સત્તામદ પેળ યશે. આ સ્થિતિમાં ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં ધર્મદષ્ટિથી સમાજહિતને લક્ષમાં લઈ રાજ્ય કરતા પાડવો ઉપર એમની નજર ઠરી. એ જીતથી ભીમ અને અર્જુનમાં ગર્વ આવશે તોપણ રાજગાદી ઉપર બેસેલા યુધિષ્ઠિર એવા ધર્મિષ્ઠ હતા કે તે એનાથી નહિ રંગાય આથી એમણે તેમને લોક-હિત ખાતર રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની સલાહ આપી અને જરાસંધની સત્તાને પડકારવાની જરૂર સમજાવી.

યુધિષ્ઠિર નમ્ર હતા એટલે એવું મહાકાર્ય શ્રીકૃષ્ણની સહાય વિના અને દ્વંદ્વા વિના પાર ન પડે માની તેમને આગળ ક્યાર્. એ જ રીતે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને આગળ ક્યાર્. કારણ કે પાંડવશક્તિ —ધર્મશક્તિ સમાજમા ફેલેફેલે તે જરૂરી હતી. આમ અનેના સમન્વયથી ભીમના હાથે જરાસંધનો પરાજય થયો, વધ થયો. આમા રાજ્યલોભ ન હતો, સત્તાનો-ખળનો ગર્વ ન હતો, એટલે દ્વંદ્વા પુરાયેલા રાજાઓને મુક્ત કરવામા આવ્યા, એમનું રાજ્ય જરાસંધે ખાલસા કર્યું હતું તે તેમને પાછું સોંપવામાં આવ્યું. એ જ પ્રમાણે જરાસંધનું રાજ્ય એના પુત્રને સોંપવામા આવ્યું. આમ જરા-મંધની મદાધ સત્તાનો અત આણુવામા આવ્યો અને રાજસૂય યજ્ઞ પાંડવોને આગળે મડાયો.

આ વિજયનો ગર્વ પાંડવોને ન થયો. પરંતુ દ્રૌપદી એનાથી નિર્વેષ ન રહી શકી. પ્રદેશ પ્રદેશના રાજાઓ એમા પધાર્યા હતા અને સૌએ પાંડવોની શ્રોષ્ઠતાને સ્વીકારી માન આપ્યું હતું. દુર્યોધનની હસ્તિનાપુરની જયપતિની ગાદીનું ગૌરવ ઝાંખું પડેલું દેખાતું હતું. આ ગર્વને વશ થઈ દ્રૌપદીએ દુર્યોધનનું અપમાન કર્યું— ‘આધળાના દીકરા તો આધળા જ હોય ને !’. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જે આ રાજસૂય યજ્ઞના જશના સાચા હકદાર હતા, તે એનાથી એટલા જ અનાસક્ત હતા. દ્વારકાથી એ એમના પિતા ને મોટાભાઈ સાથે પધાર્યા હતા. સ્વજન તરીકે એમણે પોતાને કોઈ કામ સોંપવાની માગણી કરી. યુધિષ્ઠિરે એમને આદર આપતાં કહ્યું— ‘તમે અમારા પૂજનીય છો. કામ કરનારા ઓછા નથી કે તમારે તરુદી લેવી પડે.’ શ્રીકૃષ્ણે તેનો સ્વીકાર ન કરતાં કહ્યું : ‘હું મારી મેળે મારું કામ ગોધી લઈશ.’ અને એ યજ્ઞ વખતે જે મહેમાનો બહારથી આવતા રહ્યા તેમના પગ ધોવાનું અને જગ્યા પછી એઠાં પતરાળાં ઉઠાવવાનું, એ રીતે સાક્ષ્યદીનું કાર્ય એમણે ઉપાડી લીધું. જે હાય મોરલી પકડી શકે છે, મદા મારણું કરી શકે છે, સુદર્શનચક્ર ધારણું કરી શકે

છે, તે હાથ એકાં પતરાળાં ઉપાડવામાં પણ એટલું જ ગૌરવ માને છે. સમાજહિતનું અને સમાજને માટે ઉપયોગી કોઈ કામ નાતું નથી, હલકું નથી, તે મંદેશ શ્રીકૃષ્ણે એમના જીવન દ્વારા ચરિતાર્થ કરેલો છે.

આ રાજસૂય યજ્ઞ વખતે શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરીને આર્ચ સંસ્કૃતિએ માનવીય મૂલ્યની એની કસોટી છતી કરી છે. સમાજમાં પૂજનનો અધિકારી કોણ? સન્માન-આદરનો સાચો ઉકદાર કોણ? એ યજ્ઞમાં નાના-મોટા રાજવીઓ પધાર્યા હતા. દુર્યોધન સૌથી મોટો ગાદીપતિ હતો. વયોવૃદ્ધ વડીલ બીષ્મ હતા. ગુરુવર્ચ દ્રોણ હતા. સગાંસંબંધીમાં વડીલ એવા દુપદ અને વસુદેવ હતા. વેદશાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાસ હતા. આમ છતાં આમાંથી કોઈનું પૂજન ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવાની સલાહ ખુદ બીષ્મપિનામહે યુધિષ્ઠિરને આપી અને તેમણે સહદેવને નાના ભાઈ તરીકે એ લ્હાવો લેવાની તક આપતાં, એણે પૂજન કર્યું.

શિશુપાળથી આ સહ્યું ન ગયું. રુકિમણીના હરણને લીધે એ શ્રીકૃષ્ણને હાડવેરી બન્યો હતો. એ કારણે જરાસંધનો મિત્ર બન્યો હતો. જરાસંધ વહેલોમોડો એને દારકામાંથી નસાડશે તેમ એ સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો હતો. ત્યાં એનો નાશ પાડવો પાસે શ્રીકૃષ્ણે કરાવ્યો તેથી એ બળ્યોબળ્યો હતો. એનું આદ્યું હોત તો પાડવાને એણે પજાડ્યા હોત. પરંતુ એ એના ગળ્લ બહારનું કાર્ય હતું અને રાજ્યો રાજસૂય યજ્ઞ નિમિત્તે આવો દ્વિગ્વિજય કરતા હોય છે એટલે રાજવટને માન આપી તે પધાર્યો હતો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું પહેલું પૂજન થતાં એના વેરમાં બળતામા લી હોમાયા જેવું થયું અને તે ઉમ્કેરાઈને શ્રીકૃષ્ણને ગાળો દેવા લાગ્યો. પહેલું પૂજન કરવાની સલાહ આપનાર બીષ્મની જુદી બહેર મારી ગઈ છે તેમ એણે ઉપાસાંલ કર્યો. રાજ્યોને ઉસ્કેરી યજ્ઞમાં લંગાણ પાડવા એ દેશિય કરવા લાગ્યો, ત્યારે સૌને શાંત કરી બીષ્મ પોતાનું દષ્ટિગ્નિદ્ર સમજાવતાં કહ્યું :

‘શ્રીકૃષ્ણ કરતા ગુણમા ચડિયાતો પુરુષ મારી જાણુમા નથી. જ્ઞાન, શૌર્ય અને સમભાવનો ત્રિવેણીસંગમ એમનામા પૂર્ણ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. એ રાજા નથી, પણ એ જીલતું ન જોઈએ કે રાજમુગટ પહેરે. એ એવું મોટું પરાક્રમ નથી, જેટલું રાજમુગટ ખીજાને પહેરાવે. તેમા છે. એ ઉમરમા અહીં હાજર વડીલો છે તેનાથી નાના છે, પણ ગુણ-બુદ્ધિમા વૃદ્ધ છે. સૌને, ધર્મ અધર્મ માટે શાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માનવા પડે છે ત્યારે શાસ્ત્રોને એમનું વર્તન પ્રમાણભૂત માનવું પડે છે. શાસ્ત્રો જે યુગપુરુષના વર્તન ઉપરથી રચાય છે, તેવા એ યુગપુરુષ છે.’

હોતી નથી. આથી યુદ્ધ તો એ નાહટકે આચરે છે. તે પહેલા શાન્તિ-
સુલેહ સ્થાપવા એ પોતાનાથી થાય તે પ્રયત્ન કરી છૂટે છે. શ્રીકૃષ્ણ
વીર યોદ્ધા તરીકે જોમ દીપી નીકળે છે તેમ પાડવોના વિષ્ટિકાર
તરીકે દુર્યોધન પાસે જાય છે ત્યારે શાન્તિના દૂત ૩૫ એટલા જ
દીપી જાડે છે. એ વિષ્ટિકાર તરીકે જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે કોઈને
શ્રદ્ધા નથી હોતી કે દુર્યોધન સુલેહ માન્ય રાખવા તૈયાર થશે. વિષ્ટિ-
કારની બે ફરતે હોય છે—બંને ત્યાં સુધી સુલેહનો માર્ગ શોધી
કાઢવો અને તે ન જ બને તો પોતાનો પક્ષ ન્યાયી છે તેની પ્રતીતિ
સમાજને કરાવી આપવી. પહેલી ફરજમાં સામા પક્ષનો સહકાર
જોઈએ છે અને તે ન મળે તો ગમે તેવા ઉત્તમ વિષ્ટિકાર નિષ્ફળ
નીવડે છે. પરંતુ બીજી ફરજ કેવળ વિષ્ટિકારની શક્તિ ઉપર અવ-
લબે છે. શ્રીકૃષ્ણ એમાં સફળ થયા અને ઓછામાં ઓછી પાંચ
ગામની માગણી મૂકીને સમાજને પ્રતીતિ કરાવી આપી કે દુર્યોધને
એને હુકરાવીને અન્યાયની માઝા મૂકી હતી. શ્રીકૃષ્ણ પાડવો તરફથી
સમાધાન લઈને ગયા હતા અને દુર્યોધન તરફથી યુદ્ધ લઈને પાછા
ફર્યા હતા, તે અગે કોઈને શંકા રહી ન હતી.

આ ઉત્તમ વિષ્ટિકારે યુદ્ધ લઈને આન્યા પછી મારું કામ
પૂરું થયું એમ ન માન્યું. પરંતુ અર્જુન વિષાદને વશ થઈ યુદ્ધથી
ભાગવાની મનોવૃત્તિને વશ થયો ત્યારે સ્વધર્મ આધીને તેમાં દઢ
કર્યો એટલું જ નહિ પણ એને પક્ષે સક્રિય રહીને પાડવોને વિજય
અપાવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. આમ કસવધથી શરૂ થયેલો
એમનો સ્વધર્મ, ધર્મનિષ્ઠ પાડવોને પક્ષે રહીને મહાભારતના યુદ્ધમાં
એમને વિજય અપાવવા સુધી ઉત્તરોત્તર એક શ્રેષ્ઠ કર્મયોગીનું જીવન
રજૂ કરે છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ કરતાં ગુણમા ચડિયાતો પુરુષ મારી જાણુમા નથી. યાન, શૌર્ય અને સમભાવનો ત્રિવેણીસગમ એમનામાં પૂર્ણ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. એ રાજા નથી, પણ એ ભૂલતું ન જોઈએ કે રાજામુગટ પહેરવો એ એવું મોટું પરાક્રમ નથી, જેટલું રાજામુગટ ખીજાને પહેરાવવો તેમા છે. એ ઉમરમા અહીં હાજર વડીલો છે તેનાથી નાના છે, પણ ગુણ-બુદ્ધિમા વૃદ્ધ છે. સૌને, ધર્મ અધર્મ માટે શાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માનવા પડે છે ત્યારે શાસ્ત્રોને એમનું વર્તન પ્રમાણભૂત માનવું પડે છે. શાસ્ત્રો જે યુગપુરુષના વર્તન ઉપરથી રચાય છે, તેવા એ યુગપુરુષ છે.’

શિશુપાળની અદર વૈરાગિ ભઠ્ઠાકતો હતો એટલે તે શાત પડવાને જાહેરે ભીષ્મનું અપમાન કરવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણને માટે પોતાનું અપમાન સહી લેવું સુગમ હતું, પરંતુ ભીષ્મનું સહી લેવું અસંભવ હતું. તેમાંય શિશુપાળે પોતાની ઓષ્ટતા જતાવી આપવા તેમને લડવાની હાકલ કરી. શિશુપાળે આ અગાઉ પોતાનું વેર વાળવા ઓછા પ્રયત્ન કર્યા ન હતા. દરેક વખત ક્ષમા આપવા છતાં એનું વર્તન જાહેનાથું ન હતું એટલે ક્ષમાનો એને વધુ હકદાર ન ગણી શ્રીકૃષ્ણે એનો વધ કર્યો. આ ફરજ પણ દેવી કરુણ હતી ! પાંડવોને આંગણે રાજસૂયનો મગજ પ્રસંગ હતો તે આનંદમા શિશુપાળનો વધ, રંગમાં લંગ પાડતો હતો. એ જેમ શ્રીકૃષ્ણનો ફોઈનો દીકરો હતો, તેમ પાંડવોની મામીનો દીકરો હતો, કુંતીની જાહેનનો દીકરો હતો. કુંતીને આંગણે રાજસૂય યજ્ઞની આનંદહેવી ચડી હોય ત્યારે એમા જાહેનનો દીકરો વધેગઈ જાય, તે કેવું અસહ્ય થઈ પડે ! ધર્મનો માર્ગ અસિધાર જેવો છે તે અહીં જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે યોદ્ધાઓ લડાઈના શોખીન હોય છે અને એ શોખને કારણે યુદ્ધ અકારણ ખેલાય છે. પરંતુ સાચા અર્થમાં શાંતિના દૂત પણ એ યોદ્ધાઓ જ હોય છે. કારણ કે યુદ્ધની હિંસા-અસારતા એમના જેટલી ખીજાઓને પ્રત્યક્ષ

હોતી નથી. આથી યુદ્ધ તો એ નાદુરુદ્ધ આચરે છે. તે પહેલા શાંતિ-
સુલેહ સ્થાપવા એ પોતાનાથી થાય તે પ્રયત્ન કરી છૂટે છે. શ્રીકૃષ્ણ
વીર યોદ્ધા તરીકે જન્મ દીપી નીકળે છે તેમ પાડવોના વિદ્વિષ્કાર
તરીકે દુર્યોધન પાસે જાય છે ત્યારે શાંતિના દૂત ૩૫ એટલા જ
દીપી જોડે છે. એ વિદ્વિષ્કાર તરીકે જન્મ તૈયાર થાય છે ત્યારે કોઈને
શ્રદ્ધા નથી હોતી કે દુર્યોધન સુલેહ માન્ય રાખવા તૈયાર થશે. વિદ્વિ-
ષ્કારની બે ફરજો હોય છે—જને ત્યા સુધી સુલેહનો માર્ગ શોધી
કાઢવો અને તે ન જ જને તો પોતાનો પક્ષ ન્યાયી છે તેની પ્રતીતિ
સમાજને કરાવી આપવી. પહેલી ફરજમાં સામા પક્ષનો સહકાર
જોઈએ છે અને તે ન મળે તો ગમે તેવા ઉત્તમ વિદ્વિષ્કાર નિષ્ફળ
નીવડે છે. પરંતુ ખીજી ફરજ કેવળ વિદ્વિષ્કારની શક્તિ ઉપર અવ-
લબે છે. શ્રીકૃષ્ણ એમાં સફળ થયા અને ઓછામાં ઓછી પાંચ
ગામતી માગણી મૂકીને સમાજને પ્રતીતિ કરાવી આપી કે દુર્યોધને
એને હુકરાનીને અન્યાયની માઝા મૂકી હતી. શ્રીકૃષ્ણ પાડવો તરફથી
સમાધાન લઈને ગયા હતા અને દુર્યોધન તરફથી યુદ્ધ લઈને પાછા
ફર્યા હતા, તે અંગે કોઈને શંકા રહી ન હતી.

આ ઉત્તમ વિદ્વિષ્કારે યુદ્ધ લઈને આવ્યા પછી મારુ કામ
પૂરું થયું એમ ન માન્યું. પરંતુ અર્જુન વિપાદને વશ થઈ યુદ્ધથી
ભાગવાની મનોવૃત્તિને વશ થયો ત્યારે સ્વધર્મ સીધીને તેમાં દંડ
કર્યો એટલું જ નહિ પણ એને પક્ષે સક્રિય રહીને પાડવોને વિજય
અપાવવામાં મુખ્ય ભાગ લજીવ્યો. આમ કસવધથી શરૂ થયેલો
એમનો સ્વધર્મ, ધર્મનિષ્ઠ પાડવોને પક્ષે રહીને મહાભારતના યુદ્ધમાં
એમને વિજય અપાવવા સુધી ઉત્તરોત્તર એક ઐશ્વર્ય કર્મચોગીનું જીવન
રજૂ કરે છે

શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ

અનાસક્તભાવનું કૈલાસશિખર-૪

મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોને વિજય પ્રાપ્ત થયો, તેનું જળ શ્રીકૃષ્ણ છે તે વિષે કોઈને શંકા નથી. આ જ વિજયી વીરને ઘરઆંગણે દ્વારકામાં યાદવો અંદરઅંદર લડી મરે છે, યાદવાસ્થળી જામે છે, કુસપને લીધે યાદવોનો સર્વનાશ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની નજર સમક્ષ એમનું જ કુળ પાયમાલ થાય છે અને તે એને ઉગારી શકતા નથી. મહાભારતનો દરિયો તરી જનાર દ્વારકાની ખાડીમાં ડૂબી જાય છે. જો શ્રીકૃષ્ણને લીધે પાંડવોને વિજય મળ્યો હોય તો, એ શક્તિથી કેમ એ યાદવોની પાયમાલી ટાળી શકતા નથી? જો એમનામાં એ શક્તિ ન હોય તો એમને પ્રભુના અવતાર તરીકે માનવા કેટલું વાજખી ગણાય?

હિંદુ જીવનદર્શન પ્રારબ્ધવાદી નથી, પુરુષાર્થમાં માને છે, તેનું સચોટ દર્શન શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રના આ ઉત્તરાર્ધમાં રહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં ચમત્કારોનો મહિમા થયેલો છે. છતાં એ પણ બૂલવાનું નથી કે કોઈપણ યુદ્ધ જીતવામાં તેનો આશરો લીધેલો નેવા મળતો નથી. યુદ્ધ શક્તિ ઉપર લગાયું છે અને તે જીતવા મહાભારતના પ્રમંથોમાં અધર્મનો આશરો પણ લેવાયો છે. પરંતુ એને બદલે ચમત્કારોનો આશરો લઈને જીત જતાવવામાં આવી નથી કે પ્રભુની કૃપાથી જીત આપમેળે થઈ જાય છે. એ જ રીતે યાદવો અંદરઅંદર લડી મર્યા તેમાં પણ ચમત્કારોનો આશરો લઈને તેમને ઉગારી લેવાનો માર્ગ લેવાયો નથી. મહાભારતના વિજયનું નિમિત્ત બનનાર શ્રીકૃષ્ણને અહીં નિઃસંકાય જતાવ્યા છે, એમાં હિંદુ જીવન-

દર્શનની નક્કરતા રહેલી છે.

કેવળ પ્રભુએ કે એના અવતાર જેવા યુગપુરુષે જ સર્વ કંઈ કરવાનું છે અને માનવીઓ એના ન્યાયના નામે છે તેમ લોકોએ પ્રારબ્ધવાદી થવાનું નથી. વળી સમાજમાં અપવાદરૂપ લોકો સારા હોય અને તે શુદ્ધ જાળવે, પરંતુ મદ્દમતી લોકો અનીતિ આચરે, તો હવા શુદ્ધ રહી શકે નહિ. વાતાવરણની શુદ્ધિ માટે સમૂહગત પ્રયત્ન હોય તો જ સફળતા મળે.

ગીતામાં એટલે જે સંદેશ આપેલો છે તેમાં એ અમતતત્ત્વ અર્થ પડ્યું છે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, જાને જ્યાં હોય ત્યાં વિજય કહ્યો છે કેવળ શ્રીકૃષ્ણ કે અર્જુનને પાગળા માન્યા છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ કે અર્જુન એટલે મહાભારતકાળમાં થયેલા જ નહિ, કારણ કે તેમને વિવીન થયા તો હજારો વર્ષ થયાં એટલે જે એમના પૂરતો એ વિજય મર્યાદિત હોય તો ખીજાઓને તે હાસલ થાય નહિ આથી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન, એમ બન્નેનું ઓળખાણ આપ્યું છે. યોગેશ્વર એટલે યોગમાં સિદ્ધ-અનાસક્ત ભાવે સમાજહિન જોનાર અને ધનુર્ધર એટલે સજ્જ. અર્જુન એટલે નમ્ર.

યત્ર યોગેશ્વર કૃષ્ણઃ યત્ર પાર્થો ધનુર્ધર ।

તત્ર શ્રીવિંજ્યા ભૂતિર્મુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ (૧૮-૭૮)

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થ એકમેકને પડખે સવાદિતા સાધીને ખગ્ન હોય ત્યાં શ્રી, વિજય, અચળ સપત્તિ અને નીતિ છે.

મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુન છે અને પાંડવોને પડખે સાત અશ્વૌષ્ઠિણી સેના છે. કુલ અઢાર અશ્વૌષ્ઠિણી સેના યુદ્ધમાં ઊતરી હતી. અગિયાર કૌરવ પક્ષે હતી. આમ બદ્દમતી સામા પક્ષમાં હતી, પરંતુ પાંડવો સાવ સૈન્યવિહીન ન હતા. કૌરવપક્ષે ભીષ્મ, દ્રોણ, ધર્મ્ય મહારથીઓ હતા. તેમ પાંડવપક્ષે તેનો મુદ્દલ અભાવ ન હતો.

એમનામાં જે લશ્કરબળની તુટ હતી, તે તેમના ન્યાયીપણાના બળ અને શ્રીકૃષ્ણ પૂરી પાડી હતી. જ્યારે યાદવકુળની પાયમાલીમાં કેવળ શ્રીકૃષ્ણ મોજૂદ હતા, તે સિવાયનાં વિજયી બળોનો અભાવ હતો. અર્જુન ન હતો, પાંડવો ન હતા, યુધિષ્ઠિર ન હતા. કેવળ સમૃદ્ધિના મદમા ચક્રચૂર બનેલા યાદવોને પક્ષે કુસંપ, અભિમાન, વ્યસન અને ખેલાનપણું હતાં. અર્જુનની સજ્જતા તો નહોતી પણ એની નમ્રતા પણ નહોતી. પાંડવોએ તેમને સારથિ-માર્ગદર્શક તરીકે સ્થાપ્યા હતા, જ્યારે યાદવોના એ કુળપુરુષ હતા, દ્વારકાની સમૃદ્ધિનો પ્રતાપ તેમનો હતો, છતાં એમનું સારથિપણું સ્વીકારવાની નમ્રતા એમનામાં ન હતી. આથી શ્રીકૃષ્ણ એમનામાંના એક હતા, એમની વચ્ચે હતા, છતાં એ શક્તિનો લોભ પાંડવો અધિકારી હોવાથી પ્રાપ્ત થયો, યાદવો અનાધિકારી હતા એટલે એનાથી વંચિત રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પણ કેવા ! પોતાના કુળનો સર્વનાશ થતો જોઈ રહ્યા પણ સક્રિય ન બન્યા! પાંડવોના વિજય માટે મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને અધર્મ આચરવાની પણ એ સલાહ આપે છે તેટલા એ વિચલિત થાય છે, જ્યારે અહીં તે જડ હોય તેમ અચળ રહે છે.

ઈશુ, સોક્રેટીસ અને ગાંધીના બલિદાનમાં સત્ય અને પ્રેમનું વિરાટ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. એ માનવતાનું એક ગૌરીશિખર છે, તો શ્રીકૃષ્ણનું ખીજ પ્રકારનું દેલાસ શિખર છે. સત્યને ખાતર મૃત્યુને બેટવું તેમાં વીરત્વ છે, તો પોતાની નજર સમક્ષ સર્વનાશ સહી લેવો તે અનાસક્તનું એવું ખીજ પ્રકારનું વીરત્વ છે. ગાંધી સવાસો વર્ષ જીવવાની આશા વ્યક્ત કરતા હતા. પરંતુ સ્વધર્મ તરીકે એમણે જે આઝાદી જંગ ખેલ્યો તેનું જે પરિણામ આવ્યું તેણે તેની પૂરી કસોટી કરી. દેશના લાગલાના એ વિરોધી હતા. એ પ્રકારની આઝાદી તેમને માન્ય ન હતી, છતાં દેશના આગેવાનોએ સંજોગોને વશ થઈ લાગલા સ્વીકાર્યા. જે ટાળવા તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે કામવાદનું ઝેર તેમ છતાં પ્રગટયા વિના ન

રહ્યું. આ માનવતાનો હાસ ગાધીથી જોયો ન ગયો અને તેમણે સવાસો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા માડી વાળી ! જોણી ખાઈને શહીદીને વરવું તેમને માટે જોટલું સુખદ હતું તે કરતા જીવતા રહીને દેશની દુર્દશા-પાયમાલી જોવી દુઃખદ-વસમી હતી. આ એમના પ્રત્યક્ષ જીવ નથી મૂલવીએ તો શહીદ થવાના વીરત્વ કરતા પાયમાલી સહી જેવાનું અનાસક્ત વીરત્વ ચડિયાતું છે.

મથુરાથી હિજરત કરી દારકામા શ્રીકૃષ્ણે નદી સૃષ્ટિ સર્જી હતી. મથુરાની સમૃદ્ધિને ભુલાવી દે તેવી દારકાની રચના કરવામા આવી હતી. આ પોતાના હાથે ઉછેરેલી લીવી વાડીને પોતાની નજર સમક્ષ પોતાના સ્વજનો કુટુંબીઓ નાશ કરે અને પાયમાલ થાય, તે અનાસક્તભાવે જોઈ રહેવું - સહી રહેવું, તે નાતુસૂતું વીરત્વ નથી. કૌરવોમા - દુર્યોધનમા એટલા દુષણો વ્યાપી ગયા હતા કે તેમના વિનાશ વિના સમાજને માટે ઉગારો ન હતો. એ સત્યને જો શ્રીકૃષ્ણે સ્વીકારીને પાડવોનો પક્ષ કર્યો હોય તો, એવું જ એમનું કુટુંબ દુષિત બન્યું હોય તો એનો વિનાશ પણ સમાજહિતને પોષાક છે તેમ જો એ ન માને તો પોતાના-પારકાનો ભેદ એમણે કર્યો ગણાય. ખેડૂતે પોતાના હાથે જ બી વાવ્યા છે તે બગ્યા પછી એને લાગે કે તે પાક તગીકે નિષ્ફળ જાય તેમ છે, તો એને ઉખેડીને - ઉભેળીને ફડા વાવણી કરતા એ વિલબ કરતા નથી. એને હાથે વાવણી કરેલી ખેતીને ખેડી નાખતા એને દુઃખ થાય છે. મહેનત નિષ્ફળ ગઈ તેનો અફસોસ થાય છે છતાં સારા પાક માટે તે કાર્ય હાથ ધરવામા એ વિલબ કરતો નથી શ્રીકૃષ્ણની પણ નિષ્ફળ ગયેલી ખેતીના ખેડૂત જેવી દશા હતી, કેવળ તે અનાસક્તભાવે પાયમાલી સહી શક્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના અવતાર હોય તો એ નિષ્ફળ જાય તે કેવું ? અને જો એ નિષ્ફળ જાય તો પછી પ્રભુનો અવતાર શાના ? ગીતાએ કૃષ્ણની આશા રાખ્યા વિના નિષ્કામ કર્મની સાધના કર્મયોગીનું

લક્ષણ ગણાવી છે. માનવી કર્મનો અધિકારી છે, ફળનો નહિ તેમ શ્રીકૃષ્ણે જ અર્જુનને કહ્યું છે. જો શ્રીકૃષ્ણ એમના કર્મનું ફળ યાદવોની સમૃદ્ધિમાં આવતું ન જુએ, છતાં વિચલિત ન થાય. તેમાં એમની અનાસક્તભાવની વધુ કસોટી કે સુખમાં? સુખમાં સમતા રાખવી મુશ્કેલ હોવા છતાં દુઃખમાં તે જાળવવી અતિમુશ્કેલ છે, તેમણે પાયમાલીમાં તો દુષ્કર છે. શ્રીકૃષ્ણને ફળની આસક્તિ ન હોય તો એ નિષ્કળ ગયા છે તેમ કહી શકાય નહિ. તે તો સફળ જ થયા છે. એ સાચા કર્મયોગી છે એટલે તે કર્મ કરી છૂટયા છે અને સ્વજનોની પાયમાલી જોઈને વિચલિત થયા નથી. અનાસક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞ તરીકે એ જીતી ગયા છે. છતાં એ નિષ્કળ ગયા છે તેમ જોમને દેખાતું હોય તેમને ગીતાની-હિંદુ જીવનદર્શનની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નથી, થઈ તેમ માનવું રહ્યું.

આમ એમને સ્થિતપ્રજ્ઞ તરીકે કબૂલ રાખનારને પણ એક પ્રશ્ન મૂંઝવ્યા વિના નહિ રહે-એ યુગપુરુષ હતા, તો એમનો આછો-વત્તો રંગ એમના યાદવોને તો લાગવો જોઈતો હતો? જો એમની હયાતીમાં જ એમને તે રંગ ન ચઢ્યો, તો યુગપુરુષ તરીકે એમની લોકોને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ ક્યા રહી? યુગપુરુષ ચમત્કાર સર્જતો નથી, એના જીવન દ્વારા એ સમાજને જાગૃત કરે છે. એનાથી બધા એક સરખા જાગૃત થાય છે એવું ન બને. દરેકની શક્તિ ઉપર તેનો આધાર છે. કોઈ ઊંઘણુશી હોય તો પાંચ જૂમે પણ ન જાગે અને કોઈની જ્ઞાન જેવી નીંદર હોય તો જમ વિના પગરવ થતાં જાગી જાય છે. યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી પ્રેરણા ન લીધી, અને જોમની સાથે એમનું જીવન વીત્યું નથી તે પાંડવોએ ગ્રહણ કરી છે. પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણનો સૌ પ્રથમ ભેટ દ્રૌપદી સ્વયંવર પછી થાય છે. એ એમના કોઈના દીકરા હતા, તેવો જ શિશુપાળ પણ હતો. છતાં પાંડવોને એ રાજસૂય યજ્ઞમાં સૌથી પ્રથમ પૂજનને યોગ્ય લાગે છે, તો શિશુપાળને તેમાં રાજસભાનું

અપમાન લાગે છે । ગાંધી દેશના કેટલાય ભોંકાને પ્રેરણા આપે છે અને જગત આખાની વિભૂતિ ખની એ કાયમ તેજ પાથરી રહેનાર છે અને છતાં તેમના જ મોટા દીકરા હરિલાલને એ સ્પર્શી શક્યા ન હતા. તો એમાં ગાંધીની શક્તિ ઓછી આંકીશું કે હરિલાલની ?

યુગપુરુષનું કાર્ય સમાજને કાંધે લઈને ચાલવાનું નથી. એ દુર્ગમ શિખરો ચડી જઈને ખીજઓમાં શ્રદ્ધા પ્રેરે છે કે તે પણ પુરુષાર્થ કરે તો નાનીમોટી સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકે. ગાંધીએ આઝાદી પ્રાપ્તિનું શિખર સર કરવાની હાકલ કરી અને 'એકલો જાને રે'ની માફક શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયાણ કર્યું. એના જેવી ગતિ ખીજઓની હોત તો એણે કહ્યું હતું તેમ આઝાદી એક વર્ષમાં હાંસલ થાત. પરંતુ એટલી શક્તિ સમાજની ન હતી એટલે વર્ષો લાગ્યા. એના નેતૃત્વ નીચે આઝાદી હાંસલ થઈ, પરંતુ સૌનો સહિયારો પુરુષાર્થ ન હોત તો એ પરિણામ ન આવ્યું હોત. વળી એ લગ્ય પ્રેરણા આપી ગયો છતાં એને ઝીરવાની શક્તિ આપણામાં નથી એટલે રામરાજ્યનું એનું સ્વપ્ન સાકાર થયું નથી. આપણે એમાં કાયા પડીએ તેમાં ગાંધી યુગપુરુષ નહોતો તેમ શી રીતે કહી શકાય ? આપણે એની પ્રેરણા ઝીલી ન શકીએ એથી તેની પ્રેરણા આપવાની શક્તિ ઓછી હતી તેમ પણ શી રીતે કહી શકાય ? એણે તો જીવન જીવી જઈને એની શક્તિનો પરચો ખતાવ્યો છે.

યુગપુરુષ એના જીવન દ્વારા કર્મચોગી તરીકે સ્વધર્મ આચરી જાય છે. શ્રદ્ધા સીંચી જાય છે કે સમાજનો મોટો સમૂહ એ માર્ગે પ્રયાણ કરશે તો એનો જયવારો છે. યુગપુરુષની પ્રેરણા આપવાની શક્તિ એના કાળ પૂરતી મર્યાદિત નથી. એ સનાતનકાળ પ્રેરણા આપ્યા કરે છે. ઈશુની પ્રેરણા એના જીવનકાળ દરમિયાન સીમિત રહી હોત તો આજે એ જીલ્લાઈ ગયો હોત. સોફ્ટિસ એથેન્સનો ન રહેતાં આખી માનવજાતની મૂડી ખની ગયો તે એની પ્રેરણા

આપવાની જીવનશક્તિને લીધે. ગાંધી પણ જે જીવવાનો હશે તો એ એની જીવનશક્તિને કારણે. શ્રીકૃષ્ણનો જે મહિમા છે તે પણ એમની એ પ્રેરણાશક્તિને લીધે. યાદવો પૂરતા એ રીમિત હોત તો યાદવો સાથે એ પણ વિલીન થયા હોત. એ યાદવોના કાળમા નેટલા જીવત હતા તેટલા આજે પણ જીવત છે. છતાં એમાંથી પ્રેરણા મેળવવાનું હિંદુઓએ ગુમાવ્યું હોય તો એનું કારણ એમણે હિંદુ જીવનદર્શન ગુમાવ્યું છે.

જે યુગપુરુષો છેલ્લી અવસ્થામાં ધર છોડતા જેવા મળે છે. એક શ્રીકૃષ્ણ અને ખીજા આ યુગમાંના ટોલ્સ્ટોય. કર્મયોગીને માટે સૌથી મોટી વિટળણ્યા કર્મમાંથી નિવૃત્તિ લેવી તે છે. એ સમય પોતાનો પાકી ગયો છે તેમ જે જોળખી શકતા નથી તેમને ઠરુણ રીતે નિવૃત્તિ લેવી પડે છે. હથિયાર ધારણ કરવામાં નેટલું વીરત્વ છે, તથા વિશેષ વીરત્વ સમય આવ્યે તે છોડી દેવામાં રહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ એ સમય પારખીને દ્વારકા છોડી જાય છે. એમાં બાલ દષ્ટિએ નિરાશા લાગે, પરંતુ એમાં કર્મયોગીની નિઃસ્વૃહતા છે. જીવન અને મૃત્યુ, જાનેને એક સરખા અનાસક્તભાવે મેટવું એ જોડીતેવી ધીરતા નથી. ટોલ્સ્ટોય પણ જૈન ઉમરે ગૃહત્યાગ કરે છે અને જગતનો એ મહાન માણસ એક અજાણ્યા સ્થળે ધર્મશાળામાં મૃત્યુ પામે છે. ગૃહલેશથી એ વાજ આવી ગયો છે એટલે મરતી વળતે પણ એ ઠડવાશથી એનું મોં યુક્ત થયું નથી. પત્ની પોતાના શય નજીક પણ ન આવે તેમ એ છેલ્લી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે ! જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે યાદવાસ્થળી સર્જ્યા છતાં અનાસક્તભાવે મૃત્યુને જીવન જેવું અનિવાર્ય માન્યું છે, એટલે આખી જિંદગી એણે જીવનની લીલા નીરખી હતી તેમ એ મૃત્યુની લીલા નીરખતા એક વૃક્ષનીએ, દ્વારકાના મહેલમાં જે શાંતિથી ગાદીને અદેશીને બિરાજતા હતા એટલી શાંતિથી એ યડને અદેશી બિભા હતા. પારધીએ ટાઈ ગ્રાણી ધારીને એમને બાણ તાકયું અને તે મૃત્યુ પામ્યા.

યુગપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ સામાન્યમાં સામાન્ય માનવી પણ જે પ્રકારે મૃત્યુ ન પામે તેમ શિકારીનો ભોગ બનીને વિદેહ થયા. આ મૃત્યુનો પ્રકાર જ એવો હતો કે આસક્તિ જન્મ્યા વિના ન રહે કે મારા જેવા યોગેશ્વરને સામાન્ય માનવીના નસીબમાં લખ્યું હોય છે તેવું મૃત્યુ પણ ન મળ્યું! આવી એક ક્ષણ ઈશુને કસે ચડતાં આવી ગઈ હતી. એના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો હતો કે ‘હે મારા પ્રભુ! તમે મને કેમ છોડી દીધો?’ પરંતુ બીજી ક્ષણે આસક્તિમાંથી મુક્ત થઈને એ પ્રભુને પ્રાર્થે છે: ‘હે પરમ પિતા! આ લોકોને માફ કરજે, કારણ કે એ શું કરે છે એનું એમને જ્ઞાન નથી.’ શ્રીકૃષ્ણની પણ એ શિકારીને હાથે પશુ ગણાઈને મૃત્યુને શરણ થતી વખતે અફસોસ નીકળી જાય એની સ્થિતિ હતી. પરંતુ એવી ટોઈ આસક્તિથી વિચલિત થયા વિના એ જીવનની માફક મૃત્યુને ભેટે છે.

આમ શ્રીકૃષ્ણને યોગેશ્વર કહ્યા છે તેનું કારણ એમણે આપ્યું જીવન-જન્મથી મૃત્યુ સુધીનું સ્વધર્મ તરીકે સ્થિતપ્રજ્ઞનું વિતાવ્યું છે. અશ્વત્થામાએ ઉત્તરના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માજી છોડ્યું હતું એટલે એને મહેલો પુત્ર અવતર્યો હતો. એને ખોળામાં લઈ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: ‘મેં ક્યારેય મરકરીમાં સુદ્ધાં અસલ વેણુ ઉઘાડ્યું નથી અને યુદ્ધમાંથી હારના ભયે પાછો ફર્યો નથી. મેં સદૈવ ધર્મ આચર્યો છે અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું છે. મેં વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી વિરોધી પ્રત્યે દુશ્મનાવટભર્યું વર્તન કર્યું નથી. કસ, શિશુપાળનો મેં ધર્મને વશ થઈને નાશ કર્યો છે. મારા આ પુણ્યથી ખાળક સજીવન થાઓ’ અને તે સાથે મૃતપુત્રમાં ચેતન આવ્યું.

આ ચમત્કારને સ્વીકારવાની ટોઈ જરૂર નથી. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનાં બધાં કર્મોને ધર્મમય માન્યાં હતાં એટલું જ એમાંથી અભિપ્રેત થાય છે. એ કર્મોમાં ક્યારેક દોષ રહેલો હોવા છતાં એ અનાસક્તભાવે, કર્મના ફળની આશા વિના, લોકપ્રીત્યર્થે કરેલા હતાં

એટલે તેમને બંધનકારક ન હતાં. મીતાએ પ્રકૃતિના ધર્મો બતાવ્યા છે તેને વ્યાસે મહાભારતમાં વિવિધ પાત્રો દ્વારા ચરિતાર્થ ક્યાં છે. એમાં અનાસક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ કર્મયોગીનાં જે લક્ષણો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને વર્ણવે છે, તે એમના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિ એ ત્રણમાં શું ચડે એનો વાદવિવાદ થતો હોય છે. પરંતુ કર્મયોગ સૌથી ચડે અને તે જ્યાં હોય ત્યાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હોય છે. જ્યાં કર્મયોગ ન હોય ત્યાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ એકાગ્રી-લૂણાં સમજવાં. વ્યક્તિનો મહામાનવ તરીકેનો વિકાસ એટલો જણો, તેમ હિંદુ જીવનદર્શન શ્રીકૃષ્ણને યુગપુરુષ તરીકે સ્થાપીને પોકારી પોકારીને કહે છે. આથી મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિર રૂપી ધર્મવૃક્ષના મૂળ નરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે.

એ પોતે અનાસક્ત હતા એકલે કોઈ આસક્તિથી રંગાયેલા ન હતા. આ અર્થમાં તે નિરાકાર હતા હતાં જે જોનાથી રંગાયેલા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ એમને ભાસતા હતા. નદ-જ-શોદા, અને વસુદેવ-દેવકીને તે પોતાના બાળકરૂપે, ગોવાળોને કુટુંબી જેવા, ગોપીઓને નિર્દોષ મૂર્તિ રૂપે, રાધાને દૈવી પ્રેમી સ્વરૂપે, રુકિમણીને હૃદયેશ્વર રૂપે, મદ્યલોને વજ્ર જેવા, દુષ્ટોને દુશ્મન જેવા, કંસ અને શિશુ-પાળ જેવાને યમરાજ રૂપે, દુર્યોધન શત્રુનિને ભારે રાજખટપટીરૂપે, વિદુરને પ્રભુના અવતાર રૂપે, અર્જુનને અન્નેડ-સાથી, યોગીઓને પરમ તત્ત્વરૂપ, ગૃહસ્થોને સન્નિવસીરૂપ, શ્રદ્ધાળુઓને વિરાટરૂપ, અજ્ઞાનીઓને-અશ્રદ્ધાળુઓને સાવ સામાન્ય, અને વ્યાસને યુગપુરુષ સ્વરૂપે.

શ્રીકૃષ્ણને ઓળખવા, ભજવા, પૂજવા એટલે અનાસક્ત, સ્થિત-પ્રજ્ઞને પ્રભુરૂપે સ્થાપવા. મનુષ્યજીવનમાં એ અનાસક્તવૃત્તિ નેટલા પ્રમાણમાં આવે તેટલી કૃષ્ણભક્તિ કરી ગણાય. કૃષ્ણભક્તિ અને અનાસક્ત કર્મયોગ જિન્ન નથી.

ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય

શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોને પક્ષે રહ્યા તેની પાછળ સમાજહિતની દૃષ્ટિ હતી તે શાંતિપર્વમાં જોવા મળે છે. યુધિષ્ઠિરનો હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર રાજ્યાભિષેક થયા પછી રાજ્યના ધર્મ અંગે બાણશૈયા ઉપર સૂતા સૂતા ભીષ્મપિતામહ તેમને બોધ આપે છે. કેવળ પાંડવોનો વિજય થયો તેથી કાર્યની સમાપ્તિ થતી નથી. એ અર્ધું કાર્ય સિદ્ધ થયું ગણાય. દુર્યોધનમાં જે મદ, સોલ અને અધર્મ હતાં તેનાં કડગ ફળ પાંડવોને ચાખવા મળ્યાં હતાં, તેમ તેનો ભોગ પ્રજા પણ બન્યા વિના ન જ રહે. આથી રાજ્યતંત્ર એ જ રીતે જે યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં પણ ચાલ્યા કરે તો પ્રજાનું શું હિત થાય? એક રાજાની જગાએ બીજો રાજા આવે અને પરિસ્થિતિ એની એ રહે તો, કેવળ સત્તાની ફેરબદલી થઈ, અન્યાય એનો એ ચાલુ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ વગેરે પાંડવોનો વિજય ઇચ્છતા હતા તેનું કારણ એ હતું કે એ ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરશે.

આપણી નજર સમક્ષ દેશનો દાખલો પ્રત્યક્ષ છે. આઝાદી પ્રાપ્ત કરી, ગુલામી નાબૂદ થઈ, પરંતુ કેવળ પરદેશી શાસનકર્તાને સ્થાને દેશી વહીવટકર્તા આવે અને લોકહિત ન થાય તો લોકોને માટે એ પલટો શું ઉપકારક નીવડે? લોકશાહીને લીધે લોકોને સત્તા-બદલો કરવાની તક મળે છે, એટલે તેનું હિત થતું ન લાગે તો એ સરકાર બદલી શકે છે. જ્યારે સરમુખત્યારશાહીમાં લોકોને એ તક નથી એટલે પરદેશી શાસનની ધૂંસરીને બદલે એની ગરદન ઉપર

દેશી ધૂસરી મુકાય, પણ ગુલામી એની એ કાયમ રહે છે. યુધિષ્ઠિર ન્યાય માટે લડ્યા હતા, એમનું જીવન ધર્મનિષ્ઠ હતું એટલે એ લોકહિતની દૃષ્ટિએ રાજ્ય કર્યા વિના ન રહે. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં નવી ગાદી સ્થાપીને એમણે વહીવટ કર્યો ત્યારે એ ભાવના-શક્તિ એમણે ખતાવેલા હતા નારદજી અને ખીજા ઋષિઓ સાથે એમણે રાજ્યવહીવટ અંગે ચર્ચાઓ કરી હતી, એનો ઉલ્લેખ સભાપર્વમાં આવે છે. એની પ્રતિ શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ સાથેના સત્સંગમાં ખતાવવામાં આવેલી છે.

શ્રિષ્ટિશાંતુ દેશમાં રાજ્ય હતું ત્યારે એમના ખડિયા દેશી રાજાઓ પણ ખાસ્સા સાતસો હતા. ગઈ કાલ મુધી એ રાજ્યો હયાતી ધરાવતા હતા. તેમનો બે હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ શું કહે છે ? રાજ્યો રાજાને માલમિલકત રૂપે વારસામાં મળતા અને તે મનસ્વી રીતે વહીવટ કરવા સર્વાધિકારી હતા આ ઇતિહાસ એ આપણી મંસ્કૃતિની વિકૃતિ છે. રાજાને આવી એકહથ્થુ સત્તા મૂળમાં આપવાનો ઉદ્દેશ ન હતો. લોકો સમૂહમાં વસતા થયા તેમાંથી સમાજનો - સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો, તે સાથે વ્યવસ્થા જાળવવા રાજાને સત્તા સુપરત થઈ. શાંતિપર્વમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજાની સત્તા ફક્ત વહીવટ પૂરતી હતી. રાજ્ય ઉપરતેનું માલિકી-પણ ન હતું. રાજાને સગર્ભા સ્ત્રી સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે છે તે જાળજનમ માટે, નહિ કે કોઈ ખીજા હેતુ માટે. આથી મતાએ ગર્ભનું રક્ષણ થાય, સર્વર્ધન થાય તે પ્રમાણે આચરણ કરવું પડે છે. ગર્ભને પોષક ખોરાક તેણે લેવો જોઈએ અને હાનિકાર ત્યજવો જોઈએ. રાજાએ પણ સત્તા ધારણ કરવાની છે તે લોકોના હિત માટે. આથી એણે લોકોના કલ્યાણના કામોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ. રાજાએ જિતેન્દ્રિય જનવું જોઈએ ગદ્યણુશી, આજસુ, ક્રોધી, ખીકણુ અને અનિર્ણયક અવગુણો ધરાવતો હોય તો રાજધર્મ અદા કરી શકે નહિ. માથે યુગટ ધારણ કરવાથી કે સિંહાસન આઠઠ થવાથી રાજા થવાનું નથી. રાજધર્મ અદા કરી

શકનાર જ સાચો રાજા ગણાય છે. રાજધર્મ સમાજ મા સૌથી વધુ મહત્વનો છે કારણ કે એ સમાજહિતમાં વધુમાં વધુ લાગ લગવે છે

રાજાએ મનસ્વી રીતે વહીવટ કરવાનો નથી, પરંતુ પ્રધાન મંત્રી સાથે સલાહ મસલત કરીને નિર્ણય લેવાનો છે વળી પ્રધાન મંત્રી પણ મનઃકાવતુ રચવાનું નથી, પરંતુ સમાજના બધા રંગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા મેધાની પુરુષોનું હોવું જોઈએ શાંતિ પર્વમાં ૩૭ની મધ્યાનો ઉલ્લેખ છે ૪ બ્રાહ્મણ, ૮ ક્ષત્રિય, ૨૧ વૈશ્ય, ૧ સૂત અને ૪ શૂદ્ર તેમાંથી આઠનું કેબિનેટ કક્ષાનું પ્રથમ સ્થાન હોય તેમ ૪ બ્રાહ્મણો, ૩ શૂદ્રો અને ૧ સૂત સાથે પ્રથમ વિચાર-વિનિમય કરી લેવાનો ઉલ્લેખ છે એમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને બાકાત રાખ્યા છે તેનો અર્થ એ વર્ગ સમાજમાં સ્થાપિત હિતોનો છે એટલે સમાજહિતમાં પૂરતા તટસ્થ ન રહે અને સ્વાર્થમાં ઘસ ઝાય તે મહત્વ રહેલો છે આથી સ્થાપિત હિત ધરાવતા નથી તે બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર અને મૂતની પ્રથમ સલાહ લેવી અને તે પછી ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની લઈ સમન્વય સાધવો

પચ ત્યા પરમેશ્વર, એ ઉક્તિ એટલી પ્રચલિત છે કે તેનો ઉલ્લેખ સર્વત્ર થતો જોવા મળે છે પરંતુ પચ એટલે પાચ એવો કેવળ મધ્યાવાચક અર્થ લેવાનો નથી. પચ એટલે બધા વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મધ્યા-સમિતિ. પાચની સખ્યા એ અર્થમાં પસદ થયેલી છે કે સમાજ ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ પાચ વર્ગમાં વહેંચાયેલો હતો પાચની સ્થૂલ મધ્યા મહત્વની નથી, વળી જૂત-કાળના વર્ગો પણ અકળધ રહેવા જોઈએ તેવુંય નથી જે સમાજમાં જે પ્રકારના વર્ગો હોય તેમનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાયેલું હોય તે પચ એ પચ જે નિર્ણય કરે તેમાં સમાજનું વિશાળ હિત ધ્યાનમાં લેવાયું હોય જ જો ન લેવાયું હોય તો એ પચ પરમેશ્વરના ન્યાયી વર્તનનો મહિમા ધારણ કરતું નથી

આ પચ જેવા મત્રીમંડળના નિર્ણયથી રાજા ચાલે તેટલું

પૂરતું નથી. તેણે પ્રજાનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મત જાણતા રહેવું જોઈએ. પોતાના કાર્યો, વહીવટ વિષે લોકમત શું છે તે જાણસો દ્વારા જાણીને રાજ્યે વાંકે રહેવું જોઈએ. પોતાને જે પ્રિય છે તે જ પ્રજાને પ્રિય હોવું જોઈએ તેમ વતીને ચાલવું ન જોઈએ. રાજ્યે લોકમંપર્ક જાળવી રાખવા માટે નિસ્વાર્થી અને ચારિત્ર-શીલ બુદ્ધિજીવીઓના સહવાસમાં રહેવું જોઈએ. મંત્રીમંડળીમાં એવા પુરુષો હોય તોપણ એ પ્રત્યક્ષ કામગીરી જાળવે છે એટલે તેમને પોતાની ભૂલ દેખાવાનો સંભવ ઓછો છે. જ્યારે જે વહી-વટથી દૂર છે અને પ્રજા વચ્ચે વસે છે તેવા બુદ્ધિજીવીઓ તે તટ સ્થિતાપૂર્વક જોઈ શકે છે, એ નિસ્વાર્થી અને ચારિત્રશીલ હોય એટલે ટીકા કરવા ખાતર ટીકા નહિ કરે, અગર લોકહિત વિરુદ્ધની સમૂહવાગણીથી ખેંચાઈ જઈને પણ અભિપ્રાય નહિ આપે.

કથ્યાણુરાજનો જ્યાસ નવા યુગની પેદાશ હોય તેમ આપણે માનીને ચાલીએ છીએ. રાજાનું કર્તવ્ય જાણે કેવળ વ્યવસ્થા-શાંતિ જાળવવાનું હોય તેમ માની લીધું છે રાજાશાહી એવી નિરૂપ્ત કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી એટલે એના કડવા અનુભવથી એવી ગેરસમજ ઊભી થયેલી છે. સમાજના હિતનું રક્ષણ ત્યારે જ થઈ શકે કે એ હિતનું સર્વર્ધન પણ થતું જ હોય. રાજાનો ધર્મ એ રક્ષણ અને સર્વર્ધન બંને કરવાનો છે. શાંતિપૂર્વક શિષિ રાજાના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂકીને તેની અસરકારકતા વ્યક્ત કરી છે—‘જે રાજ્યમાં પ્રજાને ભૂખે મરવું પડે છે તે રાજાને ધિક્કાર છે’

ખેતી અંગે લોકશાહી સરકારે શું કરવું જોઈએ, તે આજે ફરજ ચીકવામાં આવે છે, તેના કરતા કોઈ રીતે ઓછી જવાબદારી રાજાની ગણાઈ નથી. ખેતીની ઉન્નતિની ફરજ રાજાની મનાઈ છે. એ માટે નિષ્ણાત અધિકારીઓની નિમણૂક કરવી જોઈએ જાર માસ પાણી ન ખૂટે તેવા મોટા જળાશયો હોવા જોઈએ. ખેતી માટે નહેર, કાંસ, ડુંગ્રો હોવા જોઈએ. સારા ખી અને નાણા રાજ્યે

પૂરા પાડવા જોઈએ અનાજ સઘરવાના ગોડાઉન હોવા જોઈએ
ઠરવેરા ખેડૂતને અને બીજા વર્ગોને પોષાય તેવા હોવા જોઈએ
ખેડૂત ખજૂરીના ઝાડને અકમલ રાખી તેનો રસ નિતારી લે છે તેમ
લોહિની સમૃદ્ધિ જળવાય તે રીતે ઠરવેરા નાખવા જોઈએ.

રાજ્યએ વેપારને પણ પૂરતું ઉત્તેજન આપવાનું છે સૌથી
પ્રથમ વેપારને સલામતી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ લૂટારાઓ, ચોરા, ધરમા
અને પ્રવાસમા ન લૂટે તેમ લાચિયા અમલદારો પણ ન કનડે, તેવા
બદોબસ્ત હોવા જોઈએ પોતાના રાજ્યનો માલ પરરાજ્યમા બજાર
મેળવે અને એવું જ બજાર, બહારનાને પોતાને ત્યાં મળે તે જોવું
જોઈએ ગહારના વેપારી તરફ પરાયાનો લાવ રાખીને વધુ કર
લેવાની દૃષ્ટિ ન રાખવી. પરદેશ સુધી એ વેપાર કરવા આવે છે
તેવું કારણ કમાણીનો હેતુ છે જો એ હેતુ ન પૂરો પડે તો એને
ઉત્તેજન ન મળે અને લોકોને માલ કિંદ્રાયત લાવે મગે નહિ એ
જ રીતે પોતાના રાજ્યના માલને પરરાજ્યમા પોષણ ન મળે તો
વેપારમા વૃદ્ધિ થાય નહિ આથી પરદેશી વેપારીઓને પણ ઉત્તેજન
આપવું અને લોકો તરફથી એમને હેતરપિડી ન થાય તે પણ જોવું.

વળી વેપારને ઉત્તેજન આપવું હોય તો કારીગરોનેય આપવું
રહ્યું. જે રાજ્યમા કારીગરો ઉત્તમ ન હોય તેનો માલ બીજી ક્ષાનો
ન થાય આથી કારીગરોને પૂરતી રાજ મગે છે કે નહિ, તેમને
કાચા માલની અને ઓજારોની જે સગવડો જોઈએ તે મગે છે કે
નહિ, તેની કાળજી રાજ્યે રાખવાની હોય છે વળી તેમની કલાની
કદર કરી ઉત્તમ કારીગરોને ઈનામ આપી પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

આ બધી ઉન્નતિ-પ્રગતિ જોવા અને ફરિયાદ સાંભળવા રાજ્યએ
રાજ્યમા પ્રવાસ કરતા રહેવું જોઈએ લોકોની ઉન્નતિ થાથી થાય
તે પ્રકારના જ્ઞાન માટે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ ગામ
ઘામા શહેર જેવી સુવિધા કેવી રીતે થાય તે પ્રગતિ તરફ લક્ષ
આપવું અને શહેરનો વિકાસ બદર જોવા બને તે તરફ લક્ષ આપવું

જોઈએ. જે શહેરોમાં જંદરની સુવિધા હોય તે વેપારી મથક બને છે એટલે એની સમૃદ્ધિ સૌથી વધુ હોય છે. આથી રાજ્યમાં જંદરો, શહેરો અને ગામો બધા તરફ પૂરતું લક્ષ આપવું. તે માટે સડકો બાંધવી અને તેને વરસોવરસ સુધારીને સારી સ્થિતિમાં રાખવી.

રાજ્યએ કેવળ સોડાનું તોફાન-ટંટાથી રક્ષણ કરવાનું નથી, પરંતુ હિંસક જનવરો, ઝેરી સાપ, આગ વગેરે આફતોથી પણ રક્ષણ કરવાનું છે. દારૂ જેવાં વ્યસનોથી સોડાએ બચવું જોઈએ. છતાં એની છૂટ હોય તોપણ એનાથી રંબડ ન થાય માટે એના ઉપર નિયમન રાખવું જોઈએ. પરવાના વિના એની દુકાન ન થઈ શકે અને વસવાટથી દૂર એ ખોલવાની મંજૂરી આપવી અને એના ઉપર દેખરેખ રાખવી.

આરોગ્ય જાળવવા અંગે પગલાં ભરવાની દ્રષ્ટિ રાજ્યની છે. રોગનો ફેલાવો ન થાય માટે ચોખ્ખાઈ રાખવી. જાહેર રસ્તા, કેવા-તળાવ કે નરીકાંઠે મળ અગર મૂત્રની ગંદકી ન કરવી. સાર્વજનિક દવાખાનાં હોવા જોઈએ અને વૈદ્યોને સન્માન આપી રાખવા જોઈએ. ગાય-બળદ વગેરે પશુઓ માટે પશુચિકિત્સકો રાખવા જોઈએ. ઝાડમાં પણ જીવ છે. એ સુકાતું હોય અને તેની ચોગ્ય દવાદારૂથી સારવાર કરવામાં આવે તો બચી જાય છે.

રાજ્યએ રક્ષણ માટે કિલ્લા, દારૂગોળો, આયુધો અને સૈન્યથી સજ્જ રહેવાનું છે. શાંતિપર્વમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી ચેતવવામાં આવે છે કે લશ્કરમાં અસંતોષ પેદા થાય તો રાજ્યની સલામતી જોખમીયા વિના ન રહે. આમ રાજ્યએ રક્ષણથી સંવર્ધન સુધીની અનેકવિધ દ્રષ્ટિએ અદા કરવાની છે. જે એ ચૂકે અને ગેરવર્તન કરે તો એ પણ ગુનેગાર છે અને ખીજ કરતાં સજ્જને વધુ પાત્ર છે. રાજકુંવર ગુનો કરે તો એ પણ સજ્જને એટલો જ પાત્ર છે.

શાંતિપર્વમાં, મહાભારતમાં રાજ્યની દ્રષ્ટિએ વર્ણવી છે તેમ નાગરિકોએ કેવા ગુણો કેળવવા જોઈએ તે પણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. એક હાથે તાળી ન પડે, તેમ રાજ્યને પ્રજાનો સહકાર ન મળે

તોપણ એ પોતાની ફરજ પૂરી બદા કરી શકે નહિ. પ્રજાહિત એ ઇચ્છે તોપણ સાધી શકે નહિ. રાજાની ફરજ, મુખ્ય આગેવાન તરીકે પ્રથમ આચરણ કરવાની છે, તો પ્રજાની તેને પગલે અનુસરણ કરવાની છે. રાજા એવું આચરણ ન કરે અને પ્રજા પાસે એવી આશા રાખે તે ઇષ્ટ નથી, તેમ રાજા આચરણ કરે છતાં પ્રજા ઉપેક્ષા કરે તો એ પણ એટલું જ ઇષ્ટ નથી. ધર્મરાજ્ય સ્થાપવામાં યુધિષ્ઠિર મોખરે હોય તો લોકોએ એમની પાછળ હોવું જોઈએ.

મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે માનવીએ તનથી, મનથી, વાણીથી, કર્મ દ્વારા શુદ્ધ થવું જોઈએ. જળથી શુદ્ધ થવા જેમ દરરોજ સ્નાન કરીએ છીએ તેમ ખીખ ત્રણ સ્નાન પણ સદા કરતાં કહેવા જોઈએ. મનનું સ્નાન એટલે પાપી વિચાર ન કરવા, પારકાનું ખૂડુ ન ઇચ્છવું અને પારકાના ધનનો વિચાર ન કરવો. વાચિક સ્નાન એટલે અસત્ય ન બોલવું, અગ્રિય ન બોલવું, અશ્લીલ ન બોલવું અને પરનિંદા ન કરવી. કાયિક સ્નાન એટલે પારકાનું અહિત ન કરવું, પારકાનું ધન ન હરવું અને પરસ્ત્રીસંગ ન કરવો.

જ્ઞાન વડે મનને સયમમાં રાખવું અને મનની લગામથી ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખવી. અહંકારના ત્યાગથી સુખ થાય છે. ક્રોધના ત્યાગથી પસ્તાવું પડતું નથી, લોભના ત્યાગથી સુખ થાય છે. ક્રોધ એ દુર્જય શત્રુ છે અને લોભ એ ચિર વ્યાધિ છે. દ્વેષ એ ધર્મની ઊંચામા ઊંચી કક્ષા છે. દાન એ યશની, સત્ય એ સ્વર્ગની અને શીલ એ સુખની અવધિ છે.

આ બધું સાંભળતાં, જાણતાં માણસને એ પસંદ તો પડે છે, પરંતુ એને આચરવાનું મુશ્કેલ લાગે છે. એ અગ્રે એ કોઈ સહેલો માર્ગ હોય તો શોધે છે. પરંતુ એનો કોઈ સહેલો માર્ગ હોય તો જે મુશ્કેલ લાગે છે તે આચરણ કરવાનો, પુરુષાર્થ કરવાનો છે. એ જ એક માર્ગ છે. જે શરૂઆતમાં મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ આચરણ કરતાં એ સહેલો બની જાય છે.

ભીષ્મપિતામહ ને યુધિષ્ઠિરને કહે છે, તે યુધિષ્ઠિરને માર્ગે-
ધર્મ-ફરજને માર્ગે જવા માગતા સૌને માટે છે : 'તમારે સદા પુરુષાર્થ
કરતા રહેવું', પુરુષાર્થ વિના એકલું પ્રારબ્ધ પાંગળું છે. એ બંનેમાં
પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રારબ્ધ પણ જૂતકાળના પુરુષાર્થમાંથી સંચિત થયેલું
છે. એ પુરુષાર્થ વિના બીજું કંઈ નથી. આથી નિષ્ફળતા મળે
તોપણ સફળતા મેળવવાનો માર્ગ, પ્રયત્નને જારી રાખવો તે જ છે.'

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પણ એ જ કહ્યું છે ને સૂર્ય રહે છે તેનું
ભાગ્ય સૂર્ય રહે છે. ને બેસી રહે છે તેનું ભાગ્ય બેસી રહે છે. ને
ભિભો થાય છે તેનું ભાગ્ય ભિભું થાય છે. અને ને ચાલવા માંડે
છે તેનું ભાગ્ય પણ ચાલવા લાગે છે.

આ પુરુષાર્થને બીજા પ્રકારે પણ મૂલવવામાં આવ્યો છે—ને
સૂતો છે તે કળિયુગ, ને બેઠો છે તે દ્વાપર, ને ભિભો થયો છે તે
ત્રેતા અને ને ચાલવા માંડ્યો છે તે સતયુગ છે. જુદા જુદા યુગના
ને મહિમા બતાવ્યા છે, તે બધા કાળ એક જ વખતે પૃથ્વી ઉપર,
સમાજમાં મોજૂદ હોય છે. તે વ્યક્તિનાં અને સમાજનાં પ્રમાદથી
જગૃતિ સુધીનાં સ્વરૂપોનાં રૂપકા છે.

આમ મહાભારત દ્વારા વ્યાસે અખૂટ કથારસ પીરસ્યો છે.
સંસારનું હૂબહૂ ચિત્રણ કર્યું છે. ને આયનામાં આજે પણ દર્શન
કરતાં જીવંત સૃષ્ટિ જોવા મળે છે. પાંડવો અને કૌરવો આપણી
વચ્ચે છે, તેમ આપણી અંદર પણ છે. પડિતને પણ ને સૂક્ષ્મ
ગ્નન પ્રદર્શ કરતાં મુસીબત પડે તે ધર્મનું, તરવ કથાના પ્રસંગો
દ્વારા સામાન્યમાં સામાન્ય માનવી પણ પચાવી શકે તેનું ઇષ્ટ-મિષ્ટ
ભોજન મહાભારત હજારો વર્ષથી સોંકાને પૂરું પાડે છે. હિંદુ જીવન-
દર્શન, હિંદુ સંસ્કૃતિનું ગંગાજળ-અલણ અને ગામડાના ખૂણા
સુધી રેલાવવામાં એ કથા ફળિજૂત થઈ છે. ધર્મનો જય અને પાપનો
ક્ષય, એ સંસ્કાર આદિવાસી પ્રાકૃત જનના હાડમાં પણ જડાયેલા
હોય તો એનો જશ વ્યાસ લગવાનને જાય છે. 'યતો ધર્મસ્તતો જયઃ'

રામાયણદર્શન

રામાયણ ગિરિવર હિમાલયની યાત્રા છે

મહાભારતને પવિત્ર ગંગા સાથે સરખાવીએ તો રામાયણને ગિરિવર હિમાલયની ઉપમા આપી શકાય. દર વર્ષે લાખો યાત્રા-જુઓ ગંગાસ્નાન અને હિમાલયયાત્રા કરતા હોય છે, છતાં કરોડો લોકો એ ભાગ્યથી વચિત રહી જાય છે. એ સર્વને માટે ઘેર બેઠાં ગંગા અને કૈલાસ મહાભારત અને રામાયણ છે. એના શ્રવણથી એ પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ બને છે. મહાભારતમાં જીવનની વાસ્તવિકતાનું દર્શન વ્યાસે કરાવ્યું છે, તો રામાયણમાં વાલ્મીકિએ આદર્શની યાત્રા કરાવી છે. બીજી રીતે રામાયણ એ કુટુંબની ચડતીના ગુણોની ગાથા છે, તો મહાભારત એ કુટુંબની પડતીના લક્ષણોની કથા છે. રાજ-ગાદી માટે પાંડવો અને દૌરવો વચ્ચેનું યુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ પણ ટાળી શકતા નથી. જ્યારે રામાયણમાં રામ સ્વેચ્છાએ ગાદી છોડી વનમાં જાય છે, તો ભરત પણ એવી નિર્લેપતા ખતાવીને રામની પાદુકા ચૂકી ગાદીત્યાગનો ગુણ ખતાવે છે.

બન્ને યુદ્ધની કથાઓ છે. પરંતુ મહાભારતમાં ભાઈભાઈ વચ્ચે યુદ્ધ છે, રામાયણમાં રામ-રાવણ વચ્ચે આર્ય-અનાર્ય વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. મહાભારતમાં જે એ યુદ્ધ પાંડવોના અગત સ્વાર્થ માટે હોત તો બીજા રાજાઓના ઇતિહાસની કથા જેવું તે સામાન્ય બની જત. પરંતુ એ યુદ્ધ ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાના હેતુવાળું હતું એટલે ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે હોવા છતાં ધર્મયુદ્ધ બની ગયું હતું. એ જ રીતે રામ-રાવણનું યુદ્ધ કેવળ મીતા ખાતર લડાયું હોત તો એ પણ અંગત

આથી કેવળ વ્યવહાર, ડઢિ કે ભ્રમરવૃત્તિથી અનેક પત્નીઓ કરતા કે પત્નીને કામવાસનાનું સાધન માનતા પુરુષને સાચા અર્થમાં પતિનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. હૃદયસમર્પણની ઉચ્ચ ભાવનાથી પતિપત્નીના સંબંધ મૂલ્યવાનમાં આવે તો પરસ્પરની ખોટ ખીણું કોઈ પૂરી શકતું નથી. મંરક્ષક અને સંસ્કૃતિનો સંબંધ પતિપત્નીના ઉપકથા રામાયણમાં વ્યક્ત થયો હોય તો એ ભાઈબહેન કરતા ઓછો પવિત્ર નથી હિંદુ જીવનદષ્ટિ મુજબ સસારને માનવ જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવાનું એમાં અભિપ્રેત છે. રામ અને ગીતા એવાં ઉચ્ચ આદર્શવાળા દેવતા છે.

રામે કેવળ આર્ય સંસ્કૃતિના સરક્ષક-સંવર્ધકનું કાર્ય કર્યું હોત તો એ એક વર્ગના પ્રતિનિધિ બની રહ્યા હોત. પરંતુ એ સાચા અર્થમાં સંવર્ધક હતા એટલે એમણે આર્યસંસ્કૃતિનો અને અનાર્ય સંસ્કૃતિના-દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સમન્વયનું કાર્ય કરીને ભારતમાં વસતા લિંગ લોકોને એક સંસ્કારથી બાંધવાનો પુરુષાર્થ કર્યો હતો. રાવણ અને વાલ્મીકી એમણે વધ કર્યો હતો, તે સમન્વયના કાર્ય તરીકે રાવણને એની દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું એટલું અભિમાન હતું કે આર્ય સંસ્કૃતિનો એ વિધ્વસ કરવામાં રાચતો હતો. રામને પણ વિશ્વામિત્ર તરફથી એવું જ અનુદન મળ્યું હતું. વિશ્વામિત્રે રાજગાદી છોડીને આર્ય સંસ્કૃતિના સંવર્ધન ખાતર ઋષિપદ-મિશનરી જીવન અંગીકાર કર્યું હતું.

આથી વિશ્વામિત્ર અનાર્ય લોકોની વસ્તીમાં જઈને વૈદિક સંસ્કાર ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. યજ્ઞો કરતા અને ઉપદેશ આપતા હતા. આનો લિન્નધર્મી અનાર્યો વિરોધ કરતા, સામનો કરતા અને તે પ્રચારને નાકામયાળ બનાવવા યત્નમાં વિધ્ન નાખતા આમાંથી રક્ષણ મેળવવા વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે ગયા હતા અને રામ-લક્ષ્મણને સાથે મોકલવા માગણી કરી હતી. કિશોર રાજકુવરો રક્ષ-સોનો-અનાર્યોનો સામનો કરવામાં પૂરા નહિ પડે અને તેમને હાનિ

બની ગયું હોત. પરંતુ સીતા એ આર્યસંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. રામ એ આર્ય સંસ્કૃતિના સરક્ષક-સંવર્ધકનું પ્રતીક છે. લક્ષ્મણ સહાયક છે. આર્ય સંસ્કૃતિ અનાર્યોના આક્રમણને લીધે લયમા છે. સૌથી મોટો ભય અનાર્યોમા દ્રવિડો તરફથી હતો. એનું પ્રતીક રાવણ છે એ સીતાનું હરણ કરીને આર્ય સંસ્કૃતિને લયમા મૂકે છે. રામ યુદ્ધમા રાવણનો સહાર કરીને સીતાને મુક્ત કરે છે. સીતાની મુક્તિ એ કેવળ એકાદ સ્ત્રીની મુક્તિ નથી એનો અગ્નિપ્રવેશ એ સ્પષ્ટ ચિતામા પડીને દઝાયા વિના સજીવન રહેવાનો ચમત્કાર નથી. પરંતુ અનાર્યો-દ્રવિડોએ આર્ય સંસ્કૃતિને ભસ્મ કરવા જે આક્રમણો કર્યા તેનો અંત એમના પરાજયમા આવ્યો અને આર્ય સંસ્કૃતિ સજીવન રહી.

હિંદુ સંસ્કૃતિ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનને ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે એના મહામાનવો, યુગપુરુષો, અવતારો દામ્પત્યજીવન ગાળતા નીચે પવામા આવ્યા છે-રામ અને સીતા, કૃષ્ણ અને દુર્યોધન, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી, શિવ અને પાર્વતી. આથી માનવજીવનમા ભાઈબહેન, માતાપુત્ર, પિતાપુત્રી કરતા પતિપત્નીનો સંબંધ કોઈ રીતે ઊતરતો, ઓછો પવિત્ર માનવામા આવ્યો નથી, બદલે ખીજી રીતે તે વિશિષ્ટ માન્યો છે. પરંતુને મા, બહેન, દીકરી તુલ્ય માનવા તેનો અર્થ એવો નથી કે પત્ની ઊતરતી છે. પરંતુ એ સરખામણી પાછળ પત્નીની વિશિષ્ટતા સમાયેલી છે માતાનું વાતસલ્ય, ભગિનીનું હેત અને દીકરીની ભક્તિ પરંતુ પાસેથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે પરંતુ હૃદયસમર્પણનો પ્રેમ કેવળ પતિને પત્ની વિના અને પત્નીને પતિ વિના પ્રાપ્ત થવો શક્ય નથી આથી સ્ત્રી પિતાનું વાતસલ્ય, ભાઈનું હેત અને પુત્રની ભક્તિની ખોટ પરપુરુષથી પૂરી થઈ શકે, પરંતુ એના ઉપર ન્યોછાવર તો કેવળ પતિ જ થઈ શકે. પતિ અને પત્નીનો સંસ્કારનો સંબંધ અન્યોન્ય પ્રત્યે હૃદયસમર્પણનો મનાયો છે.

આથી કેવળ વ્યવહાર, રૂઢિ કે ભ્રમરવૃત્તિથી અનેક પત્નીઓ કરતા કે પત્નીને કામવાસનાનું સાધન માનતા પુરુષને સાચા અર્થમાં પતિનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. હૃદયસમર્પણની ઉચ્ચ લાવનાથી પતિપત્નીના મંજલ મૂલવવામાં આવે તો પરસ્પરની ખોટ ખીણું ઢાઈ પૂરી શકતું નથી. સંરક્ષક અને સંસ્કૃતિનો સંજ્ઞ પતિપત્નીના રૂપકથી રામાયણમાં વ્યક્ત થયો હોય તો એ લાઈખહેન કરતાં ઓછો પવિત્ર નથી. હિંદુ જીવનદષ્ટિ મુજબ સંસારને માનવ-જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવાનું એમાં અભિપ્રેત છે. રામ અને મીતા એવાં ઉચ્ચ આદર્શવાળાં દંપતી છે.

રામે કેવળ આર્થ સંસ્કૃતિના સંરક્ષક-સંવર્ધકનું કાર્ય કયું હોત તો એ એક વર્ગના પ્રતિનિધિ બની રહ્યા હોત. પરંતુ એ સાચા અર્થમાં સંવર્ધક હતા એટલે એમણે આર્થસંસ્કૃતિનો અને અનાર્થ સંસ્કૃતિના-દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સમન્વયનું કાર્ય કરીને ભારતમાં વસતા લિંગ સોડાને એક સંસ્કારથી જાંધવાનો પુરુષાર્થ કર્યો હતો. રાવણ અને વાલિનો એમણે વધ કર્યો હતો, તે સમન્વયના કાર્ય તરીકે. રાવણને એની દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું એટલું અભિમાન હતું કે આર્થ સંસ્કૃતિનો એ વિધ્વસ કરવામાં રાચતો હતો. રામને પણ વિશ્વામિત્ર તરફથી એવું જ જનૂન મળ્યું હતું. વિશ્વામિત્રે રાજગાદી છોડીને આર્થ સંસ્કૃતિના સંવર્ધન ખાતર ઋષિપદ-મિશનરી જીવન અંગીકાર કર્યું હતું.

આથી વિશ્વામિત્ર અનાર્થ સોડાની વસ્તીમાં જઈને વૈદિક સંસ્કાર ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. યજ્ઞો કરતા અને ક્રિપદેશ આપતા હતા. જાનો લિન્નધર્મી અનાર્થો વિરોધ કરતા, સામનો કરતા અને તે પ્રચારને નાકામયાબ બનાવવા યગમાં વિધન નાખતા. આમાંથી રક્ષણ મેળવવા વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે ગયા હતા અને રામ-લક્ષ્મણને સાથે મોકલવા માગણી કરી હતી. કિશોર રાજકુંવરો રાક્ષસોનો-અનાર્થોનો સામનો કરવામાં પૂરા નહિ પડે અને તેમને હાનિ

થશે તે લય ખતાવી દશરથે જાતે આવવાની તૈયારી ખતાવી હતી. વિશ્વામિત્રનો જો રક્ષણ મેળવવાનો જ હેતુ હોત તો રાજકુવરોને ખદ્દે રાજાની ઓથથી હરખાયા હોત. પરંતુ તેમણે પોતાના ઉપર ભરોમો મૂકી રાજકુવરોને મોકલવા આમ્રહ રાખ્યો હતો. વિશ્વામિત્ર પૂર્વજીવનમાં રાજા હતા એટલે તેમની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી દશરથે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા હતા.

રાજસત્તાના જોરે ધર્મનો ફેલાવો કેવો જલદી ખને છે તે માટે મુસ્લિમ સત્તા અને ખ્રિષ્ટિય સત્તાના રાજઅમલ દરમિયાન લાગતમાં ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઇતિહાસ તાજો છે વિશ્વામિત્ર જોવા મિથનરીઓએ પણ એ જ ખગ ઉપર મુસ્તાફ રહીને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. આખું ગામ હિંદુ હોય તેમાં ટોઈ ખ્રિસ્તી મિથનગી ઈશુનો પ્રચાર કરવા જાય અને તે લોકો એને હાકી કાઢે, હેરાન કરે, તેનું ધર્મપુસ્તક ફાડી નાખે, અને તે લોકો વિષે જો પ્રજારની ફરિયાદ કરે, તેને મળતી વિશ્વામિત્રની રાક્ષસોના ત્રાસની ફરિયાદ હતી. ઋષિઓ અનાર્થ વસ્તીમાં પ્રચારના હેતુથી યજ્ઞો કરતા એટલે તેમનો સામનો થતો હતો. પરંતુ સત્તાના જોરે એ રક્ષણ મેળવીને ધર્મકાર્ય ચાલુ રાખતા હતા. રામ અને લક્ષ્મણને એ શિક્ષણ વિશ્વામિત્રે આપ્યું હતું અને તે એમનું યુગકાર્ય છે તેમ દૃઢ હસાવ્યું હતું.

રામને પિતાના વચન ખાતર ચૌદ વર્ષનો વનવાસ ગાળવાનો હતો. આ સમયનો સદુપયોગ કરતા રામ લક્ષ્મણે દક્ષિણ પ્રદેશને પસંદ કર્યો, તેમાં એ યુગકાર્યનો હેતુ જોઈ શકાય છે. ઉત્તરમાં અરણ્યો હતા એટલે વનવાસ માટે દક્ષિણમાં જવું અનિવાર્ય ન હતું. પરંતુ ઉત્તરમાં આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય રાજાઓની સત્તા હતી. દક્ષિણમાં અનાર્યો-દ્રવિડોની સંસ્કૃતિ અને રાજ્યો હતા. છેક દક્ષિણે આવેલું રાવણનું રાજ્ય સમૃદ્ધિમાં અને સત્તામાં આર્યોને પડકાર કરતું બિંબ હતું. આર્યોને જોમ પોતાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન હતું, તેમ એને દ્રવિડ

મસ્કૃતિનો મદ હતો. લકાની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ અયોધ્યા કે મિથિલા જેવી ઉત્તરની આર્ય રાજધાનીઓ કરતા ઠાઈ રીતે જિતરે તેમ ન હતા રાવણનું બાહુબળ, બુદ્ધિબળ અને યુદ્ધબળ પણ તેમનો પૂરો મુકામલો કરે તેવા હતાં. આર્યો ઉત્તરમાં આવ્યા તે અગાઉ દ્રવિડ દક્ષિણમાં સ્થિર થયેલા હતા. ઉત્તરમાં અનાર્યો વસતા હતા. તેમને આર્યોથી પરાજય સ્વીકારવો પડ્યો હતો અને આર્યોએ સર્વોપરીપણે સાળિત કર્યું હતું. પરંતુ દક્ષિણના દ્રવિડો અણનમ હતા. આજે પણ દ્રવિડ મુનેત્ર કઝગમ પક્ષ દ્વારા એ લોકો ઉત્તરને પડકાર આપતા જિલા જ છે '૬૭ની ચૂટણીમાં મદ્રાસ રાજ્યમાંથી ડાંગ્રેસને હિંદી લાધાના ઉત્તરના સર્વોપરીપણાનો પડકાર આપીને ફેફા દીધી છે. હજારો વર્ષ પછી દ્રવિડોમાં આજે પણ એ પડકારવૃત્તિ પડેલી છે અને ભારતના સમવાયત્રમાંથી અલગ થવાની માગણી જિભી ઠગી ઉત્તરની આર્યસત્તાને પડકારવા બધારણની નકલ બાળી હતી અને ગાંધીજીને આર્ય લોકોના નેતા ગણી એમનો ફોટો બાળ્યો હતો. તો રામચંદ્રના વખતમાં દ્રવિડોની પડકારવૃત્તિ ફેટલી પ્રબળ હશે ? રાવણ એનું સર્વોપરીપણું સાળિત કરતો કેવો આક્રમક હશે ? એ સત્તાનો જે પરાલવ કરવામાં ન આવે તો એક કાળ એવો આવે કે એ આર્યસત્તાનો પરાલવ કર્યા વિના ન રહે

રામનો મહિમા આ યુગકાર્ય પાર પાડવામાં રહેલો છે શસ્ત્રો થી આર્યોએ ઉત્તરમાં વિજય ફરકાવ્યો હતો. પરંતુ દક્ષિણમાં રામ વનવાસી તરીકે, પરિવ્રાજક રૂપે પ્રવેશ કરે છે વિશ્વામિત્ર અને અગત્યનું ઋષિપણું—મિશનરીપણું એ બધારણ કરતા નથી સન્યાસીન ગુરુપદ—પુરોહિતપદ બધારણ કરતા નથી. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે એક આર્યસંસ્કારની સુવાસ લઈને જાય છે આર્ય લોકો વિષે દક્ષિણમાં, દ્રવિડોમાં ઘૂણા છે, પૂર્વગ્રહ છે, લઘુમતિ પણ ખરી. આર્યો જોરા અને નમણા છે દ્રવિડો કાળા અને ખેડોળ છે. આથી એમનો વિરોધ કરવામાં જ પોતાનું ગૌરવ સચવાઈ રહે તે રક્ષણવૃત્તિ

પણ એમાં રહેલી છે.

પરંતુ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ નિર્ભયતાથી દક્ષિણમાં પ્રવેશે છે. એ સોદ્ધમાં ભણી જાય છે. પોતે એમના કરતા દેખાવમાં જુદા પડતા હોવા છતાં માનવ તરીકે એક સરખા છે, સસ્કાર ભિન્ન હોય તેથી હૃદયનો પ્રેમ ભિન્ન નથી. જાનેની ચામડીના રંગ જુદા હોવા છતાં સોહીનો રંગ જુદો નથી. લક્ષ્મણ અને રાવણ વિષે જેમ ઉત્તરમાં દંતકથાઓ ચાલતી હતી, તેમ અયોધ્યા અને રામ, મિથિલા અને સીતા વિષે દક્ષિણમાં દંતકથાઓ ફેલાયેલી હતી. દંતકથાનાં રાજા અને રાણી એમને આંગણે આવેલાં જોઈને એમને અચંપો થતો હતો કે એ સોદ્ધ કૂર, જુલમી અને હત્યારા હોય છે તેમ સાંસાર્યું હતું અને આ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ તો આપણા જેવાં જ માયાળુ, આત્મીય અને ભલાં છે। આપણાં મંદિરોમાં જઈને દેવ-દેવીઓનાં દર્શન કરે છે. આપણે યજ્ઞ કરવા જોઈએ, દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓને પૂજવી ન જોઈએ, તેવું ખડન-મડન કરતાં નથી.

સીતાના આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નથી. દક્ષિણમાં રાક્ષસો વસે છે અને તે નિર્દય હોય છે. એને જાહેરે આ કાળા સોદ્ધ પણ એમના જોટલા પ્રેમાળ અને મળતાને માથું આપે તેવા છે. જેમને કૂર અને નિર્દય માન્યા હતા તે એમનો આદરસત્કાર કરે છે અને એમના વનવાસને નિર્ભય જતાવે છે. રામમાં જે રસાયણ હતું તે સમન્વયનું. જાને પ્રજ્ઞઓએ એક જ દેશમાં વસવાનું હતું. જો ઉન્નતિ સાધવી હોય તો એકખીજ સાથે દુશ્મનાવટ, પરાયાપણું કે ઊંચનીચ-પણ રાખ્યે કાર્ય નહિ સધાય. જાને સંસ્કૃતિઓએ ગંગા-કાવેરીનો સંગમ સાધવો પડશે. આર્યોએ આર્યોનું અભિમાન છોડવું પડશે, દ્રવિડોએ એમનું અહમ્ ત્યજવું પડશે. પુરુષ અને સ્ત્રી સંલગ્ન દ્વારા દામ્પત્યરૂપે એકચ સાધે છે તેમ જાનેએ પોતાનું આગણું વ્યક્તિત્વ છોડી નવું સમન્વયનું વ્યક્તિત્વ ધારણ કરવું પડશે. આર્ય સંસ્કૃતિ અને દ્રવિડ સંસ્કૃતિનો આ સમન્વય તે હિંદુધર્મ-સંસ્કૃતિ.

જેમા આર્યો અને દ્રવિડો-અનાર્યો, રંગભેદ-સંસ્કારભેદ ત્યજીને નવે સ્વરૂપે પ્રગટ્યા. આ યુગકાર્ય પાર પાડ્યું રામચંદ્રે. ગજસત્તાના જોરે નહિ, મિશનરી અનૂને નહિ, પણ આર્ય સંસ્કારમાથી માનવતાની સુવાસ પ્રગટાવીને.

દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમા સામાન્ય લોકોની એક જ હૃદયની લાખા-પ્રેમ હોય છે. તેનો પડથો એમના હૈયામાં પડ્યા વિના રહેતો નથી. રામ, રહેમાન, ઈશુ કે જરથુષ્ટ્રને એ એક સરખા ભક્તિભાવથી ભજી છે. પરંતુ એના ટેકેદારોમા જનન અને મમત હોય છે. તે પ્રેમની લાખાની ઉપરવટ અહમ્ની લાખાથી પ્રેરાઈને સામનો કરે છે. આથી યુદ્ધ ખેલાય છે. સર્જન અને સહાર એક જ સિલ્કાની બે જાણુઓ છે. જ્યાં નવસર્જન કરવું હોય ત્યાં સહાર, પછી તે હિંસક હોય કે અહિંસક—અનિવાર્ય છે. યુદ્ધમા મૃત્યુરૂપે સહાર થાય છે, તો ચૂંટણીમાં હાર રૂપે સહાર થાય છે. સર્જનના હેતુ વિનાનો સ્વાર્થ માટેનો સહાર એ વ્યક્તિનો હાસ કરનાર છે અને સમાજહિત માટેનો સહાર એ સર્જનનું જ એક રૂપ છે. વિરાધ, ચૂર્ણબા, ખર, વાલિ, રાવણ વગેરેનો ઉચ્છેદ અને જટાયુ, સુગ્રીવ, વિભીષણ, હનુમાન વગેરેનું સર્વધન, એ સહાર અને સર્જનનાં એક જ સિલ્કાના બે પાસા છે. જે કાર્ય ભરદ્વાજ, વિદ્યામિત્ર, અગસ્થ્ય વગેરે ઋષિઓ આશ્રમ-મિશનો સ્થાપી ન કરી શક્યા, તે રામચંદ્રે રાજકુમાર તરીકે પાગ પાડ્યું હતું.

રાવણનો વધ એ કોઈ લકાની ગાદી ભોગવતા સ્થૂન ગજનો ઉચ્છેદ ન હતો. દ્રવિડ સંસ્કૃતિનો પણ વધ ન હતો. પરંતુ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે ચાલતા ધર્મજુનો, લિન્નતાનો, ભેદનો વધ હતો. રામ કોઈનો વધ કરવામા પરાક્રમ માનતા ન હતા. રાજગાદી કે કીર્તિની આકાંક્ષાથી યુદ્ધ ઇચ્છતા ન હતા. જો ગાદીના વૈભવની કામના હોત તો ભરતના આગ્રહ પછી એમણે અયોધ્યાની ગાદીનો

સ્વીકાર કર્યો હોત, વનવાસને વહાલો કર્યો ન હોત રાવણ અને વાલિનો વધ કર્યા પછી એ ગાદી એમણે તેમના ભાઈઓ વિભીષણ અને સુગ્રીવને આપી હતી. વગી એમને પોતાના ખડિયા તાળ બનાવ્યા ન હતા. એમણે દ્રવિડોને સમાન ગણ્યા હતા.

ઈશુએ પોતાના વિષે કહ્યું છે કે જે ધર્મ (યહૂદી) પરપરા ચાલી આવે છે, તેનો ઉચ્છેદ કરવા હું આવ્યો નથી, પરંતુ એ ધર્મમાં પૂર્તિ કરવા આવ્યો છું. આ જ પ્રકારની કામગીરી ઈશુના જન્મથી સેકડો વર્ષ પહેલાં રામચંદ્રે અદા કરી હતી. એમણે આર્ય-ધર્મ કે દ્રવિડ ધર્મમાંથી કોઈનો ઉચ્છેદ કર્યા વિના પરિપૂર્તિ કરીને બંનેનો સમન્વય કર્યો હતો.

આ સમન્વયનું યુગકાર્ય એ રામચંદ્રનું અવતારકાર્ય હતું લિન્નલિન્ન પ્રજાઓ ભારતવર્ષમાં હિંદુ સંસ્કારે એકતાના કાચા સુતગના તાતણે બધાઈ તે ભગીરથ કાર્યમાં નામી અનામી ધણા નરનારીઓનો હિસ્સો છે પરંતુ મુખ્ય અધ્વર્યુ રામચંદ્ર છે. રામાયણ એ દશરથના કુટુંબની કથા છે, ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા કરતી ગૌરવકથા છે, યુદ્ધની કથા રમણીય બની રહે છે તેમ રામ રાવણના યુદ્ધની વીરરસની કથા છે પરંતુ આ કથામાં કેવળ એટલા જ ગુણો હોત તો એ ઉભરો વર્ષથી લોકોના ચિત્તને પાવન કરે છે તે અખૂટ શક્તિ રહી ન હોત. પરંતુ એની કુટુંબકથામાં સૌ કુટુંબોની આકાંક્ષાનો પડધો પડે છે નિર્મળ અને પ્રસન્ન દામ્પત્ય બિછળે છે, ઉપરાત લિન્નતામાં એકતાની રાષ્ટ્રીયતા નજરે પડે છે. આને ઉભરો વર્ષ પછી પણ રામચંદ્રના સમન્વયની દૃષ્ટિ એટલી જ પ્રેગ્ણાગ્રપ છે તે કાળે લિન્ન ધર્મો હિંદુ ધર્મમાં સમન્વય સાધી એકાકાર થયા હતા આને હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મો કોઈ નવા ધર્મમાં, માનવધર્મમાં સમન્વય સાધી એક થઈ શકે તેવો ધર્મસત્તાનો યુગ રચો નથી. વિજ્ઞાનસત્તાનો યુગ શરૂ થયેલો છે. આથી દરેક પોતાના ધર્મનો સાચો અનુયાયી બની, માનવધર્મી બને, તે ગાંધીજીના સમન્વયનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો રહે

છે. ગાંધીજી સ્વરાજ્યના આદર્શથી જોના હતા, તેમા રાજાશાહીને સજીવન કરવાની ઝઢિયુસ્તતા ન હતી, પરંતુ રામચંદ્રની સમન્વય દ્વારા પરિપૂર્ણતા કરવાની સજીવનીનો સ્વીકાર રહેલો છે. રામાયણની કથાને હિંદુ જીવનદર્શનની નજરે જોવામાં આવે તો જ રામચંદ્ર માટે વાલ્મીકિએ જે સકલ ગુણો ગાયા છે તેની ઝાખી થાય - એક જ નરમા સમગ્ર ગુણોની લક્ષ્મી મૂર્તિમત થઈ હોય તો એ છે નરચંદ્ર સમા રામચંદ્ર ।

કાચા કાનની કૈકેયી અને વિઘ્નસંતોષી મંથરા

મહાભારતમા દ્રૌપદી વજ્રાહરણના પ્રસંગથી જેમ હાહાકાર વ્યાપી જાય છે, તેમ રામાયણમા રામવનવાસની ઘટનાથી. રામે એટલો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે કે એ સમાચાર સાંભળનાર સૌ નગર જનોના આઘાતનો પાર રહેતો નથી અને કૈકેયી અને મંથરા ઉપર ઘિકાર વજ્રલેપ બને છે. રામની કથા વાદમીકિએ સર્જી ત્યારે એ ઘટનાએ ઈરાતાઓ ઉપર જે આઘાત પહોંચાડ્યો હશે, તે કરતા આજે એ કોઈ રીતે ઓછો પહોંચાડતો નથી. બલ્કે, હજારો વર્ષના એ પ્રવાહને લીધે રામ તે કાળ કરતા ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રિય બનતા ગયા છે એટલે વધુ આઘાત પહોંચાડતો રહ્યો છે.

ગમે તેવો દુષ્ટ આદમી પણ પોતાનું કુટુંબ સંપાદન સુખમા રહે તેમ જખતો હોય છે. આથી પોતાના કુટુંબની હાણમા જે ભાગ ભજવે તેને એ કદી માફ કરી શકતો નથી. પાકુ અને દશરથના કુટુંબો એ કેવળ કથાઓ રહી નથી, જૂતકાળ બન્યા નથી, પરંતુ દરેક હિંદુની પોતાના કુટુંબની કથા બની ગઈ છે. પોતાના પાડોશીઓ એને જેટલા પોતાના ભાગતા નથી તેટલા કૃષ્ણ ગમ ભાગે છે. પાડોશીના દુખે એ જેટલો દુખી થતો નથી, તેટલો દ્રૌપદી વજ્રાહરણ અને રામવનવાસથી એ દુખી દુખી થાય છે.

આ કથાઓની અદ્ભુતતા એ છે કે એમા ભારેભાર કથારસ છે, સંસારદર્શન છે અને અધ્યાત્મસંદેશ છે. કેવળ કથારસ હોત તો એકની એક કથા વારેવારે સાંભળવામા રસ ન પડે. પ્રથમ વખત

શ્રોતા જ્યારે રામવનવાસનો પ્રમગ સાલજે ત્યારે એ આશ્ચર્યમાં
હૂમી જાય કેવો મોટો અણુધાર્યો ધણકો ! અયોધ્યા નગરી મોડી
રાત્રે સૂઈ ગઈ ત્યારે એવા સ્વપ્નમાં હતી કે એમના પ્રાણુધારા
રામનો સવારમાં યુવરાજ તરીકે અભિષેક થવાનો છે. પરંતુ પ્રાત્ર
કાળે એ જાગે છે, એ મગલપ્રસંગમાં હાજરી આપવા સુંદર વસ્ત્રો
પહેરી બહાર નીકળે છે, પોતાના આગણુની માફક સૌના આગણુ
શણુગારેલા અને રસ્તા ધન્યપતાકાથી નગરજનોને આવકારતા કૂલોની
મુગધીથી મધમધી રહ્યા છે ત્યારે એને માથે વીજળી પડે છે રામનો
અભિષેક બંધ રહ્યો છે અને વનવાસ જવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે !

એનું મન માનવા ના પાડે છે. એ જને જ શી રીતે ? એને કારણ
જાણવા મળે છે કે કેટલીએ રાજ દશરથ પાસે બે વચન માગ્યા છે
રામને બદલે એના કુવર ભરતને ગાદી અને રામને ચૌદ વરસ વન
વાસ ! રાજપ્રાસાદમાં ગાદી માટે અનેક ખટપટો, કાવાદાવા પ્રપચો
અને કાળા કામો થતા હોય છે પરંતુ અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં
એની દોઈ કુટિલતાને અવકાશ નથી. દશરથ રાજ ધર્મપરાયણ
છે ત્રણ રાણીઓ વચ્ચે શોકચના વેર કરતા સગી બહેનોનું હેત
છે તેથી વિશેષ ચાર રાજકુવરોની બાધવ બેલડી એવી સ્નેહ
ભાવવાળી છે કે એકને માટે બીજો જીવ આપવા તૈયાર થાય, પછી
ગાદી માટે તકરાર શાની થાય ?

નવીન હકીકત જાણવા મળે છે કે કેટલીને તો રામ અને ભર
તમાં બેઠ ન હતો. રામનો અભિષેક થાય તેમાં પોતાના ભરતનો
થવા જોટલો હરખ હતો પરંતુ એની દાસી મંથરાએ એના કાન
ભભેર્યા અને તેને હિંકરી, ને દશરથ રાજ્યએ એને શૂતકોળમાં બે
વચન આપ્યા હતા તે માગીને પોતાનું ધાયુ ક્યું છે પરિણામે,
કથા સાલજનારને એના તરફ ધૂણા થાય છે પરંતુ એ કથા એ ફરી
સાલજે ત્યારે એ ઘટના જાણતો હોવાથી આશ્ચર્ય થતું નથી બીજી
વખતના વાચનમાં-શ્રવણમાં એનો કથારસ ઓછો થવાનો સભવ છે

પરંતુ પ્રથમ વખત એ કથારસમા એટલો પ્રબળ ધસઝાયો હતો કે કથારસની પાછળ છુપાયેલું સસારદર્શન કરવા જોટલો એ સળગ રહી શક્યો ન હતો. જ્યારે બીજી વખત સસારદર્શનના નવા પ્રવાહમાં રસતરખોળ બને છે પ્રથમ કરતા બીજી વખત રસનો આસ્વાદ બદલાય છે પ્રથમમાં ઘટના-પ્રસંગનો સ્થૂલ રસ છે, બીજી વખત ઘટનાની પાછળ રહેલા દર્શનનો સ્થાયી રસ જન્મે છે.

પ્રથમ વખત, કથાના રસને લીધે, કૈકેયી અને મથરા પ્રત્યે તિરસ્કાર જન્મે છે. પરંતુ બીજી વખત સ્થાયી રસને લીધે કૈકેયી અને મથરામાં માનવપ્રકૃતિની નગ્નાઈના દર્શન થાય છે. મથરા વિઘ્નસતોષી અને ટૂંકી દષ્ટિના સ્વરૂપે જોવા મળે છે કૈકેયી કાયા કાનની અને માતૃત્વની લાગણીમાં વિવેક ગુમાવતી સ્ત્રીના પાત્રમાં નજરે પડે છે

મથરા એક સામાન્ય દાસી હતી. રાજકુવરીઓ પરણીને સાસરે જાય છે ત્યારે એમની સાથે પિયરથી અગત નોકર તરીકે દાસીઓ જાય છે. કૈકેયી સાથે મથરા કેકય રાજમાથી દાસી તરીકે સાથે આવી હતી. એનો ઉછેર જ પરિમિત દુનિયામાં અને પરિમિત કામગીરીમાં વીત્યો હતો. પિયરથી આવેલી દાસીનું મુખ્ય કાર્ય રાજના અત પુરમાં થી ચાલે છે, તે પરિસ્થિતિથી રાણીને માહિતગાર રાખવાનું હોય છે.

મથરા એ કાર્યમાં કુશળ હોત તો કૈકેયીની જે કાનલભેરણી કરી તે બન્યું ન હોત. દશરથના અત:પુરમાં કોઈ કાવાદાવા ચાલતા ન હતા રાજની હયાતી બાદ રામ ગાદીએ આવે ત્યારે સુમિત્રા અને કૈકેયીનું સ્થાન ઓછું થવાનું ન હતું લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્નને અન્યાય થવાનો ન હતો. કુટુંબમાં સંપ એવો હતો કે રામના અલિપેકના સમાચાર જાણી કૈકેયીના આનંદનો પાર ન હતો. મથરામાં જો બુદ્ધિ હોત તો કૈકેયીનું સાચું હિત એ જોઈ શકી હોત પરંતુ એ પિયરથી આવેલી દાસી હતી આ પ્રકારના સેવકવર્ગનો સ્વભાવ કાનલભેરણીનો થઈ જાય છે આજે પણ

એ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે. દાસકક્ષાથી માંડી દોસ્ત સુધીના સામાન્ય માણસો હિતેચ્છુ તરીકેનો દાવો કરતા હોય છે અને કાન-ભંભેરણી દ્વારા હિતશત્રુની ગરજ સારતા હોય છે.

આ કાનભંભેરણીમાં મુદ્દલ સત્ય હોતું નથી એમ પણ માની લેવાનું નથી. મંથરાના દાખલામાં જોઈએ તો કૈકેયીના કાચા કાન ભમી જાય એવો પ્રાથમિક મસાલો હતો જ. રામનો અભિપેક્ષ એ રાજ્યનો નાનોસૂનો પ્રમંગ ન હતો. એ સમાચાર જાહેર થતાં અયોધ્યામાં કેવો આનંદમંગળ વ્યાપી ગયો હતો, તે જ એનો ખ્યાલ આપે છે. આ પ્રસંગ દશરથ રાજા એકાએક પતાવી દેવા ઉત્સુક બન્યા હતા. ભરત મોસાળમા હતો. આ ઉત્સવમાં બહારના રાજાઓને અને સગાંઓને આમંત્રણ અપાતાં હોય છે એ સૌની ગેરહાજરી હજુ માફ થઈ શકે, પણ ભરત જેવા ભાઈને પણ ખખર ન હોય અને તેની ગેરહાજરીમાં આવો મોટો પ્રમંગ પતાવવામાં આવે તેનું શું કારણ?

મથરા પિયરની દાસી હતી એટલે કૈકેયીનું લગ્ન થયું ત્યારે દશરથ સાથે જે શરત કરવામાં આવી હતી, તે એની જાણમા હતી. કૌશલ્યા અને સુમિત્રાથી રાજાને સંતાન ન થયું ત્યારે કૈકેયીનું માથું કરવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે ઠક્કય રાજાએ એના પુત્રને ગાદી-વારસ બનાવવાની શક્ત કરી હતી. પરંતુ કૈકેયીને પણ સંતાન ન થયું એટલે રાજાએ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો અને એ પછી ત્રણેય રાણીઓને પુત્રો થયા હતા. સુમિત્રાને જોડકા પુત્રો જન્મ્યા હતા. રામ સૌથી મોટા હતા તેમ સૌથી વધુ ગુણસંપન્ન હતા.

દશરથને કુંવરોમાં રામ વધુ પ્રિય હતા, તો રાણીઓમાં કૈકેયી. એ ત્રણેયમાં નવજીવાન અને સુંદર હતી એટલું જ નહિ પણ તે યુદ્ધકળામાં કુશળ હતી. દશરથ યુદ્ધમાં જતા ત્યારે એને સાથે લઈ જતા. દક્ષિણમાં શખર નામનો અસુર સાથેના યુદ્ધમાં કૈકેયી સાથે ન હોત તો દશરથ રાજાએ પ્રાણ ગુમાવ્યો હોત. એણે રચની લગામ લાયકમાં લઈ એની કુશળતાથી હાંક્યો કે રાજા સલામત રહી શક્યા

હતા. એ પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ દશરથે રાણીને વચન માગવા કહ્યું હતું એને કોઈ અપેક્ષા ન હતી એટલે તેણે વિવેકપુર.સરનેા નકાર લાગુતા જણાવ્યું હતું : ‘લવિધ્યમા કોઈ વખત માગીશ’ રાજાએ લવિધ્યનું વચન જમા રાખવાનું જણાવી કહ્યું : લવિધ્યમા તારે જનારે માગવું હોય ત્યારે માગજે. એક અત્યારે માગ.’ આમ એ એ વચન કૈકેયી પાસે અનામત પડ્યા હતા અને ભુલાઈ પડ્યું ગયા હતા.

એ રાજાની માનીતી રાણી હતી, હતા કૌશલ્યા મુમિત્રા એની ઈર્ષ્યા કરતા ન હતા. રામ, લક્ષ્મણ, શત્રુઘ્ન એને સર્ગી માતા જેમ માન આપતા હતા. કૈકેયી બુદ્ધિશાળી હતી એટલે ભગત કરતા રામ વધુ શક્તિશાળી, ગુણુદ અને રાજા થવાને લાયક છે તેમ એ સમજતી હતી. રામ એના પ્રત્યે અપરમાતાનો બેદરબાવ નહોતો રાખતા એટલે એનામા પણ ભરત કરતા ગુદો લાવ જનમ્યો ન હતો ભરત અને રામ એને મન જતે સરખા હતા. રામનો અલિપેક થાય તે ભરતનો થયો એમ જ એને હૈયે ડરખ હતો. આથી મથરાએ લગ્ન વખતની શરતને યાદ દેવડાવી ત્યારે એ દલીલ એને સ્પર્શી ન રાખી લગ્ન પછી જો એને કુદરતી રીતે પુત્ર જન્મ્યો હોત તો એ શરતનો અર્થ ગણાય પરંતુ જો રાણીઓની માફક એને પણ મતાન થયું ન હતું એનો યશ પુત્રેષ્ટિ યમને જતો હતો પરંતુ મથરાની નવી દલીલે એ લબેરાઈ કે તમે રાણીબા, રામને ભરત સમો ગણો એ પરંતુ નથી રામે પણ ભરતને એવો જ સજો લાઈ ગણવો જોઈએ જો એ હેત એનામા હોત તો દશરથ રાજાને એ કહી શક્યા હોત કે ભરતને તોડાવો એની ગેરહાજરીમા હું યુવરાજ પદનો અલિપેક નહિ સ્વીકારું. ભરતને આજે એટલો દૂર રાખ્યો છે, પરંતુ આવતી કાલે દશરથ રાજા ન હોય તો એને દેશવટો આપે તોપણ શું કહેવાય ?

કાયા કાનનો માણસ જ કોઈ એક પ્રસંગ ઉપરથી નિર્ણય બાધી બેસે છે. બાકી, જેના કાન સાંભળે છે તે એકાદ પ્રસંગ એને

ન સમજતો હોય કે ભૂલભરેલો લાગતો હોય, તોપણ એ મદાર ઉપર ચાલીને વર્તવાની અધીરાઈ ખતાવતો નથી એ સમગ્ર વ્યવહારના ફલકને લક્ષમા લઈને નિર્ણય લે છે અને ગેરસમજને વશ થઈ ઘસાઈ જતો નથી. કૈકેયી બુદ્ધિશાળી અને ભાવનાશાળી સ્ત્રી છે એટલે શરૂઆતમા મથરાની કાનલભેરણીને વશ થતી નથી એના વિચારોનો વિરોધ કરે છે પરંતુ કૈકેયીના માતૃહૃદયને આઘાત રહ્યો ચાડીને મથરા વિજયી બને છે ભરતની ગેરહાજરીના પ્રમગમાથી એવો તર્ક બોલો કરે છે કે આજે એની હાજરી અનિવાર્ય મનાતી નથી તો આવતી કાલે એનું અસ્તિત્વ અહિતકર માની દેશવટો દેવાય, એને કૈકેયી માની લે છે। કોઈ પણ સ્ત્રી પાસે ધાર્યું કામ લેવું હોય તો એના વાત્સલ્યને સ્પર્શવું જોઈએ, તે કૈકેયીનો દાખલો કહી જાય છે આથી માતૃત્વ એ સ્ત્રીને જીવનમા બળ પ્રેરનાર શક્તિ છે, તેમ એમા ઘસડાઈ જવાની નબળાઈ પણ છે કૈકેયી એમા ઘસડાઈ ન ગઈ હોત તો મથરાની બુદ્ધિએ ચાલવાને બદલે પોતાની અક્લત્ત પ્રમાણે વર્તીને દશરથ સમક્ષ શરત મૂકી શકી હોત કે રામનો અભિપ્રેક ભરતની હાજરીમા અને એની મમતિથી થવો જોઈએ પરંતુ એ વાત્સલ્યમા એની ઘસડાઈ ગઈ કે એને કલ્પના પણ ન આવી કે એ ભરત નાટે ને કરી રહી છે તે એ પોતે જ પસંદ નહિ કરે।

કોઈ પણ સાચો માણસ ગેરમાર્ગે દોરાતો હોય તો એનું મુખ્ય કારણ એને જે અતિપ્રિય હોય છે તેને હાનિ પહોંચી રહી છે તેમ કાન લભેરનાર સહેલાઈથી ઠસાવી શકે છે દેશની એમ્તા મહાત્માજીને પ્રાણુધારી હતી આથી એના લાગવા થઈને આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ તેને એમણે પોતાની કલ્પનાનું સ્વરાજ્ય માન્યું ન હતું આ એકતા હિંદુ મુસ્લિમની એકતા વિના ન સધાય તેમ વસ્તુ હતું. આથી રાષ્ટ્રની એકતાનો પર્યાય હિંદુ મુસ્લિમ એકતા એમને માટે હતો આ એમની પ્રાણુધારી એકતાને સરદાર વલ્લભભાઈ હાનિ પહોંચાડી રહ્યા છે તેમ જ્યારે જ્યારે નહેરુ, આઝાદ કે ખીનજો તરફથી કહેવાતું

ત્યારે એ સહેલાઈથી માની લેતા અને ઉતાવળે નિર્ણય બાધી દેતા કે નહોતું અને સરદાર સરકારના સાથે રહીને દેશના હિતમાં કાર્ય કરી શકતો નહિ. એમણે એ અભિપ્રાય સરદારને જાણાવી પણ નિષેધ હતો. પરંતુ એ જમાનો દશરથનો ન હતો એટલે સરદારે જ્યારે પોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો ત્યારે મહાત્માજીએ નિર્ણય બદલ્યો અને એમનું સરકારમાં રહેવું દેશહિતમાં છે તેમ માન્યું. મહાત્માજી કાચા કાનના ન હતા, માણસ પારખી જાણતા હતા, છતાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની એમની પ્રાણપ્રાગી લાગણીને સ્પર્શીને કોઈ વાત કરતું ત્યારે એ પણ ધસઘાઈ જતા જેવા મળતા હતા.

મથરા સામાન્ય દારી હતી. એની કામગીરી જ અતઃપુર-માથી નવાગ્રૂની જાણી લાવી પોતાની રાખીને વોકેફ કરવાની હતી. આ કામ એનું છે કે માણસ ચાડીચૂગલીવાળું ન હોય તે પણ એનાથી રગાઈ જાય. વિધનસંતોષી જની જાય. મથરા પ્રકૃતિએ જોટલી દેવિત નહિ હોય તેટલી વાતાવરણે એને દૂષિત કરી હોવાનો વધુ સભવ છે. વળી એની દુનિયા એવી પર્ગમિત હતી કે એને દંકેથી અને ભરતનું સાચું હિત સમજવાનું ગળું પણ ન હોય. આથી કથાના પ્રથમ વાચને એના ઉપર અગત જે તિરસ્કાર, ક્રોધ જન્મે હોય, તેખીજ વાચન વખતે સ્થાયી રસદર્શનમાં દષ્ટિ પરિવર્તિત થતો, એ કથાની મથરાને બદલે પોતાની અદર રહેલી મથરાવૃત્તિ ભણી ડોકિયું કરે છે, તે જ પ્રમાણે એમને સમાજમાં ડોકાતી મથરાઓને ઓળખવાનું, એમને માફ કરવાનું અને તેનો ભોગ ન ખાનવાનું નવદર્શન થાય છે.

આ દષ્ટિએ જ્યારે આપણી જાતને જોઈએ ત્યારે આપણે મથરાના જેવા દૂકી દષ્ટિના કોઈના હિતેચ્છુ ન થવું જોઈએ તેમ વળી જાય છે. આપણે ઘણા કાર્યો સામાના હિતેચ્છુ તરફિના ઉત્સાહમાં કરતા કોઈએ છીએ અને તાત્કાલિક એમાં એનું હિત દેખાતું હોય છે. પરંતુ એ જ એનું સાચું હિત છે કે નહિ તેટલો લાભો

વિચાર કરવા આપણે થોભતા નથી. કોઈ એકાદ પ્રસંગ બને છે, તેને આગળ પાછળના સદર્ભમાં જોયા વિના અલગ મૂલવીને નિર્ણય બાધી લઈએ છીએ અને જેના હિતેચ્છુ હોવાનો ગુસ્સો ધરાવીએ તેને એ પ્રમાણે વર્તન કરાવવા મથરાની માફક કટિબદ્ધ થઈએ છીએ. એનું પરિણામ કૈંકથીની માફક એના અહિંતમાં આવે ત્યારે દોષ પોતાનો જોવાને બદલે એના ઉપર દોળા દઈએ છીએ મથરાના પાત્રમાંથી બોધપાઠ એ લેવાનો છે કે વિદ્વંસતોષીવૃત્તિ હિતેચ્છુનો સ્વાગ સજીને વ્યક્તિને પોતાને બહુડીની માફક છેતરે છે. મથરાને સૌ કોઈ વગોડે છે અને છતાં એ સૌને ખમર પણ પડતી નથી કે એમનામાં પણ મથરાવૃત્તિ છુપાયેલી છે કારણ કે એણે હિતેચ્છુનો પોપાક પહેરેલો છે. આથી આપણી અંદર રહેલી મથરાવૃત્તિ હિતેચ્છુને ડોષે આવીને છેતરી ન જાય તે જોવાનું છે એનો અર્થ કોઈના હિતેચ્છુ ન થવું એવી ગેરસમજ કરવાની નથી, પરંતુ હિતેચ્છુમાં લાખા ગાળાનું સામાનું સાચું હિત પારખવાની સમજ-શક્તિ હોવી જોઈએ.

એ જ રીતે કૈંકથીને ધિક્કારનાર સૌએ એના જેવા વર્તનથી ખચી જવું જોઈએ. કોઈ એક પ્રસંગને અલગ રીતે તોલીને નિર્ણય ન કરવો જોઈએ. હિતેચ્છુની વાત કાને ધરતા એનું ગણું પણ પારખી લેવું જોઈએ. મથરા જેવા ટૂંકી નજરના હિતેચ્છુ કે વિદ્વંસતોષીથી દોરવાઈ જવું ન જોઈએ માનવી જીવનમાં એક એવું ખોટું પગલું ભરી બેસે છે કે એ ઉજ્જવળ જીવનને સદાને માટે ભૂંસી નાખે છે. કૈંકથીનું જીવન કૌશલ્યા સુમિત્રા કરતાં ચિતરતું ન હતું, છતાં એના એક જ પગલે એ રામાયણના ખસપાત્રની નાયિકા બની ગઈ.

આમ રામાયણ કે મહાભારતની કથાવસ્તુ એની એ હોવા છતાં વાચકને-શ્રોતાને ફરી ફરી એના સત્સગથી નવા નવા દર્શન થતાં કરે છે એ જ એનો મહિમા છે.

દશરથ આસક્તિના શાપનો ભોગ બને છે

રામ-લક્ષ્મણ વનવાસનો પંથ લે છે અને ભરત-શત્રુઘ્ન મોસાળમાં હોય છે ત્યારે દશરથનું મૃત્યુ થાય છે. જે સંતોગો સર્જાય છે તે કરુણ છે અને દશરથનું મૃત્યુ એ કરુણતામાં અનેક ઘણા વધારો કરી મૂકે છે. કથાના કરુણરસમાં સીતાત્યાગની સાથે મૂંઝી શકાય તેવો એ પ્રસંગ છે. દશરથ પરાક્રમી, મહિમાવંત અને સુખી રાજા છે. તે કારણે એના પ્રત્યે આત્મીયતા જન્મે છે. એનું મૃત્યુ રામના પિતાનું, અયોધ્યાના રાજાનું ન રહેતાં દરેકને ધરના વડીલના મૃત્યુ સમું દુઃખદ બની જાય છે. એનું નિમિત્ત બનનાર કૈકેયી ઉપર ધિક્કાર છૂટે છે.

પરંતુ કથાના ઘટનારસ ઉપરાંત સંસાર દર્શનનો રસ પ્રાપ્ત થાય તો એને માટે દશરથ સવિશેષ જવાબદાર જોવા મળે છે. આસક્તિ કેવી કરુણતા સર્જે છે તે દશરથના જીવનમાં જોવા મળે છે. મૃગિયાની આસક્તિને લીધે એ શબ્દવેધી બાણ છોડે છે અને નિર્દોષ અને માતૃ-પિતૃ લક્ષ્મણ શ્રવણ ભોગ બને છે. એ બચાવ કરે છે. તેમાં ભારોભાર આસક્તિ રહેલી છે. જો એ ન હોત તો એક જવાબદાર રાજા તરીકે એને બીજો વિચાર પણ આવ્યો હોત કે એ અવાજ પ્રાણીને જલે મનુષ્યનો હોય તો ? એ કેવળ શિકાર-શોખીન નાગરિક નથી પરંતુ પ્રજારક્ષક રાજા છે એની દ્રવ્ય રક્ષણ કરવાની છે એટલે એ વિચાર એને પ્રથમ આવવો જોઈએ. પરંતુ ન આવવાનું કારણ મૃગિયાની આસક્તિ.

શ્રવણના માખાપના શાપને લીધે એ પુત્રવિયોગમા મત્યુ પામ્યો તેમ શ્રદ્ધાળુ વાચક માની લે પરંતુ એવા શાપમા જેને શ્રદ્ધા નથી તેને માટે તો એ મોતનું કારણ આસક્તિ જેવા મળે છે. નથુ રાણીઓમા કૈકેયી દશરથની માનીતી રાણી છે ચાર પુત્રોમા રામ તરફ એમનો વિશેષ પક્ષપાત છે આ બે આસક્તિ ન્યા સુધી સંતોષાર્થ ત્યા સુધી એ સુખી જેવા મળે છે અને જ્યા એનું ધર્મણ સંર્જ્યું ત્યા એનો ભોગ બને છે.

ભરતની ગેરહાજરીમા રામનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરવા પાછળ દશરથની આસક્તિ છે. એને ખીક છે કે જે તે જાહેર થશે તો કેકન રાજ અશ્વપતિ વિરોધ કરશે એમના દોહિત્રને ગાદી મળવી જોઈએ તેવું એ વચન આગળ કરશે. રામ વિષે દશરથને ખાતરી છે કે ભરતને યુવરાજ સ્થાપવામા એ વાધો ન લે પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવવામા એ ધન્યભાગ્ય માને પરંતુ રામ પ્રત્યે જે આસક્તિ છે તે કારણે એને યુવરાજ સ્થાપવામા દશરથનું સુખ સમાયેલું છે. વળી કૈકેયીને રામ પ્રત્યે પણ ભરત જેવો પ્રેમ છે એટલે તે હક આગળ કરવાની નથી, તેનો વિશ્વાસ છે. જે ખીક છે તે એ વચન લેનાર અશ્વપતિની છે. આથી એમને જાણ ન કરવા ભરતને તેડું મોકલાવું નથી.

પરંતુ રામાયણમા આ મુદ્દો એટલો સ્પષ્ટ નથી કે તે જ કારણ માની લેવું પૂરતું ગણાય કોઈ વખત એવું પણ બનતું જેવા મળે છે કે માણસનો કોઈ એવો હેતુ ન હોય, છતાં ગેરસમજ થાય તેવું વર્તન થઈ જાય છે. દશરથને ન્યાય કરવા માની લઈએ કે રામનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરવામા આવો હેતુ નથી ક્વણ કૈકેયીના વચનનો વિચાર કરીએ તો એણે જે બે વચન માગ્યા છે તે આપવાનો દશરથને હક્ક છે ખરો ? ગાદી પર પરાગત પાટવી કુવરને મળતી હોય છે તે અંગેની એનામા લાયખી ન હોય તો તેનો હક્ક માન્ય રાખવાનો સવાલ ઊભો થતો નથી. પરંતુ રામમા

એવી ઘાઈ ગેરલાયકી નથી, જલકે ચારેય કુંવરોમા તે શ્રેષ્ઠ છે.

આ જ સ્થિતિ મહાભારતમા શાન્તનુ સમક્ષ આવેલી જોવા મળે છે. એ મત્સ્યગધાથી મોહિત થયો છે, પરંતુ દેવવ્રતનો ગાદી-હક્ક જૂટવાય તે શરત એ માન્ય રાખતો નથી. દેવવ્રત પોતે જ્યારે તે હક્ક જતો કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે માછી લવિષ્યની મુશ્કેલી જતાવે છે—તમે પિતાને ખાતર ગાદી જતી કરો, પણ તમારા પુત્રો, પાટવી કુવર તેનો હક્ક કરતો આવે તો શુ ? અને આ હક્કનો પ્રશ્ન જિમ્મો જ ન થાય માટે દેવવ્રત આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લે છે. આ ઘટના ઉપરથી એ પ્રતીત થાય છે કે ગાદીનો હક્ક પાટવી કુવર જવા દેવા માગતો હોય તોપણ એનો પુત્ર મુધ્ધા તે હક્ક કરી શકે છે. મતલબ કે રાજાને પાટવી પુત્રને જલ્લે ખીજાને ગાદી આપવાનો હક્ક નથી. એ જ રીતે વનમા મોકલવાનો પણ હક્ક નથી.

દશરથે ટૈકેથીને વચન આપ્યાં હોય તો એને એ માગવાનો હક્ક છે પરંતુ એ દશરથ પાસે જે વસ્તુ હોય તે મર્યાદામા રહીને માગી શકે. રાજાનો જેમાં અધિકાર પહોંચતો નથી તેવા કોઈ વચન માગે તો એ આપવાનું એને જાણ નથી એના ઇન્કારમાં વચન-લગ પણ નથી. આથી દશરથ એ વચનને નકારી શકત, પરંતુ તેમ કરવાની એ હિંમત કરતો નથી. કારણ કે ટૈકેથી પ્રત્યે એ એવો આસક્ત છે કે એનો વિયોગ વેડી શકે તેમ નથી. આથી દશરથ મૂર્છા ખાઈ જાય છે.

મૂર્છા એ પ્રેમની નિશાની નથી, આસક્તિની છે. અને એ કેવળ એક આસક્તિથી જદ્દ હોત તો રામવનવાસ સહી શક્યો હોત. પરંતુ એને યુવરાજ તરીકે સ્થાપવામાં પણ એટલી જ આસક્તિ છે. જો એ જાને પ્રત્યે પ્રેમ હોત તો ટૈકેથીનું ગેરવચન નકારી કાઢીને એ એનો રોય સહી સેવાનું જાણ જતાવી શકત. અગર રામ પિતાના મુખ ખાતર હક્કને આગળ ધર્યા વિના વનવાસ જાય છે તે વિયોગ

સહી શકત. રામ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે દશરથ પ્રાણ ત્યાગે છે તેમ માનીએ તો કૌશલ્યા જીવિત રહે છે એટલે પ્રેમ જોઈએ માનવો ? દશરથને જો વસે કે પોતાના ગુનાથી, પગલાથી રામને જીવું પડે છે અને તે ભાર સહો જતો નથી તેમ ઘટાડવામાં આવે તો એવા ગુનામાંથી જીગરી જતાં એમને ઠાણ રોકે છે ?

દશરથને પુત્ર નથી તેનું દુઃખ છે. મોટી ઉંમરે પુત્રો થાય છે તેથી સામાન્ય પિતા કરતાં એ વધુ આસક્ત છે. વળી રામ સર્વગુણસંપન્ન છે એટલે એ આસક્તિ ઉત્કટ બને છે. દશરથમાં કૈકેયી પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એનો વિયોગ વેડી લેવાનું બળ એને મળે, રામ પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એનો વિયોગ વેડી લેવાનું બળ મળે. જો એક સપ્તાહ જ એણે તે શક્તિ બતાવી હોત તો ભરત આવી પહોંચતાં એને ખાતરી થાત કે રામની ગાદી સલામત છે અને ભરત તેનો કદી સ્વીકાર કરનાર નથી. પરંતુ બે આસક્તિના ઘર્ષણનો ખોળે એ સહી શક્યો નહિ અને તેનું પ્રાણપંથેનું ગીડી ગય છે.

વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એ વિયોગ સહી ન શક્યો તેમ પણ માની લેવા જેવું નથી. વયોવૃદ્ધ વસિષ્ઠ ગાદીના સૌથી વધુ હિતચિંતક હોવા છતાં એ અયોધ્યા ઉપર પડેલી વીજળી સહી શકે છે. આને આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે શ્રીમત અને સુખી લોકો જુવાન ઉંમરે હૃદયરોગના હુમલાનો ભોગ બનીને મૃત્યુ પામે છે. આનું કારણ માનસિક ખોળે છે. વિજ્ઞાનયુગે-યંત્રયુગે જે કમાણી અને વૈભવની અસાધારણ તકો જીભી કરી છે તેને કારણે આસક્તિનો ખોળે અનેક-ગણો જીભો થયો છે. પરિણામે દશરથ જેવી સ્થિતિ થાય છે.

રામાયણમાં દશરથ અને કૈકેયીનું જે પ્રકારનું વર્તન છે એવો પ્રસંગ આપણા જીવનમાં ન બને તેથી આપણે એવા ભુલાવામાં નથી પડવાનું કે એ દુઃખમાંથી આપણે જીગરી ગયા છીએ. દરેકના જીવનમાં સ્થૂન પ્રસંગો લિપ્ત લિપ્ત હોય છે, પરંતુ વૃત્તિઓ એક હોય છે. મંથરાએ કૈકેયીમાં ભરત પ્રત્યે આસક્તિની ભરતી આણીને

જીત મેળવી છે જેને વશ થઈ એ કુટુંબ ઉપર આકૃત ઉતારનાર વચન માગવા કટિણદ્ધ થાય છે પરંતુ પતિ પ્રત્યેની એની આસક્તિ પુત્ર નેટલી નથી એટલે દશરથ મૂર્છા ખાઈ જાય છે છતાં એ વચન માથી પાછી ઉઠવા તૈયાર થતી નથી જ્યારે દશરથ પત્ની અને પુત્ર બંનેની સરખી આસક્તિથી ભીસાય છે સીતાને રામ પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ હોઈ તે વનમા સાથે જાય છે. પરંતુ મુવર્ણમૃગ ા ચામડીનું ખ્લાહિઝ પહેરવાની સર્વસામાન્ય ઓઝોમા વસ્ત્રો પ્રત્યે જે આસક્તિ છે, તેને એ પણ એટલી જ વશ થઈને ગમ અને લક્ષ્મણની સલાહ કાને ધરતી નથી જેને કારણે રામ યજ્ઞ મર્ગ્ય છે!

મતતત્ત્વ ક આસક્તિને ઓળખતી અને તેના ભોગ ન જનવું તે જીવનદર્શન છે પછી એ આસક્તિ પુત્ર, દારા, પતિ, કે ધન, વૈભવ સત્તા, કીર્તિ રૂપે હોય તે એક જ પાણુના જુદા જુદા ઘાટ છે એનો અતિરક કેટલો, સીતાની માફક આકૃત નોતરે છે, અગર દશરથ ા માફક કચડી નાખે છે આસક્તિથી મુદ્દલ અલિપ્ત રહેવું તે સસાગીને માટે શક્ય નથી, પરંતુ જે સુખ માટે તેનું શરણ લીધું તે સુખ છીનવી લે કે જીવન છીનવી લે તેટલી હદના એના ગુલામ ન જનવું જોઈએ

જે આસક્તિ કેટલી અને દશરથમા છે, તે રામ અને ભગતમા ગાદી માટે હોત તો શી સ્થિતિ થઈ હોત? રામ પાટવી કુવર તરીકે પોતાનો હક્ક આગળ મરત અને ભરત વચનને આગળ કરત રામને પક્ષે અયોધ્યાનું લડાયક વાગ હાજર થાત તો ભરતને પક્ષે મોસાળનું કેકય રાજ્યનું બળ ખડુ થાત કુદરેનની ભૂમિ ઉપર પાશ્વ કૌરવની સેના ખડી થઈ હતી તે પૂર્વે અયોધ્યાના મેદાન ઉપર રામ ભરત ા યુદ્ધકથા રચાઈ હોત

પરંતુ કેટલી અને દશરથ પૂર્ણ આસક્ત છે, નો રામ અને ભરત પૂર્ણ અનાસક્ત છે લક્ષ્મણમા ગાદી પ્રત્યે આસક્તિ નથી, પરંતુ રામ પ્રત્યે થોડીધણી છે એટલે તે વનવાસની વાત સાલળતા

ઉશ્કેરાઈ જાય છે ન્યાયને આગળ કરે છે અને રામના અભિપ્રેક્ષાને આગળ જાગી રાખે છે મથરા અને કૈટ્યની વચ્ચે જે પ્રકારની સ્થિતિ છે તેવી જ ઠઈક એમની વચ્ચે જિભી થાય છે મથરા કહે છે ત્યારે પ્રથમ એ તેની વાતને નકારી કાઢે છે રામ અને ભાગ્ય વચ્ચે એના મનમાં ભેદ નથી તેમ ભાવના રજૂ કરે છે પરંતુ એ ભાવના છેવટે ઓગળી જાય છે અને આસક્તિ એના એવો કળને લે છે કે દશરથની મૂર્છાને પણ એ ગણકારતી નથી અને એમના વતી એ રામને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરે છે જ્યારે રામ લક્ષ્મણમાં એથી જિવદુ પરિણામ આવે છે ગમ અનાસક્ત છે એટલે લક્ષ્મણની ન્યાયની રજૂઆતથી પણ એ ડગતા નથી એમને પણ પોતાના હક્કની પૂરી ખબર છે તે હક્ક માટે લડવું પડે તો એને પક્ષે અયોધ્યા રહે અને તેમની જીત થાય તે વિશે પણ એમને શંકા નથી

જતા ગમ લક્ષ્મણને શાંત પાડતા કહે છે - આમાં ન્યાય અન્યાય અધિકાર અનાધિકારનો પ્રશ્ન જિભો થતો જ નથી પુત્ર તરીકે આપણો ધર્મ પિતાને સુખી કરવાનો છે જે પરિસ્થિતિ આની પડી છે તેથી એ દુખી છે એ એમને મુખે તો વનવાસનો ઉદ્દેશ્ય કરી શકે તેમ નથી પરંતુ તેમને દુખમાંથી ઉગારી લેવા વનવાસનો માર્ગ જલદી લેવો તે જ મારું કર્તવ્ય છે

આમ કૈટ્યની માફક રામ ઘસડાતા નથી, પરંતુ એ લક્ષ્મણને પોતાની વાત ગજો હિતરાવી શકે છે લક્ષ્મણ અને મથરા વચ્ચે જે ભેદ છે તે પણ જૂલવાનો નથી, મથરા વિદ્વન્સતોષી વૃત્તિનો ભોગ બનેલી છે તે કારણે એ કૈટ્યની કાનલભેગણી કરે છે લક્ષ્મણમાં સહૃદયતાના અમૃતજળ લરેલા છે એટલે રામના કથનથી ભ્રાતૃ આસક્તિમાંથી મુક્ત થાય છે ભરત પણ એટલો જ ગાદી માટે નિર્લેપ નીકળે છે જે માતાએ એના ખાતર અપકીર્તિ વહોરીને વચન માગ્યું છે, તે પાપનું પ્રાપ્તિ કરીને તેને પ્રલંભાળ

હિંગારી લે છે કેટલી વચન માગીને કલ કિની જની છે, પરંતુ ભરતની માતા તરીકે એ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે. ભરતમા રામ પ્રત્યે જે અનન્ય ભ્રાતૃભાવ છે તે મસ્કાર કૈટકીનો છે. મથરા સમક્ષ એણે રામ ભરત સરખા છે તેમ ભાવના વ્યક્ત કરી છે, તે ભલે માતૃત્વની આસક્તિમા એ ટકાવી ન શકી, પરંતુ એણે એ સસ્કાર ભરતમા એટલો દૃઢ સીચ્યો છે કે રામે વનવાસમાથી પાછા ફરવાની ના પાડી છતાં એણે એમની ગેરહાજરીમા પણ ગાદી કે એનું સુખ ભોગવવાની તૈયારી જતાવી નથી અયોધ્યાની નજીક નદિગ્રામમા વનવાસ જેવું આશ્રમજીવન ગાળી રામના પ્રતિનિધિ તરીકે એ રાજન મહાળે છે ભરતને જે આપણુ મસ્તક વદન કરતું હોય તો એ ન બૂલવું જોઈએ કે એની મસ્કારદાત્રી કૈટકી છે.

રામની સાથે મીતા સહધર્મચારિણી તરીકે વનમા જાય એ તો સહજ છે, પરંતુ લક્ષ્મણ પણ જાય છે તેમા ભ્રાતૃભાવના ઉપરાત કુટુંબભાવના રહેલી છે સુખદુઃખમા કેવળ પતિપત્નીએ સાથીદાર જનવાનું નથી, પરંતુ સૌ કુટુંબીજનોએ જનવાનું છે આથી રામના વનવાસના દુઃખમા ભાગીદાર થવા લક્ષ્મણ સાથે જાય છે અને બિર્મલા મીતાની માફક પતિ સાથે જવાનો આગ્રહ ન રાખતા સાસુઓ સાથે રહે છે આમ કૈટકીના વર્તનથી કુટુંબમા યાદવાસ્થળી બિભી થાય તેની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ તેને રામ, ભગત, લક્ષ્મણ, મીતા એમના આચરણથી અચળ ગૌરવમા પલટી નાખે છે.

કુટુંબમા બધા સભ્યો સરખી ભાવનાવાળા હોય ત્યારે સપ, સુખ, ગૌરવને આચ ન આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવી સ્થિતિ ન હોય તોપણ કુટુંબના એકદા બેના સ્વાર્થી-સકુચિત વર્તનનો રગ જો બીજા સભ્યો પોતાને લાગવા ન દે તો કુટુંબના સુખને હેમખેમ રાખી શકાય છે અને તેની અસર સ્વાર્થી સભ્ય ઉપર વહેનીમોડી થયા વિના રહેતી નથી છતાં એમના ઉપર ન થાય તોપણ બીજાઓને એનો ચેપ ન લાગવો જોઈએ કુટુંબના સપ,

સમૃદ્ધિ અને ગૌરવ હાસલ કરવાનો એક માત્ર માર્ગ ત્યાગભાવના છે.

એક મહત્ત્વનું જીવનદર્શન એ પણ જોવા મળે છે કે જુવાન પેઢી એ સસારની આશા છે સામાન્ય રીતે આથમતી પેઢી ઊગતી પેઢી તરફ નિરાશાભરી નજરે જુએ છે. જુવાન પેઢી પોતાની તોલે ન આવે તેવી આશંકા અને અમુક પ્રમાણુમા એ જગડી ગઈ છે તેની નિરાશા પરંતુ રામ, લક્ષ્મણ, હરત, સીતાનું જીવન જુવાન પેઢીનું ગૌરવ વધારે છે વૃદ્ધ દશરથ જ્યાં મૂર્છા ખાય છે અને કૈકેયી અલિપેકનું શિક્ષણ કરી નાખે છે ત્યારે નવી પેઢી એમણે જગાડેલી ખાજ એવી સુધારી લે છે કે એમના પ્રતાપે દશરથ અને કૈકેયી અમર બને છે.

રામ, લક્ષ્મણ, હરત, સીતાને ખિરદાવવા અને જુવાન પેઢીમા એવી ભાવના ન પ્રગટી શકે તેમ નિરાશા સેવવી, એ રામાયણ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા જ કહી શકાય. ભાવનાની મશાલ સમાજમા સદાય જલતી રહેતી હોય તો એનો જશ જુવાન પેઢીને જાય છે. દશરથ -કૈકેયી જેવા વૃદ્ધોમા ભાવનાનું તેલ ઓસરે છે ત્યારે એમના હાથ માથી મશાલ રામ, લક્ષ્મણ, હરત, સીતા લઈને પોતાની અદર રી ભાવનાનું તેલ ખીચીને એને જલતી અને વધુ પ્રજ્વલિત રાખે છે. દશરથ અને કૈકેયીમા એની ભાવના હતી માટે જ નહીં પેઢીમા એ પ્રગટે છે પરંતુ વૃદ્ધોમા એની ઓટ વરતાઈ ત્યારે રામ હરત વગેરે નિસાસા નાખતા કે આસુ સારતા નથી કે ઓશિનાળા પણ બનતા નથી કે એમના વિના અમારું એ ગજુ નહિ પણ સાબદા થઈ જાય છે આથી સમાજમા યૂની પેઢી વૃદ્ધ થાય અને ભાવનાની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થયેલી જોવા મળે ત્યારે જુવાન પેઢીએ એમના હાથમાથી મશાલ લઈને રામ હરતની માફક આગળ ચાલવું જોઈએ.

સમર્પણવૃત્તિનું વ્યક્તિત્વ લક્ષમણ-ભરતમાં છે

લક્ષમણ અને ભરતના પાત્રો વ્યક્તિવાદની ખોલખાલાના આધુનિક ખ્યાલથી વ્યક્તિત્વહીન લાગવાનો ભય નકારી શકાય નહિ. રામ પ્રત્યે લક્ષમણને ગમે તેટલી આતુલકિત હોય તોપણ એ ઊર્મિલાનો પતિ છે ત્યારે એના પ્રત્યેની કોઈ ફરજ નહિ ? પતિનું વ્યક્તિત્વ જો એનામા હોય તો ઊર્મિલાને અન્યાય થાય તેવું એ વર્તન કરી શકે નહિ. રામે મીતાને વનમાં સાથે ન આવવા સમજાવી હતી અને કૌશલ્યાની સેવા કરવાની ફરજ સીધી હતી, છતાં તેનામાં પત્નીનું વ્યક્તિત્વ ખીલેલું હતું એટલે જ્યાં પતિ ત્યાં પોતે તે આગ્રહ રાખ્યો હતો. રામમા પતિનું વ્યક્તિત્વ ખીલ્યું હતું તેથી તેણે સીતાનો આગ્રહ માન્ય રાખ્યો હતો. જ્યારે લક્ષમણે ઊર્મિલાને સાથે ન લીધી અને એણે પણ સીતાની માફક આગ્રહ ન કર્યો, તેમાં જોને પાત્રોનો વ્યક્તિત્વનો અભાવ કહી શકાય કે નહિ ?

એ જ ગીતે ભરત દેકેધીના જોવો સ્વાર્થ ન થાય તેમાં એની મહત્તા છે, પરંતુ રામ વનવાસથી પાછા ફરવા તૈયાર ન હોય ત્યારે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે એમની પાદુકાને આગળ કરી રાજ સભાએ તેમાં વ્યક્તિત્વની નિસ્તેજતા નથી શું ? રામને વડીલ બધુ તરીકે એ આદર આપે તે સરુકાર છે, પરંતુ એ આદર કરવાના અતિરેકમાં પોતે નાચીજ છે તેમ માનીને વર્તે ને એટલું જ હીલું નથી શું ?

પુરાણકાળમાં વડીલચાહીયુગ હતો એટલે ભરત લક્ષમણનાં વર્તન જોઈ મહિમાવાળા ગણાયાં હોય પરંતુ આજે વ્યક્તિવાદના જમાનામાં

એ વર્તનને ગિરદાવવું કે એનો મહિમા કરવો તે સમાજને - માનવી-
ઓને પાછા પાડવા જેવું થઈ ન પડે ?

આ પ્રકારની વ્યક્તિવાદ અને વ્યક્તિત્વની સમજને લીધે
ધણા શિક્ષિતો ધર્મગ્રુઓ પ્રત્યે આદર ધરાવતા હોવા છતાં સાષ્ટાંગ
દડવત પ્રણામ કરવાની પરપરાને સ્વીકારતા નથી. એ બે હાથ
જોડી પ્રણામ કરે અને જે પરપરાગત દડવત કરે છે તે એમને
ભરતની માફક વ્યક્તિત્વહીન લાગે છે. પરદેશ જઈ આવેલો સુશિ-
ક્ષિત અને ડોટપાટલૂન-ટાઈ પહેરેલો ઉચ્ચ અધિકારી પણ લાખો
થઈને પગે લાગે તે દશ્ય એમનાથી સચું જતું નથી ! આ જ રીતે
આવા વ્યક્તિત્વવાદીઓને કોઈ કાર્ય અગે સુશિક્ષિતને મોઝે
સાલજવા મળે છે કે પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો થશે, અગર પ્રભુની
કૃપાથી પાર પડયું, ત્યારે દુ ખ થાય છે તે કહેતા હોય છે કે અમે
પણ ઈશ્વરમા માનીએ છીએ. પરંતુ આજના યુગમા પથ્યગની
મૂર્તિમા ઈશ્વર છે તેમ માનવું કે એ જ બધું કરે છે અને આપણા
પુરુષાર્થનું કંઈ મહત્ત્વ નથી, તેમ માનવું તેમા આસ્તિકતા કે ભક્તિ
સમાઈ જતા નથી. વિજ્ઞાનયુગમા પણ શિક્ષિત માનવી આટલો
પોતાને નાચીજ માને એમા વ્યક્તિત્વ શું ?

પરંતુ જેને આજે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ તરીકે ઓળખવામા
આવે છે તે બાહ્ય સ્વરૂપ છે. લક્ષમણ અને ભરતનું એથી જિયુ
આત્મસ્વરૂપ છે. આનું મૂલ્ય કેવળ બાહ્ય વર્તનથી મૂલવી શકાતું
નથી, પરંતુ તેના આત્મિક વલણથી આકવાનું હોય છે. કોઈ સાષ્ટાંગ
દડવત પ્રણામને બાહ્ય નજરે જુએ તો એમા નિર્માન્યતાનો ભાવ
દેખાય અને આત્મ દૃષ્ટિથી જુએ તો નમ્રતાનું સ્વરૂપ પ્રગટતું
દેખાય. દરેક ધર્મમા આવકારના, આદરના લિન્નલિન્ન આચાર છે.
કોઈ પણ અભણ્યા કે પરિચિતને આવકારવા બે હાથ બેગા કરી
'જય જય' કે 'નમસ્તે' કરવાનો શિષ્ટાચાર છે સ્નેહી મિત્રને
બેટીને પ્રેમ વ્યક્ત કરાતો હોય છે મામાપ વડીલને બે હાથ જોડી પગે

કેવળ નમ્રતાના ગુણને લીધે તેની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે તેના ખીજ સ્વરૂપમા ભેદ હોય છે. નસીંગવાદી જીતે તો એનો જથ પોતાને ખાતે જમા કરે છે અને હારે તો એનો અપયશ નસીંગ ખાતે ઉધારે છે. અધશ્રદ્ધાળુ પુરુષાર્થમા શ્રદ્ધા ધરાવતો નથી અને લોભને વશ થઈ પુરુષાર્થ કરે તોપણ હાણુ થતા તે નિરાશ થઈ જાય છે અને પુરુષાર્થમા ઢીસો પડી જાય છે. ઈશ્વર સમર્પિત વૃત્તિવાળો વિનમ્ર માનવી પુરુષાર્થનો-કર્મનો જ પોતાનો અધિકાર માને છે, સફળતા નિષ્ફળતાના ફળનો નહિ, એટલે તે સફળતાથી અહંકારને વશ થતો નથી, તેમ નિષ્ફળતાથી નિરાશ થતો નથી. આ નમ્રતામા શું નાનું સૂત્ર વ્યક્તિત્વ રહેલું છે ?

ગાંધીજીનું જીવન આપણી સમક્ષ જીવતું જાગતું ઉદાહરણ છે. એમનું કાર્ય ઈશ્વર સમર્પિત હતું એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ ન ખીલ્યું એમ કહાય કહી શકશે ? એ આજી પુરુષાર્થી હતા તેમ કહી શકાશે ? નિષ્ફળતાઓ છતાં એ ભાગી પડ્યા ન હતા અને આજાદીની અધીરાઈને વશ થઈ દેશના ભાગલા સ્વીકારી લેવાના ઉત્સાહમા ન હતા. રામની માફક એ આજાદીના સેનાની હતા એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ ખીલી શક્યું તેમ કોઈ માની લે તોપણ એ સાચું નથી. મહાદેવભાઈ તો સેનાની ન હતા ને ? એ એમના અગત સેક્રેટરી હતા જે ખીક આજના વ્યક્તિત્વવાદીઓને લાગે છે તે જ એમના પિતાએ એ સેક્રેટરી તરીકે જોડાવા તૈયાર થતા ત્યારે વ્યક્ત કરી હતી - સેક્રેટરી થઈશ એમા તારું શું મહત્ત્વ ? તારામા જે શક્તિ છે તે જીવનના કોઈ ક્ષેત્રે પડીને સમાજને યતાવી આપે અને તે પછી આજાદી સગ્રામમા જોગાય તો મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય.

મહાદેવભાઈ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતા એ સેક્રેટરી તરીકે જોડાવા તૈયાર થયા હતા. જ્યારે મોતીલાલ નહેરુ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, રાજાજી વગેરે નેતાઓએ એમના કાર્યક્ષેત્રે તેજસ્વી

લાગીને પૂજ્યભાવ વ્યક્ત થતો હોય છે. આવકારમા બે હાથ જોડવાના હોય છે, પરંતુ શરીરને નમાવવાનું હોતું નથી જ્યારે પૂજ્યભાવમા વડીલોના પગને સ્પર્શ થાય તેટલા નીચા નમવાનું હોય છે. ચરણ સ્પર્શનો અર્થ નીચા નમવું તે છે. ગુરુદેવ સમક્ષ એથી વધુ નમવાનું છે, સમગ્ર શરીરને જમીન સાથે લગાવીને હાથ જોડવાના છે.

આ લિન્ન પ્રકારેમા વ્યક્તિત્વનો હાસ નથી, પણ વિકાસ છે. સમાનની સાથે સમાનતાભર્યો વર્તવ કરવાનો છે. પોતાનાથી નાના, વયમા કે મજ્જેગોમા, તેમની પ્રત્યે સહલાવભર્યો, વડીલો પ્રત્યે નમ્રતાભર્યો, અને દેવગુરુ પ્રત્યે વિનમ્ર-નિરહકારી ભાવ. સાષ્ટાંગ દડવતમા વ્યક્તિત્વની હીનતા નથી, પરંતુ વિનમ્રતાની જિંદગી ભૂમિકા છે. માણસ પરપરાગત રીતે વશ થઈ વિનમ્રતાને વશ થયા વિના કે એ તરફ અભિમુખ થવાની વૃત્તિ મિવાય કેવળ આચારને વશ થાય તો એ વ્યક્તિત્વહીન છે તેમા બે મત નથી. પરંતુ એ વિનમ્રતાનો મસ્કાર કેળવવા સહેજ રીતે દડવત કરતો હોય તો એ વ્યક્તિત્વપૂર્ણ છે. બાહ્ય વર્તન બનેમા સરખું છે, પરંતુ બનેની આંતરવૃત્તિ લિન્ન છે. એ આંતરવૃત્તિને જાણ્યા વિના કેવળ બાહ્ય વર્તનથી મૂલ્ય કઠવું તે સામાના વ્યક્તિત્વને હાનિ કરતું નથી, પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વની અપૂર્ણતા સૂચવે છે.

એવી જ ઈશ્વર સમર્પિતવૃત્તિની સ્થિતિ છે. કોઈ જ્યારે એમ કહે કે ઈશ્વરની કૃપા હશે તો હું કાર્ય પાર પાડીશ અગર કાર્ય પૂર્ણ થના પછી કહે કે ઈશ્વરકૃપાથી તે પાર પડ્યું, તેનો અર્થ એવો નથી કે એ પુરુષાર્થનું ગૌરવ સમજતો નથી, કે પોતાની શક્તિમા એને વિશ્વાસ નથી. પરંતુ વિનમ્રતાના ગુણના વિકાસ નગ્ન એ અભિમુખ છે તે એની આંતરસ્થિતિનું સૂચક છે. આમ ઉદ્ધાર કાઢનાર કેવળ નમીનવાદી છે, અધઘ્રદાણુ છે કે વ્યક્તિત્વ ગુમાની બેરોક્ષો છે, તેમ એકપક્ષી દર્શન કઠવું તે હગારુ નીવડવા મંભવ છે. કારણ કે, બાહ્યવર્તન બનેના સરખા જોવા મળે છે. પરંતુ જે

કેવળ નમ્રતાના ગુણને લીધે તેવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે તેના ખીજા સ્વરૂપમાં ભેદ હોય છે. નસીબવાદી જીતે તો એનો જશ પોતાને ખાતે જમા કરે છે અને હારે તો એનો અપયશ નસીબ ખાતે ઉધારે છે. અધશ્રદ્ધાળુ પુરુષાર્થમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો નથી અને લોભને વશ થઈ પુરુષાર્થ કરે તોપણ હાણ થતાં તે નિરાશ થઈ જાય છે અને પુરુષાર્થમાં હીલો પડી જાય છે. ઈશ્વર સમર્પિત વૃત્તિવાળો વિનમ્ર માનવી પુરુષાર્થનો-કર્મનો જ પોતાનો અધિકાર માને છે, સફળતા નિષ્ફળતાના ફળનો નહિ, એટલે તે સફળતાથી અહંકારને વશ થતો નથી, તેમ નિષ્ફળતાથી નિરાશ થતો નથી. આ નમ્રતામાં શું નાનું-સૂનું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે ?

ગાંધીજીનું જીવન આપણી સમક્ષ જીવતું જગતું ઉદાહરણ છે. એમનું કાર્ય ઈશ્વર સમર્પિત હતું એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ ન ખીલ્યું એમ ડાણ કહી શકશે ? એ આજા પુરુષાર્થી હતા તેમ કહી શકાશે ? નિષ્ફળતાઓ હતા એ ભાગી પડ્યા ન હતા અને આજા દીની અધીરાઈને વશ થઈ દેશના ભાગલા સ્વીકારી લેવાના ઉત્સાહમાં ન હતા ..રામની માફક એ આજાદીના સેનાની હતા એટલે એમનું વ્યક્તિત્વ ખીલી શક્યું તેમ ડાઈ માની લે તોપણ એ સાચું નથી. મહાદેવભાઈ તો સેનાની ન હતા ને ? એ એમના અગત સેક્રેટરી હતા. જે ખીક આજના વ્યક્તિત્વવાદીઓને લાગે છે તે જ એમના પિતાએ એ સેક્રેટરી તરીકે જોડાવા તૈયાર થયા ત્યારે વ્યક્ત કરી હતી - સેક્રેટરી થઈશ એમાં તારું શું મહત્ત્વ ? તારામાં જે શક્તિ છે તે જીવનના ડાઈ ક્ષેત્રે પડીને સમાજને જતાવી આપે અને તે પછી આજાદી સત્રામમાં જોગ્ય તો મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય.

મહાદેવભાઈ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતા એ સેક્રેટરી તરીકે જોડાવા તૈયાર થયા હતા. જ્યારે મોતીલાલ નહેરુ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, રાજજી વગેરે નેતાઓએ એમના કાર્યક્ષેત્રે તેજસ્વી

ગાંધીજીની છાયા ખની રહ્યા હતા અને છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલવામાં તે સમર્પણલાવ બાધક નીવડ્યો ન હતો, તેમ લક્ષ્મણ અને ભરત રામની છાયા ખની રહ્યા હતા, તે એમની સમર્પણવૃત્તિ એ જ એમનું જિયામાં જિયું વ્યક્તિત્વ છે. માણસ કોને પોતાનું જીવન સમર્પણ કરે છે તે એની જેવી-તેવી કસોટી નથી. ભરત અને લક્ષ્મણ એ કસોટીમાં પાર જિત્યા છે.

ભરત મોસાળમાંથી અયોધ્યા આવ્યો ત્યારે જેવાતેવાની મતિ મૂંઝાઈ જાય તેવી કરુણતાનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં. દશરથનું પ્રાણુ-પખેરું પુત્રવિયોગથી ઊડી ગયું હતું. રામ-લક્ષ્મણ-જનકી વનવાસ સિધાવી ગયા હતાં. કૈકયીની દશા એ ગુનેગાર હોવા છતાં એવી નિંદાજનક ખની ગઈ હતી કે નિર્દયને પણ એના ઉપર દયા આવે, તો પુત્રનું હૈયું પીગળ્યા વિના રહે? ભરત એના પગલાને સ્વીકારે નહિ અને ઇન્કાર કરે તો દુનિયામાં એને જીવવા જેવું ન રહે અને કોઈને મોઢું જતાવવા જેવું ન રહે. વળી એના ગુનેા ગમે તેવા ભયંકર હોય તોપણ ભરત પ્રત્યેના પુત્રસ્નેહને વશ થઈને એણે કર્યો હતો એટલે ભરતની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. એ ગાદી ન સ્વીકારે તેમાં એની કીર્તિનો ખવજ નેટલો જિએ લહેરાય તેથી વધુ જિએ માતાની અપકીર્તિની કાઠી ચઢતી હતી.

પુત્રનો ધર્મ પોતાની અપકીર્તિને ભોગે માતાની નાલેશી ઢાકવાનો હતો. ભરત આ કરુણતામાં ડૂબી ન ગયો અને હેમખેમ તરી પાર જિત્યો તેનું કારણ તેની પસંદગીમાં રહેલું છે. એણે રામ ઉપર પર્મદગી ઉતારી એમાં બ્રાતૃપ્રેમ બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોવા મળે છે તે સાચું, પરંતુ એના હૈયામાં માતૃપ્રેમ પણ ઓછો ન હતો. એ ખેમાંથી એ બ્રાતૃપ્રેમ તરફ ઢબ્યો તેનું કારણ એ નથી કે તે પ્રેમ બળવાન છે. પરંતુ એણે એ ખને પ્રેમથી લેપાયા વિના સત્યપંથ ઉપર પસંદગી ઉતારી છે. ભરતને માટે એ ધર્મ માતૃપ્રેમ વિરુદ્ધનો હોવાથી કપરો કઠો શકાય, છતાં જોઈ શકાય તેવો સ્પષ્ટ છે. જ્યારે લક્ષ્મણે લીધેલો

માર્ગ ભરતથી ચડે તેવો સમર્પણનો પથ છે રામની સાથે વનમાં જવું એને માટે ઘાઈ રીતે ધર્મપ્રેરિત નથી. એ વનમાં ન જાય તો એ ફરજ ચૂક્યો એમ ઘાઈ દોષ ન દેત છતાં એ બ્રાત્રીએમને વશ થઈ રામના મુખદુ ખમા સાથે રહેવા તત્પર થયો, તેમાં સત્યપથ પ્રત્યેની એની જ સમર્પણવૃત્તિ રહેલી છે.

ગમ વનવાસના વર્ષો નિષ્ક્રિય ગાળે તેમ એમને સારી ગીતે ઓળખતો લક્ષ્મણ શી ગીતે માને ! વિશ્વામિત્રે રામ અને લક્ષ્મણ કઈ કામગીરી બાંધી શકે તેમ છે તે એમને પ્રત્યક્ષ બતાવી આપેલ છે આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિ વચ્ચેના ધર્મણુ નિવારવા જોઈએ, તેની પ્રતીતિ એ બંને બધુઓને થઈ છે આથી પિતાના મુખ અને વચન ખાતર ચૌદ વર્ષ વનવાસમાં ગાળવાનો ઉપયોગ એ ક્ષેત્રે રામ ક્યાં વિના ન રહે તેની લક્ષ્મણને ખાતરી છે. એ કાર્યમાં પોતે સાથે દોષ તો એમને સહાયરૂપ થઈ પડે તે સત્યપથને લક્ષમાં લઈને લક્ષ્મણ વનવાસમાં સાથે જવા તૈયાર થાય છે. આમ એ સમર્પણ પણ ગમ પ્રત્યે બાંધ દેખાતું હોવા છતાં આંતરિક ગીતે એ સત્ય પથનું છે

રામને પણ વિશ્વામિત્રની સહાયમાં એ ગયા ત્યારે લક્ષ્મણનો સાથ કેવો ઉપયોગી છે તેનો અનુભવ થયો છે એટલે તે એના સાથને સ્વીકારી લે છે ને લક્ષ્મણનો સાથ એમને કામગીરીમાં જરૂરનો લાગ્યો ન હોત તો એ એને અયોગ્ય ગણી આજ્ઞા કરી શક્યા હોત લક્ષ્મણના આગ્રહને એ વશ થાય છે તેમ માની લેવાની જરૂર નથી. ભરતના આગ્રહને એ વશ થતા નથી. વળી પોતાની સેવા સગવડ એને લીધે જળવાય તેની અગત અનુકૂળતાનો પણ પ્રશ્ન નથી જો એની એમની મનોકામના હોત તો એ પોતાના દાશવ ગત્યની સરહદ ઉપરના વનમાં પર્ણકુટિ બાંધી દાસ દાસીઓની મેવા લઈને રહી શક્યા હોત દેહીના વચનમાં દક્ષિણમાં વનવાસ જવું અને એક સ્થળે ન રહેતા ફરતા રહેવું અને રાક્ષસો(અનાર્યો)નો નાશ કરવો તેની ઘાઈ શરત ન હતી. મતલબ કે, વનવાસ કાળમાં

એ જે ધર્મ અદા કરવા માગે છે તેમા લક્ષ્મણનો સાથ કિમતી છે તે કારણે તેની ઇચ્છા માન્ય રાખે છે છતાં લક્ષ્મણને એના સાથનું મહત્ત્વ છે તેમ એ જણાવીને સાથે આવવા પ્રેરતા નથી. એ સ્વેચ્છાએ નિર્ણય કરે છે, છતાં ન આવવાનો આગ્રહ કરી જુએ છે તેમા એની ઇચ્છાની દૃઢતા જોવાનો હેતુ છે.

લક્ષ્મણ જ્યાં રામના સહાયક સૈનિક તરીકે સમર્પણભાવથી જવા તૈયાર થયો હોય ત્યાં પત્નીને સાથે લઈ જવાનું વિચારી શકે નહિ. આમા પત્નીની ઉપેક્ષા નથી પણ સૈનિકનો ધર્મ છે સૈનિક પત્નીને યુદ્ધમા સાથે લઈ જતો નથી અને ઘેર એકલી છોડી દે છે. યુદ્ધ જો લગાય તો વર્ષો પછી મને મળે છે છતાં આપણે સૈનિક પત્નીની ઉપેક્ષા કરી હતી તેમ કહેતા નથી. સૈનિકનો ધર્મ એના જીવનનું મુખ્ય અંગ હોઈ તેને પૂર્ણ રીતે અદા કરવામા જે છોડવું પડે તે એના ગુણ પક્ષે છે એ ન છોડી શકે તો એ અવગુણ બને છે. ભૂમિલા સાથે જવાનો આગ્રહ કરતી નથી. તેમ લક્ષ્મણને જતા રોકતી નથી, તેમા પતિના જીવનધર્મમા એને પણ શ્રદ્ધા છે લક્ષ્મણનો સાથ કેટલો મહત્ત્વનો હતો તે રાવણ સાથેના યુદ્ધમા જોવા મળે છે એને લીધે યુદ્ધ જિતાયું તે કથામા કહેવા પાછળ એનો મહિમા વ્યક્ત થયો છે

લક્ષ્મણ અને ભરતના પાત્રોનું દર્શન આ દૃષ્ટિએ કરવામા આવશે તો આજના યુગમા વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની જે ખોલગાલા થઈ રહી છે, તે સાચા અર્થમા કેવી રીતે પ્રગટાવી શકાય તે જોવા મળશે. જે બાહ્ય વ્યક્તિત્વ ખીલવવા માગે છે તે કાર્યનો વિસ્તાર વધારે છે અને તેની સફળતા એ વ્યક્તિત્વની સિદ્ધિ માને છે. પરંતુ આ વ્યક્તિત્વ અસ્પૃશ્ય છે અને ઉપલક્ષ્ય છે. કાર્યનો વિસ્તાર બહાર વધે તેમ અંતરમા પણ વધવો જોઈએ રામનો કાર્યવિસ્તાર ઉત્તરથી ઠેક દક્ષિણ, લઠ્ઠા સુધી વિસ્તર્યો હતો, એથી એમનું વ્યક્તિત્વ જીવંત છે એવું નથી. એમના કરતા ઘણા રાજાઓએ વિશાળ

સામ્રાજ્યો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આપણા જમાનામાં અગ્રે-
જ્ઞેના સામ્રાજ્ય ઉપરથી સૂર્ય આથમતો ન હતો, તે નજરે જોઈ
અને તે અસ્ત થઈ ગયો તે પણ જોઈ. હિટલરના લશ્કરે યુરોપને
ડોલાવી મૂક્યું અને મોસ્કો પહોંચી જવાની ઘડીઓ ગણાતી હતી.
છતાં એ કથાઓ ઇતિહાસના પાનાઓ પર ધૂળ ખાતી હોય છે.
અને રામની કથા લાખો-કરોડો હિયાનાં સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન
છે કારણ કે, રામના કાર્યનો બાલ વિસ્તાર થયેલો છે તે સાથે
આતરવિસ્તાર પણ એવો જ થયેલો છે. રામે વાલ્મી, રાવણ વગે-
રેનો વધ પોતાના રાજ્યવિસ્તાર, સુખવૈભવ કે વિજયપતાકા માટે
કર્યો નથી, પરંતુ ભિન્ન પ્રજાઓના ઘર્ષણને ટાળી સમન્વય સાધવા
કર્યો છે. મતલબ કે, સાચા વ્યક્તિત્વની ખીલવાળી સાચા માર્ગે
ચાલવામાં, તેમાં ખૂબવામાં અને જે સુખદુઃખ આવી પડે તે સમ-
જને વેઠવામાં છે.

લક્ષ્મણ અને ભરતે રામમાં જાતનું સમર્પણ કર્યું છે તે જાઈ
લાલ કે સુખ માટે નહિ. એ સમર્પણ ન કર્યું હોત તો એમને
જલદા રાજસુખ મળે તેમ હતું, પરંતુ એ જતાં ક્યાં તેનું કારણ
સાચા માનેલા પથે જવાની તૈયારી છે. એ માર્ગે રામ દોરી શકે
તેમ છે તેથી એની નેતાગીરી સ્વીકારી નમ્રતા ધારણ કરી છે. સમ-
ર્પણમાં વ્યક્તિત્વનો હાસ થતો નથી, પરંતુ સત્યપથ લીધો હોય
તો એ ખીલી જોડે છે, તેમ લક્ષ્મણ અને ભરત શ્રદ્ધા પ્રેરે છે.

સીતા-ધરતીપુત્રી ધરતીમાં સમાઈ

સીતા, જનકની પાલકપુત્રી છે. એ ખેતરમાંથી મળી આવી હતી. કર્ણનું માતૃત્વ છુપાવવા કુંતીએ એને નદીમાં મૂકી દીધો હતો, તેમ ઢાઈ અનામી માતાએ સીતાને ખેતરમાં મૂકી હતી. કર્ણનું ભાવિ એને સૂતને ઘેર ખેંચી ગયું અને સીતાનું ભાવિ એને જનક રાજાને ત્યાં. સૂતનો સામાજિક દરજ્જો હતકો એટલે કર્ણને કાયમ સૂતપુત્રની અવદેશના સહેલી પડી. જનકનો રાજવી દરજ્જો ઊંચો એટલે સીતા સગી દીકરી જેટલું જ ગૌરવ મેળવી શકી. જન્મની સ્થિતિ બનેલી સરખી છે. પરંતુ એમનું ગૌરવ એકસરખું થયું નથી. છતાં બંનેએ પોતાની શક્તિથી આગવું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરેલું છે. વ્યક્તિનું મૂલ્ય જન્મથી નહિ, કુટુંબના સામાજિક દરજ્જાથી નહિ, પરંતુ અંગત લાયકાતને આધારે કરવું જોઈએ, તેમ આ બંને પાત્રો દ્વારા હજારો વર્ષથી ઋષિઓ-દેવોએ કહેતા આવ્યા છે. છતાં ઊંચનીચના મેદલાવથી સમાજ બહાર નીકળી શક્યો નથી, એ બતાવે છે કે એ કાર્ય મુશ્કેલ છે તોપણ માનવીય ગૌરવ માટે અનિવાર્ય છે. આથી દીવાદાંડી જેવાં કર્ણ અને સીતાના પાત્રો બંને કથામાં પ્રકાશતાં ઊભાં છે.

સીતા ગેરકાયદે સંતાન હોય તોપણ એને ગૌરવ મળવું જોઈએ, તેમાં આધુનિક નારી સમત છે. પરંતુ પત્ની તરીકેનો સીતાનો આદર્શ એને સ્વીકાર્ય બનતો નથી. જે સ્ત્રી સહધર્મ-ચારિત્રી તરીકે પ્રતિ સાથે ચૌદ વર્ષ વનવાસનું દુઃખ સહેવામાં ધર્મ

માને, તે સ્ત્રીને રાવણની નજરકેદમાં રહેવું પડે તેથી વહેમાઈને કે લોકનિંદાના ભયે પવિત્રતાની પરીક્ષા આપવા અગ્નિપ્રવેશ કરવો પડે, તે સ્થિતિ જ સ્ત્રીને માટે અપમાનભરી છે. આ અપમાન સહી લેવાથી સીતાને એથી વધુ ભૂકુ-હાડોહાડ અપમાન વેઠવાનો સમય આવ્યો. એક ધોખીના મહેણાને વશ થઈ એ સગર્ભા છે ત્યારે એને ત્યજી દેવામાં આવે છે. એને જ્યાંવની તક આપવામાં આવતી નથી. અને તેને ખજાર પણ દેવામાં આવતી નથી કે એનો ત્યાગ કરવાનું પગલું ભરાયું છે. લક્ષ્મણ વાદ્મીદિ આશ્રમ નજીક તમસા નદીને તીરે રથ બિભો રાખી એને છોડી દે છે ત્યારે રામની આરાધના તેને જાણ કરે છે !

રામના જમાનામાં ભલે રાજાનો ધર્મ એટલો બિચો મનાયો હોય અને તેમણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર તે આચર્યો હોય, પણ આજે તેના ગુણ ગાવા અને સ્ત્રીને એ આદર્શ ચીંધવો એ તો આધુનિક નારીનું હડહડતું અપમાન જ ગણાય. સીતાના જીવનમાંથી નવી નારીને કોઈ પ્રેરણા મળે તેમ કહી શકાય નહિ. પરંતુ આમ એકપક્ષી નિર્ણય ઉપર ધસડાઈ જનાર એ ભૂલી જાય છે કે એવો કોઈ આદર્શ આખા સમાજ ઉપર ઠોકી બેસાડવાનું ઝનૂન ખુદ રામ કે સીતાને નથી. જો એવું હોત તો વાલ્મીકી વધ પછી એની પત્ની તારાનું પુનર્લેખ સુગ્રીવ સાથે કરાવ્યું ન હોત. રાવણના વધ પછી તેની રાણી મંદોદરીનું લગ્ન વિભીષણ સાથે કરાવ્યું ન હોત. મંદોદરી રાવણની સુલક્ષણી રાણી છે. સીતાહરણનું પગલું ન ભરવા અને ભરાયા પછી તે સુધારી લેવા રાવણને સમજાવવા એનાથી બનતું કરી છૂટે છે. સીતા પાસે જઈને એને આશ્વાસન આપે છે. આમ એને સદ્ગુણી સ્ત્રી તરીકે પૂરેપૂરી વર્ણવ્યા છતાં એને વિભીષણ સાથે પુનર્લેખ કરાવવામાં કઈ અધટિત માનવામાં આવતું નથી. વિભીષણની સજ્જનતા પણ એવી જ વર્ણવવામાં આવી છે. રાવણને વાળવા એણે એટલી હદે પ્રયત્ન કર્યો છે કે લંકાપતિએ ક્રોધે ભરાઈ

એને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો છે. આવો સજ્જન વિભીષણ પણ ભાઈની પત્ની સાથે પુનર્લગ્ન કરવામાં કંઈ અધટિત જોતો નથી. આ જોવા મળતો વિરોધાભાસ જને સંસ્કૃતિઓનો છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક જીવનલક્ષી છે, તો અનાર્ય ભૌતિક જીવનલક્ષી છે. તારા, મદોદરી, સુગ્રીવ અને વિભીષણ એ સંસ્કારમાં શિષ્યરેલા છે, એટલે એ ગમે તેટલા સજ્જન હોય તોપણ પુનર્લગ્નની કક્ષાએ છે. પુનર્લગ્ન એ ભૌતિક જીવનનું પર્યાય છે અને અગ્નિપરીક્ષા - સીતાત્યાગ એ પ્રસંગે આધ્યાત્મિક જીવનલક્ષના પ્રતીક છે.

કથાના રસ તરીકે એ પ્રસંગે વાચકના ચિત્ત ઉપર ચિર-સ્થાયી અસર મૂકી જાય છે. એને શ્રદ્ધાથી માનનારા અને અશ્રદ્ધા વ્યક્ત કરનાર જને ભૂલી શકતા નથી. આજનો બુદ્ધિજીવી હાંસી ઉડાવ્યા વિના નહિ રહે કે આવી અશ્રદ્ધાને પોષતી પુરાણકથાઓને સઘરી ગણવાનો શો અર્થ છે? આ કથાઓના પ્રભાવમાંથી લોકો મુક્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી એ પ્રગતિ નહિ કરી શકે. અગ્નિમાં નાખેલું લોઢું ઓગળી જાય છે તો માનવીની માટીને જળીને ભસ્મ થઈ જતા વાર શી? સીતા હેમખેમ સજીવ રહી હોય તમ આજના યુગમાં માનવું અને મનાવવું તેનાથી વધુ ધર્મની ગુલામી ખીજી શી હોઈ શકે? પરંતુ કથાઓની ખૂબી એ જ છે કે એની ઘટના સાચી ન હોય તોપણ એની પાછળ રહેલી સત્યાર્થને આચ્છાદિત નથી. સામાન્ય વાચક ઘટનાના રસથી કથા પ્રત્યે પ્રભાવિત થાય છે, તો બુદ્ધિશાળી તત્ત્વદર્શી વાચક એ ઘટના પાછળ રહેલી સત્યાર્થથી સવિશેષ પ્રભાવિત થાય છે. આ કથામાં રામને રાજાની કસોટીમાં અને સીતાને પ્રેમની કસોટીમાં તાવવામાં આવે છે. જને એમાંથી વધુ શુદ્ધ થઈને કુંદન તરીકે બહાર આવે છે.

રામના જમાનામાં જે કસોટીઓ સ્વીકાર્ય છે તેની તે જ આજના યુગમાં ચાલુ રહેવી જોઈએ, કે કાયમ રાખવી જોઈએ. તેવું કથાના વાચનમાંથી માની લેવું તે અશ્રદ્ધા છે.

એ જ રીતે દરેકની કસોટી એ જે કક્ષાએ હોય તે પ્રમાણે થાય છે. ગરીબ માણસની કસોટી એણે ગરીબાઈ ફેડવી તે છે. ખીમારની કસોટી આરોગ્યવાન થવું તે છે. પરંતુ શ્રીમતની કસોટી વધુ ને વધુ શ્રીમત થવામા જ પૂર્ણ થતી નથી. એને માટે દાતા થવું, લોભી મટવું, ઉદાર બનવું એમા રહેલી છે. નિર્જળને માટે ન્યાય માટે લડી લેવું તે ધર્મ છે. પરંતુ સમજને માટે ક્ષમા એ મૂલ્ય છે.

આમ દરેક માનવીએ પોતે જ્યાં છે ત્યાંથી ઉત્તરોત્તર આગળ વધીને કસોટીએ પાર બિતરવાનું છે. ઈશુ અને ગાંધી શક્તિદ થવા સુધીની કસોટીએ પાર બિતરેલા જોઈ શકાય છે. રામ અને સીતા, એ અર્થમા માનવીએ કેટલી જિંદગી ભૂમિકાએ પાર બિતરવાનું તેના આદર્શ છે. સીતા જેટલી કસોટીએ આજની સ્ત્રી ચડવા તૈયાર ન હોય કે રામની કાઠિએ પુરુષ ન હોય, તેથી સીતા અને રામનો આદર્શ ખોટો છે તેમ માનવાનું નથી. સ્ત્રી સાચાર સ્થિતિમા મુકાઈને ત્યક્તા બને અને તે દુઃખ એ નિસાસા નાખતા વેરી લે, તે એને ઉપકારક નથી. એને માટે તે જીવનમાથી બહાર નીકળવું તે કસોટી છે. પરંતુ ત્યક્તા બન્યા છતાં પોતાના એ દુઃખને એક લઠાવામા પલટી નાખે એ નાનીસૂની સ્થિતિ નથી. તે જીવન બહારથી બીજાને સાચારીનું લાગતું હોય પણ એ સાચા અર્થમા એક જિંદગી કસોટી — ચડાણ છે.

આજની સ્ત્રી સીતાને સાચાર નાગી તરીકે સમજીને મૂલવવા જશે તો એનું ગૌરવ નહિ જોઈ શકે. સીતા નિર્જળ નથી તેના ઇશારો કથામા એ બાળ વયમા પરશુરામનું ધનુષ્ય ઉપાડે છે તે દ્વારા કરવામા આવ્યો છે. પરશુરામ જનકને મળવા આવ્યા હોય છે. અને તે એમનું શિવજીએ આપેલું ધનુષ્ય બહાર રાખીને અદર ગયા હોય છે. એ મુલાકાત પૂરી થયે મહાર આવીને જુએ છે તો એમનું ધનુષ્ય બિપડી ગયું છે. એ આશ્ચર્યમા પડી જાય છે. લલલલા

બાણાવળીઓ એ ધનુષ્ય ઉપાડી ન શકે તેવું છે. જનક પણ વિમા-
સણુમા પડી જન છે કે અહીંથી કાણ એને લઈ જાય ? તપાસ કરે
છે તો સીતા એને ઘોડો કરીને દૂર ગમતી હોય છે ! પરશુગમ એની
શક્તિ પિછાણી કહે છે—રાજન, સીતાને એવા મુરતિયા સાથે પર-
ણાવળે કે જે મારુ આ ધનુષ્ય ચડાવે. રાવણ પણ એ નહોતો
ચડાવી શક્યો તેવો મહિમા એનો ગાવામા આવ્યો છે રામે તે
ચડાવ્યું છે.

મતલબ કે આજે સ્ત્રીઓ શિક્ષણના અભાવે અને આર્થિક
પરાવલ્લબનને કારણે પુરુષથી લાચાર છે. પરિણામે તે ગૌરવભગ
થાય છે, ત્યકતા બને છે અને ગૃહિણી તરીકે અપમાનભરી સ્થિતિ
સહી લે છે. પરંતુ મીતા એ સ્થિતિમા મુગ્ધાવેલી નથી તે સમજીને
એને મૂલવવાની છે. જો એને પ્રથમના વનવાસના જીવનમાથી બચી
જવું હોત તો એ સાથે ન જઈને ઝિગરી ગઈ હોત. વળી એની
ધંધા માન્ય ગખી રામે સાથે બીધી છે તેમ પણ માની લેવાનું
નથી. સીતાને સાથે લેવાનું રામને પ્રયોજન છે. જે કામગીરી એ
બજાવવા માગે છે તેમા એ સહાયરૂપ થઈ શકે તેમ છે. અનાયોગે-
દ્રવિડોને એ બળથી નહિ પણ પ્રેમથી જીતી લેવા માગે છે મીતા
સાથમા હોય તો સ્ત્રી વર્ગમા એ પણ એવું જ બળ પ્રગટાવી શકે.
લક્ષ્મણને જેમ જેમણે સેવા માટે લીધો નથી, તેમ મીતાને પણ, જો
એવું પ્રયોજન ન હોત તો સીતાને અયોધ્યામા રહેવાની એ આરા
કરી શકત એનો ત્યાગ કરવા નેટલું જે પગલું ભરી શકે છે તે,
એ ન ભરી શકે ?

સીતા એની ધંધા ન હોત તો રામ સાથેનો વનવાસ ટાળી
શકી હોત, તેમ રામે દીધેલો વનવાસ પણ એ ખીજી રીતે નિવારી
શકી હોત. રામે એને જાકારો દીધો છે, કઈ જનકે દીધો નથી.
એને લક્ષ્મણ બ્યારે તમસા નદીને તીરે છોડી દે છે અને રામની
આરા જણાવે છે ત્યારે એ વિનતી કરી શકી હોત કે મને મિથિલા

પિતાને આવાસે મૂકીને વિદાય થજો. અગર તે પછી વાલ્મીકિ આશ્રમેથી એ જનકને સદેશો પહોંચાડી શકી હોત કે મને તેડી જલ્લે. પરંતુ સીતાએ ન તો એવો કોઈ સદેશો મોકલ્યો, ન તો એ સમાચાર જાણી જનક તેને તેડી લાવવા પ્રયત્ન કરે છે ખાસ્સા ચૌદ વર્ષ એ આશ્રમમાં રહે છે એટલે જનકને દીકરીના વનવાસની જાણ ન થાય તેમ કેમ બને ?

રામે રાજધર્મની કસોટીએ ચડીને ત્યાગ કર્યો છે, દુશ્મનભાવે નહિ ઉપરાત એમને ખાતરી છે કે સીતા પણ પ્રેમની કસોટીએ પાર બિતરે તેમ છે એ માતા બનવાની છે અને પુત્ર જન્મે તો અયોધ્યાનો સાચો વરસ બને તેનું શિક્ષણ-સંસ્કાર મળી રહે તેથી વાલ્મીકિ આશ્રમ પસંદ કરેલો છે. લવ અને કુશને રામના મિલન મુધી એ અયોધ્યાના રાજકુવરો છે તે રહસ્ય ગુપ્ત ગાખવાનું કારણ એ સામાન્ય નાગરિક તર્કો કે બિચારે અને રાજકુવરના અહમ્મને વશ ન થાય. બને કુવરોને આશ્રમમાં વાલ્મીકિના હાથ નીચે ઉત્તમ શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળે છે અને સીતાનો પ્રેમ કુદનની જેમ તવાઈને વધુ વિશુદ્ધ થાય છે. ગાદી જીવન-ભૌતિક જીવનની રીતે એ દુખી લાગે, પરંતુ આંતરજીવનની દૃષ્ટિએ એ એવી મુખી થઈ છે કે ભૌતિક જીવનની સ્પૃહા રહી નથી.

અશ્વમેધયજ્ઞને નિમિત્તે રામ સીતાનું મિલન સર્જાય છે. લવ અને કુશ મીઠા કંઠે વાલ્મીકિ રામાયણના એક પછી એક શ્લોક સાંભળીને આખી અયોધ્યાના ઢેંચા પીગળી ગયા છે - ધન્ય ધન્ય બની ગયા છે એક ધીખી જ નહિ, પણ આખી નગરીનો એકેએક નાગરિક એને માટે ગુનેગાર હોય તેમ પ્રાયશ્ચિત્તથી સૌનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે. એમની શરમનો પાર નથી. જતા વાલ્મીકિ જ્યારે રામને સીતાનો સ્વીકાર કરવાનું કહે છે ત્યારે એ સૌ સભાજન તરફ હાથ કરીને કહે છે કે એમને પૂછો. ત્યારે ધરતી માર્ગ આપે તો સમાઈ જઈએ તેમ નાગરિકો વીધાઈ જાય છે.

સીતા સમક્ષ જીવનની ધન્ય ક્ષણ આવી ત્યારે સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ ધરતીમાં સમાઈ ગઈ. સીતાના જીવનનો અત સમત્કારપૂર્ણ છે. કોઈનું મૃત્યુ આ પ્રકારે થયેલું વર્ણવવામાં આવ્યું નથી. ધરતી ફાટે અને માર્ગ આપે તેવું બનતું નથી. વળી સીતાએ જે ધડીએ વિદાય લીધી તે વખતે જો કોઈને ધરતીમાં સમાઈ જવા જેવી પ્રાયશ્ચિત્તની સ્થિતિ હોય તો અયોધ્યાની છે. છતાં સીતા કેમ વિદાય લે છે ? અને એ રીતે કેમ અલોપ થાય છે ?

સીતાએ ત્યક્તા ઓતુ દુઃખ ભોગવ્યું હોત તો ફરીથી સહ-જીવન પ્રાપ્ત થતાં એ ભોગવવાની લાલસા બમણાવેગે બેઠાળી આવી હોત. માણસ ગરીબાઈને લીધે અમુક ઇચ્છાઓ સતોષી શકે નથી ત્યારે એની લાલસા એવી પ્રબળ બની જાય છે કે તક પ્રાપ્ત થતા તે અકરાતિયાની માફક વર્તે છે. જ્યારે ખીજે માણસ એ ઇચ્છાઓ ત્યજવામાં જીવનનું સાક્ષ્ય રહેલું છે માની સાદાઈથી જીવતો હોય છે. ત્યારે બહારથી એ અને ગરીબ સરખા દેખાતા હોય છે પરંતુ બંનેની આંતરિક સ્થિતિ તદ્દન જુદી હોય છે. જાનીને વૈભવનાં સુખો ચળાવી શકતા નથી ત્યારે ગરીબને ગાંઠો કરી મૂકે છે. મીતાએ વાદ્મીકિ આશ્રમમાં જે જીવન ગાળ્યું છે તે લાચાર ત્યક્તાનું નહિ પણ ત્રેમત્યાગની બિંચી કાટિનું છે. આથી કોઈ પાકું થયેલું ફળ પૃથ્વી ઉપર ખરી પડે તેમ પુત્રોની સોપણી એના પિતાને થઈ રહેતા સીતા દેહના બધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

ફળ પાકતા ખરી પડે છે તેમ માનવજીવન પાકીને ખરી પડતું જોઈએ. દરેક ફળ પાકું થાય છે ત્યારે પૂર્ણ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. માનવજીવન પણ પરિપક્વ થયું ત્યારે કહેવાય કે એ સ્વાદિષ્ટ બન્યું હોય. મીઠામાં મીઠી ફરી પણ કાચી હોય છે ત્યારે ખાટી હોય છે કાં મોળી હોય છે. પાકતાં મીઠી થાય છે. માનવીજીવન પણ અપક્વ હોય ત્યારે એમાં દ્વેષ, વેર, લાલસા, ક્રોધ, ઇન્દ્રિયસુખોની ઝંખના વગેરે ભૌતિક વૃત્તિઓની ખટાશ હોય છે. જો એ પરિપક્વ થાય

તો એ દૂર થાય આ અર્થમાં માનવીજીવન પાકે તો ફળની માફક એ ખરી પડે. જ્ઞાનેશ્વર, શકરાચાર્યનો ભરજવાન વયે દેહવિલય થયો હતો ભૌતિક રીતે અકાળે મૃત્યુ પામ્યા કહી શકાય, પરંતુ આધ્યાત્મિક રીતે એમના જીવનફળ વહેલા પરિપક્વ થઈ ગયા એટલે ખરી પડ્યા એમના મૃત્યુ એ અર્થમાં અકાળે નહોતા, પણ સિદ્ધિના મૃત્યુ હતા. સીતાનું જીવન પણ એ અર્થમાં પરિપક્વ થયું એટલે ખરી પડ્યું છે. ફળ વૃક્ષ ઉપર ભીંચે છે એટલે એ પૃથ્વી ઉપર ખરી પડે છે, પરંતુ માનવીફળ તો પૃથ્વી ઉપર જ છે એટલે એ ખરી પડ્યું તેમ સૂચવવા સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય છે, તેમ કથા છે.

હિંદુઓ શળને માગે છે, છતાં સન્યાસીના દેહને દાટવામાં આવે છે આ તફાવતમાં સન્યાસીનું જીવન પરિપક્વ ફળની માફક ખરી પડેલું છે એટલે તે ધરતીમાં સમાઈ જવા સર્જાયેલું છે ધરતી માર્ગ આપે તેવો ચમત્કાર કથામાં યોગ શકાય, વાસ્તવિક જીવનમાં ખનતું હોતું નથી. આથી સન્યાસીને ધરતીમાં માર્ગ ખોદી આપવામાં આવે છે બધા સન્યાસીઓ એ ક્રાંતિએ પહોંચે છે તેનું માની લેવાનું નથી પરંતુ સન્યાસાશ્રમનો એ આદર્શ છે.

મતલબ કે, રામાયણ મહાભારત વગેરે પુરાણોમાં કથાનો રસ ભારોભાર હોવા ઉપરાંત તેનો હેતુ ભૌતિકજીવનની મર્યાદા અને આધ્યાત્મિક જીવનની પરિપૂર્ણતા બતાવવાનો છે આથી આજના જમાના સાથે એ કથાઓની ઘટનાનું બાહ્ય વર્તન અસંગત—અસ્વીકાર્ય લાગે એટલા ઉપરથી એના અંતરજીવનની સમૃદ્ધિનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી દેહ જીર્ણ થાય છે પણ આત્મા જીર્ણ થતો નથી જીર્ણ દેહ તનજી આત્મા નવો દેહ ધારણ કરે છે સીતા—આજની સ્ત્રી એ અર્થમાં નવો દેહ ધારણ કરે તે અગે કોઈને વાધા ન હોઈ શકે એ નવો દેહ ધારણ કરે એ જ એનું જીવનપણ કહી શકાય પરંતુ પ્રેમ, ત્યાગ, ભૌતિક સુખોની અસારતા અને આધ્યાત્મિક સુખોની

સમૃદ્ધિનો જે આત્મા સીતાના પાત્ર દ્વારા રામાયણમા આદર્શ રૂપે રજૂ કર્યો છે, તે કક્ષાએ જેની પહોંચવાની હામ ન હોય તે તારા -મદોદરીની માફક લલે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે માર્ગ પસંદ કરે, તેનો રામાયણને વિરોધ નથી. પરંતુ પોતાની કક્ષા નીચી હોય તથા સીતા દ્વારા સ્થાપેલ શ્રી આદર્શ ખોટો છે, એને નીચો ઉતારવો જોઈએ તેમ અર્થ ઘટાડવો કે એને વગોવવો તે ઉન્નતિને બાધક છે મહાત્માજીએ કહ્યું છે કે મારા જેવા અદ્વૈતાત્માઓને માપવા સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન હોય. મતલબ કે આદર્શનો ગજ આપણી સ્વસ્કૃતિએ જે રોપી આપ્યો છે, તે અશક્ય લાગે માટે ખોટો છે તેમ પોતાને ગજ ન માપતા, પોતે કેવા અદ્વૈતાત્મા છે તેમ આત્મ-દર્શન કરવામા ઉન્નતિ છે.

રાવણ દક્ષિણનો આથમતો સૂર્ય છે

કેવળ કથાનો રસ લઈ શકે તેવા વાચકો અને શ્રોતાઓ રાવણ અને દુર્યોધનને એક સરખા પદ્ધતિમાં મૂકી દે છે. બંનેને કારણે યુદ્ધો લડાયા અને તેમનો નાશ થયો તે સાચું, પરંતુ દુર્યોધનમાં અગત સ્વાર્થવૃત્તિ હતી તે કારણે ભાઈઓ વચ્ચે સગામ ખેલાયો હતો, જ્યારે રાવણમાં એના દ્રવિડ સમાજ માટે અભિમાન હતું. આર્યસંસ્કૃતિનો પગપેસારો એ સહી લેવા તૈયાર ન હતો. એ યુદ્ધ અગત સ્વાર્થનું ન હતું.

આજના યુગ સાથે એને સરખાવવું હોય તો કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના આઝાદી પૂર્વેના સગામ સાથે સરખાવી શકાય. ગાંધીજી સર્વધર્મસમન્વય ભાવનામાં માનતા હતા અને એમના નેતૃત્વ નીચે કોંગ્રેસને એ માર્ગે દોરતા હતા. છતાં કાયદે આઝમ ક્રીષ્ના કોંગ્રેસ કેવળ હિંદુઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તેમ ગણાવી મુસ્લિમ લીગની કક્ષાએ એને મૂકતા હતા તે અગાઉ ક્રીષ્ના કોંગ્રેસમાં હતા. રાષ્ટ્રવાદી ભાવના ધરાવતા હતા. પ્રથમ પોતે હિંદી છે અને પછી મુસ્લિમ છે તેમ જાહેર જીવનમાં ધર્મને રાષ્ટ્ર પછીનું સ્થાન આપતા હતા. પરંતુ ગાંધીજીમાં જે ભાવના હતી તે રગથી કોંગ્રેસના બધા નેતાઓ એક સરખા રગથેલા ન હતા. હિંદુઓની પોતાના ધર્મને જીવો માનવાની ગુરુત્ર યિ અને લઘુમતી તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ક્રીષ્નાને સાલી અંગ્રેજ સરકારે સામ્રાજ્યવાદની નીતિ તરફ એ નકનો પૂરેપૂરો લાલ ઉઠાવ્યો. છેવટ ક્રીષ્નાએ મુસ્લિમોના

હિત માટે અલગ પાકિસ્તાનની માગણી કરી. તે સિદ્ધ પણ ક્યું.

ઝીણાની આ નીતિ રાષ્ટ્રવાદ અને આતરરાષ્ટ્રવાદના યુગમાં દૂકા દષ્ટિની અને જેના હિત માટે પાકિસ્તાનની સ્થાપના કરી છે, તે મુસ્લિમોનું વિચારણ અર્થમાં અહિત કરનારી છે, તેમ કોંગ્રેસનું અને વિચારકવર્ગનું માનવું છે. પરંતુ ઝીણાએ એમની મુઝ સમજ અને મુતસદ્દીગીરી પ્રમાણે એ વર્ગનું હિત કરવાની ગણતરીએ એ સત્રામ ખેલ્યો છે, તે વિષે ના કહી શકાય નહિ. એમાં ઝીણાનું અગત અભિમાન પડેલું છે, તે સ્વીકારીએ તોપણ એક વખતના રાષ્ટ્રવાદી ઝીણાને કદર કોમવાદી બનવાનું ઝનૂન પૂરું પાડવા માટે હિંદુઓનું મિથ્યાભિમાન મુદ્દલ જવાબદાર નથી તેમ કહી શકાય તેવું નથી. અગ્રેજ સત્તા તેમાં દોષિત છે તે કારણે હિંદુઓનો દોષ ગુણ બની જતો નથી. ઝીણાના પાપદાદાઓ કિંદુ હતા, તે ઇતિહાસ પણ એમને સમન્વયકારી વલણ સેવા ત્રેરણાગ્રપ બન્યો ન હતો.

આથી ભારતના લોકોમાં તેમણે હિંદુઓના વિચારણ વર્ગમાં દેશના ભાગલાનું નિર્માણ કરનાર ઝીણા તરફ આદર નથી. એમને તે ભારતનો દ્રોહ કરનાર લાગે છે. જ્યારે જે મુસ્લિમો પાકિસ્તાન માગતા હતા તેમને ગાંધી એવા જ મુસ્લિમદ્રોહી વસ્યા છે. પરિણામે બંને નેતાઓ પોતપોતાના દેશમાં રાષ્ટ્રપિતાનું ગૌરવભર્યું સ્થાન ધરાવે છે, છતાં એકબીજાના દેશમાં એમનું સ્થાન એટલું ઓછું જોવા મળતું નથી.

આ જ પરિસ્થિતિ રામ અને રાવણ વિષે ગણાવી શકાય. રાવણને રામ પ્રત્યે અંગત કોઈ વેર ન હતું રામની અયોધ્યાની માદી કબજે કરવા તે યુદ્ધમાં બિતર્યો ન હતો. પરંતુ રામનું દક્ષિણ ઉપરનું દ્રવિડ-અનાર્થ સંસ્કૃતિને પરાસ્ત કરતું પગલું તેને માન્ય ન હતું. એણે બંને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરેલો હતો તેના પિતા આર્થ સંસ્કારનો વારસો ધરાવતા હતા, તો માતા દ્રવિડ સંસ્કારનો વારસો. એના દાદા પૂર્વ પુલસ્ત્ય ઋષિ હતા ગોરા પાદરીઓ અહીં

આવીને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરે છે અને તેને ગ્રહણ કરીને દેશી પાદરીઓ પણ તે પ્રચારમાં સામેલ થાય છે. તે જ રીતે વિશ્વામિત્ર અગત્ય જેવા આર્યઋષિઓ (પાદરીઓ) દક્ષિણમાં જે જે પ્રચાર કરતા હતા, તેના પ્રતાપે દ્રવિડ લોકોમાંથી અમુક વર્ગ તે ધર્મ ગ્રહણ કરતા હતા તેમાંથી પુલસ્ત્ય જેવા ઋષિનુ-પાદરીનુ કાર્ય પણ સ્વીકારતા હતા.

પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવાને આર્યસંસ્કારનો વારસો મળ્યો હતો. તેનું લગ્ન સુમાતી રાક્ષસ(મનાર્ય)ની દીકરી કૈકસી સાથે થયું હતું. તેમને ચાર સતાન—ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી રાવણ, કુલકર્ણુ, વિભીષણ અને શૂર્પણખા. કોઈ આર્ય ઋષિનો પુત્ર વિદ્વાન હોય તેવો રાવણ પડિત હતો ચાર વેદમાં એ નિપુણ હતો. આર્યપુત્રો જેમ યુવાવસ્થામાં તપસાધના દ્વાગ દેવોને પ્રસન્ન કરવાની અને મનવાંછિત વરદાન મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે છે અને પૂરી કરે છે, તે રાવણ અને કુલકર્ણુ રાખી હતી. દંડકારણ્યમાં બ્રહ્મદેવને રીઝવવા તપ કર્યું હતું અને વરદાન મેળવ્યું હતું.

પરંતુ તે પત્નીની તેની કથા જોઈએ છીએ તો એ રાક્ષસ સંસ્કૃતિનો મોટો પક્ષકાર બનીને તેના સરક્ષણ માટે જૂઝતો જેવા મળે છે આર્ય સંસ્કૃતિનો એ દુશ્મન બને છે અને દક્ષિણના દ્રવિડ પદ્ધતિમાં એનો પગપેસારો—વિસ્તાર થવા ન દેવો તે એનું જીવન કાર્ય બની જાય છે. એના જીવનમાં પ્રત્યાઘાત પેદા થવામાં આર્ય ઋષિઓનું વર્તન અમુક અંશે જવાબદાર હોવાનો સંભવ કાઢી નાખવા જેવો નથી. રાવણનું જે વર્ણન કથામાં આવે છે, તે જોતાં એ દ્રવિડ લોકોના શરીરનો વારસો લઈને જન્મેલો છે, ગોરા પાદરીઓમાં રંગના અભિમાનને લીધે કાળા પાદરીઓ સાથે સમાનતાનું વર્તન જેવા મળતું નથી, તેવી દુરિયાદ ક્યારેક ક્યારેક ઊડે છે. એ જ રીતે આર્ય લોકોની ગોરી પ્રજા અને દ્રવિડ લોકોની કાળી પ્રજા વચ્ચે ઊંચનીચના ભેદભાવનું વર્તન રહેવાનો સંભવ છે. દાદા

પુલસ્ત્યે તે સહી લીધું હોય, પિતા વિશ્રવાએ તે વેડી લીધું હોય પણ રાવણુ-નેવા તેજસ્વી અને અભિમાની નવજીવાનને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું હોય. ડાઈ પણ ગોરા આર્ય જીવાન કરતાં પોતે વિદ્યામાં, શક્તિમાં, સાધનામાં ઊતરતો નથી છતાં કેવળ કાળા રંગને લીધે એને ઊતરતું સ્થાન મળતું હોય તો એવા દલીલોડોની સંસ્કૃતિ પોથીમા ગમે તેટલી ગિચી હોય તોપણ કાળી પ્રજાને-દ્રવિડ લોડોને શા કામની ? આર્ય સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને જે આર્યોના મિથ્યાભિમાનનો ભોગ બનવાનું હોય, તો એના કરતાં દ્રવિડ સંસ્કૃતિ, જે ભૌતિક સુખમાં એમના કરતાં ડાઈ રીતે ઊતરતી નથી, બદલે ચડિયાતી છે, તેને વળગી રહીને પ્રજાગત મહત્ત્વ શું કામ જાળવી ન રાખતું ?

ઝીણાના વલણની સાથે એને સરખાવતાં સમજાઈ જશે. ભારતના ભાગલા પડે તેથી દેશનું મહત્ત્વ 'જ્નેષમાય તેટલું ન સમજે તેવા ઝીણા મદ્યુષ્ટિના ન હતા. પરંતુ એવા અખંડ હિંદમાં જે કેવળ હિંદુઓનું વર્ચસ્વ રહેવાનું હોય અને લઘુમતી તરીકે મુસ્લિમોને તેમા ગોચ્ય ગૌરવ પ્રાપ્ત ન થવાનું હોય તો એની અખંડતા જ્નેષમાય તેથી મુસ્લિમોનું શું અહિન થવાનું હતું ? હિંદુઓના હિતનું રક્ષણ કરવા મુસ્લિમો પોતાનો ભોગ શું કામ આપે ? એના કરતા મુસ્લિમો પોતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકે તેનું પાકિસ્તાન બિહુ અને નાનું હોય તોપણ શું કામ તે મેળવીને ન જ પે ? રાવણુને પણ એવી સ્થિતિએ મજબૂર કર્યો હતો. ધરના અનુભવ ઉપરથી એને પ્રતીતિ થઈ હતી કે દાદાને ઋષિપદ આપવા છતાં આર્યલોહીના ઋષિ જેવું તેમને ગૌરવ મળ્યું ન હતું એમનું સ્થાન આશ્રિત જેવું રહ્યું હતું. તે માર્ગે જવાનો રાવણે ઇન્કાર કર્યો. રાક્ષસોને સંગઠિત કરી પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું હોય તો રાજસત્તા વિના ન બની શકે. એ ઋષિ-પાદરી કુટુંબમાંથી આવતો હતો એટલે આશ્રમજીવનમાંથી રાજ્ય કળજે કરવાનું એકડે એકથી કાર્ય શરૂ કરવાનું હતું.

રાવણની જે મહત્તા છે તે એના આ પરાક્રમમા છે. ઝીજાએ નકશા ઉપર જૂતકાળમા જે દેશનું અસ્તિત્વ ન હતું, તે પાકિસ્તાન નવેસર સર્જ્યું છે એમા ટૂંકી નજર અને અભિમાનનો દોષ સ્વીકારીએ તોપણ આછી મુતસદ્દીમીગી-ગજનીતિ ગ્રહેલી નથી. એનો જશ એમને જાય છે. શિવાજીએ શન્યમાથી મરાઠા રાજ્યનું સર્જન કર્યું હતું એની જ રીતે રાવણે લકાને કુબેર પાસેથી જીતી લઈને રાક્ષસ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. લકા મૂળ રાક્ષસોનું રાજ્ય હતું, પરંતુ કુબેરે તે જીતી લીધું હતું શિવાજીએ જેમ મુસ્લિમ સત્તાને મહાત કરીને મરાઠા રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેમ રાવણે જોયું કે દક્ષિણમા જે રાક્ષસ રાજ્યો છે તેમને ઠરાવીને સત્તા કબજે કરવાનો ઠઈ અર્થ નથી. પરંતુ લકામા, જ્યાં બિનરાક્ષમી કુબેરનું રાજ્ય છે તે જીતવામા પરાક્રમ છે.

રાવણ કેવળ લકા જીતીને ખેસી રહ્યો ન હતો નર્મદાથી ગોદાવરી વચ્ચેના હડકારપ્રયમા આર્યોના હલ્લા આવતા હતા અને ઋષિઓ આશ્રમ બાંધી વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. એ પ્રદેશમા ઋષિઓનું આક્રમણ ખાળવા રાવણે મુખ્ય સેનાપતિઓ જેવા ખર, દ્રુપથ, ત્રિશિરા જેવા યોદ્ધાઓને લશ્કર સાથે કાયમ રોક્યા હતા ગોદાવરી અને કન્યાકુમારી વચ્ચેના પ્રદેશમા દ્રવિડ રાજાઓ રાવણને પણ ભારે પડે તેવા હતા એટલે આર્યોના ગજ વાગે તેમ ન હતો રાવણનું લકા જીતવાથી અભિમાન વધે તે સ્વાભાવિક છે આથી વાલ્મીકી ઉપર જીત મેળવવા તેણે કિષ્કિંધા ઉપર ચડાઈ કરી હતી પરંતુ વાલ્મીકીએ એને પરાજીત કરીને કેદ પકડ્યો હતો તે અનુભવે રાવણે જોયું કે રાક્ષસોએ અદરોઅદરની ઢંઢી ફાઈથી મુક્ત રહેવું જોઈએ કેવળ આર્યો સામે સૌએ એક થઈને રક્ષણ કરવું જોઈએ, જરૂર પડે તો આક્રમણ કરવું જોઈએ અને લોકોમા આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યે અહોભાવ ન જાગે માટે આગવો વિકાસ સાધવો જોઈએ

આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે દેશ અનાર્ધ-પછાત-જંગલી હતો, તેમ તેમની ગાથાઓ ઉપરની જોવા મળે છે. પરંતુ મોહન-જો-ડોગ્રા, લોથલ વગેરે ખોદકામોએ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે આર્યો આવતાં પહેલાં સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ વિકસેલી હતી. પરંતુ આર્યો કરતાં એ જુદી પડતી હતી એટલે તેને એમણે સંસ્કૃતિ તરીકે માન્ય કરી ન હતી. અંગ્રેજોએ આ દેશની સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર તેમના સત્તાકાળમાં બહુ ઓછો કર્યો છે, તે તાજો ઇતિહાસ છે. ભારત યંત્ર-વિજ્ઞાનમાં એમના કરતાં પછાત હતો એટલે સમગ્ર રીતે એ પછાત હોય તેમ ચીતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં કાઈનો દોષ જોવા કરતાં એ મનુષ્ય સ્વભાવની મર્યાદા છે. શહેરી માણસ એના જોવું સુધડ અને લલકાવાળું જીવન ન ગાળતા ગ્રામવાસીને પછાત માનતો નથી શું? કેવળ બાહ્ય દેખાવ, ખર્ચાળ જીવનરીતિ કે અક્ષર-જ્ઞાનના વિકાસમાં જ સુધરેલાપણું આવી જતું નથી. માણસના હૃદયનો—ગુણોનો વિકાસ એ પણ એટલો જ જરૂરી છે. એ ગુણોમાં—ઉદારતા, પ્રેમ, નિષ્ઠા, ચારિત્ર વગેરેમાં ગ્રામવાસી કરતાં શહેરી ચડી જાય તેવું કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ બાહ્ય મૂલ્યોની ખોલખોલાને લીધે એકબીજા વિષે પોતપોતાના ગળે વિરોધાભાસી અભિપ્રાયો બંધાતા હોય છે.

આથી આર્યોએ એમનાથી વિરોધી સંસ્કારવાળા પ્રજાને પછાત માનીને નવાજી હતી. રાવણની રાક્ષસ સંસ્કૃતિને આજની પરિભાષામાં ભૌતિક સુખની ખોલખોલા સાથે નવાજી શકાય. અમે-રિકામાં જે સમૃદ્ધિ આજે છે તેવી લોકમાં હતી. પવન અને અગ્નિ એની ચાકરી કરતા હતા. આજે વિજ્ઞાનને લીધે અગ્નિ વીજળી દ્વારા નાની-મોટી સૌની સેવા કરે છે. પવન પણ એ જ રીતે પખા અને એર-કન્ડિશન રૂપે સેવા કરે છે. વરાળ-જળ એન્જિન દ્વારા સેવા કરે છે. રામ લંકાથી અયોધ્યા પુષ્પક વિમાનમાં પાછા ફર્યા તે રાવણનું હતું. એની સહાયથી રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું હતું.

રાવણે કુબેરને હરાવ્યો હતો, તો એના દીકરા ઇન્દ્રજિતે ઇન્દ્રને પરાસ્ત કર્યો હતો. લંકા રાક્ષસ સંસ્કૃતિનું ધામ હતું. સેનાની લંકા એ પ્રયોગમા એની સમૃદ્ધિનો સમગ્ર ખ્યાલ આવી જાય છે.

જે સંસ્કૃતિ લૌતિક સુખને જીવનનું ખ્યેય ખનાવે તે એ વૈભવને વધારવા પાછળ જ પડે. આપણી નજરે અમેરિકા અતિ સમૃદ્ધ છે, પરંતુ એ સુખ-વૈભવથી એમને તૃપ્તિ નથી. વધુ ને વધુ સમૃદ્ધિ માટે ત્યાં પુરુષાર્થ આપ્યા કરે છે. જેમ જેમ એ સુખો વધતા જાય તેમ તેમ વિલાસ વધતો જાય. એક જાણુ પુરુષાર્થ અને તેના ફળરૂપે વિલાસ, તેનું પરિણામ જીવનવૈકલ્યમાં ન આવે તો ખીજું શું થાય ?

રામે જ્યારે દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાવણુ વિલાસના શિખરે હતો. એના પરાક્રમી જીવનને લૂણો લાગ્યો હતો. એના સેનાપતિઓનો નાશ થયો, લશ્કર પરાજિત થયું અને રામને રાક્ષસ લોકો વધાવવા લાગ્યા, છતાં રાવણુ તેનો સામનો કરવા દોડી ગયો ન હતો. જૂતકાળમા એણે જે યુદ્ધો કર્યા હતાં તેમાં જીત મેળવી એણે દેવો, ગંધર્વો, આર્યોની સમૃદ્ધિ લૂંટીને લંકામાં ઠાલવી હતી એટલું નહિ, પરંતુ રૂપવતી સ્ત્રીઓને પણ કેદ પકડી લાગ્યો હતો. તેમની સાથે વિલામી જીવન ગાળવામાં ફૂળી ગયો હતો. ઇન્ડો-નેશિયાના પદ્મશ્ર્ત્ર પ્રમુખ સુક્રોચિની દાખલો તાજે છે. વીસ વર્ષ પૂર્વેના આઝાદીના સેનાની તરીકેનું એમનું પરાક્રમ વશગાથા છે. પરંતુ સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં સત્તાને લીધે જે વૈભવી જીવન શરૂ થયું, તેને કારણે દેશને ખતરામાં ઊતરવું પડ્યું તે એમની કલંક કથા છે. રાવણે લંકાની સમૃદ્ધિ વધારી તેમ એ સમૃદ્ધિનો-વિલાસનો ભોગ ખન્યો. પરિણામે, રામ સામે રાક્ષસ સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે દંડકારણ્યમાં જઈને યુદ્ધ કરવાની એની ફરજ હતી તેને એ ટાળતો રહ્યો. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એ રામના વિજયને પરાજયમાં ફેરવી નાખશે તેમ વિલાસમાં ચકચૂર હોવાથી તે

આત્મવચના કરતા રહો.

રાવણની હારથી અને વિનાશથી દ્રવિડ સંસ્કૃતિને મરણતોલ કૂટકો પડ્યો. લોકાની ગાદી પર તે પછી આવનાર વિલીપણુ, કિષ્કિન્ધાની ગાદી ઉપર આવનાર સુગ્રીવ, એ દ્રવિડ રાજાઓ હોવા છતાં રામની સમન્વય સંસ્કૃતિને સ્વીકારનાર પ્રતિનિધિઓ હતા. બંને સંસ્કૃતિનો સમન્વય થઈ હિંદુ ધર્મ તરીકે નવી મસ્કૃતિ જન્મી, તે રામના કાળ દરમિયાન સિદ્ધ થઈ હતી તેમ એથી માની લેવાનું નથી. એના ખી તે વખતે નખાયા હતા અને કાળે કર્મને તેમથી નવસર્જન થયું હતું. ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમભાવનો ધિનસાપ્રદાયિક આદર્શ દેશને બેટ ધર્યો છે પરંતુ એમના જીવનકાર્યમાં એ સિદ્ધ થયો હતો તેમ ન કહી શકાય. એમથી પ્રેરણા લઈ ભારતે ૧૫-મ્મુખે તે આદર્શ સ્વીકાર્યો છે જતા નેતાઓમાં અને નાગરિકોમાં સાપ્રદાયિક વલણ અમુક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

આર્ય અને દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સમન્વય રૂપે નરી હિંદુ સંસ્કૃતિ ખીલ્યા હજારો વર્ષ થયા, છતાં એના અમુલ જીવત લક્ષણો હજી પણ પ્રત્યક્ષ છે. ભારતમાં જે પ્રાદેશિક ભાષાઓ છે તેમાં મુખ્યત્વે બે સ્રોત સ્પષ્ટ છે. આર્યોની સંસ્કૃત ભાષાનું ધાવણ ધાવીને બિહારની હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે ઉત્તરની ભાષાઓ અને દ્રવિડોની દ્રાવિડિયન ભાષાનું પથમાન કરીને બિહારી તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ ભાષાઓ. હિંદી ભારતની રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે તેની બહોળા સમુદાયની ભાષા છે અને મધ્યરણુ તેનો તે દરજ્જો માન્ય રાખ્યો છે, છતાં એ ન જૂલવુ જોઈએ કે હિંદી કરતા તામિલ ભાષા ઘણી પુરાણી છે. વેદ એ જગતની સર્વ ભાષાઓમાં પુરાણો ત્રથ છે એ સાચું, પરંતુ ભારતમાં હિંદી વગેરે ઉત્તરની ભાષાઓના ત્રથો કરતા દક્ષિણની ભાષાઓના ત્રથો પુરાણો છે.

બંને સ્રોતની ભાષાઓના મૂળ સાવ જુદા હોવાથી દક્ષિણ વાળાઓને હિંદી ભણવી એ અગ્રેજી જર્મન ભાષા જેટલી પરદેશી

છે. એ જ રીતે ઉત્તરવાળાઓને દક્ષિણની ભાષાઓ શીખવી પડાઈ છે. બંને પ્રજાઓ હિંદુ તરીકે ધર્મે એક થઈ જવા છતાં ભાષાનાં એમનાં જુદાં મૂળને લીધે લિન્નતાનો પાતળો પડો આજે પણ એમની વચ્ચે જોવા મળે છે. હિંદી ભાષા સામેની એમની વિરોધની લાગણી એ મૂળમા રહેલી છે. એવો જ ભેદ દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણમાં ચાલુ રહ્યો છે, જે ઉત્તરના પ્રદેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. બ્રાહ્મણો તો ઉત્તરમાં પણ છે, પરંતુ ત્યાં ક્ષત્રિય રાજાઓની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી રાજ્યોનો ઇતિહાસ જાણીતો છે.

આજાદી પછી લોકશાહીમાં અધુરમતી અબ્રાહ્મણોની હોઈ એમના નેતાઓ રાજકીય રીતે લોકાવીને સત્તા કબજે કરી રહ્યા છે. મદ્રાસમાં ચંપાણની નેતાગીરી અને મદ્રાસમાં કામરાજની નેતાગીરીને એ સ્રોતમાંથી સારું એવું બળ મળ્યું છે. આ ચૂંટણીમાં કામરાજને ઉચ્ચતાનીને અન્નાદુરાઈએ મદ્રાસ સરકારનો કબજો લીધો છે એટલું જ નહિ, પણ રાજ્યનું નામ પણ તામિલોનું નિવાસસ્થાન તેવું એમની ભાષામાં જાહેર કર્યું છે. બંધારણ પ્રમાણે રાજ્યનું નામ અલગ હોય તો પ્રથમ વિધાનસભામાં તે રજૂ કરીને પસાર કરવું જોઈએ અને તે લોકસભામાં પાસ થવું જોઈએ. આ પ્રકારની કાર્યવાહી કર્યા વગર જ અન્નાદુરાઈ સરકારે અધીરાઈ - આવેગ બતાવ્યો છે.

રાવણની કથામાંથી કેદ આજ મુધીના ઇતિહાસ મુધી પહોંચી જવાનું કારણ એ બતાવવાનું છે કે, રાવણ એ આ દેશના દક્ષિણના મૂળ વતનીઓનો એક સગળ સેનાની હતો. એનો દોષ હોય તો એટલો જ કે એ નવા જમાનાની માગને ઝોળખી શક્યો ન હતો. આ એની દૃષ્ટિને લીધે એ રામ સાથે અયોધ્યા હતો, મૂંઝવે હતો અને મોગની પરવા કર્યા વિના એ પોતાની માન્યતામાં અડગ-અટલ રહ્યો હતો. રામ એ ઉત્તરથી દક્ષિણ મુધી ભારતને પ્રદક્ષિણ કરનાર ઝિગતા કર્યો હતા, તો રાવણ દક્ષિણનો આયમતો મુખ હતો. એ મુખ જેવો પ્રતાપી હતો અને તેણે જીવનચક્રિ પોતાની સંસ્કૃતિની રક્ષામાં ખર્ચો હતો.

રાવણ-વિલાસી દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક

સીતાહરણનો પ્રસંગ રામાયણની કથામાં રામાયક છે, પરંતુ એ ભૂતવાતું નથી કે રાવણે રાજકીય હેતુસર તેનું અપહરણ કર્યું હતું. રાવણની પ્રકૃતિ પ્રમાણે દંડકારણ્યનો રામે કળજો લીધો અને તેના મેનાપતિઓ મરાયા તે વખતે એણે રામ સામે યુદ્ધે ચડ્યું જોઈતું હતું. સેનાપતિઓ મરાતાં લશ્કર વેરવિખેર થયું અને રામને શરણે ગયું એટલે રહેવાસીઓ-રાક્ષસો પણ રામનું નેતૃત્વ સ્વીકારીને વર્તવા લાગ્યા. છતાં રાવણ લંકાનો વિલાસ છોડીને દંડકાર-ણ્યની ધૂળમાં રગદોળાવા-કંઠણ જીવન ગાળવા તૈયાર ન થયો.

પરંતુ શર્પણખાએ ભાઈ પાસે જઈને રામ લક્ષ્મણે એનાં નાક-કાન કાપી જે દુર્દશા કરી હતી તેની પ્રત્યક્ષ રાવ ખાધી અને ગવણ જેવો ભાઈ ખેડો હોય ને તેની બહેનની એની જ હૃદયમતમાં આવીને એકલ પરદેશીઓ આ દશા કરે, તે જેવું તેવું અપમાન ન હતું. અગાઉ અકપત રાક્ષસે દંડકારણ્યમાંથી આવીને અત્યંત જ પાણી ચગચું હતું ત્યારે રાવણ જાગ્યો હતો અને મારીયમામા પામે પહોંચ્યો હતો. પરંતુ મારીયે રામની શક્તિનો સ્વાદ આપ્યો હતો અને પોતાની માતા તાટકાનો વધ એમના બાણથી થયેલ પ્રત્યક્ષ જોયો હતો. આથી રાવણને સમજાવીને એમણે દુઃસાહસ ન કરવા પાછો કાઢ્યો હતો. પરંતુ શર્પણખાએ આવીને જે ઉપાલભ આપ્યો તે એનાથી સહો ન ગયો અને કાંઈ હિસાબે બહેનનું વેર લેવા એ તત્પર બન્યો. મારીયને આ વખતે તાબે થયું પડ્યું અને તે પોતે

સુવર્ણમૃગ જન્યો.

કોઈ માણસ ઈચ્છા પ્રમાણે પશુનું રૂપ ધારણ કરી શકે તેમ શુદ્ધ સ્વીકારી શકે નહિ એનો ભાવાર્થ એટલો જ કે મારીયની સહાયથી રાવણ સીતાનું હરણ કરી શક્યો હતો જો સીતાનું વિલાસ ખાતર એણે અપહરણ કર્યું હોત તો એ એના ઉપર બળાત્કાર કર્યા વિના રહ્યો ન હોત રાવણે તે માટે વિનંતીઓ અને રાક્ષસીઓ દ્વારા ધાકધમકી કરી જોઈ હતી, પરંતુ એથી વધુ આગળનું પગલું એણે ભર્યું ન હતું. સીતાના સતીત્વને લીધે એ એને હાથ અડકાડી શક્યો ન હતો કે એને વાળ વાઢો કરી શક્યો ન હતો, તેમ કથામા મહિમા ગવાયો છે. જો એનો સતીત્વનો મહિમા જ સ્વીકારી લઈએ તો એ બળ હરણ વખતે સીતાની વહારે કેમ ચડ્યું ન હતું ? સીતાએ અપહરણમાથી જીગરવા ઓછા ધમપછાડા કર્યા ન હતા.

રાવણનો હેતુ એ હરણ પાછળ રામ ઉપર વેર લેવાનો હતો. રામ સાથે યુદ્ધે ચડ્યું પડે તો પોતાના રક્ષિત લોકોના ગઢમા એને પોતાની સનામતી લાગતી હતી સીતાના હરણને લીધે રામને લોકોના મેદાનમા લડવા જવું પડે, જો ન જાય તો આપોઆપ હાર સ્વીકારી ગણાય. સીતાને પાછી ન મેળવે ત્યાં સુધી એને અપમાનિત જીવન ગાળવું પડે સીતાને હરી લાવવામા એક પ્રકારની જીત હતી, તો એને વશ કરવામા એથી મોટી જીત હતી રાવણ એને વશ કરવા માગતો હતો એમા કેવળ વિલાસિતા હોત તો એ બળજબરી કર્યા વિના રહી શક્યો ન હોત પરંતુ એ બળજબરી કરવા જન્ય અને સીતા દેહત્યાગ કરે તો ?

એને તાબે થનાર સ્ત્રીઓ જોમ એણે જોઈ હતી, તેમ તાબે ન થનાર અને દેહત્યાગ કરનાર વેદવતી કન્યાનો પણ એને પરચો થયો હતો સીતાની વાણી અને તેજ એને કહી આપતા હતા કે તાબે થવાની સ્થિતિ આવશે તો એ વેદવતીને માર્ગે પ્રયાણ કરતા

પીછેછઠ નહિ કરે. તો એની બાજુ ધૂળમા મળી જાય સીતાને બાનમા પકડીને રામ ઉપર એ વેર લઈ રહો હતો, તે માત્રા એાજી થઈ જાય રામ વિજયનો ગર્વ લઈ શકે કે સીતાએ એને મહાત કયેાં પણ શરણે ન ગઈ.

મતલબ કે રાવણે સીતા ઉપર બળબળગી કરી ન હતી, તેમા મીતાનુ તેજ જેમ કારણભૂત હતું, તેમ રાવણની ગજકીય દષ્ટિ પણ કારણભૂત હતી. પરંતુ એને કયામા એટલું મહત્ત્વ ન મળ્યું હોય તો એતુ કારણ વિજેતાઓની કથાઓમા દુશ્મનના દોષ જ વર્ણવાયેલા હોય છે, તે મનાઈનો આભાગી છે. દ્રવિડ સંસ્કૃતિનો લોપ થયેયો છે એના અમુક તત્ત્વો વૈદિક સંસ્કૃતિમા સમાવી લઈ નવી હિંદુ સંસ્કૃતિનુ નિર્માણ થયુ તે સાચુ, પરંતુ એમા તત્ત્વ-જ્ઞાન વેદો ઉપનિષદો-ગીતાનુ રહેલું છે. પરિણામે, આર્યો, અનાર્યો દ્રવિડો બધા હિંદુ તરીકે એક જ ધર્મના થઈ ગયા છતા આર્યો સામે લડનારા દ્રવિડો, અનાર્યો અન્યાયી હતા, તે વિજેતાનુ વતણ ઇતિહાસમા અને કથાઓમા ચાલુ રહ્યું છે

ભારત અને પાકિસ્તાનનુ આજે અત્તગ અસ્તિત્વ છે. પરંતુ ભૂતકાળમા જેમ અખડ હતા તેમ ભવિષ્યકાળમા બને અને ભારતની બિનસાપ્રદાયિકતાની નીતિને રાષ્ટ્રીયતાના આદર્શ તરીકે ચાલુ રાખવામા આવે તો શુ પરિણામ આવે? ઝીણાની ધર્મને નાતે અનગતાની દષ્ટિ ટૂંકી હતી, મુસ્લિમો કે રાષ્ટ્રને હિતકારક ન હતી, તેમ એનો આપોઆપ સ્વીકાર થાય. પાતિસ્તનની રાષ્ટ્ર તરીકેની હવાતી ફલ થઈ જાય તે સાથે પાકિસ્તાનના રાષ્ટ્રપિતા તરીકેનુ ઝીણાનુ સ્થાન પણ હુમ્મ થાય ભારતમા ગાંધીજીનુ રાષ્ટ્રપિતાનુ સ્થાન ચાલુ રહે બિનસાપ્રદાયિકતાની એમની નીતિની જીત થાય એટલે તે વિજયી ગણાય અને ઝીણા પરાજિત બને છતા ઝીણા પ્રત્યે મુસ્લિમોનુ વલણ આદગભર્યું રહે તે સ્વાભાવિક છે કાગળ કે ઝીણાની નીતિ ભલે ટૂંકી દષ્ટિની નીવડી હોય, પરંતુ એ કાર્ય

પાછળ મુસ્લિમોનું હિત સાધવાની ભાવના હતી તે વિષે બે મત ન હતા. એમણે એમની રીતે મુસ્લિમોના હિત માટે જીવન ખચ્યું હતું. માળાપને હાથે સત્તાનનું અહિત થાય છે તોપણ એથી એમના પ્રત્યેની ભક્તિ - માન ઓછાં થતાં નથી. કારણ કે એમણે પોતાની સહ-સમજ પ્રમાણે મંતાનનું લહું કરવાની ભાવના રાખી હતી તે અગે શકા નથી. આથી અખંડ ભારતનું ભાવિ જો સર્જાય તો એ હિતસાહમા દેશનો ઇતિહાસ એવો લખાય કે ઝીણા દુષ્ટ હતા, દેશદ્રોહી હતા, અગ્રેજોના પિટૃ હતા, તો એ જેમ સાચું નથી, તેમ અખંડ ભારતની રાષ્ટ્રીયતા સ્વીકારનાર મુસ્લિમોને પણ દુઃખ પહોંચાડ્યા વિના ન રહે.

આ પ્રકારની ભૂલ ઇતિહાસકારે ન કરવી જોઈએ. જો કરે તો એ ભૂલ અખંડ ભારતમા રહેતા હિંદુઓને મુસ્લિમોની નિકટ આવવામા આડખીલીરૂપ નીવડે. છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આનું જ અવમૂલ્યન અનાયો, પ્રાવિડો વગેરે પ્રજાઓ આયો સાથે અથગમણુમા આવી તે અગે કથાઓમાં ચાલુ રહ્યું છે. દક્ષિણ તરફનું ધરનું દ્વાર હિંદુશાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ ગણાય છે, જ્યારે વિજ્ઞાન-આરોગ્યની નજરે એ પવનની દિશા હોઈ સારું છે. આના મૂળમાં ઉત્તરના આયોનો દક્ષિણમાં વસતા અનાયો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર રહેલો છે. જેમ આપણો દોઈ દુસ્મન હોય અને તેના ઘર તરફ નજર કરવાની પણ આપણી તૈયારી ન હોય, તો એમાં વેરવૃત્તિ વિના બીજું કંઈ નથી.

જૂતકાળમાં આ પ્રકારનું વર્તન ચાલુ રહ્યું તેનો દોષ કાઢવા કરતાં ભારતમાં વિજ્ઞાનયુગ શરૂ થયા પછી પુરાણી માન્યતાઓમાં જોડા બિતરી તેને સાચા સંદર્ભમાં મૂકવાની જુબેશ જોવા મળતી નથી, તે દુઃખદ છે. દક્ષિણના લોકોએ હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીયભાષા તરીકે અપનાવવી જોઈએ તેમ ઉત્તરવાળાઓ આશા રાખે છે. પરદેશી ભાષા લખવામાં જો એ શક્તિ જતાવી શકતા હોય તો હિંદીમાં એ નહિ જતાવી શકે તેમ શું કામ માનવું જોઈએ, તેમ દલીલ કરવામાં

આવે છે. એ દલીલ સાચી છે. પરંતુ ઉત્તરવાળાઓ હજુ પણ એમના તરફ પરંપરાગત ધિક્કાર બતાવે છે તે એમને પોતાને ખ્યાલમાં પણ આવતું નથી.

રામાયણની કથા એ કેવળ કથા રહી નથી. એ ઈશુ અને મહમ્મદ જેટલો જ ઇતિહાસ બની ગઈ છે. ઈશુનો વધ કરનાર યહૂદીઓ ભલે દોષિત હોય અને ખ્રિસ્તીઓ એમને કલંકિત ગણતા હોય, પરંતુ એ જમાનો જ એવો હતો કે પરપરિત ધર્મની વિરુદ્ધ બોલનાર પાપી ગણાય અને તેનો નાશ કરવો એ પુણ્ય ગણાય. યહૂદીઓનો કયાં દોષ ઠાઠવો? તે પછી ઠેક સોળમી સદીમાં એ જ ઈશુના અનુયાયીઓએ પ્રોટેસ્ટન્ટોની શું દશા કરી હતી? પરંતુ એથી યહૂદીઓ અને કેથલિકોને પેટ ભરીને નિંદવામાં આવે તો એમને દુઃખ ન થાય?

રામાયણની કથા સાંભળતાં ઉત્તરના લોકોને રામમા પોતાનું ગૌરવ દેખાય છે, તો દક્ષિણમાં જે અખ્યાલણો છે તેમને રાવણમાં પોતાનું હીણાપણું દેખાય છે. એમને લાગે છે કે, જાણીને ઉત્તરના આર્યોએ રાવણને વધુ પડતો કાળો ચીતર્યો છે. કથામાં એ વર્તન દટાઈ રહેલું હોય ત્યાં સુધી એ ચોછી પીગા આપે, પરંતુ એ કથાને દર વર્ષે સજીવન કરવામાં આવે એ કેવો ભાર ત્રાસ કહેવાય? દશરાને દિવસે રાવણનું પૂનશ્ચ આઝાદી પછીય દિલ્હીના રામલીલાના મેદાનમાં બાળવામાં આવે છે અને સ્વ. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ મુખર્જી એમાં હાજરી આપતા હતા.

એનો એવો બચાવ કરવામાં આવે છે કે રામ અને રાવણ એ તો સત્ય-અસત્યનાં રૂપક છે. દશરાને દિવસે રામે-સત્યે રાવણ-અસત્ય ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેનો એ ઉત્સવ છે. રાવણના પૂતળા દ્વારા અસત્યને બાળી દેવામાં આવે છે. અસત્ય પ્રત્યે ધિક્કાર કેળવવાનો એ સંસ્કાર છે. તાત્ત્વિક રીતે એ સાચું હોવા છતાં, મહાભારતમાં દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર-પાંડવો અને કૌરવો એક જ કુટુંબના

હોવાથી એક જ વ્યક્તિમાં રહેલા બે જુદા સ્વરૂપોનું રૂપક સ્વીકારવામાં વાધો આવતો નથી જાળકને જિવડાવવા માતા કહેતી હોય કે 'તારા જાણુને બોલાવુ?' ત્યારે એ ચોખ્ખુ છે કે માપથી જાળક ખીએ છે. જો એવું ન હોય તો માતાની ધમકી કારણત ન નીવડે પરંતુ એ જ માતા જ્યારે એમ કહે કે 'પઠાણુને બોલાવુ?' ત્યારે પણ એમાં ધમકી રહેલી છે, છતાં ભાવ જુદો છે. પઠાણુ ભયનું પ્રતીક છે જાપથી જાળક ખીનું હોવા છતાં એ ભયનું પ્રતીક નથી પરિણામે, જાળકને નાનપણથી પઠાણુ તરફ ઝિતરતો ભાવ કેળવાય છે આથી પઠાણુના ઉદ્દેશથી પઠાણુને અપમાન લાગે તો એનો દોષ કાઢી ન શકાય એ પોતે શિક્ષિત હોય સમજતો હોય : પઠાણુ એ ભયનું પ્રતીક છે, છતાં એને ખટક્યા વિના ન રહે ? ખીજું કોઈ નહિ અને પઠાણુ શું કામ ભયનું પ્રતીક ? પઠાણુ પ્રત્યે એવો ઉલકા ભાવ જો ન હોય તો એનું પ્રતીક શું કામ સૂઝે ? જનારે માતા એ વહાલનું પ્રતીક છે અને પિતા એ ભયનું પ્રતીક છે, છતાં એથી પુરુષને અપમાન લાગતું નથી. કારણ કે, બંને એક જ છે.

બ્રાહ્મણ અશ્વાત્થામોનો ભેદ એટલે આર્ય-અનાર્યનો ભેદ દક્ષિણમાં ઉગ્ર પશુ જૂસાયો નથી તે વખતે રાવણ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર એમને અસત્ય પ્રત્યેના પ્રતીક જેવો લાગતો નથી, પરંતુ એમના પોતા પ્રત્યેના તિરસ્કાર પ્રતીક જેવો લાગે છે. રાવણ પગિણીત મીતાનું ઉગ્ર કર્મ લાવે, એને પોતાની સાથે પરચુવાની માગગી કરે, તેના ઉપર બળબળગી કરે, તે સૌ રાવણના દુર્ગુણોનું એવું બહેલાવીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જાણે એના જેવો કોઈ અધમ નથી. પરંતુ આ પ્રકારના દુર્ગુણોથી મોટા ભાગના રાજવીઓ અને જંગીરદારો મુક્ત નથી આર્ન રાગનો રાવણથી ઝિતરે તેવા ન હતા. ભગસભામાં દ્રોપદીનું વચ્ચાઉગ્ર થાય ને શું એના કરતા કોઈ ગીતે વિતરતું છે ? જયમા ઝોગ્ય અને રાણકદેવી પરિણીત સ્ત્રીઓ હતી. છતાં એમને મેળવવા સિદ્ધરાજ જયસિંહ થાય તે નથી કરી છૂટ્યો ? આ

એના દુર્ગુણો ઇતિહાસે આલેખ્યા છે છતાં એક મહાન ગુર્જરેશ્વર તરીકે એને બિરદાવ્યો છે.

રામાયણનો વિષય રામની યશગાથા ગાવાનો છે એટલે રાવણની કથા એને સ્પર્શતી હોય તેટલી આવે તે સ્વભાવિક છે. ગાંધીજીના જીવનચરિત્રમાં ઝીણાની કથા તો એમને સ્પર્શતી હોય તેટલી જ આવે જીવનચરિત્રનો એમાં દોષ ન ગણાય. પરંતુ એ ચરિત્રના એકમાત્ર અઘ્નાસથી ઝીણા અગે અભિપ્રાય બધાય તે એના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને ન્યાય કરવા પૂરતો ન ગણાય. આજે પણ એ જ સ્થિતિ નથી શું? ગાંધીજીના જીવનના જેટલા પાસાં લોકો જાણે છે તેટલા ઝીણાના જાણે છે? ગાંધીજી જેવા સાથે એ સહકાર સાધી ન શક્યા માટે એ સાચા ન હોઈ શકે તેવી ઉપલક્ષ્ય સમજ ઝીણા, સાવરકર અને આમેડકર વિશે મહદઅંશે પ્રવર્તે છે. ઝીણા, સાવરકર અને આમેડકરને સાચા અર્થમાં પિછાણવા હોય તો ગાંધીજીના જીવન ચરિત્રથી એ ન બને એમના ખુદના ચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવો પડે એ જ રીતે રામચરિત્રથી રાવણ પૂરો ન પિછાણી શકાય તે માટે રાવણચરિત્ર વાંચવું પડે.

રાવણચરિત્ર! એ સાલજીને અમુકના લવા ચડી જશે પરંતુ આપણે એ ન જૂલવું જોઈએ કે રામના મંદિર ઠેર ઠેર છે તો રાવણના મંદિર દક્ષિણમાં અપવાદરૂપે પણ છે હજારો વર્ષોથી હિંદુઓ હોવા છતાં અશ્વાત્થામા પોતાને અલગ પ્રજા તરીકે માને છે શ્રી નાર્મકના નેતાગીરીવાળા દ્રવિડોએ દક્ષિણના અલગ રાષ્ટ્રની માગ રજૂ કરી હતી. ભારતનું બધારણ અને રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીને ફોટો બાળવાનું આદેશન કરવાની તૈયારી કરી હતી તેને વ્યાપક ટેકો મળ્યો નથી અને હાલ તે આદેશન બધ પડ્યું છે એ સજીવન નહિ થાય તેમ માનીને ચાલીએ તોપણ અશ્વાત્થામાની એ લામણીના મૂળ જડમાંથી કાઢી નાખવા એમને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જ્યા રાવણના મંદિર હયાતી ધરાવતા હોય ત્યા રાવણ ચરિત્ર પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે ગવાતું હોય, અને જ્યા એના મંદિર ન હોય ત્યા દક્ષિણમાં ખીજે પણ રાવણનું પૂતળું બાળાય તે રુચિયું ન હોય ગાંધીજીને પાકિસ્તાનના લોકો આદર ન આપે તે ભારતના લોકો સહી શકે, પણ એમનું પૂતળું બાળે તે અસહ્ય થઈ પડે. એ જ રીતે ગ્રીણાનું પૂતળું ભારતમાં બાળવામાં આવે તે એ સહી શકે નહિ.

આજ સુધી રામાયણનો કેવળ હિંદુ વર્માશ્રય તર્ગકે મહિમા થતો રહ્યો છે, તેને બદલે એક રાષ્ટ્રીય અથ તરીકે મહિમા કરવાની નવી દૃષ્ટિ જણવવાની જરૂર છે. આ કેવળ સત્ય અને અસત્યનું રૂપક નથી, તે ઉપરાંત રામ રાવણ દ્વારા વર્ગવિગ્રહની કથા છે. રાવણ ભલે ટુકડી દૃષ્ટિનો હોય, એના અનુભવે લીધે ભલે સમન્વયની પ્રક્રિયા વિલંબમાં પડી હોય, પરંતુ તે પોતાના અગત સ્વાર્થ માટે રામની સાથે યુદ્ધમાં બિનચોં ન હતો, તે એની દ્રવિડ મસ્કૃતિ પ્રત્યેની ભાવનાની કદર થવી જોઈએ.

હાર-જીતથી માનનીના મૂલ્ય આકવા એ સાચી કસોટી નથી. રાણો પ્રતાપ જીતવાની શક્યતા ન હતી છતા મોગલ સામ્રાજ્ય સામે અમૂર્યો તેથી એનું નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયું છે. રાવણને પણ મદોદરીએ, વિભીષણે એતન્ન્યો હતો કે રામની સાથે જીતવાની કોઈ શક્યતા નથી માટે મમત છોડી દીધી. રાવણે પણ દડકારણ્યમાં યુદ્ધ આપવાને બદલે લકાની ભૂમિ ઉપર આપવાની યુક્તિ રીતાનું હરણ કરીને રચી હતી તેમાં રામના બળનો પરોક્ષ સ્વીકાર આવી જતો હતો.

રાવણ એવો મદ્યુરિનો પણ ન હતો કે સમુદ્ર એજગી રામની સેના આવી પહોંચી હતી એટલે એનો નુરસો ન પામી થકે. પરંતુ મૃત્યુને બેઠવું એમાં હાર નથી, પોતાની માન્યતાને બેવડા થવું એમાં મૃત્યુ છે, માની એ એના ટેકમાં અણનમ રહ્યો. એના ટેકની શ્રીર્તિગાથા ન ગ્યાર્ઈ, કારણ કે જે ટેક માટે એ અમૂર્યો હતો તે

દ્રવિડ સંસ્કૃતિ એના જતાં વિલીન થઈ. જો એ સંસ્કૃતિ મોળૂદ હોત તો એના ઇતિહાસમાં રાવણની વીરગાથા જીવત હોત. એ સંસ્કૃતિ વિલાસના શિખરે પહોંચી હતી માટે તેનો નાશ થયો તેનું રાવણના પાત્ર દ્વારા સૂચવાયું છે. રાવણને દ્રવિડ સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે જોવામાં આવે તો દક્ષિણના લોટ્ટા પછાત હતા તેવો ભાવ ઉત્તરના લોટ્ટામાંથી દૂર થશે. રાવણ એ દુષ્ટતાનું પ્રતીક નથી, વિલાસિતાના શિખરે પહોંચેલી દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે.

થયો હતો. એક વરસ ખાસ સું વીતી ગયું અને તે પાછો ફર્યો ન હતો. તેનું મૃત્યુ થયું હોય તેમ શુદ્ધમાર્થી ચિહ્નો મળ્યાં હતાં. છેવટ પ્રધાનમંડળે અને લોકોએ નિર્ણય લીધો કે ગાદી લાંબો વખત સુધી સૂતી રહી શકે નહિ. સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થયો. વાલ્મી સજ્જવન હતો એટલે તે આવ્યો ત્યારે એના ક્રોધની સીમા ન રહી. સુગ્રીવને એણે બંધુદ્રોહી-રાજદ્રોહી માની લીધો અને રાજ્યમાંથી એને બહાર દીધો.

હનુમાનની રહીસહી શ્રદ્ધા એ પગલાએ ખતમ કરી દીધી. એ રાક્ષસકુળનો હતો છતાં નાનપણથી વૈદિક વાતાવરણથી અગ્નણ ન હતો. તેમાંય રામે દંડકારણ્યમાં વસીને એક દસકામાં જે અસર પહોંચાડી હતી તેથી એ એમનો મનોમન પ્રશંસક બન્યો હતો. પાદરીઓ જે શિષ્ટાચાર, સેવા અને ત્યાગની સુવાસ લઈને પછાત લોકો સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે તેથી બિનખ્રિસ્તીઓ પણ એમના પ્રશંસક બને છે. તે જ રીતે દંડકારણ્યમાં રહીને રામે ઋષિમુનિઓ કરતાં બિંચી સમાનતાની ભાવનાથી જે સુવાસ ફેલાવી તેની હવા એની બહાર વાલ્મીના રાજ્ય મતંગ પર્વતમાં પણ પહોંચી હતી. હનુમાન એ કારણે રામનો પ્રશંસક બન્યો હતો. છતાં રાક્ષસ સંસ્કૃતિને ત્યજવા નેટલો ક્રાન્તિકારી બન્યો ન હતો. પરંતુ સુગ્રીવને હૃદયાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે મિત્ર તરીકે એને સૌથી વધુ ચોટ લાગી. રામની કથા એણે સાંભળી હતી. પિતાના વચન ખાતર એમણે ગાદીત્યાગ કરીને વનવાસ લીધો હતો. ભરતે ગાદીને વહાલી ન કરતાં અયોધ્યાની બહાર રહી એક દ્રુટી તરીકે રામની ગેરહાજરી સુધી વહીવટ મંભાજવાની જવાબદારી ઉઠાવી હતી.

જ્યારે રાક્ષસરાજમાં એથી વિરુદ્ધ જોવા મળતું હતું. સુગ્રીવે ધીરજ ધરી હોત અને વધુ વખત ભરતની માફક દ્રુટી તરીકે વહીવટ મંભાજ્યો હોત તો વાલ્મીને વેર ન વસત. પરંતુ એ નિર્ણયની અધીરાઈમાં એ એકલો જ જવાબદાર ન હતો. પ્રધાનમંડળે અને

હનુમાન, સુગ્રીવ અને વિભીષણ બંધુદ્રોહી ગણાય ?

રામાયણના ત્રણ પાત્રો - હનુમાન, સુગ્રીવ અને વિભીષણ, એમનો રાક્ષસપક્ષ છોડીને રામને પક્ષે ગયા હતા. રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ દેશદ્રોહ-મધુદ્રોહ કહી શકાય. પરંતુ સત્યની દૃષ્ટિએ એ એમના અતરાત્માના અવાજને વશ વર્ત્યા હતા એ કારણે તેમનું પગલું દ્રોહને બદલે કાન્તિનું બની ગયું હતું. માણસ સ્વાર્થ માટે દ્રોહ કરે છે અને સમાજના હિત ખાતર કાન્તિ કરે છે.

હનુમાન અને પ્રહ્લાદ, સૌથી મોટા લક્ષ્મી ગણાયા છે બીજા લક્ષ્મી પણ એમનાથી જિતરે તેવા નથી, પરંતુ એમને ક્ષણે લક્ષ્મી તરીકે કાન્તિનું ટામ આપ્યું હતું. બંને રાક્ષસકુળના સતાનો પ્રહ્લાદનો પિતા તો રાવણ જેવો જ એ સંસ્કૃતિનો અવની પ્રતિનિધિ આથી પ્રહ્લાદને આર્થ સંસ્કૃતિના લક્ષ્મી થવાને કારણે પિતા તરફથી ઘણું ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. મૃત્યુની પણ પરવા કર્યા વિના એની શ્રદ્ધામાં એ અડગ રહ્યો, તે લક્ષ્મી એને માટે શિરનું સાકુ હતી.

હનુમાનને માટે પિતા તરફથી આવો ખર્ચ સામનો કરવાનો સવાલ ન હતો. પરંતુ સુગ્રીવના મિત્ર તરીકે વાસિએ કરેલા અન્યાય પછી એને શકા રહી ન હતી કે આ સમાજવ્યવસ્થા સડી ગઈ હતી અને તેમાં કાન્તિ ન થાય તો લોહોનું હિત ન હતું. સુગ્રીવનો કંઈ દોષ ન હતો, અને દોષ તોપણ એ દેવના નિર્ણય લેવાની બૂલ હતી, જેને માટે તેને ગુનેગાર ડેરવી ન શકાય એનો મોટો કાર્ણ વાસિ એક રાક્ષસ સાથેના યુદ્ધમાં એને પકડવા ગુફામાં દાખલ

થયો હતો. એક વરસ ખાસ્તું વીતી ગયું અને તે પાછો ક્યો ન હતો. તેનું મૃત્યુ થયું હોય તેમ ગુફામાંથી ચિહ્નો મળ્યાં હતાં. છેવટ પ્રધાનમંડળે અને લોકોએ નિર્ણય લીધો કે ગાદી લાગે વખત સુધી સૂતી રહી શકે નહિ. સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થયો. વાલ્મી સજ્જન હતો એટલે તે આવ્યો ત્યારે એના ક્રોધની સીમા ન રહી. સુગ્રીવને એણે બંધુદ્રોહી-રાજદ્રોહી માની લીધો અને રાજ્યમાંથી એને જાકારો દીધો.

હનુમાનની રહીસહી શ્રદ્ધા એ પગલાએ ખતમ કરી દીધી. એ રાક્ષસકુળનો હતો છતાં નાનપણથી વૈદિક વાતાવરણથી અગ્નિ ન હતો. તેમાય રામે દંડકારણ્યમાં વસીને એક દસકામાં જે અસર પહોંચાડી હતી તેથી એ એમનો મનોમન પ્રશંસક બન્યો હતો. પાદરીઓ જે શિષ્ટાચાર, સેવા અને ત્યાગની સુવાસ લઈને પછાત લોકો સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે તેથી બિનખ્રિસ્તીઓ પણ એમના પ્રશંસક બને છે. તે જ રીતે દંડકારણ્યમાં રહીને રામે ઋષિમુનિઓ કરતા બીજી સમાનતાની લાવનાથી જે સુવાસ ફેલાવી તેની ઉવા એની બહાર વાલ્મીના રાજ્ય મતંગ પર્વતમાં પણ પહોંચી હતી. હનુમાન એ કારણે રામનો પ્રશંસક બન્યો હતો. છતાં રાક્ષસ સંસ્કૃતિને ત્યજવા જેટલો ક્રાન્તિકારી બન્યો ન હતો. પરંતુ સુગ્રીવને ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે મિત્ર તરીકે એને સૌથી વધુ ચોટ લાગી. રામની કથા એણે સાંભળી હતી. પિતાના વચન ખાતર એમણે ગાદીત્યાગ કરીને વનવાસ લીધો હતો. ભરતે ગાદીને વહાલી ન કરતાં અયોધ્યાની બહાર રહી એક દ્રુટી તરીકે રામની ગેરહાજરી સુધી વહીવટ મંભાળવાની જવાબદારી ઉઠાવી હતી.

જ્યારે રાક્ષસરાજમાં એથી વિરુદ્ધ જોવા મળતું હતું. સુગ્રીવે ધીરજ ધરી હોત અને વધુ વખત ભરતની માફક દ્રુટી તરીકે વહીવટ મંભાળ્યો હોત તો વાલ્મીને વેર ન વસત. પરંતુ એ નિર્ણયની અંધીરાઈમાં એ એકસો જ જવાબદાર ન હતો. પ્રધાનમંડળે અને

લોકોએ પણ તેવી જ અધીરાઈ ગતાવી હતી. ભોગમાં પડેલી પ્રજાનો-સમાજનો એ ગુણ હતો. આથી તો જાણે પોતાની સત્તાને સુગ્રીવ વહેલીમોટી ઉથલાવી પાડશે તે ખીંકે વાલિએ તેને હથપાર કર્યો હતો આમાં વ્યક્તિઓનો દોષ જોવા કરતા સમાજના ભોગપ્રધાન જીવનનો અવગણ જોવા જોઈએ. એનું નિવારણ કરવું હોય તો ત્યાગ પ્રધાન જીવનનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ જે રામે-આર્ષમસ્કૃતિએ ગ્રહણ કર્યો હતો સુગ્રીવ વાલિના ઇતિહાસે હનુમાનની શ્રદ્ધા દઢ કરી કે સમાજના હિતમાં મૃતી જીવનરીતિ ઉથલાવી પાડવાની જરૂર હતી અને ક્રાન્તિને આવકારવાની એટલી જ જરૂર હતી.

હનુમાન રામનો ભક્ત થયો તેનું કારણ એની જીવનદૃષ્ટિ ક્રાન્તિકારી હતી સુગ્રીવને ગાદીનો લોભ હોય, ભાઈ પ્રત્યે વેર હોય, પરંતુ હનુમાન તો મિત્રને અન્યાય થયો હતો તે ન્યાયવૃત્તિને વશ થઈ એની સાથે વનવાસ વહોરવા તૈયાર થયો હતો. આમ જે સુગ્રીવ સાથે ગ્રહેવામાં ન્યાયબુદ્ધિથી વર્ત્યો હતો, તે સુગ્રીવના સ્વાર્થ ખાતર સમાજવિરુદ્ધ વર્તે શું કામ? હનુમાનને ખાતરી થઈ હતી કે દક્ષિણમાં વાલિ અને રાવણના નાશ વિના ક્રાન્તિ થઈ શકે તેમ ન હતી. આથી હનુમાને રામની મદદે રહીને ગનેના સહારમાં ઐતિહાસિક ભાગ ભજવ્યો હતો. રામ પણ એની જિંદગી ભાવનાથી અભણ ન હતા. એની કામગીરીની કદર તરીકે એને સુગ્રીવ કે વિભીષણની માફક ગાદી ન આપી એટલું જ નહિ પણ એને દાઈ નાની મોટી ભેટ પણ આપી ન હતી.

રામ અયોધ્યાની ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે એમણે નાની મોટી નવાજેશ એ ખુશાલી પ્રસંગે કરી હતી. પરંતુ હનુમાન સાવ વિસગઈ ગયો હોય તેમ ગીતાને લાગ્યું હતું. સીતા દસ દસ મહિના સુધી રામના કંઈ સમાચાર ન મળવાથી અશોકવનમાં નિરાશાથી ઘેરાઈ હતી ત્યારે હનુમાને એને આશાનું કિરણ ધર્યું હતું. એ હનુમાનની ઉપેક્ષા શી ગીતે સહી શકે? પોતાના તરફથી તો સીતાએ

મુક્તાહાર એને બેટ આપ્યો હતો. પરંતુ રામે એની કદર ખૂબી જોઈએ. તે તરફ ધ્યાન દોર્યા વિના રહી શકી નહિ.

રામે સીતાની ગેરસમજ દૂર કરતા કહ્યું હતું—હનુમાનને તે હવે પૂરો ઓળખ્યો નથી મુક્તાહાર એને બેટ આપીને તે કદર નથી કરી પણ એનું અપમાન કર્યું છે. અને સીતાએ નપાસ કરી તો રામનું વિધાન સાચું નીકળ્યું હતું. મુક્તાહારના એકેએક મોતીને એણે તોડીફોડી નાખ્યું હતું. રામ વિનાની કોઈ વસ્તુ એને પમદ ન હતી. મોતીમા એણે રામ જોવા પ્રયત્ન કર્યો, તો એના દર્શન ન થયા ભોગની મસ્કૃતિએ કેવો દાટ વાળ્યો હતો તે એણે રાક્ષસ સમાજમા અનુભવ્યું હતું. એ જ ભોગની બેટ એને શી રીતે મીઝી શકે ? સીતાની ભાળ લઈને હનુમાન મતંગ પર્વત ઉપર પાછો ફર્યો તે વખતે રામે એને હૃદયસરસો આપ્યો હતો. એ હૃદયથી દૂર જવાની એની તૈયારી ન હતી. એને રામથી દૂર કરે તેવા કોઈ ભોગની જરૂર ન હતી. રામે એની કોઈ બેટ ન આપીને એની સાચી કદર કરી હતી.

છેલ્લે રામે જ્યારે અયોધ્યાની ગાદીનો ભાર લવ કુશને સોંપી મહાપ્રસ્થાનની તૈયારી કરી ત્યારે સરયૂ નદીને કાંઠે અયોધ્યાવાસીઓની મેદની જનમી હતી. તે સૌ આમ્રહ કરતા હતા કે અમને પણ આપની સાથે પ્રસ્થાન કરવાની રજા આપો. તે વખતે સૌથી દૂર એવો ગ્રાઈ આમ્રહ કે માગણી કર્યા વિના હનુમાન ઊભો હતો. રામે સૌને એમની ફરજ—ધર્મ તરફ આગળી ચીધવા હનુમાનને ઠાક મારી—કેમ તું દૂર ઊભો છે ? તારે મારી સાથે સ્વર્ગે આતવું નથી ? હનુમાને કહ્યું—ના. હું જીવનમાથી ભાગી છૂટવામા નથી માનતો. જે માનતો હોત તો સુગ્રીવની સાથે વનવાસ વેઠવા તૈયાર થયો ન હોત રામનો ભક્ત ખન્યો ન હોત રામ જીવનમાથી ભાગી છૂટ્યા નથી માટે તેમને મહાપ્રસ્થાનનો હક પ્રાપ્ત થયો છે. મારો હક પાકશે ત્યારે હું પણ આસી નીકળીશ. પરંતુ અત્યારે ફરજ ચૂકીને રામની સાથે

ચાલી નીકળુ તો લોભી ગણાઉ

એ હનુમાનવાણી સાલળી અયોધ્યાવાસીઓ ચૂપ થઈ ગયા હનુમાન કરતા કોઈનેા હક અદકા ન હતો કે રામ સાથે જવાનો આગ્રહ કરી શકે આમ હનુમાન રામનો - વક્તિનો ભક્ત ન હતો રામ-સત્યનો ભક્ત હતો એટલે રામની સાથે જવાની આસક્તિથી મુક્ત રહી શક્યો હતો.

મુગ્ધીવનુ સ્થાન હનુમાન અને વિભીષણુ જેટલું ઊંચુ નથી રામની મદદે રહ્યો તેમા એને વાલિનુ વેર લેવાનુ પ્રલોભન હતુ વળી વાલિ જેટલો નહિ તો એથી ઓછો પણ એ ગાદીના મોહમા પડ્યો હતો જો એ મુક્ત રહી શક્યો હોત તો વાલિનુ મૃત્યુ થનાનુ વસ્થા છતાં એ ગાદીનશીન થવાની હિતાવળ ન કરત વાલિ જીવતો આ યો ન હોત અને તે ગાદીનશીન હોત તો રામને રાવણુ વિરુદ્ધ સહાય કરવા તૈયાર થાત કે કેમ તે શકા પડતુ કહી શકાય આથી શમર્ગ, જટાયુ વગેરે જેટલું સ્થાન પણ એને પ્રાપ્ત થયુ નથી.

ન્યારે વિભીષણુનુ સ્થાન હનુમાન પછી ખીજે નગરે આવે છે એક જ માળાપના સરખા વાતાવરણમા જીજ્ઞાં છતાં જે પુત્રોમા જે ધ્રુવ જેટલુ અતર હોય છે તે દષ્ટાત રાવણુ અને વિભીષણુમા જોવા મળે છે દાદા અને પિતાના આશ્રમજીવનના સંસ્કારમા જીજ્ઞાં પછી વિભીષણુે પણ તપ કરીને બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા હતા પરંતુ એ તપ કરવા પાછળ એની કોઈ કામના ન હતી, જીવન સાધનાનુ બળ મેળવવાની ભાવના હતી બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈને એને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે એણે માગ્યું કે મારી કુદ્ધિ સદા પ્રકાશિત રહે તે આપો.

રાવણુની માફક વિભીષણુને પણ ગોરા આર્થ ઋષિઓ તરફથી રગભેદનો વર્તાવ થયો હતો રાવણુ સાથે એની ચર્ચા પણ થઈ હતી ગોરાઓના વર્તાવને એ પણ વખોડતો હતો પરંતુ વ્યક્તિના અન્યાયભર્યા વર્તનને લીધે એમના દ્વારા લીધેલા સત્યનો અસ્વીકાર

કરવો, તે એમના જેવો પોતાના પક્ષે દોષ ગણતો હતો. કોઈ દોષ કરે, અન્યાય કરે, એટલે પોતાને દોષ કરવાનો, અન્યાય કરવાનો અધિકાર મળતો નથી. તેથી અન્યાય દૂર થતો નથી, પણ એનો ગુણાકાર થાય છે. ડોક્ટર કોઈ દર્દી પીડતો હોય માટે એની વિદ્યાથી દર્દીએ પણ સાજા થવાનો ઇન્કાર કરવો, તેમાં ડોક્ટરની અવગણના નથી, વિદ્યાની-સત્યની અવગણના છે.

આ જીવનમાર્ગને સ્વીકારી વિભીષણ સંક્રામાં રાવણની સાથે આખું જીવન રહ્યો હતો. રાવણ અનૂની હતો એટલે એના અનુને ખાળવું હોય તો એની સાથે રહીને જ તેની ચોકી થઈ શકે. વિભીષણ પ્રકૃતિએ પિતા દાદાની જેમ આશ્રમજીવનનો જીવ હતો. પરંતુ રાવણના મદને વકરવા ન દેવા એ સંક્રાના મહેલમાં રહેતો હતો. જનકરાજ મહેલમાં રહેવા છતાં મનથી વિરાગી હતા, તેવું જીવન વિભીષણનું હતું. રાવણ પોતાના ગળે એને માપતો હતો કે ત્યાગની, મંયમની, સાદાઈની એ વાતો કરે છે, પણ એ બધું પોતીમાનાં રીગણું જેવું છે. જો જીવનમાં એ ઊતર્યું હોય તો એ સંક્રામાં આવીને વસે શું કામ? દંડકારણ્ય કયા નાનું છે? આથી વિભીષણની સલાહ એ અવગણતો રહ્યો હતો. કોઈ વખત ક્રોધમાં આવી જતો ત્યારે ભાઈનું અપમાન પણ કરી બેસતો હતો. વિભીષણ આ અવહેવના વેડી લેતો હતો એટલે રાવણની ગેરસમજ વધતી રહી હતી. જો એને રાજવૈભવનો મોહ ન હોય તો શું કામ મારું અપમાન સહી લે છે?

વિભીષણ જો રાવણનો ત્યાગ કરીને આદી નીકળ્યો હોત તો એ ધર્મને ખાતર કના થનાર શહીદ ગણાત. પરંતુ વિભીષણની આતર ભૂમિકાએથી નીરખવામાં આવે તો સંક્રા ત્યજી જવી એને માટે સાવ સહેલું કાર્ય હતું. પરંતુ રાવણના અપમાનને સહી લેવું અને તેના અનુને કાજમાં રાખવા થાય તે પ્રયત્ન કરી છૂટવો તે

કઠણુ કાર્ય હતું રાવણુ એનો રોકથો નહિ રોકાય તેમ એને કાઈ કાઈ વખત નિરાશા પણ ઘેરી લેતી હતી. પરંતુ લાલ ખોટના વિચારને વશ ન થતા ધર્મને વળગી રહેવામા એ જીવનનું સાક્ષ્ય માનતો હતો. વળી એ સાવ નિષ્ફળ ગયો હતો એવુંય ન હતું દડકારણ્યમા રામના વિજયમા રાવણુની સામનો ન કરવાની વિવાસ પ્રિયતા કારણજૂત તો હતી, છતાં વિભીષણુની સલાહ પણ એને ટેકા આપતી હતી અકપન અને ખીજ રાક્ષસો એને રામ સામે યુદ્ધ કરવા ઉશ્કેરતા હતા, તેમા વિભીષણે સૂર પુરાવ્યો હોત તો રાવણુ વિવાસિતામાથી જહાર નીકળીને મેદાને પડ્યા હોત. પરંતુ વિભીષણુની સલાહ એને ભાવતું હતું અને વૈદ્ય કહ્યું તેવી માફક આવી હતી, એટલે તે આજમું રહ્યો હતો દડકારણ્યમા રામને જે ગવણે સ્થિર જ થવા ન દીધા હોત તો એમને વનવાસીઓનો જે સાથ મળ્યો તે પ્રાપ્ત થયો ન હોત આમ રામને દડકારણ્યમા મજબૂત થવા દેવામા વિભીષણુનો પરોક્ષ ફાળો હતો.

આ અંગે વિભીષણુની દષ્ટિ પણ હનુમાનની માફક ક્રાન્તિની હતી. એ વારસો એને ખાપ અને દાદા તરફથી મળ્યો હતો. આર્થ ઋષિઓમા જિઆપણાનો જે ભાવ હતો, તે રામમા ન હતો. શંખરીના એઠા ખોર ખાવામા પણ એ મુગાળા ન હતા સ્વચ્છતાની દષ્ટિએ એ આરોગ્યને હાનિકારક ગણાય. પરંતુ આરોગ્યમા સ્વચ્છતા ભાગ લઈને છે તે કરતા પ્રેમ ઓછો ભાગ લઈવતો નથી ખાળકનું એકું ખાવામા માતાને આનંદ આવે છે, તેમાં વાતસલ્ય રહેલું છે. મતલબ કે, માતા ખાળકનું એકું કે રામ શંખરીના એઠા ખોર ખાય, તેનો અર્થ એવો નથી કે સ્વચ્છતાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એ વિચારને સ્થાન હોવા છતાં પ્રેમને વશ થઈ રામે એઠા ખોર આરોગ્ય, તે ખતાવે છે કે જનતા સાથે તે કેવા તદ્દાકાર થઈ ગયા હતા. રામ આર્યોના નદેશ સમાનતાના નવા વર્તાવ સાથે લઈને આવી રહ્યા હતા ત્યારે એમને આવકારવા તે

સમાજના હિતમાં છે. તે ક્રાન્તિને વશ થઈ વિલીયણ એમને આવ-
કારી રહ્યો હતો.

પરંતુ એ જેમ રાવણનું અપમાન વેડીને લક્ષમાં રહ્યા હતા,
તે એમના વિષે જેરસમજ કરે તેવું બાલ્ય વર્તન હતું, તેમ સીતાને
પાછી સોંપવા અંગે રાવણ દ્વારે રીતે ન માન્યો. ત્યારે, એમણે
લક્ષ્મણને ત્યાગ કર્યો, તે પગલું પણ મોટી જેરસમજ કરે તેવું હતું.
જે અપમાનને કારણે વિલીયણે લંકા છોડી હોત તો અગાઉ એવા
વર્તન ગદ્ગદ કેમ પગલું લેયું ન હતું ? મતલબ કે રાવણનો સૂર્ય
તપતો રહ્યો ત્યાં સુધી અપમાન વેડીને સુખ ભોગવ્યું અને એ
સૂર્ય આથમવા બેઠો ત્યારે એનો દ્રોહ કર્યો અને રામના શત્રુપક્ષે
જઈને બેઠો. આથી એ દ્રોહ બદલ રાવણના વિનાશ પછી લક્ષ્મણની
ગાદી પ્રાપ્ત થઈ. મતલબ કે એણે સુખને વહાલું કરીને રાવણ અને
રામનો સગ કર્યો હતો !

પરંતુ વિલીયણને જે રાજ્યનો-સુખનો લોભ હોત તો રાવણને
એ રામ સામે યુદ્ધની જ સલાહ આપત. કારણ કે એ બાણુતો
હતો કે રામની સાથે યુદ્ધમાં હણાતા એ ગાદી મેળવી શકશે. પરંતુ
રાવણની ગાદી સલામત રહે, એની જિંદગી સલામત રહે, તે માટે
એનાથી થાય તે પ્રયત્ન, અપમાન વેડીને પણ એ કરી છૂટ્યો
હતો. પરંતુ છેવટે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું ત્યારે એ સત્યને પક્ષે છે,
તે બહેર કરવા રાવણના પક્ષનો ત્યાગ કર્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય
રહ્યો ન હતો. લીધેલ દ્રોણ પાંડવોનો વિજય થાય તેમ ઇચ્છતા હતા,
છતાં દૌરવોનો પક્ષ છોડી શક્યા ન હતા. વિલીયણે એથી જુદું
વર્તન કર્યું. જે પક્ષ ન્યાયી છે તે પક્ષે જઈને બેઠો રહ્યો. આ
બાળ એને રાતોરાત પ્રાપ્ત થયું ન હતું. આખી જિંદગી એ રાવણને
પક્ષે રહ્યો હતો તે પણ એના અન્યાયને નિવારી શકાય તે જ એકમાત્ર
હેતુથી. આથી જ્યારે બીજો કોઈ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે એને છેલ્લી
ઘડીએ સામે પક્ષે જતાં આત્મા ડાબે તેવું એનું જીવન ન હતું.

એટલે બળ મળ્યું હતું. લક્ષ્મીની ગાદી ઉપર બેસતા પણ એણે બધુદ્રોહ કર્યો હતો. તે પીડા ભોગવવાની હતી. સમાજહિન ખાતર એ રાવણનો વિરોધ કરતો હતો. રામનો પક્ષ કરતો હતો, તે જ હેતુને વશ થઈ એ લક્ષ્મીપતિ બન્યો હતો. આમ હનુમાન વિભીષણ એ સમન્વય જીવનના રામના છડીછરો છે.

શ્રીરામના વનવાસનું માહાત્મ્ય

-૧

રામ અને કૃષ્ણ હિંદુ ધર્મના બે અવતારો બે યુગપુરુષો બનેના નામસ્મરણ સાથે હિંદુ હોવા પાવન મને છે. છતાં બંનેના જીવન જોઈએ છીએ તો વિરોધાભાસી છે કૃષ્ણના બાળપણ સાથે ગોપીઓના તોફાન જોડાયેલા છે. રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ અદ્ભુત છે. રામના રૈશવ સાથે આવા કેઈ તોફાન કે પ્રેમની કલ્પના આવતી નથી. રામ સીતાના ત્યાગ પછી પણ ખીજી લગ્ન કરતા નથી અશ્વ મેઘ યમ પ્રમગે ખીજી લગ્ન કરાવવાનો તાકડો રચાય છે, છતાં તે એને વશ થતા નથી અને સીતાની મૂર્તિથી યમપૂજનની વિધિ પાઠ પાડે છે જ્યારે કૃષ્ણ અનેક પત્નીઓ કરે છે અને ગાદીપતિ ન હોવા છતાં રાજવૈભવ ભોગવે છે કૃષ્ણ વનવાસ ગાળે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. રામ યુદ્ધમાં ભીતરે છે, કૃષ્ણ સારથિ મને છે. આમ બંનેના જીવનની સરખામણી કરીએ તો એ સમાન્તર ચાલી જતી જોવા મળે છે, સામ્યપણ જોવા મળતું નથી.

આથી પરધર્મીને કે હિંદુધર્મને ઉપલક્ષ રીતે જોનારને વિચિત્રતા લાગવા મલવ છે કે હિંદુઓના બે અવતાર-યુગપુરુષો વચ્ચે આટલો વિરોધાભાસ હોય તો જીવનના મૂલ્યો અંગે એમની એક વાક્યતા કઈ? જીવનનો આદર્શ શું? પરંતુ આ વિરોધાભાસ એ જ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા છે. સત્યને પામવાને એક જ માર્ગ નથી, વિવિધ માર્ગો છે અને વ્યક્તિ ગમે તે માર્ગે જઈને તે સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. રામ કે કૃષ્ણનું મહત્ત્વ એમણે અમુક જીવનમાર્ગ

પસદ કર્યો તેના ઉપર નથી, પરંતુ એમણે જે યુગકાર્ય સિદ્ધ કર્યું તેને લીધે છે. રામની માફક આજે પણ એવા પુરુષ મળી રહે છે જે એમના જેવું કઠણ જીવન ગાળતા હોય પરંતુ એથી એમને રામની માફક અવતાર તરીકે, યુગપુરુષ તરીકે સ્થાન મળતું નથી એક સંજ્ઞાન કે ભક્ત તરીકે જરૂર એમને ગિરદાવી શકીએ. રામનું મહત્તર પિતાનું વચન પાળી એ ચૌદ વર્ષ વનમાં ગયા, તેથી અવતાર કક્ષાએ પહોંચ્યું છે તેમ માની લેવામાં આવે તો એ જૂલભરેલું ગણાય પિતાના વચન ખાતર જ નહિ, પણ પિતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર દેવતાય પુત્રોએ જિંદગી કુરળાન કરી દીધેલ જેવા મને છે. એમની જરૂર આપણે કદર કરીએ છીએ, છતાં કોઈને રામની કક્ષાએ મૂકતા નથી.

વળી રામના વચન પાલનને પૂરેપૂરું તોલીએ તો એમાં દોષ પણ કાઢી શકાય તેમ છે દશરથ પાસે ઠેકઠીએ બે વરદાન માગ્યા હતા રામને ચૌદ વરસ વનવાસ અને ભરતને અયોધ્યાની ગાદી. એ વચન પાલનનો સ્વીકાર કરી રામ વનમાં ગયા દશરથે પ્રાણ છોડ્યો ભરતે મોસાળમાંથી આવીને ગાદી સ્વીકારવાની ના પાડી રામને વનવાસમાંથી પાછા ફરવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમણે પિતૃવચનને વશ થઈ ના પાડી અને વનવાસ પૂરો કર્યો, પરંતુ ખીજ વચન પ્રમાણે એમણે દાયમની ગાદી છોડી હતી ચૌદ વર્ષ પછી એમને ગાદી પ્રાપ્ત થાય અને ભરતે તે છોડી દેવી, એવું એ વચન ન હતું. ભરતે ગાદી સ્વીકારવાની ના પાડી, તે એની મોટાઈ, પરંતુ એ ના પાડે એથી જે વચન ખાતર રામે એનો ત્યાગ કર્યો, તે આધારે તે એને મદદ્યુ કરી શકે નહિ. ભરત ગાદી ન સ્વીકારવા સ્વતંત્ર છે, પરંતુ રામ તે દારણે તેને સ્વીકારવા સ્વતંત્ર નથી.

મહાભારતમાં આવો પ્રસંગ જોમો થાય છે મત્સ્યગધાના જાતે કુવરો-ચિત્રાગદ કુવારો અને પરિખીત વિચિત્રવીર્ય નિર્વશ મૃત્યુ પામે છે ત્યાર પછી રાજમાતા પોતે સીધાંને આગ્રહ કરે છે કે

તમે વચનમાંથી મુક્ત થયા છો. મારા પુત્રોને ગાદીવારસ નથી માટે તમે ગાદી મઠણુ કરો અને લક્ષ્મ કરો. ભીષ્મે એમના વચનપાલનમાં અણુનમ રહી કહ્યું કે મેં ગાદી ઉપરનો મારો હક હિસાવી લીધો છે અને આજીવન કુંવારા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એટલે સંજોગો બદલાય તોપણ એમાં ફેરફાર કરવાનો હોય નહિ. પરિણામે, ભીષ્મ ગાદી સ્વીકારવા અને લગ્ન કરવા તૈયાર ન થયા એટલે વિધવા રાણીએ અંગિકા અને અંબાલિકા વ્યાસ સાથેના નિયોગના માર્ગે ગર્ભવતી બની અને ધૃતરાષ્ટ્ર-પાંડુનો જન્મ થયો.

ભીષ્મની આ અણુનમતા સાથે રામનું પગલું વિચારીએ તો જીલ્લું ચીતરે છે. ભરત ગાદી સ્વીકારવા ના પાડે તોપણ રામ વચન પ્રમાણે તેને મઠણુ ન કરી શકે—કેટલી તેમાં સંમતિ આપે તોપણ. દારણુ કે રામ પિતાના વચનથી બંધાયેલા છે. પિતા હયાત નથી ત્યારે એ શી રીતે વચન ફેક કરી શકે? વળી પિતાની ઇચ્છાનો જ જો વિચાર કરવાનો હોય તો કેટલીએ વચન માગ્યું તે દશરથને માન્ય ન હતું. એમની ઇચ્છા તો રામ તેને વશ ન થાય તેની હતી. દશરથે સ્વમુખે રામને આજ્ઞા પણ કરી ન હતી. કેટલીએ આજ્ઞા-વચન રામને કહી સંલગ્નાયું હતું. દશરથની અંતરની ઇચ્છા રામને વનવાસ મોકલવાની ન હતી. છતાં તેને અવગણીને, કૌશલ્યા-લક્ષ્મણની ઇચ્છાને પણ તાબે ન થતાં, પિતાના વચન ખાતર જો રામ વનવાસ જવા તૈયાર થયા હોય તો, એ જ વચન પ્રમાણે તે ચૌદ વર્ષ પછી ભરત, કેટલી કે અયોધ્યાની પ્રજાની ઇચ્છા હોય તોપણ ગાદી સ્વીકારી શકે નહિ. છતાં રામે ગાદી મઠણુ કરી હતી, તો એ વચનભંગ ગણાય કે નહિ? ભીષ્મ રામ કરતાં પ્રતિજ્ઞામાં ચડે કે નહિ?

પ્રતિજ્ઞાના શબ્દાર્થને વળગી રહેવામાં આવે તો રામે વચનભંગ કર્યો કહી શકાય. પરંતુ એના હેતુને લક્ષમાં લેવામાં આવે તો રામે પોતાનો ધર્મ-ફરજ અદા કરીને વચનભંગ કર્યો નથી. મહાભારત

અને રામાયણમાં, શાન્તનુ અને દશરથ રાજધર્મ ચૂક્યા છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો આવ્યા છે. રાજધર્મ પ્રમાણે રાજાને હક નથી કે ગાદીનો વારસ કોને પસંદ કરવો. પાટવીકુંવર રાજાના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવે તે રાજકુળનો ધર્મ છે. જે પાટવીકુંવર લાયક ન હોય તો એને તે હક પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. રાજા આ રાજધર્મની વિરુદ્ધ વર્તી શકે નહિ. શાન્તનુ સમક્ષ મત્સ્યગંધાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ત્યારે એણે પાટવીકુંવર દેવવ્રત(ભીષ્મ)નો હક કુળાવીને લગ્ન કરવાની તૈયારી ન જતાવી એ સાચું, પરંતુ ભીષ્મે જ્યારે પોતાનો હક જતો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે એને વશ થયો, એ રાજધર્મની ચૂક ગણાય. ગાદીનો હક પિતાના લગ્ન ખાતર જવા દેવામાં ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા એ પુત્ર તરીકે એને ગૌરવ અપાવે છે, પરંતુ પિતા તરીકે પુત્રના ભોગે લગ્ન કરવું તે અગૌરવ કરનારું છે. તેમાંય એ પિતા રાજા હોય ત્યારે રાજધર્મની અવગણના છે. દશરથે પણ દૈત્યી સાથેના લગ્નની શરત તરીકે જે એના પુત્રને ગાદીનું વચન દેકય રાજાને આપ્યું હોય તો એ રાજધર્મ ભંગ કરનારું છે. દૈત્યીને વચન આપ્યું હોય તો એ પણ એટલું જ રાજધર્મ વિરુદ્ધનું છે. ભીષ્મ અને રામ પુત્રધર્મ તરીકે જિંયા ચડે છે, પરંતુ શાન્તનુ અને દશરથ પિતા તરીકે નીચા પડે છે. રાજધર્મમાં રાજાઓ ગિણા બિતર્કા તેના પરિણામે જને રાજવંશમાં દુઃખ પેદા થયાં, રઘુવંશનું એટલું સદ્ભાગ્ય કે ભરત ગાદીના સ્વાર્થને વશ ન થયો. રામને ચૌદ વર્ષના વનવાસના સાંજા કાળથી ખાતરી થઈ કે ભરત રાજગાદી પ્રત્યે અનાસક્ત હતો. આથી રામે પાટવીકુંવર તરીકે રાજધર્મને વશ થઈ, એ જ અનાસક્ત ભાવે ગાદી મહણ કરી હતી.

રામ પિતાના વચન ખાતર વનવાસ ગયા એ પગલું જ જે એમને યુગપુરુષ જનાવી શકે તેમ હોય તો, સદ્મશનું પગલું એટલું વધુ ત્યાગવાળું હતું. એ જાંદુપ્રેમને વશ થઈ સ્વેચ્છાએ રામની સાથે ગયો હતો. વનવાસનાં દુઃખો રામ કરતાં એણે વધુ સદાંતર્તા.

રામની સેવામાં સદા તત્પર રહીને એમને ઓછી હાડમારી પડે તે ઠાળજી - કામગીરી ગળવી હતી. એ જ રીતે ભરતે ગાદીસોલને વશ થયા વિના અયોધ્યાની બહાર નંદીઆમમાં વનવાસી જેવું કઠણ જીવન ગાળ્યું હતું અને વધારામાં રાન્યનો બોલો વલો હતો. વળી વનવાસ પૂરો થયા પછી રામે ગાદી ગ્રહણ કરી હતી. આ રીતે જોતાં રામ કરતાં લક્ષ્મણ અને ભરત ત્યાગમાં-કઠણાઈ સહન કરવામાં ચડી જતા હતા. છતાં રામ યુગપુરુષ, અવતારનું ખિરુદ્ધ પ્રાપ્ત કરે છે અને લક્ષ્મણ-ભરતને એ ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી.

યુગપુરુષ થવા માટે એ યુગ સમક્ષ જે લગીરથ કાર્ય પડ્યું હોય તેનું નેતૃત્વ લેવું, લોકોને એ કાર્ય કરવા પ્રેરવા અને એમને હાથે ગોવર્ધન પર્વત તોળાવી એકચત્તા હાંસલ કરવી જોઈએ. રામનું ચરિત્ર જોઈએ તો આર્યસંસ્કૃતિના આરંભકાળમાં એ જન્મ્યા છે. ઉત્તરમાં આર્યો એટલા સ્થિર થયા છે કે અનાર્યો તેમની સંસ્કૃતિને - ધર્મને ઉથલાવી શકે - અશાંતિ ઊભી કરી શકે તેવા સખળ નથી. પરંતુ દક્ષિણમાં નિપાદો, વાનરો, સર્પો, અમુરો વગેરે અનાર્યો એવા સખળ છે કે ઋષિઓ આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવા આશ્રમે સ્થાપી પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે, છતાં જડ જમાવી શક્યા નથી. આમ આર્યોને દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા-સંસ્કૃતિ ફેલાવવાનાં બાકી છે. અને ઉત્તરમાં એમની વચ્ચે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોમાં ઈર્ષ્યા ઉમળાણ છે. મૂળે તો સમાજ વ્યવસ્થા માટે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોના આર્યોએ પોતાનામાથી વર્ણો રચ્યા હતા. અનાર્યોને ચંદ્રોનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. પરંતુ ક્ષત્રિયો પાસે રાજસત્તા જતાં બ્રાહ્મણોને પોતાની ઉપેક્ષા થતી લાગી. એમાંથી વેર ઊભુ થયું અને પરશુરામે ક્ષત્રિયોનું નિકંદન કાઢવાનું વર્ણુગૌરવના સંકુચિત અભિમાનથી આર્યોને નકારાત્મક કાર્ય ઉપાડ્યું હતું.

આનો ગેરલાભ કેવળ ક્ષત્રિયોને વેઠવાનો આવ્યો ન હતો. પરંતુ આર્યસંસ્કૃતિને-આર્યસમાજને લાગે પણ આવ્યો હતો.

અને રામાયણમાં, શાન્તનુ અને દશરથ રાજધર્મ ચૂક્યા છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો આવ્યા છે. રાજધર્મ પ્રમાણે રાજાને હક નથી કે ગાદીનો વારસ કોને પસંદ કરવો. પાટવીકુવર રાજાના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવે તે રાજકુળનો ધર્મ છે. જે પાટવીકુવર સાચક ન હોય તો એને તે હક પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. રાજા આ રાજધર્મની વિરુદ્ધ વર્તી શકે નહિ. શાન્તનુ સમક્ષ મત્સ્યગધાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ત્યારે એણે પાટવીકુવર દેવવ્રત(ભીષ્મ)નો હક દુખાવીને લગ્ન કરવાની તૈયારી ન જતાવી એ સાચુ, પરંતુ ભીષ્મે જ્યારે પોતાનો હક જતો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે એને વશ થયો, એ રાજધર્મની ચૂક ગણાય. ગાદીનો હક પિતાના લગ્ન ખાતર જવા દેવામાં ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા એ પુત્ર તરીકે એને ગૌરવ અપાવે છે, પરંતુ પિતા તરીકે પુત્રના ભોગે લગ્ન કરવું તે અગૌરવ કરનારું છે. તેમાય એ પિતા રાજા હોય ત્યારે રાજધર્મની અવગણના છે. દશરથે પણ દેંદ્યેયી સાથેના લગ્નની થરત તરીકે જે એના પુત્રને ગાદીનું વચન દેકય રાજાને આપ્યું હોય તો એ રાજધર્મ ભંગ કરનારું છે. દેંદ્યેયીને વચન આપ્યું હોય તો એ પણ એટલું જ રાજધર્મ વિરુદ્ધનું છે. ભીષ્મ અને રામ પુત્રધર્મ તરીકે જિજ્ઞાસે છે, પરંતુ શાન્તનુ અને દશરથ પિતા તરીકે નીચા પડે છે. રાજધર્મમાં રાજાએ જિજ્ઞાસિતર્થો તેના પરિણામે જને રાજવંશમાં દુઃખ પેદા થયાં. રઘુવંશનું એટલું સદ્ભાગ્ય કે ભરત ગાદીના સ્વાર્થને વશ ન થયો. રામને ચૌદ વર્ષના વનવાસના સાગા કાળથી ખાતરી થઈ કે ભરત રાજગાદી પ્રત્યે અનાસક્ત હતો. આથી રામે પાટવીકુવર તરીકે ગજધર્મને વશ થઈ, એ જ અનાસક્ત લાવે ગાદી મહાજી કરી હતી.

રામ પિતાના વચન ખાતર વનવાસ ગયા એ પગલું જ જે એમને યુગપુરુષ બનારી શકે તેમ હોય તો, લક્ષ્મણનું પગલું એથીય વધુ ત્યાગવાળું હતું. એ બહુશ્રેયને વશ થઈ સ્વેચ્છાએ રામની સાથે ગયો હતો. વનવાસનાં દુઃખો રામ કરતા એણે વધુ સહાહતા.

રામની સેવામાં સદા તત્પર રહીને એમને ઓછી હાડમારી પડે તે કાળજી - કામગીરી ગળવી હતી. એ જ રીતે ભરતે ગાદીસોભને વશ થયા વિના અયોધ્યાની બહાર નદીગ્રામમાં વનવાસી જેવું કઠણ જીવન ગાળ્યું હતું અને વધારામાં રાજ્યનો બોજો વહો હતો. વળી વનવાસ પૂરો થયા પછી રામે ગાદી મહણ કરી હતી. આ રીતે જોતાં રામ કરતા લક્ષ્મણ અને ભરત ત્યાગમાં-કઠણાર્થ સહન કરવામાં ચડી જતા હતા. છતાં રામ યુગપુરુષ, અવતારનું ગિરુદ પ્રાપ્ત કરે છે અને લક્ષ્મણ-ભરતને એ ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી.

યુગપુરુષ થવા માટે એ યુગ સમક્ષ જે ભગીરથ કાર્ય પડ્યું હોય તેનું નેતૃત્વ લેવું, લોકોને એ કાર્ય કરવા પ્રેરવા અને એમને હાથે ગોવર્ધન પર્વત તોળાવી એકચતા હાસલ કરવી જોઈએ. રામનું ચરિત્ર જોઈએ તો આર્યસંસ્કૃતિના આરભકાળમાં એ જન્મ્યા છે. ઉત્તરમાં આર્યો એટલા સ્થિર થયા છે કે અનાર્યો તેમની સંસ્કૃતિને - ધર્મને ઉથલાવી શકે - અશક્તિ ભભી કરી શકે તેવા સખળ નથી. પરંતુ દક્ષિણમાં નિપાદો, વાનરો, સર્પો, અમુરો વગેરે અનાર્યો એવા સખળ છે કે ઋષિઓ આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવા આશ્રમો સ્થાપી પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે, છતાં જડ જમાવી શક્યા નથી. આમ આર્યોને દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા-સંસ્કૃતિ ફેલાવવાના બાકી છે. અને ઉત્તરમાં એમની વચ્ચે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોમાં ઈર્ષ્યા ઉભ્ર બનેલા છે. મૂળે તો સમાજ વ્યવસ્થા માટે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોના આર્યોએ પોતાનામાથી વર્ણો રચ્યા હતા. અનાર્યોને ચંદ્રોનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. પરંતુ ક્ષત્રિયો પાસે રાજસત્તા જતા બ્રાહ્મણોને પોતાની ઉપેક્ષા થતી લાગી. એમાંથી વેર જિભુ થયું અને પરશુરામે ક્ષત્રિયોનું નિકંદન કાઢવાનું વર્ણુગૌરવના સંકુચિત અભિમાનથી આર્યદ્રોહનું નકારાત્મક કાર્ય ઉપાડ્યું હતું.

આનો ગેરલાભ કેવળ ક્ષત્રિયોને વેઠવાનો આવ્યો ન હતો. પરંતુ આર્યસંસ્કૃતિને-આર્યસમાજને ભાગે પણ આવ્યો હતો.

અયોધ્યા અને મિથિલા જેવાં રાજ્યો સિવાય બીજાં રાજ્યો નિર્બળ બન્યા હતાં. આથી દક્ષિણમાં જે ઋષિઓ આશ્રમો બાંધી આર્ય-મંસ્કૃતિના પ્રચારનું કાર્ય કરતા હતા તેમને ક્ષત્રિયરાજાઓ તરફથી રક્ષણ મળતું ન હતું. રાજ્યના રક્ષણ વિના ઋષિઓ તેમનું કાર્ય ધપાવી શકતા ન હતા. રાક્ષસો-અનાર્યો એમના ધર્મથી વિરુદ્ધ પરધર્મીઓ પ્રચાર કરે તેનો સામનો કરતા હતા. મતલબ કે રામના જીવનકાળમાં ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો વચ્ચેનું વેર શમાવવાનું કાર્ય હતું અને દક્ષિણમાં આર્ય-મંસ્કૃતિનો પ્રચાર થાય તો જ બે લિન્ન પ્રજાઓ વચ્ચેનો વિગ્રહ શમે.

સીતાસ્વયંવરમાં પરશુરામનું શિવધનુષ્ય રામે તોડ્યું હતું, તેનો અર્થ પરશુરામને આવાહન હતું કે રામ એમનું આર્યદ્રોહી પગલું ડામીને જ જપવા માગે છે. પરશુરામ સાથે તે પછી રામનો મીઠો સામનો થાય છે અને પરશુરામ બીજું વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ચડાવવાનું એલાન આપે છે અને તેને પણ રામ તોડી નાખે છે. મતલબ કે પરશુરામ શિવ એટલે બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવ એટલે વૈશ્યોને પોતાના પક્ષમાં લઈ ક્ષત્રિયોને પરાસ્ત કરી રહ્યા હતા, તે બંને બંને રામે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધાં. ક્ષત્રિયો સત્તામદને લીધે બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોની ઉપેક્ષા કરતા હોય તો એમની સત્તાને અંકુશમાં મૂકવા જરૂર પ્રયત્ન થવો જોઈએ — રાજધર્મ એ ચુસ્ત રીતે પાળે તેનો પ્રજાએ આગ્રહ રાખવો જોઈએ અને તેનો અનાદર ન કરે તે માટે પ્રજા જાગૃત રહે. આ રચનાત્મક માર્ગ લેવાને બદલે આર્યો વેર અને ઈર્ષાને વશ થઈ અંદરઅંદર લડી મરશે તો નક્ષત્રિય પૃથ્વી થશે. એટલું જ નહિ પણ એને પરિણામે, આર્યોવિહીન પૃથ્વી થશે. અનાર્યો છિન્નલિન્ન આર્યોને પરાસ્ત કરશે. પછી આર્ય-મંસ્કૃતિ નાહી રહે કે નહિ રહે બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો મુખ્યાં. રામે પોતાના પરાક્રમે પરશુરામને પરાજિત કર્યા અને પોતાની પ્રતિભાએ એમને આર્ય-દ્રોહી માર્ગમાંથી પાછા વાળી લીધા.

રામની શક્તિનો સ્વીકાર પરશુરામે ચમત્કાર જોવા પછી કર્યો હતો, પરંતુ વિશ્વામિત્રે, તે પહેલાં સ્વયં એમનું તેજ પારખી લીધું હતું. યુગકાર્ય શું છે તે જો રામને વસી જશે તો એ ડોઈ પણ ભોગે પાર પાડશે, તે શ્રદ્ધાથી એમણે દશરથ પાસે રામ-લક્ષ્મણની યજ્ઞમાં રક્ષણ કરવાની સડાય માગી હતી. દશરથે પુત્રો પ્રત્યેની આસક્તિને લીધે જાતે આવીને સડાય કરવાની તત્પરતા બતાવી હતી. પરંતુ યજ્ઞમાં સડાય એ તો કેવળ નિમિત્ત હતું, હેતુ હતો રામ-લક્ષ્મણને યુગકાર્ય સીધવાનો, એટલે વિશ્વામિત્રે કુંવરોનો આમહ રાખ્યો અને તેમની સલામતીની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી હતી.

પિતૃવચન એ તો યુગકાર્ય માટે રામની અદર જે બી પડેન હતું તેને પ્રેરણા આપનાર કેવળ નિમિત્ત હતું. દરેક યુગપુરુષને આવાં મોટા નિમિત્ત મળે છે એવું પણ જોવા મળતું નથી. જુદાં રાજ-ગાદી છોડવાનું નિમિત્ત શું મળ્યું હતું? રામનો તો યુવરાજ તરીકે અલિપેક થવાનો બાકી હતો, જ્યારે સિદ્ધાર્થ ગાદીનશીન થયો હતો. એક પુત્રનો પિતા હતો. યશોધરા જેવી સ્વરૂપવાન રાણી હતી. આવા રાજમુખમાં હૂબેલા નવજીવાન સિદ્ધાર્થને કોણે પ્રેરણા આપી? એક વૃદ્ધ, એક બીમાર, એક શબવાહિની જોતા એનું સર્વસુખ ખાડું થઈ ગયું. માનવજાતિના સનાતન સુખની શોધમાં અધીરો નિદ્રામાં પડેલી રાણી કુંવરનો ત્યાગ કરી એ ચાલી નીકળ્યો. આપણે સૌ રાજ વૃદ્ધ, બીમારો અને શબવાહિનીઓ જોઈએ છીએ પણ સંસારત્યાગ કરી શકતા નથી. મતલબ કે સિદ્ધાર્થનો ત્યાગ અદરથી જીગ્યો હતો, પેલા તો કેવળ નિમિત્ત હતાં. આ રીતે બીજાઓ પણ સંસાર ત્યાગતા રહ્યા છે અને સંન્યાસી થતા રહ્યા છે, છતાં જુદાના મહાભિનિષ્ક્રમણની તોલે કોઈનો ગૃહત્યાગ આવતો નથી. કારણ? માનવજાતિના સનાતન સુખની શોધ, સત્યનો માર્ગ એને જે લાખ્યો છે તેનો ઇન્કાર હજી થઈ શક્યો નથી. એ માર્ગે જતાં અનેક જીવોએ કલ્યાણ સાધ્યું છે. જુદાં માનવજાતિની સનાતન તપાને સંતોષવાનું ચિરજીવ કાર્ય

સાધ્યું છે. આથી એનો ગૃહત્યાગ મહાભિનિષ્ક્રમણ બની રહ્યા છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી પહેલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં શુ દોઈ હિંદી નહોતો ગયો ? ૨ ગમેદનો ભોગ શુ એ હિંદીઓ નહોતા થતા ? છતાં એ જ વર્તાવે બીજા હિંદીઓને સત્યાગ્રહ કરવાનું કેમ ન મંજ્યુ ? ગાંધીએ કેમ એ યુગકાર્ય ઉપાડી લીધું ! રસિકનનુ 'અન દુ ધી લાસ્ટ' ગાંધીને એક મિત્રે ગાડીમાં વાચવા આપ્યું. એ નાની પુસ્તિકા એમણે પૂરી કરી અને તેનો અમલ તરત શરૂ કરી દીધો. આશ્રમજીવનની શરૂઆત એ પુસ્તિકાએ કરી. તે પહેલાં એ પુસ્તક વાચવાની ભલામણ કરનાર મિત્ર એ વિચારેથી પ્રભાવિત થયા હોય તો જ ગાંધીને આપે. છતાં એમને ખુદને એટલી અસર ન થઈ અને તે પછી ગાંધીનો જીવનપલટો કરનાર એ પુસ્તિકાથી પ્રભાવિત થઈને લાખો હિંદીઓએ એને વાંચી છે છતાં ગાંધીને એણે જે પલટો કરી નાખ્યો તેવું પરિણામ બીજાઓમાં જોવા મળ્યું નથી. જિહારની ગરીબાઈ જોઈને ગાંધીએ લગોટ મારી, અર્ધનગ્ન ક્ષત્રીગનો વેશ ધારણ કર્યો અને આજે મિહારનો લીધણ દુકાળ પણ આપણને લીજવી શકતો નથી !

મતલબ કે યુગપુરુષ જે કાર્ય ઉપાડે છે તેનું કોઈ ને દોઈ બાહ્ય નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ એનું સાચું નિમિત્ત તો એની આત્મચેતના છે. રામને પિતાના વચન આત્મચેતના વનવાસ બવાનું નિમિત્ત ન મળ્યું હોત તોપણ એમની અદ્વિત આત્મચેતના પડી હતી એટલે શુદ્ધ કે ગાંધીના જેવા બીજાં સામાન્ય લાગતા નિમિત્તને વશ થઈને પણ એ યુગકાર્ય ઉપાડવા વિના રહી શક્યા ન હોત. નરસિંહ મહેતાનો દાખલો એની સાક્ષી પૂરે છે. લાલીના મહેણા-ટોણાથી એમને ઘર છોડવું પડ્યું હતું. એવી રીતે ઘણા ઘર છોડે છે અને અપર મા કે સગી મા કે પિતા-ભાઈના કડવા વેણને વીધે ધ્રુવની માફક છોકરાઓ ઘર છોડી જાય છે, છતાં નરસૈયો કે ધ્રુવ કેટલા યાય છે ? મતલબ કે લાલીનું મહેણું કે અપર માતાનું વચન એ તો

નરસૈયા કે મુવને માટે નિમિત્ત છે, સિદ્ધિનુ કારણ તો આતરચેતના છે.

રામનુ અનાસક્તપણું એ છે કે મુવરાજના અભિષેક માટે એ નોટલા તત્પર હતા, તેટલા જ તત્પર એ જ સવારે વનવાસનો અભિષેક આવી પડ્યો તોપણ જોવા મળે છે. એમણે તેને ટાળવાનું નિમિત્ત શોધ્યું હોત તો તૈયાર જ હતું. ખુદ દશરથ એના અમલ માટે તૈયાર ન હતા. આવતી કાલે સવારે પોતાનો મુવરાજ તરીકે અભિષેક થવાનો છે, તે આનંદ સાથે રાત્રે સૂઈ જાય અને ખીજે દિવસે જાગીને જુએ તો તખ્તો જ પક્ષટાઈ ગયેલો લાગે - મોઝે આવેલો મુખનો પ્યાલો ઢોળાઈ જાય અને વનવાસનું દુઃખ ગટ ગટાવતું પડે, છતાં એમા પણ એટલો જ આનંદ માનવો, એ કેટલી ધીરતા, નિર્લેપતા માગી લે છે ?

પરંતુ જ સ્વધર્મમા નિજનંદ માને છે - તેને તો રાજાનો સ્વધર્મ પ્રાપ્ત થાય, કે વનવાસની વાટ મળે, સરખું છે નાટકમા રાજાનું પાત્ર મળે કે કઠિયારાનું, ને લજવવામા જે મસ્ત છે તેને અને સરખા છે એ જ સ્થિતિ જીવનનાટકની રામને હતી ચૌદ વર્ષનો વનવાસ પ્રાપ્ત થતા એમને યુગકાર્ય શોધવા ન જતું પડ્યું વિશ્વા મિત્રે એમને પોતાના આશ્રમમા રાખીને તેનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. જો રામ દેવગ પિતાના વચનના શબ્દાર્થને વળગી રહ્યા હોત તો કોશન રાજ્યની જહાર એકાદ વનમા એ કુખસગવડ ભોગવતા દિવસો પસાર કરત હિંદુઓએ શબ્દાર્થને વળગીને ઉપવાસની એ અવશ્યા કરી છે. રોજિંદા અન્નાહારનો ત્યાગ કરી ફળાહારને પેટમા નાખી એ ઉપવાસ કર્યાનું પુણ્ય કમાય છે. ઉપવાસમા કોઈ પણ આહારના ત્યાગને બદલે રોજિંદા આહારના ત્યાગને સ્વીકારી લેવામા આવ્યો છે પરિણામે, જે હિંદુઓ માસાહારી છે તે ઉપવાસને દિવસે એનો ત્યાગ કરીને અન્નાહારનો આશરો લે છે.

આ પ્રકારનો આશરો રામે લીધો હોત તો હિતરના એકાદ વનમા તે નિરાતે ચૌદ વરસ વિતાવી શકત. વળી એમની ઇચ્છા

ફરજમાથી છટકવાની હોત તો એ વનમા જવાનું જ ટાળી શકત. એ અનાસક્ત હાવે વનમા જતા હતા એટલે એ સમયનો સદુપયોગ કર્યા વિના રહી ન શકે. આથી એમણે દક્ષિણમા વનવાસના વરસો ગાળવાનો નિર્ણય કર્યો અને ગંગા પાર કર્યાથી મતોષ ન માન્યો. નર્મદા પણ એળગી અને વિંધ્ય પર્વતની પેલી પાગ હરદ્વાજ અને અગત્ય જોવા ઋષિઓ આશ્રમો સ્થાપી આર્ય મસ્કૃતિના પ્રચારનું રાક્ષસોનો સામનો વેરીને કપરું કાર્ય કરી રહ્યા હતા, તે વિસ્તારમા ચિત્રકૂટ ઉપર રામે સત્યામૃતથી પહેલી જાવળી નાખી યુગકાર્યનો આરંભ કર્યો.

રામ સમક્ષ પડેલું એમના યુગનું કાર્ય

-૨

રામનો ચૌદ વરસનો વનવાસ ચાર તમકે વહેચાયેલો છે ચિત્રદ્રુટ ઉપર એક વર્ષ રહે છે દડકારણ્યમા નવ વરસ. પચવટી ત્રણ વર્ષ અને મીતાહરણુનું છેલ્લું વર્ષ.

ઉત્તર અને દક્ષિણનો સેતુ ન બધાય ત્યાં સુધી આર્યો ગમે તેટલા સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી હોય તોપણ સુખી ન થઈ શકે વળી એ શસ્ત્રમળે દક્ષિણના રાક્ષસ રાજાઓને હરાવે તોપણ એનો ઉકેલ આવી શકે નહિ અતે તો પ્રજાને જીતી લેવી જોઈએ. અને એ રાજાને જીતી લેવાથી જિતાતી નથી, પરંતુ જો પ્રજાને જીતી લેવામાં આવે તો રાજાને વહેલોમોડો જીતી શકાય છે. પગિણામે રામે વનવાસના કાળમાં દક્ષિણની પ્રજાને જીતી લેવાનું યુગકાર્ય આરંભ્યું હતું. તે અગાઉ એ કાર્ય માટે ઋષિઓ રાક્ષસોનો ત્રાસ સહન કરીને પણ આશ્રમમાં ધામ નાખી પડ્યા હતા. એના પ્રભાવને વશ થઈ રાક્ષસો વૈદિક ધર્મનો અગિકાર કરતા હતા ખુદ રાવણના દાદા પુલસ્ત્યે તેનો અગિકાર કરી ઋષિપદ સ્વીકાર્યું હતું દક્ષિણમાં સૌથી પહેલાં જનાર, પાયોનિયર અગત્યસ્ય ઋષિ હતા ભરદ્વાજથી અગત્યસ્ય સુધીના ઋષિઓએ ઠેરઠેર આશ્રમ સ્થાપી એ કાર્યના મંડાણ કર્યા હતા, પરંતુ એ નાના સરખા વર્ગ સુધી પહોંચી શક્યા હતા.

રામ દક્ષિણમાં ગયા તે સમયની સ્થિતિને આજના યુગ સાથે સરખાવવી હોય તો ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા તે સાથે મૂકી શકાય. ગાંધીજી દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આઝાદી હાસલ

કરવાનું કાર્ય કોંગ્રેસ દ્વારા ચાલતું હતું. ખાસ, પાસ અને લાસની નિપુટીની મોહિની દેશ આખા ઉપર છવાયેલી હતી. પરંતુ કોંગ્રેસનું એ કાર્ય તે સમયે ઢેવળ મોટાં શહેરો અને શિક્ષિત વર્ગ પૂરતું સીમિત હતું. એ લાવનાના મોળ જનતા સુધી પહોંચી એમના દેયા-મનને ભીજવે તેવી ભરતી આવી ન હતી. ગાંધીજીએ એક રીતે જોવા જાય તો નવું કંઈ કંઈ ન હતું. કોંગ્રેસે અને તેમના પુરોગામીઓએ જેનો આરંભ કર્યો હતો, તેનો દાર-નેતૃત્વ લઈને એ આગળ ચાલ્યા હતા. આ દૃષ્ટિએ એમા એમની દોષ મૌલિકતા ન હતી. પરંતુ કોંગ્રેસનું કાર્ય એમના નેતૃત્વ પહેલા નાના વર્ગ પૂરતું મર્યાદિત હતું, તેને એમણે જનતા સુધી પહોંચાડ્યું. અલખુમા અલખુ માલુસને વસી ગયું કે અંગ્રેજ સત્તા જવી જોઈએ.

જે ગોવર્ધન પર્વત ગાંધીએ તોળ્યો; તેનું જળ દેશના નાના-મોટા સૌએ એને ટેકો આપ્યો તેમાથી પ્રગટ્યું હતું. ઢેવળ જે સોદો સીધા આઝાદીની લડતમા પડ્યા હતા તેમનું જ એ જળ નહોતું, પરંતુ જે ઘેર ખેઠા, પ્રત્યક્ષ એમા હિસ્સો આપતા ન હતા, તેમનું પણ એમા જળ સમાયેલું હતું. એ સૌના દેયા પોકારતા હતાં-ગાંધી સાચો છે. એ સાચનું જળ ગાંધી અને કોંગ્રેસને પહેલું હતું એ કોણે જિભુ કંઈ હતું ? ગાંધીએ. ગાંધીજીની આ વિશિષ્ટતા હતી-અસૌકિકતા હતી. આથી એના પુરોગામીઓ પાયોનિયર હોવા છતાં યુગપુરુષ ન બની શક્યા અને તે સ્થાને જનતાએ એમનો અલિપેક કર્યો.

રામનું દક્ષિણનું કાર્ય પણ એ અર્થમા યુગકાર્ય હતું. તેમના અગાઉ ઋષિઓએ તે કાર્ય આરંભેલું હતું. પરંતુ જનતા સુધી એ પહોંચી શક્યું ન હતું. રામે તેમા ભરતી આણી અને સોકદેયા સુધી એના અમૃતજળ પહોંચાડ્યા. એમણે રાજવીનો વેશ તો ત્યજ્યો હતો, ઉપરાત ઋષિઓની વિદ્વાની મોટાઈ ને જિઆપણાની અતડાઈ પણ ત્યજી હતી. ઢેવળ વલ્લભ ધારણ કર્યા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એ વનવાસી પોશાકની નમ્રતા-નાનાઈ પણ ધારણ કરી હતી.

ઋષિઓ પાસે વનવાસીઓ જતા ત્યારે એમની પડિતાઈ અને સસકારથી એ પ્રભાવિત થતા તેથી એમની લઘુતામયિમા વધારે થતો અને રાવણુ જેવાઓમા રોપ પ્રગટતો. આથી કોઈ એમનાથી એપાઈને એમનો શિષ્ય થતો ત્યારે સ્વપ્નધુઓ તરફથી એને રોપ વહોરવો પડતો - વટલાઈ ગયો !

પરંતુ રામ અયોધ્યાનો રાજા હતો, ગૌરવર્ણનો દેદીપ્યમાન દેહ હતો, સીતા જેની સ્વરૂપવાન પત્ની હતી અને લક્ષ્મણ જેવો આગાધિત બધુ હતો, છતાં વનવાસીઓ એને મળવા જતા ત્યારે એ એમનામાનો એક હોય તેમ આત્મીય લાગતો એમના જેવો જ વનવાસીનો એનો પોશાક હતો. એમની માફક એ પણ પર્ણકુટિમા રહેતો હતો એ ઋષિઓની માફક પડિતાઈભરી વાતો કરતો ન હતો. ગૈરા છોકરાની ખબરઅતઃ પૂછતો. જે સ્ત્રીઓ એની સમક્ષ અતર ખેલી શકતી ન હતી, તે સીતા સમક્ષ હૈયુ ઠાલવતી. જેમને રામનો સંકોચ નડતો, તે લક્ષ્મણને વાત કરતા પરંતુ લક્ષ્મણ પાસેથી વાત રામ પાસે પહોંચતી અને તે જે રીતે વર્તતા તે જોઈને અગાઉનો મંદોચ બેઠી જતો.

રામ દક્ષિણુમા આવ્યા તે પગલુ જે ઋષિઓએ આવકાર્યું હતું, તે વનવાસીઓ પ્રત્યેના એમના વર્તાવથી નારાજ થતા હતા એમને હતું કે રામ જેવા મહાપુરુષે વનવાસીઓ જેવા સામાન્ય માનવીઓની ધરગથ્થુ વાતોમા સમયનો દુર્વ્યય ન કરવો જોઈએ એ એમના મોખાને જાળતું નથી. વળી આવી નાની વાતોમા લક્ષ આપવાથી એમનું ઋષિઓને મદદ કરવાનું મુખ્ય કાર્ય છે, તેને ઘોષા પહોંચાડે. સોફા ઉપર રામનો થોડોઘણો પ્રભાવ છે તે પણ અતિપગિચ્યને વીચે એસરી જરો. એવું પગિણામ ન આવ્યું હોત તો, નાની નાની ઘરની વાતોમા રામની સલાહ લેવાની હિમત કમી શકે ? છોકરાનું નામ શુ પાડવું, એને વરાધ થઈ હોય તો એસડ શુ કરવું, ધગી દાડ પીને ઝેરીને માગ્જૂડ કરે છે તો શુ કરવું - આ તે

કરવાતું કાર્ય કોંગ્રેસ દ્વારા ચાલતું હતું. બાલ, પાલ અને લાલની ત્રિપુટીની મોહિની દેશ આખા ઉપર છવાયેલી હતી. પરંતુ કોંગ્રેસનું એ કાર્ય તે સમયે કેવળ મોટાં શહેરો અને શિક્ષિત વર્ગ પૂરતું સીમિત હતું. એ લાવનાના મોળ જનતા સુધી પહોંચી એમના હૈયા-મનને ભીજવે તેવી ભરતી આવી ન હતી. ગાંધીજીએ એક રીતે જોવા જાય તો નવું કંઈ કંઈ ન હતું. કોંગ્રેસે અને તેમના પુરોગામીઓએ જોનો આરંભ કર્યો હતો, તેનો દાર-નેતૃત્વ લઈને એ આગળ ચાલ્યા હતા. આ દૃષ્ટિએ એમા એમની કોઈ મૌલિકતા ન હતી. પરંતુ કોંગ્રેસનું કાર્ય એમના નેતૃત્વ પહેલાં નાના વર્ગ પૂરતું મર્યાદિત હતું, તેને એમણે જનતા સુધી પહોંચાડ્યું. અલણમાં અલણ માણસને વસી ગયું કે અંગ્રેજ સત્તા જવી જોઈએ.

જે ગોવર્ધન પર્વત ગાંધીએ તોળ્યો; તેનું બળ દેશના નાના-મોટા સૌએ એને ટેકો આપ્યો તેમાથી પ્રગટ્યું હતું. કેવળ જે સોકો સીધા આઝાદીની લડતમાં પડ્યા હતા તેમનું જ એ બળ નહોતું, પરંતુ જે ઘેર બેઠા, પ્રત્યક્ષ એમાં હિસ્સો આપતા ન હતા, તેમનું પણ એમા બળ સમાયેલું હતું. એ સૌનાં હૈયાં પોદારતાં હતાં-ગાંધી સાચો છે. એ સાચનું બળ ગાંધી અને કોંગ્રેસને પક્ષે હતું એ કોણે બિલું કંઈ હતું? ગાંધીએ. ગાંધીજીની આ વિશિષ્ટતા હતી-અલૌકિકતા હતી. આથી એના પુરોગામીઓ પાયોનિયર હોવા છતાં યુગપુરુષ ન બની શક્યા અને તે સ્થાને જનતાએ એમનો અભિષેક કર્યો.

રામનું દક્ષિણનું કાર્ય પણ એ અર્થમાં યુગકાર્ય હતું. તેમના અગાઉ ઋષિઓએ તે કાર્ય આરંભેલું હતું. પરંતુ જનતા સુધી એ પહોંચી શક્યું ન હતું. રામે તેમા ભરતી આણી અને સોકહૈયા સુધી એનાં અમૃતબળ પહોંચાડ્યા. એમણે રાજવીનો વેશ તો ત્યજ્યો હતો, ઉપરાંત ઋષિઓની વિદ્વાની મોટાઈ ને બિંચાપણાની અતડાઈ પણ ત્યજી હતી. કેવળ વલ્કલ ધારણ કર્યા હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ એ વનવાસી પોશાકની નમ્રતા-નાનાઈ પણ ધારણ કરી હતી.

ઋષિઓ પાસે વનવાસીઓ જતા ત્યારે એમની પાંડિતાર્થ અને સંસ્કારથી એ પ્રભાવિત થતા તેથી એમની લઘુતામયિમા વધારે થતો અને રાવણ જેવાઓમાં રાવ પ્રગટતો. આથી દોઢ એમનાથી એપાઈને એમનો શિષ્ય થતો ત્યારે સ્વઅધુઓ તરફથી એને રાવ વહોરવો પડતો - વટલાઈ ગયો !

પરંતુ રામ અયોધ્યાનો રાજા હતો, ગૌરવર્ણનો દેદીપ્યમાન દેવ હતો, મીતા જેની સ્વરૂપવાન પત્ની હતી અને લક્ષ્મણ જેવો આગાંધિત બંધુ હતો, છતાં વનવાસીઓ એને મળવા જતાં ત્યારે એ એમનામાંનો એક હોય તેમ આત્મીય લાગતો. એમના જેવા જ વનવાસીનો એનો પોશાક હતો. એમની માફક એ પણ પર્યુકુટિમાં રહેતો હતો. એ ઋષિઓની માફક પાંડિતાર્થભરી વાતો કરતો ન હતો. ઈરાં-છોટરાંની ખળરઅંતર પૂછતો. જે સ્ત્રીઓ એની સમક્ષ આગર ખોલી શકતી ન હતી, તે સીતા સમક્ષ હૈયું દાલવતી. જેમને રામનો સંદેશ નડતો, તે લક્ષ્મણને વાત કરતા. પરંતુ લક્ષ્મણ પાસેથી વાત રામ પાસે પહોંચતી અને તે જે રીતે વર્તતા તે જોઈને અગાઉનો મંદેશ જોડી જતો.

રામ દક્ષિણમાં આવ્યા તે પગલું જે ઋષિઓએ આવકાર્યું હતું, તે વનવાસીઓ પ્રત્યેના એમના વર્તવિધી નારાજ થયા હતા. એમને હતું કે રામ જેવા મહાપુરુષે વનવાસીઓ જેવા સામાન્ય માનવીઓની ધરમધ્ય વાતોમાં સમયનો દુર્વ્યય ન કરવો જોઈએ. એ એમના મોજાને ઊજતું નથી. વળી આવી નાની વાતોમા લક્ષ આપવાથી એમનું ઋષિઓને મદદ કરવાનું મુખ્ય કાર્ગ છે, તેને ઘોડો પહોંચાડે. લોકો ઉપર રામનો ઘોડોઘણો પ્રભાવ છે તે પણ અનિપરિચયને કીરે ઓસરી જશે. એવું પરિણામ ન આવ્યું હોત તો, નાની નાની ધરની વાતોમાં રામની સલાહ લેવાની કિંમત કરી શકે ! ઉત્કરાનું નામ શું પાડવું, એને વરાધ થઈ હોય તો ઓસડ શું કરવું, ધનીદાર પીને ઈરીને મારજૂડ કરે છે તો શું કરવું - આ તે

કઈ રામના ગૌરવને શોભે તેવું કાર્ય કહી શકાય ?

ઋષિઓ જહારથી રામને પ્રભાવ ઘટી જશે તેવી ખીક વ્યક્ત કરતા હતા, પરંતુ અદરખાનેથી લોકોમાં એમનો પોતાનો પ્રભાવ ઘટી રહ્યો હતો અને રામ તરફ લોકચાહના ઝીમટી રહી હતી, તેની ઈર્ષ્યા જાગેલી હતી. ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમે જે વનવાસીઓ આવતા તેમાં એટલું શરૂ થઈ હતી અને એ જાણે પ્રવાહ ચિત્રકૂટની રામની પર્ણકુટિ તરફ વળ્યો હતો. આજ સુધી દક્ષિણના ઋષિઓ ભરદ્વાજની અદેખાઈ કરતા હતા કે એમણે ચિત્રકૂટ વિસ્તારમાં એવો પ્રભાવ બોલે કર્યો હતો કે, રાક્ષસોનો સૌથી ઓછો ઉપદ્રવ એમને સહેલો પડતો હતો. વનવાસીઓનો સૌથી વધુ સહકાર એ વિસ્તારમાં ઋષિ આશ્રમોને મળતો હતો.

રામના આગમન પછી આ ઋષિ આશ્રમો ઝાખ્યા પડ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. પરિણામે, ઋષિઓ તરફથી રામના વર્તનનો વિરોધ થવા લાગ્યો. રામ લોકો સાથે સમાન કક્ષાએ ભજે કે તેમ કહે તો એ જૂડા લાગે, એટલે વનવાસીઓની અધશ્રદ્ધાને એ પોષે છે, એમના દ્રવિડ ધર્મના આચારવિચારને એ આવકારે છે, અને ધર્મના સારા તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ, તેમ જણાવીને વૈદિક પ્રવાહને હાનિ પહોંચાડે છે દ્રવિડ ધર્મમાં કઈ સારું નથી એમ ઋષિઓ પ્રહાર કરતા હોય ત્યારે એમાં પણ સારા તત્ત્વો છે તેમ કહેવું, તે એમનામાં બુદ્ધિભ્રમ પેદા કરનારું પગલું નીવડશે રામ સસ્તી લોકપ્રિયતા માટે એ માર્ગ અપનાવી રહ્યા છે, તેમ પણ એમના ઉપર આરોપ થવા લાગ્યો હતો.

ઋષિઓ ધમડમાં એ વીસરી ગયા હતા કે, એમના પ્રત્યે જે મોટો વર્ગ ખેંચાયો ન હતો અને એક કદર વર્ગ એમનો સતત વિરોધ કરતો હતો, તે રામની કુટિરે જતો થયો હતો એનો અર્થ એવો ન હતો કે તેમણે દ્રવિડ ધર્મને છોડ્યો હતો અને આર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો પરંતુ દ્રવિડ ધર્મમાં પણ સારા તત્ત્વો છે

અને તેના સ્વીકાર આર્યોએ પણ કરવો જોઈએ, તેમ કહેનાર એમને રામ પ્રથમ બેટ્યા હતા. એ એમ પણ નહોતા કહેતા કે સૌએ આર્ય ધર્મ અગિકાર કરવો જોઈએ. આર્ય પોતાનો ધર્મ પાળે અને દ્રવિડો પોતાનો ધર્મ પાળે, પરંતુ તે કારણે બંને સાથે ન રહી શકે એમ થુ કરવા? વળી દ્રવિડોએ ઋષિઓનો વિરોધ થુ કામ કરવો જોઈએ? જો એમને શ્રદ્ધા હોય કે એમનો ધર્મ સારો છે અને લોઢા શ્રદ્ધાથી પાળે છે, તો ઋષિઓના પ્રચારથી લોઢા ધર્મપરિવર્તન કરશે, તેવી ખીક ન રાખવી જોઈએ.

આતુ પરિણામ એ આવ્યું કે જે લોઢા કદર હતા, તેમની કદરતા એટલી ઓછી થઈ કે ઋષિઓના પ્રચારનો હિંસક સામનો ન કરવો જોઈએ તેમ માનતા થયા. જેમ ઋષિઓ પ્રચાર કરે છે તેમ દ્રવિડોએ પણ પોતાનો પ્રચાર કરીને એમનો સામનો કરવો જોઈએ. જે ઋષિઓના યજ્ઞનો હિંસક સામનો થાય તો બચાવ માટે એવો જ સામનો એ કરે તો એમનો દોષ ન ગણવો જોઈએ. રામે આ નવું વાતાવરણ સંજ્ઞુ તેનો લાભ દડકારણ્યમા પૂરો મળ્યો. ચિત્રદ્રુટમા વાતાવરણ ઉગ્ર ન હતું એટલે રામને સહિષ્ણુતાના એ છોડના ખી વાવવાની અનુકૂળ ભૂમિ મળી ગઈ એક વર્ષનું પ્રાયોગિક કાર્ય કરીને રામે દડકારણ્યમા મુકામ બદલ્યો હતો. ઋષિઓની ઈર્ષા તેમની જાણ બહાર ન હતી. પરંતુ સાથે એ પણ ખાતરી હતી કે ભરદ્વાજ ઋષિએ મિશનરી કાર્યમા સૌથી વધુ સિદ્ધિ મેળવી છે એટલે તેમા એ આગળ વધવા લોકસપર્કનો સિદ્ધ થયેલો નવો માર્ગ અપનાવ્યા વિના નહિ રહે કેવળ પોતાની હાજરીમા એ અપનાવવા જાય તો અનુકરણ કર્યાની નાનમ લાગે માટે તે ડરે છે. ખાટી એમને ઈર્ષા હોય તોપણ મિશનરી કાર્ય અંગેની ધગશ ઓછી ન હતી એટલે વધુ સમય ત્યાં ન ગાળતા રામે એક જ વર્ષના દૂકા સમય પછી વિદાય લીધી હતી.

રામની કપરી કસોટી થઈ હતી દડકારણ્યમા. એ પ્રદેશના

લોકદેવાને જીતતા પણ સૌથી વધુ સમય - નવ વર્ષ ગયા હતા. રાવણની હાક એ વિસ્તારમાં વાગતી હતી. એના સેનાપતિઓ લશ્કર સાથે ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. લોકો રામથી ગમે તેટલા પ્રભાવિત થાય તોપણ રાવણ દક્ષિણમાં આર્યધર્મનો પ્રવેશ થવા દેવા માગતો ન હતો એટલે એના સેનાનીઓ સામનો કર્યા વિના શાના રહે? રામ માટે એમની સામે લડવા વિના બીજો કોઈ માર્ગ ન હતો ગમ જો લોકસપર્ક ન જળવે, આર્ય અને દ્રવિડ પ્રજાના સમન્વયનો પ્રચાર ન કરે અને કેવળ પિતાના વચન ખાતર વનવાસ આજવા માગતા હોય તો દડકાગણમાં રાવણના સેનાનીઓ એમનો મુકામ સહી લેવા તૈયાર હતા.

આથી ગણસૌએ એમનો વનવાસ નિર્ભય જનાવવાની તૈયારી જતાવી ત્યાં સીતાએ એને સ્વીકારી લેવાનો મત ન્યમ્ત કરતા કહ્યું હતું 'આપણે ક્ષત્રિય હોવા છતાં હાલ વનવાસી છીએ પિતાના વચન ખાતર વનવાસી જીવનના વસ્ત્રો ધારણ કર્યા છે આથી ઋષિઓની રક્ષા કરવાની ફરજ આપની જોખી થતી નથી, એ ધર્મ ગણ્યોનો છે આપ હાલ રાજા નથી આપણે જે નતનિરમ લીધા છે તે જોતા સ્વરક્ષણ વિના ગણસૌનો સહાર કરી શકીએ નહિ. જો એ આપણને નિર્ભયતા જણતા હોય તો એમની સાથે મુદ્દ કરવું ન જોઈએ'

રામે સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ કરતા કહ્યું હતું 'રાજા અને ક્ષત્રિય ધર્મના માર્ગે હું જતો નથી રાક્ષસોનો વધ કરવો અને તેમના પ્રદેશ ઉપર સત્તા સ્થાપવી તે એમણે ધર્મ માન્યો છે. પરંતુ આજનો યુગધર્મ-સ્વધર્મ મને આપે છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણની પ્રજા વચ્ચે સેતુ બાધ્યા વિના દેશનું-લોકોનું કલ્યાણ નથી જોને પ્રજાઓ જો પોતપોતાના કિલ્લામાં ભગઈ રહે તો, એકબીજા ઉપર હુલા કરવામાંથી બચી ન આવે પરંતુ જો એકબીજા સાથે વસે અને એકબીજાના સારા તરફે યત્ન કરે તો જ દેશમાં એકતા સ્થપાય આર્યો પરદેશી

હોવા છતાં એમણે ભારતને પોતાનો દેશ માન્યો છે એટલે દ્રવિડોએ એમને પરદેશી ગણી હાકી ઠાઠવાનું ઝડપ ન રાખ્યું જોઈએ. વળી આર્યો વિજેતા છે એટલે એમણે દેશવાસીઓને તુચ્છ માનવા ન જોઈએ. ઋષિઓ એમને તુચ્છ માને છે તે સામે મારો વિરોધ છે એ વિરોધનો મેં દ્રવિડો સાથે સમાનતાનો નાતો ઋણીને સામનો કર્યો છે ઋષિઓને મારું પગલું નથી પસંદ પડ્યું તે હું જાણું છું, છતાં મેં તેની પરવા કરી નથી અને તેમને સાફ સંભળાવી દીધું છે કે, આ ધમડ જ તમારા કાર્યની આડે આવે છે. એ ધમડ હું જેમ વેગ લેતો નથી અને તેમને એ શરતે સહાય કરું છું કે, એમના આશ્રમે સમાનતાપૂર્વક વર્તન કરે. દડકારણ્યના ઋષિઓએ તે શરત સ્વીકારી એટલે રાક્ષસોથી ગ્રહણ કરવાનો મારો સ્વધર્મ બની જાય છે એક રાજા કે ક્ષત્રિયના ધર્મ તરીકે નહિ, પણ યુગધર્મ તરીકે.'

દડકારણ્યમાં ખગ, ફપણ, ત્રિશિરા જેવા સેનાપતિઓને તે તેમના લશ્કરને ગમ અને લક્ષ્ય એકલે હાથે હરાવી શક્યા હતા તેનું પગ માની લેવાનું નથી રામે એમના આચારથી સૌમ્યતાનું એવું વાતાવરણ બિંબુ કર્યું હતું કે યમમાં વિઘ્ન નાખનાર બગેને પ્રજાનો ટેકો મળતો બધું થયું હતું. રાવણના સેનાપતિઓ અને લશ્કર, એમની સત્તાને ટકાવવા ઋષિઓનો સામનો કરતા, તેને લોકોનો ટેકો મળતો બધું થયું હતું તે પછી બીજું પગલું એ સર્ગાર્યું હતું કે રામના ન્યાયી પક્ષે રહીને લોકો પોતાના જાત બધું સામે લડવામાં ધર્મ માનતા થયા હતા. રામનો દક્ષિણનો વિજય એ મહર્ષિમાં અલૌકિક છે પરદેશીઓ બીજા દેશ ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે પોતાનું નાનું સરખું લશ્કર પણ સાચું હોય છે. પ્રથમ થોડો પ્રદેશ જીત્યા પછી એ વિભાગમાંથી દેશી લોકોની સહાય લઈ નવો પ્રદેશ જીતતા જાય છે. ભારત ઉપર પરદેશીઓના આક્રમણ અને સત્તાનો ઇતિહાસ એ પ્રક્રિયાથી ભરેલો છે.

પરંતુ રામનો દક્ષિણનો વિજય એથી જુદો છે. રામ અને લક્ષ્મણ પાસે ઉત્તરમાંથી આણેલું આર્યોનું ઢોઈ લશ્કર ન હતું. એમણે મહાત્માજીની માફક અહિંસક યુદ્ધનો માર્ગ લીધો ન હતો. બીજા પુરોગામીઓની માફક એ પણ હિંસક યુદ્ધ લડ્યા છે, પરંતુ એ હિંસક યુદ્ધ પણ રામને માટે વિશિષ્ટ હતું. એમણે પોતાના જીવનથી લોકોને શ્રદ્ધા પ્રેરી હતી કે એમનો સમન્વયનો સેતુબધનો માર્ગ સાચો હતો. દક્ષિણના વનવાસીઓ અને જનપદોને એ માર્ગ બુદ્ધિથી પૂરો સમજાયો નહિ હોય તોપણ રામના પ્રેમે એમને જીતી લીધા હતા. સત્તાથી માણસ જિતાય ત્યારે એ બળબળારીનો ભોગ બને છે. સ્વાર્થથી જિતાય છે ત્યારે સમાજદ્રોહનો ભોગ બને છે. રામ રાજની હેસિયતથી એમની વચ્ચે વસતા ન હતા. એમની પાસે રાજ્યનું રક્ષણ કરવા ચચાચેલું ઢોઈ આગવું લશ્કર ન હતું. આથી જે લોકો એમનાથી જિતાયા હતા, તે સત્તાને કારણે પરાલવ પામેલા ન હતા. એ જ રીતે રામે ઢોઈને લાલચ આપીને સ્વાર્થને બહેકાવવાનો માર્ગ લીધો ન હતો. જે એ માર્ગે લીધો હોત તો જીત મેળવવામાં વાધો ન આવત, પરંતુ સ્વાર્થ પતી જતા એમનું આધિપત્ય એમણે માન્ય રાખ્યું ન હોત.

પરંતુ જે માર્ગે લોકોને વાળતા ઋષિઓની પડિતાઈ નાકામ-યાળ નીવડી હતી, તેમાં રામનો માનવપ્રેમ કૃજિભૂત થયો હતો. સત્યનો માર્ગ જાણ્યા છતાં માણસો એ માર્ગ કુર્યાન થવાની ખોટ જોતા પાછા પડી જાય છે. પરંતુ સત્યનો માર્ગ જતાવનારે સૌને પ્રેમપરવશ કર્યા હોય ત્યારે એના મુરલીનાદે ખુવાર થવામાં એ જ લોકો ધન્યતા અનુભવે છે. આપણી સમક્ષ એ ઇતિહાસ લખવાયો છે. ગાંધીજીની મોહિનીને લીધે આઝાદીના સત્ય માર્ગે ચાલતા લાખો માણસો કુર્યાન થવા છતાં ધન્યતામાં મસ્ત હતા.

આજે સત્ય માર્ગ શુ છે, તે લોકો નથી સમજતા એમ ? જે સમજતા હોય તો કુર્યાન થતા કેમ પાછા પડે છે ? ગાંધીની

મોહિનીને લીધે કુર્યાન થવા હૈયાં હેલે ચડતાં, 'એ પ્રેમમાં વિવશ કરનારનો આજે અલાવ છે. જો એવી મોરલી છેડનાર કોઈ આવી પડે તો લોકો એ જ રીતે ફેદી પડ્યા વિના ન રહે. રામે દક્ષિણ ઉપરની જીત મેળવી હતી, તે આ પ્રેમ પદારથથી. સત્ય માર્ગ તો ઋષિઓ પણ સુઝાડતા હતા, પરંતુ એ માટે સ્વપ્નધુનો સામનો કરવાની કુર્યાનીની લાવના પેદા થતી ન હતી. રામે સત્યના માર્ગે દોર્યા એટલું જ નહિ પણ સત્યનો માર્ગ છે શરૂનો તે બળ પણ સીચું. દંડકારણ્ય રાક્ષસ સત્તાનું મોટું ધામ હતું એટલે રામને નવ વર્ષનો લાખો સમય તેને નિર્મળ કરતાં લાગ્યો. પરંતુ રાક્ષસો સાથેના યુદ્ધમાં રામને એ પ્રજાનો સાથ અને સહકાર પ્રાપ્ત ન થયા હોત તો એ જીત મેળવી શકત નહિ.

દંડકારણ્યમાંનું કાર્ય પૂરું થતાં રામે તેની બાબતના પચવટી પ્રદેશમાં મુકામ ખસેડ્યો. ત્રણ વર્ષ કાર્ય કરતા ત્યાં વીત્યા હતા અને સીતાનું હરણ થતાં રાવણ સાથે ગીધો સામનો કરવાનું છેલ્લું યુગકાર્ય એમની સમક્ષ આવી પડ્યું હતું.

રામનો સેતુબંધ અતૂટ છે

-૩

રામના ઉજ્જવળ ચરિત્ર સાથે વિરોધાભાસી ત્રણેક ઘટનાઓ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. રામ લક્ષ્મણ જેવા સુજન રાવણની મહેનના નાક કાન કાપી લે તે શુ એમને શોભે છે ? ખીજી, મીતાની રોધમા નુગ્રીવ મદદરૂપ થશે તે સ્વાર્થને ખાતર રામ યુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરી વાલિનો વધ કરે તે એમના માટે કલકરૂપી નથી ? ત્રીજી, અગ્નિપરીક્ષા પછી સીતાનો એક ધોખીની નિદાથી ત્યાગ કરે એ કોઈ રીતે માફ ન થઈ શકે તેવું નિંદ્ય કૃત્ય છે.

સામાન્ય માણસના જીવનમાં અમુક પગલા નિદાપાત્ર ગણાય છે, પરંતુ એના એ પગલા અસામાન્ય માણસની ભૂમિકાએ રહીને જોવામાં આવે તો એનો સદર્શ જાણનાર્થી જાય છે. એક ગરીબ માણસ જીવનની હાડમારી સહન ન થઈ શકવાથી એના કુટુંબની જવાબદારીમાંથી ઠટકવા ગૃહત્યાગ કરી જાય તો એ નિદાપાત્ર જને છે કારણ પુરુષ તરીકે એને અપકીર્તિ મળે છે જ્યારે ખીજો પુરુષ ઉચ્ચ જીવનની લાવનાને વશ થઈ ગૃહત્યાગ કરે છે અને સન્યાસી જને છે ત્યારે એના ત્યાગની વાહવાહ થાય છે અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે કુટુંબની મુશ્કેલી અને તેના વિરોધથી વિવશ જન્યા વિના પુરુષે સન્યસ્ત લીધું હોય તો તેની કદર થાય છે કે એનામાં કટલી સ્થિતપ્રગટતા !

આમ તો જને પુરુષના સ્ત્રીબાળકો મુશ્કેલીમાં મુકાય છે, જતા જનેના પગલાનો હેતુ લિનન છે એટલે જનેની મૂલવણી જુદી થાય

છે. ખનેતું એક સરખું પગલું છતાં ચુકાદો જુદો. કારણ કે પહેલો કુટુંબ સાથે દુઃખ વેઠવાની હિંમત ખતાવી શકતો નથી અને એ દુઃખથી વિવશ થાય છે એટલે હતાશ થાય છે અને ભાગી છૂટે છે. બ્યારે ખીજે સંસારી જીવન અસાર માની સંન્યાસીની કંઠણ જિંદગી જીવવામાં પોતાનો ને સમાજનો ઉત્કર્ષ જુએ છે, એટલે એ પગલું ભરનારને ખિરદાવવામાં આવે છે.

મતલબ કે, કુટુંબની જવાબદારી અદા કરવાની પુરુષની ફરજ મુખ્ય હોવા છતાં તે કોઈ બીજા હેતુ માટે એ ફરજને અવગણે તો એને તે અવગણવાનો અધિકાર છે. આઝાદીની લડત વખતે એવા ભાખે પુરુષો નીકળ્યા હતા કે જેમણે દેશને ખાતર કુટુંબની ફરજને અવગણી ન હોત તો એમનાં કુટુંબો જરૂર હાડમારીમાંથી ઊગરી ગયાં હોત, પરંતુ દેશ આઝાદ થઈ શક્યો ન હોત. આ અર્થમાં કોઈ સામાજિક ફરજને માટે કૌટુંબિક ફરજ અવગણે તો એ દોષ ગણાતો નથી, ગુણ ગણાય છે. આથી વ્યક્તિના પગલાનું મૂલ્ય એ ક્યા હેતુથી ભરાયું છે તેના ઉપર અવલખે છે. રામનું ચરિત યુગ-પુરુષનું છે એટલે તેમના પગલાંને સામાન્ય સંસારીના પગલાં સાથે મૂલવી શકાય નહીં. એમનું જીવન અગત સુખદુઃખની કામનાઓને વશ થઈ વ્યતીત થયું નથી, પરંતુ સમાજ હિત માટે જે કરવું ઘટે તે જોખમ વહોરીને પણ કરવું અને સુખદુઃખની પરવા ન કરવી એવા જિંયા ધ્યેયવાળું છે. આથી એમનાં કોઈ પગલાને મૂલ-વતી વખતે તે ગજથી માપવાં જોઈએ.

શર્પણખાની ઘટના એ દષ્ટિએ જોતાં, એને શિક્ષા કરવી રામ અને લક્ષ્મણને અનિવાર્ય ભાગી હોવી જોઈએ. દડકારણ્યમાં રાવણની સત્તા હતી. રામને લીધે તે ઓસરતી જતી હતી અને રાવણના સેનાપતિઓ અને લશ્કર એને મહાત નહીં કરી શકે તેમ ભાગતાં શર્પણખાએ નવો માર્ગ અખત્યાર કર્યો હતો. રામ સમક્ષ એણે લગ્નની માગણી કરી તે પાછળ એનો પ્રેમ હતો તેવા ભુલાવામાં

રામ પડે તેવા ન હતા. રાવણની ગેરહાજરીમાં દંડકારણ્યમાં શર્પ-
ણખા રાજાનો દરજ્જો ભોગવતી હતી. એ પણ રાવણના જેવી
દ્રવિડ ધર્મની કદર અનુયાયી હતી. આથી રામ સાથેના લગ્નની
માગણી એ માયાવી મૃગના જેવું એક કપટ હતું તે સમજી જતાં
રામને વાર લાગી ન હતી. સ્ત્રી આકર્ષણની જાળમાં રામ ફસાય
તો શર્પણખા લક્ષ્મણ સાથે વિખવાદ ઊભો કરાવી શકે, સીતાનો
ત્યાગ કરાવી શકે. રામે એના કપટલયાં લગ્નના પ્રસ્તાવનો જવાબ
એવો જ મુત્સદ્દીલયો આપ્યો કે પોતાને પત્ની છે એટલે લગ્ન
કરવાનો સવાલ ઊભો થતો નથી. લક્ષ્મણ અહીં એકલો છે એટલે
એની ઇચ્છા હોય તો પૂછી જો. શર્પણખાને તો જાનેમાંથી ગમે તે
ભાઈ જાળમાં ફસાય તો ખેડો પાર હતો એટલે એણે લક્ષ્મણ સમક્ષ
લગ્નની માગણી કરી. રામે એ સૂચન કયું છે એમ જાણતાં તે
કપટીને શિક્ષા કરવા પોતાની પાસે મોકલે છે તેમ સમજી જતાં
લક્ષ્મણને વાર ન લાગી અને એણે તેનાં નાક-કાન કાપી લીધાં.

આ પ્રકારની એક સ્ત્રીને શિક્ષા કરવી તે રામ-લક્ષ્મણ જેવા
પુરુષોને શોભે છે ? તે જમાનામાં અને આજે પણ શિક્ષા કરવાનો
માર્ગ ચાલુ છે. જો ફેર પડ્યો હોય તો કેવળ શિક્ષાના પ્રકારમાં.
આજના યુગમાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો વર્તાવ ઘણો બદલાયો છે. મધ્યયુગમાં
તે વર્તાવ જુદો હતો. સ્ત્રી તાડનની અધિકારી મનાતી હતી. પશ્ચિ-
મમાં ગુલામીની પ્રથામાં કંઈ અનુગતું માનવામાં આવતું ન હતું.
આફ્રિકામાં ડબ્લ્યુ. એ. એ. પશુની માફક પકડીને યુરોપ, અમેરિકાના
બજારમાં વેચવામાં આવતા હતા. આ સ્થિતિ જોતાં વૈદિક કાળમાં
આર્યો કાળા અનાર્યો સાથે શિક્ષાલયો વરતાવ કરે તે એટલું સહજ
હશે કે રામ જેવા યુગપુરુષને પણ વિશાળ સમાજહિત ખાતર એવું
વર્તન કરવામાં દોષ લાગ્યો નહીં હોય.

રામનું ઉજ્જવલ ચરિત્ર જોતાં એટલું જરૂરથી કહી શકાય કે
એમને દોષ લાગ્યો હોય તો એવો વર્તાવ ન કરે. અગાઉ વિશ્વામિત્ર

વધારે હતી રામની જાણ જાહાર એ ન હતું એટલું જ નહીં પણ રામને તે પણ ખબર હતી કે વાલિને એકલે હાથે સામી જાતીથી હરાવી શકાય તેમ નથી એથી એમણે સુગ્રીવ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં હારવાની અણી ઉપર હતો તે વખતે વૃક્ષને આથેથી છુપાઈને યુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરી જાણ છોડ્યું અને વાલિનો વધ કર્યો આવો જળિયો વાલિ સીતાની શોધમાં અને ગવણ સાથેના યુદ્ધમાં સખળ મિત્ર નીવડી શકે તેમ ટોવા જતા રામે સુગ્રીવનો સગ કર્યો તેનું કારણ એમનું યુગકાર્ય હતું યુગકાર્ય એ એમના જીવનનો મુખ્ય ધર્મ છે અને તે અદા કરતા અગત સુખદુખનો જો ભોગ આપવો પડે તે આપવા તે તૈયાર હતા આથી સુગ્રીવ અને વાલિની પસંદગી વખતે પણ એમની નજર સમક્ષ સીતાની શોધ અગત લક્ષ્ય ન હતું પણ યુગકાર્યનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું યુગકાર્યને ભોગે એ સીતાની શોધ કરવાના અગત સ્વાર્થમાં ધસડાઈ જવા તૈયાર ન હતા એ કાર્ય સાધવામાં અગત પ્રશ્ન વિલજમાં મુકાય કે તેનો ભોગ આપવો પડે તો એની એ પરવા કરે તેમ ન હતા

મીતાહંજીથી એ કેવા દુખી થાય છે એ કયા એમનો ઉત્કટ પત્નીપ્રેમ દર્શાવે છે જતા એ પત્નીપ્રેમ વિશાળ રાજ્યધર્મની આડે આવે તો સીતાનો ત્યાગ કરતા પણ તે અચકાય તેવા નથી, એ પછીની પ્રથામાં જોવા મળે છે આથી મીતાહરણ વખતે એ ગમે તેટલા અધીરા બન્યા હોય તોપણ જાહેર રીતે એ ચૂકે તેમ ન હતા, એ એમનું ચરિત્ર મીતાત્યાગે પુરવાર કરી આપેલું છે સખળ વાલિ કરતા નિર્બળ સુગ્રીવની મૈત્રી કરવામાં પણ એમની એ ઉચ્ચ ભૂમિકા રહેલી છે અને વ્યવહારિત્ર ગણતરી નથી

રામ પચદટ્ટીમાં રહેતા હતા એટલે એની નજીકના ઋશ્યમૂર્ધ પર્વતના પ્રદેશથી તે અજાણ ન હતા કિષ્કિન્ધા નગરીમાં રાજ્ય કરતા વાલિ અને એના ભાઈ સુગ્રીવના એ જાણુકર હતા એમના યુગકાર્યમાં રાવણનો જન્મ સૌથી મોટો વિરોધ હતો તો એ પછી

ખીજે નખરે વાલ્મિ વિરોધી હતો. એ રામના બળને વશ થઈ સીતાની શોધમાં રાવણને કેદ કરે અને સીતા મેળવવાનું કામ પાર પાડે, તોપણ એ રામના સમન્વયકાર્યને ટેકા આપે નહિ. રાવણ પ્રત્યે હરી-ક્રોધનો ઈર્ષાલાવ હોવાથી રામને સહાય કરવામાં એનું અહમ્ પોષાય. એ કારણે દુસ્મનનો દુસ્મન મિત્ર ગણી રામને એ સહાય કરે, પરંતુ રામના મુખ્ય કાર્યનો ધર્મજનનને લીધે વિરોધ કર્યા વિના ન રહે. અગત કાર્યમાં એની મદદ લીધા પછી જાહેર કાર્યમાં એની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડે તે રામને સ્વાર્થાની કક્ષાએ નીચે ઉતારનારું નીવડે.

સુગ્રીવ વાલ્મિથી તરછોડાયેલો હતો અને એને અન્યાય થયો હતો, તેથી એના અગત પ્રશ્નમાં ન્યાય આપવામાં રામે એનો પક્ષ કર્યો હતો એવો એમાં સીમિત હેતુ ન હતો. પરંતુ રામના સમન્વય કાર્યમાં જે પ્રેમથી ખીજ સામેલ થયા હતા, તેમાં સુગ્રીવ ને તેના સાથીઓ સાથે આપે તેમ હતા, તેની માહિતી એમને મળી હતી. પપા નદીના મનોહર પ્રદેશમાં મતંગ ઋષિની શિષ્યા શમરીએ ગમને પ્રેમથી નવગવી નાખ્યા હતા અને સાથે સાથે એમને ભાળ પણ આપી હતી કે તમારા કાર્યમાં સુગ્રીવ અને તેમના સાથીઓ સહાયરૂપ થશે આ કાર્ય તે કેવળ સીતાશોધનું જ નહીં, પરંતુ સમન્વયનું કાર્ય સુધ્ધા અને એ મુખ્ય કાર્યને સિદ્ધ કરવું હોય તો રાવણની માફક વાલ્મિવધ પણ અનિવાર્ય હતો.

એ વધ રામે યુદ્ધની નીતિનો લગ કરીને કર્યો હતો તે કારણે જરૂર અધર્મ કરે છે પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમાજહિતને લક્ષમાં લઈ યુદ્ધના નિયમોનો લગ કરી કર્ણ, દ્રોણ અને ભીષ્મને હણવા સલાહ આપી હતી. તેવા જ સમાજહિતને વશ થઈ રામે વાલ્મિનો વધ કરવામાં યુદ્ધના નિયમનો લગ કર્યો હતો. એ અધર્મ એમને તે કારણે સ્પર્શિતો નથી કે એમાં અગત સ્વાર્થની લવલેશ માત્રા ન હતી. ધર્મ એ કોઈ જડ વસ્તુ નથી.

સમાજનો હિતકારક, એનનવ તો એ સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે યુગપુરુષોના જીવનકાર્યો દ્વારા એ સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે વાલિના વધમા કેવળ સમાજહિતનો હેતુ હતો. જો અગત સ્વાર્થ હોત તો એમણે સુગ્રીવને બદલે વાલિનો સાથ કર્યો હોત.

વાલિનો વધ થતા આખો દક્ષિણનો વિસ્તાર રામના સમન્વય કાર્યને માટે ખુલ્લો થયો. રાવણુ લકાને સમુદ્રથી રક્ષિત માનતો હતો, તે એની સુરક્ષિતતા પણ જોખમાઈ સુગ્રીવ, હનુમાન અને ખીજ દ્રવિડ જાતિના લોકો રામને પક્ષે રહી રાવણુ સાથે યુદ્ધ ખેતવા કટિબદ્ધ થયા. લકાની ખાડી ઓળંગીને લસ્કરને ઉતારવું અભેદ હતું તે વાનર સેનાએ ભેદ બનાવ્યું એને રામનો ચમત્કાર ઘટાવવામા આવે છે-રામનામથી પથ્થર તર્યા અને સેતુ બધાયો. આવા ચમત્કારને ન સ્વીકારીએ તોપણ રામે એ ચમત્કાર તો જરૂર કર્યો હતો કે દક્ષિણની દ્રવિડોની વિવિધ જાતિઓ એમની સહાયમા ખડી થઈ હતી કે તે લોકશક્તિને અભેદ સમુદ્ર પણ ડરાવી શક્યો નહીં. સમુદ્રકાઠાની જાતિઓએ એમની સાગરખેડુ શક્તિનો પરચો ખતાવી વહાણોનો મધ રચીને સૈન્ય પસાર થવામા અનોખી શક્તિ ખતાવી. સેનાએ સમુદ્ર કેવી રીતે ઓળંગ્યો એ રામનો મહિમા વધારનારું એટલું ભારે નથી, જેટલું રામને માટે મરી ફોટવા દક્ષિણની વિવિધ જાતિઓ એમને વશ થઈ રાવણુ સાથે મેદાનમા ઊતરી તે ચમત્કાર છે.

રાવણુ, ઇન્દ્રજીત, કુલકર્ણુ જેવા મહાખળિયા અને ઇન્દ્રને પણ પરાજિત કરનાર યોદ્ધાઓ હાયાં અને એમનો વધ થયો તેમા કેવળ રામ અને લક્ષ્મણનું પરાક્રમ જ કારણભૂત નથી. જો એ સૌથી વધુ પરાક્રમી હોત તો વાલિને યુદ્ધના નિયમનો લગ કરી હણવો પડ્યો ન હોત અને ઇન્દ્રજીતના ખાણુથી લક્ષ્મણુ મૂર્છાવશ થયો ન હોત રામની જીત અને રાવણુની હાર એ બે વ્યક્તિઓની અગત હારજીત ન હતી પરંતુ એકને પક્ષે લોકશક્તિ અને વિશાળ

સમાજહિતનું સત્ય હતું, તો બીજે પક્ષે કેવળ લશ્કરી બળ અને યુગકાર્યનું વિરોધી અસત્ય હતું. કેવળ સત્ય કે ન્યાયનો પક્ષ લોક-શક્તિના ટેકા વિના જીતી શકતો નથી અને એની શક્તિ સર્ગીય છે ત્યારે શસ્ત્રબળ અને આક્રુષ્ણ ગમે તેટલું તુમુલ હોય તોપણ એ જીતી શકાતું નથી તે રામરાવણ યુદ્ધનો સંદેશ છે.

રામરાવણનું યુદ્ધ કેવળ બીજા રાજાઓની માફક પ્રદેશ માટેનું, સત્તા માટેનું, કે પ્રતિષ્ઠા માટેનું યુદ્ધ હોત તો અનેક એવા ઐતિહાસિક યુદ્ધોની માફક આ યુદ્ધ પણ ઇતિહાસના પાનાઓમાં તવારીખ બનીને મંઘરાયેલું પડ્યું હોત, એ લોકોનાં હૈયામાં સદા ભરતી આણુનાર ભાગીરથી બની રહ્યું ન હોત. રામનો સેતુબંધ એ કેવળ સ્થૂલ સેનાને પાર કરવાનો સેતુબંધ ન હતો. પરંતુ ઉત્તર દક્ષિણની પ્રજાઓ વચ્ચે ધર્માધતારૂપી જે સમુદ્રની ખાડી હતી, તે ઉપર રામે દક્ષિણમાં ચૌદ વરસ વનવાસના ગાળા એવા સેતુબંધ બાંધ્યો કે બંને પ્રજા એક થઈ.

સીતાત્યાગ રાજવી ધર્મની હીવાદાંડી છે

-૪

રામે વનવાસકાળમાં ઉત્તરદક્ષિણની પ્રજાઓનો સેતુ બાધવાનું યુગકાર્ય કર્યું હતું, તેમ અયોધ્યાની ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાજવીએ સત્તાધીશ તરીકે પ્રજા ઉપર રાજ કરવાનું નથી, પરંતુ એના નમ્ર સેવક તરીકે અદનામાં અદના નાગરિકના મતને પણ મહત્વ આપવાનું છે, એ રામરાજ્યનો આદર્શ આચરી ગતા યો હતો પરશુરામે નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેમાં ક્ષત્રિયો તરફ વેરવૃત્તિ ન હતી, પરંતુ ક્ષત્રિયો રાજ્યસત્તાના નશામાં પોતાને સર્વોપરી માનતા હતા અને જનમત લોકમત જેવા બ્રાહ્મણ વર્ગના મતની પણ પરવા કરતા ન હતા તેથી પરશુરામે એમનો મદ ઉતારવા એ પગલું ભર્યું હતું

રામે પરશુરામને પરાસ્ત કર્યા હતા અને તેમનું અભિમાન ઉતાર્યું હતું ક્ષત્રિયોમાં એક પ્રકારનો મદ હતો તો પરશુરામમાં એવો જ બીજા પ્રકારનો મદ હતો એ મદ ઉતારવો જોઈએ માની રામે એમના ધનુષ્યને તોડ્યું હતું પરંતુ એ સમજતા હતા કે ક્ષત્રિયોનો મદ પણ એટલો જ દૂષિત હતો જો એ માઆમાં ન રહે તો પરશુરામો પાકતા રહે અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોનો આતરવિગ્રહ ચાલુ રહે દેશને માટે ઉત્તર દક્ષિણની લિન્ન પ્રજાઓનો વિગ્રહ પાય માલી નોતરનારો હતો તેમ આર્યોનો આતરવિગ્રહ પણ એવો જ ખતરનાક હતો રાવણના વધથી પહેલા પ્રકારનું યુગકાર્ય પૂરું થયું માની એમણે ક્ષત્રિય રાજવી તરીકે બીજા પ્રકારનું કાર્ય આરંભ્યું

હતું. પહેલા કાર્યમાં રાવણવધ એ એનું શિખર હતું તો બીજા કાર્યમાં સીતાત્યાગ એનું શિખર હતું.

પરશુરામ ક્ષત્રિય સત્તા પાસે બ્રાહ્મણ મતનું તત્ત્વ સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. રામે એથી આગળનું ડગલું ભરી દાખલો ખેસાડ્યો કે બ્રાહ્મણ મતનું જ નહીં પણ સમાજના અદનામાં અદના વર્ગના મતનું પણ મહત્ત્વ સ્વીકારાવું જોઈએ. ધોબીની ઘરખાનગી વાતને વશ થઈ રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો, એમાં ધોબી એ અદના વર્ગનું એક પ્રતીક છે. આને એ વર્તન વિચિત્ર અને કોઈ રીતે ગળે ન જિતરે તેવું લાગે છે. એનું આંધળું અનુકરણ કરીને રામના હનુમાન જેવા ભક્તે પણ આને તેવું વર્તન કરવું ન જોઈએ. પરંતુ એથી રામના એ વર્તનનું મૂલ્ય આજના સંદર્ભમાં જાંધું આંકવું એ પણ એટલું જ ખેંદું છે. આંધળું અનુકરણ જેમ ઘાતક છે તેમ ભૂતકાળના વર્તનને આજના સંદર્ભમાં આંકવું તે પણ એટલું જ પૂર્વજીને અન્યાય કરનારું છે.

રામની અગાઉ રાજવીઓએ અદનામાં અદના મતનું ગૌરવ કરી રાજવીની સત્તાને નિયમનમાં રાખવાનું પગલું ભર્યું ન હતું. આ પરંપરામાં રામ રાજવીનો નવો ધર્મ, અદના સેવક તરીકેનો ધર્મ આપે છે એ એમની વિશિષ્ટતા છે. રાજધર્મ આગળ બીજા ધર્મો એટલા ગૌણ છે કે તેનો ભોગ આપવો પડે તો એમાં એણે અચકાવું ન જોઈએ. આ ભોગ સીતાત્યાગને લીધે એવો સચોટ સૂચવાયો છે કે જાંચામાં જાંચું શિખર બનીને જીભો છે. વિશિષ્ટ ધર્મનું મહત્ત્વ સમાજ સમક્ષ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે એ અંગે વધુમાં વધુ ભોગ અપાયો છે તેમ વસે તો જ તે ચિરસ્મરણીય બની રહે. રામનું જોઈએ જીએ તો પિતાના વચન ખાતર ગાદી-ત્યાગ અને વનવાસનો મહાન ભોગ અગાઉ એમણે આપેલો છે. આથી સીતાત્યાગ સિવાય બીજો કોઈ ત્યાગ, રામને માટે કસોટીરૂપ બની શકે એમ દેખાતો નથી.

સીતાને એ કેટલી આદર છે તેનો પુરાવો સીતાહરણ વખતે જોવા મળેલ છે. એવી પ્રાણપ્યારી સીતાને માટે એમણે ગાદી છોડી હોન તો પ્રેમધર્મનો મહિમા જરૂર થઈ શક્યો હોત. જે મહિમા એડવર્ડ આઠમાએ આપણા જમાનામાં ત્રીસ વર્ષ અગાઉ ગાદીત્યાગ કરીને કરી બતાવ્યો છે. એણે પ્રેમધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું અને રાજધર્મને એ પછીનું સ્થાન આપ્યું, એટલે ગાદી છોડવાનું પગલું લીધું. પરંતુ એણે રાજધર્મનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું હોત તો પ્રેમનો ભોગ આપવાનું પગલું લીધું હોત. લલે એણે રાજધર્મને પ્રથમ સ્થાન ન આપ્યું પરંતુ એ વખતે પાર્લામેન્ટમાંથી એના પગલાને ટેકા મળે તેવા મંત્રેગો હતા છતાં એ જ રાજધર્મને વશ થઈને તે લાલચને વશ થવાનું નકાર્યું હતું.

એડવર્ડ સમક્ષ મિસિસ સિમ્પ્સન સાથેના લગ્નનો વિરોધ પ્રધાન-મંત્રી તરફથી પરપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે રજૂ થયો ત્યારે ચર્ચિત્ત જોવા પાર્લામેન્ટના સિનિયર નેતાનો પણ રાજને ટેકા મળે તેવા સંજોગો હતા. રાજ્યે જો એ અગે પાર્લામેન્ટની ઇચ્છા જાણવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો પરિણામ કદાચ એની તરફેણમાં આવ્યું હોત. દેશના જાગ્રત નાગરિકોનો એક વર્ગ રાજ પાસે રૂઢિ પળાવવાનો આગ્રહ રાખવામાં પોતાનું જ અપમાન માનતો હતો. રાજશાહીમાં રાજવીઓ રાજકુટુંબ અને ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણે એ રૂઢિ લલે એમણે પોષી હોય, પરંતુ લોકશાહીમાં લોકો જ સર્વસત્તાધીશ છે અને એ હક તેમનો માન્ય રાખીને લોકસભાગૃહને જે સત્તા મળી છે, તે ઉમરાવ સભાગૃહની માન્ય રાખવામાં આવી નથી. આમ સામાન્ય નાગરિકનું ગૌરવ સ્વીકારાય પછી રાજ્ય એવા સમાજની એક સ્ત્રીને પરણે તેનો વિરોધ કરવો તે લોકોના ગૌરવનો વિરોધ કરવા બરાબર છે. સામાન્ય નાગરિકને છૂટાછેડા લીધેલ સ્ત્રી સાથે પરણવાનો હક છે. તો રાજવીને એવો હક નથી તેમ રૂઢિનો આશરો લઈને ત્યાં દહેવી એ પણ સામાન્ય નાગરિકના હકના ગૌરવહીન

સમાન છે.

આ લોકશાહી વિચારસરણીને વશ થઈ ચર્ચિત્ત જોવા લોક-સભાના અમુક સભ્યો માનતા હતા કે એડવર્ડે પ્રધાનમંડળની સલાહ સ્વીકારી ગાદી છોડવી ન જોઈએ, પણ લોકસભા સમક્ષ તે સલાહ મુકાય તેમ મુખ્યપ્રધાનને આદેશ આપી નિર્ણય આવે તે સ્વીકારવાનું લોકશાહી વલણ હેતુ જોઈએ આમ જો એ પ્રશ્ન લોકસભા સમક્ષ રજૂ થવાના સંજોગો જિલા થયા હોત તો એ અંગે જને ખાતુના મતજ્ઞો જોરજોરથી છાપામા રજૂ થયા હોત. લોકમતનો પડથો પાર્લામેન્ટના સભ્યો ઉપર પણ પડ્યો હોત કદાચ બહુમતી રાજવીને પક્ષે રહી હોત અને એડવર્ડ ગાદીત્યાગ કર્યા વિના મિસિસ સિમ્પસનને પરણી શક્યો હોત.

આ પગલુ એડવર્ડે લઈ હોત તો લોકશાહી સાથે સુમંગલ નથી એમ એનો દોષ નીકળત નહી. પરંતુ એડવર્ડ સામાન્ય નાગરિક ન હતો, ગજવી હતો અને એ રાજવીધર્મે એને લોકશાહી માર્ગ લેતા રોક્યો હતો. સામાન્ય નાગરિક લોકશાહી બધાંજુમા કાઈ ને કાઈ પક્ષમા જોડાઈ શકે છે અને એ એનો હક છે પરંતુ રાજા પક્ષાતીત છે અને એ પક્ષથી પર સર્વપક્ષીયે રહે તો જ એ બધારંગીય વડા તરીકેનો ધર્મ અદા કરી શકે. આમ સ્વિટનના રાજવીનો ધર્મ પક્ષાતીત રહેવાનો ચાહ્યો આવતો હોય ત્યારે એડવર્ડ પોતાના પ્રશ્નમા લોકસભાની સમતિ માગે અને એ સમતિ અંગે લોકસભા જે પક્ષમા વહેચાય તેથી રાજાનુ પક્ષાતીત ગૌરવ ઉચ્ચાય આથી એડવર્ડે ગાદીના અગત લાલનો વિચાર ન કરતા રાજવીનો પક્ષાતીત વડા તરીકેનો ધર્મ જળવાઈ રહે અને સ્વિટનમા એડવર્ડને કારણે કિંગપાર્ટીનું જોખમ ઊભુ થાય તે નિવારવા રાજવીધર્મને વશ થઈ એડવર્ડ ગાદીત્યાગ કર્યો, પણ લોકશાહીમા સામાન્ય નાગરિકને મળતા હકના પ્રસોલનમા જે ચાવાનું ચર્ચિત્ત જોવાની સલાહ હોવા છતાં મુનાસિગ ન માન્યું.

આમ એડવર્ડ પ્રેમધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપી ગાદીત્યાગ કર્યો, છતાં રાજધર્મને વશ થઈ ગાદી ઉપર ચાલુ રહેવાનો લોકશાહી હક જતો થયો. રામ એડવર્ડ કરતા વધુ જિયો રાજધર્મને મૂકે છે અને એડવર્ડથી ઊલટો રાજધર્મને ખાતર પ્રેમનો ભોગ આપે છે. સીતાત્યાગમાં સ્થૂળ વ્યક્તિનો ત્યાગ જોવાનો નથી, પરંતુ જે ત્યાગ કરતા વધુમાં વધુ હૃદયદુઃખ વેઠતું પડે તેવો એ વિગલ ત્યાગ છે. રામ સીતાને ચાહતા ન હોય અને ત્યકતા તરીકે એને ત્યજી દે એ સ્થિતિ સાવ જુદી છે વળી રાજની તરીકેની અગત્ય પ્રતિજ્ઞા ખાતર, સીતાનો ભોગ લે અને રાજવીના વૈભવમાં એ ખીજી રાણી કરે તે સ્થિતિ પણ જુદી છે. જે સમાજમાં અનેક પત્નીઓ કગવાનો રિવાજ હતો તેમાં રામ સીતાત્યાગ પછી પણ એક પત્નીવ્રત ચાલુ રાખે તેમાં સુધારક વળણનું કારણ નથી, પરંતુ સીતા પ્રત્યે એવો અનન્ય પ્રેમ છે કે ખીજા લગ્નની એ કલ્પના કરી શકે તેમ નથી. આથી સીતાનો ત્યાગ જોઈ પુરુષ અલુગમતી પત્નીનો ત્યાગ કરે તેવું પગલું નથી, રાજધર્મ ખાતર પ્રેમનો મોટામાં મોટો ત્યાગ કરવાની કપરી કસોટીનો એ પુરાવો છે.

રામે આટલી હદનું પગલું લઈ્યું હતું, તેનું કારણ એ વખતની રાજસત્તા રાજધર્મ ચૂકી હતી તેને એ ધર્મ સચોટ રીતે ચીધવાનું એમાં અભિપ્રેત છે. ગાંધીજી આ દેશમાં જન્મ્યા ન હોત અગર આ દેશમાં એમને જે ગરીબાઈના દર્શન થતા તે કળાળ સ્થિતિ દેશની ન હોત તો એમણે લગોટીનો-એક ધોતિયું પહેરવાનો પોશાક ધારણ કર્યો ન હોત. એ પોશાક દ્વારા એ દેશને ફરજ ચીધવા માગતા હતા કે દેશમાં જ્યારે આવી ગરીબાઈ છે ત્યારે એને ફેડવાનો માર્ગ સમાજને ખાતર ત્યાગ કરવામાં છે. મહાત્માજી કરતાંય લાખો લોકો અર્ધનગ્ન પોશાક પહેરતા હતા એટલે મહાત્માજીના પોશાકમાં બાલ્ય રીતે જોઈ વિશિષ્ટતા ન હતી, પરંતુ આત્મિક રીતે બહુ મોટી વિશિષ્ટતા હતી. લાખો લોકો ગરીબાઈની

લાચારીને લીધે તે પોશાક પહેરતા હતા જ્યારે ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાએ, ત્યાગપૂર્વક, દેશબંધુઓ પ્રત્યેના સમસંવેદનને વશ થઈને કૃપાળી પોશાક ધારણ કર્યો હતો આ પોશાક પશ્ચિમના લોકોને સમજવો મુશ્કેલ હતો એ જ ગતિ લવિષ્યમા ભારતમા ગરીબાઈ નાબૂદ થઈ હોય અને છેલ્લામા છેલ્લા નાગરિકની અન્નવસ્ત્ર અને રહેઠાણની જરૂરિયાત મતોપાઈ હોય ત્યારે તે લોકોને ગાંધીજીનો પોશાક ગળે ઊતરવો સીતાત્યાગ જેવો મુશ્કેલ થઈ પડશે

સીતાત્યાગ પાછળ રામને અગત પ્રતિજ્ઞાનું અહમ્ હોત તો સીતાત્યાગ દ્વિપિત બન્યો હોત પરંતુ એ ત્યાગ પાછળ રાજવી ધર્મની મહત્તા રહેલી છે અને અહીં તેનું મહત્ત્વ રામે જેટલું આચારી બતાવ્યું છે તેટલું કોઈએ આચારી બતાવ્યું નથી ગાંધીજી સ્વરાજ્યનો પર્યાય રામરાજ્ય કહેતા તેમા રાજનશાહીનો મહિમા કરવાનું જનવાણી માનસ ન હતું, પરંતુ આર્યમસ્કૃતિની ભાષામા લોકશાહીનો અર્થ જનસમાજને સમજાવવાનું અભિપ્રેત હતું કેવળ રાજધર્મને વશ થઈ રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોત અને રાજવી તરીકે લોકકલ્યાણનું કાર્ય કર્યું ન હોત તો રામનું એ પગલું મિથ્યા આચાર બની રહ્યું હોત. રાવણના વધ પાછળ બે પ્રજ્ઞઓનો સેતુ બાધવાનું યુગકાર્ય ન હોય તો એ કાર્ય બીજા સામાન્ય યુદ્ધો જેવું જ બની રહ્યું હોત એ જ પ્રમાણે સીતાત્યાગ પાછળ રાજવીધર્મનો લોકમતને માન આપવાનો મહિમા ન હોત તો તે પગલું નિંદ્ય બની રહેત એક ધોખી જેવા અણુસમજ અને અવિચારી માણસના મતને આટલી હદે મહત્ત્વ આપવું, તે કઈ રીતે શુદ્ધિયુક્ત છે? એ સાચે એનું સામું પદ્ધતિ જોઈએ તો રાજસત્તા પશુરામને નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરવાની હદે લઈ ગઈ હતી ત્યારે એ કેટલી હદે લોકમતની અવગણના કરી અમર્યાદ બની હશે? એ અતિશયતાને સમતોલ કરવા રામ જેવાએ એક સામાન્ય ધોખીના મતને માન આપવા સુધીનું પગલું લઈને એવા આમા છેડાની અતિશયતાનું વર્તન કરી દાખલો

બેસાડયો છે આમ અદના લોકમનનો મહિમા કરવાનું યુગકાર્ય કરીને રામે રામરાજ્યનો આદર્શ સ્થાપ્યો હતો.

સીતાત્યાગનું પગલું અતિશયોક્તિમયું છે તે વિશે બેમત નથી પરંતુ સામે છેડે એવી અતિગંભીરતા હોય તો એ સામે કાયમની દીવાદાંડી બની રહે એવું પગલું અતિશયોક્તિનું જ હોઈ શકે સીતાત્યાગમાથી ગજસત્તાએ મોટામા મોટો એ બોધપાઠ લેવાનો છે કે અદનામા અદના લોકમનને એણે માન આપવાનું છે જે સત્તા દ્વારા સેવા કરવા માગે છે તેણે સમાજહિતના મુખ્ય કાર્યમા પોતાના અગત જીવનનો જરૂર પડે તો ભોગ આપવાનો છે સૈનિકનો ધર્મ દેશના રક્ષણ ખાતર જાતની આહુતિ આપવાનો છે અને એ આપતા એના કુટુંબને જે દુઃખ આવી પડે તેની પગલા કળવાની નથી મત લગ્ય કે જેમને સમાજમા વિશિષ્ટ ધર્મો બજાવવાના છે તેમણે એ અદા કરતા ગૌણ ધર્મોનો ભોગ આપવો પડે તો તે આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ ગજધર્મ માખવતા રામે પતિ તરીકેના ગૌણ ધર્મનો ભોગ આપ્યો છે આથી ગમનું સીતાત્યાગનું પગલું કેવળ આમાન્ય નાગરિકના પગલા તરીકે મૂલવવાનું નથી પરંતુ રાજનીના વિશિષ્ટ ધર્મના તે કાળના મદર્શમા મૂલવવાનું છે એ જ પ્રમાણે જે મૂલ્ય જેમને માટે ગમે તેટલું સપ્રયોજન હોય તોપણ આજે મદર્શ બદલાયેલો હોય તો એનું આધાર અનુકરણ કરવું તેમા રામભક્તિ નથી કે આર્ધસન્કૃતિ નથી કથાઓમા આવતી સ્થૂન ઘટનાને વગવવાનું નથી, પરંતુ એ ઘટના પાછળ જે ભાવ રહ્યો છે તેને અહય કરવાનો છે સીતાત્યાગના ગમના પગલાનો ઉપદામ કરવો તેમા જેમ આધુનિકતા રહેલી નથી, તેમ એનું આધાર અનુકરણ કરવું તેમા ભક્તિ-ધર્મ રહેતો નથી.

ગમનો સીતાત્યાગ અને એડવર્ડનો ગાદીત્યગ, બંને પરસ્પર વિરોધી ઘટનાઓ જોઈએ છીએ તો, ગમની મહાનતાને એ પગલા બદલ આય આની નથી તેમ એડવર્ડને એથી મહાનતા પ્રાપ્ત થઈ

નથી. કારણ? રામનું એ પગલું અંગત જીવનના સુખને અતિક્રમીને રાજના સેવક ધર્મના જાહેર હિત ખાતર ભરાયેલું હતું. એડવર્ડનું ગાદીત્યાગનું પગલું એવું ધ્યાન ખેંચનારું છે. પરંતુ એ પાછળ કેવળ અંગત સુખ-ઉત્કટ લાગણી સિવાય કોઈ કુચ્છ સામાજિક ભાવના ન હતી. મિસિસ સીમ્પ્સન ઉમરાવ કુટુંબની ન હતી અને તેણે છૂટાછેડા લીધેલ હતા, તેથી ગૌરવ ઓછું ન ગણાવું જોઈએ, એની સમજથી ચર્ચિત જેવા એના પગલાને ટેકા આપવા તૈયાર હતા, તે ભાવનાને વશ થઈ એડવર્ડે જે ગાદીત્યાગ કર્યો હોત તો, લગ્ન પત્નીનું એનું જીવન એવા કોઈ જાહેર કાર્યમાં વીત્યું હોત. પરંતુ ૩૦ વર્ષના તે પત્નીના એના જીવનને જોઈએ છીએ તો એ કેવળ કોઈ સુખી-શ્રીમત ઉમરાવ એશઆરામમાં જિંદગી ગુજારે તેમ જુદી જુદી ઋતુઓ જુદા જુદા દેશોમાં ગાળે છે. આથી એ પ્રેમ કેવળ અંગત સુખની કક્ષા અતિક્રમીને પાવકજવાળા બની શક્યો નહિ. જે એ પાવકજવાળા બની શક્યો હોત તો બનેનું જીવન ઉદાત્ત કાર્યોમાં વીત્યું હોત. જે પ્રેમ જીવનને ઉદાત્ત ન બનાવે, ઉદાત્ત કાર્યોમાં જોડે નહિ, તો એ પ્રેમ કેવળ અંગત લાગણીઓના સુખમાં રાચનારા મોહ-આકર્ષણની સ્થૂલ કક્ષાથી આગળ ચડી શકતો નથી. આ આકર્ષણ ગમે તેટલું ઉત્કટ હોય કે દીર્ઘકાળ ટકી રહે તોપણ એ વિવિધ સુખની લાલસાઓમાં ઘી હોમનાર બનીને સ્વાર્થી-સ્વકેન્દ્રિત કેદી જીવન બનાવી મૂકે છે. એડવર્ડનું જીવન એનું સાક્ષી છે.

ગાંધીજીના જીવનમાં એ ત્યાગ ઉપાતર પામીને ખીજ સ્વરૂપે જેવા મળે છે. સાડત્રીસમે વર્ષે ગાંધીજી બીજી જીવનનો ત્યાગ કરે છે. ગાંધીજીને માટે અલ્પચર્ચ યત લાભે અદ્યતી બિગેલું હોય, પરંતુ કસ્તુરબાને એ ભાવ એવો જ બિગેલો હતો, તેમ ન કહી શકાય. ગાંધીજીએ એ યત ન લીધું હોત તો કસ્તુરબા એને વશ થઈ પતિને સુખ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો હોત તેમ બનવાનો સંભવ ન હતો.

જેમ રામે સીતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્યાગ કર્યો હતો, તેમ ગાંધીજીએ કર્તુરણ્યાની ભૂમિકાની ચિંતા કર્યા વિના, એકપક્ષી સંસારમુખને ત્યાગ કર્યો હતો. આ પણ એક પ્રકારનો પત્નીત્યાગ કહી શકાય. રામ સીતાને વનમાં કાઢી મૂકે છે, તેમ ગાંધી કર્તુરણ્યાને કાઢી મૂકતા નથી, એથી એ ત્યાગ લોકનજરે કહતો ભલે ન હોય, પરંતુ કર્તુરણ્યાને ઢેટલો કઠયો હશે, તે એ જ કહી શકે. પરંતુ એ ત્યાગ પાછળ પણ ઉદાત્ત ભાવના હતી એટલે સીતાની માફક એ પણ સહી શક્યા અને પતિભક્તિમાં ઓટ આવવાને જાહેર ભરતી ચાલુ રહી હતી.

એથીય ચંદ્રે તેનું દષ્ટાંત રામકૃષ્ણ પરમહંસનું છે. એમણે લગ્ન કર્યાં છતાં ગિલકુલ સંસાર ભોગવ્યો ન હતો. શારદામણીદેવી પણ એમની સાથે રહ્યાં હતાં. જે એમને સંસાર નહોતો ભોગવવો તો એમણે લગ્ન નહોતું કરવું જોઈતું, તેમ એમની સામે દલીલ થઈ શકે તેમ છે. એ પરણ્યા ત્યારે ખાસ્સા પચ્ચીસેક વર્ષના હતા. એમની વૃત્તિ વૈરાગ્યપ્રધાન છે તેમ એમને સમજાઈ ગયું હતું. લગ્નની ઇચ્છા પણ ન હતી. છતાં વડીલોના આગ્રહને વશ થઈ પરણ્યા હતા અને લગ્નજીવન ગાળ્યું ન હતું. એ પાછળ ઉદાત્ત-જીવનની ભાવના ન હોત તો એ પગલું દ્વિધિત જની રહેત. પરંતુ એ ભાવનાને લીધે પત્નીતું જીવન પણ એવું જ ઉદાત્ત-વૈરાગ્યપ્રધાન જની રહ્યું હતું.

મતળલ કે ઉદાત્ત પુરુષોનાં ભાવનાને વશ થઈ લેવાયેલાં પગલાંને વામણા માથુસો પોતાના વામણા ગળથી માપવા જાય તો એ કદી માપી ન શકે. એમને એવા ઉદાત્ત મહામાનવોના ગળે માપવા જોઈએ અને તો જ એમનાં પગલાંની ભવ્યતા-ઉદાત્તતા નીરખી શકાય. રાજવી તરફે રામનું સીતાત્યાગનું પગલું એવું જ ઉદાત્ત છે. એ ઉદાત્તતા વામણા માથુસોને ન દેખાય તો એમાં દોષ કેનો ?

માનવસ્વાતંત્ર્યની પ્રાર્થના-આયત્રી મંત્ર

ગીતાનું દર્શન મહાભારત અને રામાયણના દર્પણમાં કરનારને એ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી કે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ કર્મ માટે છે. કર્મ જ માણસને અને સમાજને ઉન્નતિકર છે, જે ભક્તિપૂર્વક-નિષ્કામ-ભાવે થયેલું હોય. ધર્મ એટલે માનવીને અને સમાજને ઉન્નતિને પથે લઈ જનાર માર્ગ.

આ અર્થમાં જે ધર્મને લઈએ તો એ સંકુચિત મારા-તારાના બેદલાવને પોષતો અને તેમાંથી ઊભા થતા રાગદ્વેષને જન્માવતો સંપ્રદાય-વાડાળધી બની રહેવો ન જોઈએ. ઉનાળામાં ગરમીથી આકળવિકળ થયેલા વટેમાર્ગીની તૃષ્ણા છિપાવવા પ્રીત્યર્થે બે ત્રણ પરબો એક વિસામાને સ્થળે બેસાડવામાં આવી હોય અને જે વટેમાર્ગી એક પરબથી પાણી પીએ તો બીજને શું કામ ઈર્ષ્યા આવવી જોઈએ ? એનો હેતુ કેવળ તૃષ્ણા છિપાવવાનો છે, તે કાર્ય એ કરે કે બીજે, તે એને માટે સરખું સંતોષ-સુખ આપનારું બનવું જોઈએ.

ધર્મો પણ એવી જ જીવનઉન્નત કરનારી પરબો છે. દરેક માનવી એના સંસ્કાર પ્રમાણે ગમે તે ધર્મનો માર્ગ ગ્રહણ કરીને ઉન્નતિ સાધે, તે બધા ધર્મોને એક સરખું સંતોષપ્રદ હોવું જોઈએ કે છેવટ આપણું જ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. હિંદુ ધર્મનું વલણ એ પ્રકારનું રહ્યું છે તેથી તે ધર્મપરિવર્તનના મિશનરી કાર્યને વરસેા જોવા મળતો નથી. પછી બળજબરીનો માર્ગ એ લે તે બની શકી રીતે શકે ? છતાં એ બીજા ધર્મોનું અનુકરણ કરી અન્યની બને તો

હિંદુ ધર્મનો માર્ગ ચૂક્યો જ ગણાય.

રામાયણકાળમા રામે અને મહાભારતકાળમા કૃષ્ણે જે યુગકાર્ય કર્યું, તે આપણા જમાનામા ગાંધીએ ઉપાડીને યુગપુરુષનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભારત પરાધીન હતો, તેને સ્વાધીનતા એમના નેતૃત્વ નીચે પ્રાપ્ત થઈ, તે નાનુસર યુગકાર્ય નથી પરંતુ એ સ્વાધીનતા હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય વિના મુશ્કેલ હતી, છતાં એ હાસલ થાય તોપણ તેને ટકાવી રાખવી અને સમૃદ્ધિમા પરિવર્તન કરવી મહામુશ્કેલ માની ગાંધીને મતે સ્વાધીનતા કરતા હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય સહેજ પણ બિતરતું યુગકાર્ય ન હતું. મતલબ કે આઝાદી અને કોમી ઐક્ય એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે.

કેએસે એ ધ્યેય સ્વીકાર્યું હતું, છતાં એને આઝાદીની નેટલી તાલાવેલી હતી તેટલી કોમી ઐક્યની ન હતી. મુસ્લિમોના મોટા વર્ગને મુસ્લિમ જહૂમતી વસ્તીનું અલગ રાષ્ટ્ર-પાકિસ્તાન પ્રાપ્ત થાય તો જ આઝાદી હાસલ થઈ તેમ લાગતું હતું. આઝાદીના ઉત્સાહમા કોમી એકતાના પાયા વિનાની સ્વાધીનતાની ઇમારત બની થઈ તેથી જને ગાંધી વચ્ચે તગદિની ચાલુ રહી છે અને જને ખુવાર થઈ રહ્યા છે.

આઝાદી હાસલ કરવી ગમે તેટલી મહત્વની હોય તોપણ એ યુગકાર્ય કોમી એકતા વિના અપૂર્ણ રહેવા સર્જાયેલું છે, તે ગાંધીને સમજાઈ ગયું હતું. રામાયણમા આર્યો અને દ્રવિડો વચ્ચે હિંદુધર્મ રૂપી જે સેતુબંધ બંધાયો, તેથી જુદા પ્રકારનો કોમી એકતાનો સેતુ બાંધવાની અગત્ય ગાંધીને વસી હતી. ભારતમા પ્રવર્તતા હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, વગેરે ધર્મોનું વિસર્જન થઈ શકે તેમ નથી. વળી દેશના ભાગલા એનો ઉકેલ નથી.

તે પાકિસ્તાનના સર્જને એ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે. આથી ભાગલા પછી પણ કોમી એકતાના યુગકાર્યને ગાંધી પૂર્વવત્, બદલે વધુ ઉત્કટતાથી વગમી રહ્યા અને એ ખાતર થકીદ થયા એમની

શહીદી એજે ગઈ નથી. ભાગલા છતાં ભારતે બિનસાંપ્રદાયિકતાની કોમી એકત્વની નીતિ ગ્રહારણ્યથી સ્વીકારી છે. ગાંધીનું આ યુગ-કાર્ય રામના સેતુબંધ બેટલુ ઐતિહાસિક છે.

ભારતની આ બિનસાંપ્રદાયિક નીતિ ગાંધીની દેણગી ભસે હોય, પણ તે હિંદુ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાથી એને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ગાંધી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના સાધક હતા. સત્યની ખોજ એ હિંદુ ધર્મનો આધ્યાત્મિક માર્ગ છે. એ સત્યની ખોજે એમને દેશની સ્વાધીનતાની ખોજ તરફ વાળ્યા. ગાંધી ગુલામ ભારતમા જન્મ્યા હતા. એનો સ્વધર્મ આઝાદી હાસલ કરવાનો હતો. એ રાષ્ટ્રીયતાની સકુચિત ભાવનાને વશ થઈ આઝાદી હાસલ કરવા નહોતા નીકળ્યા, પરંતુ માનવીય સ્વાતંત્ર્યના સત્યને હાસલ કરવા નીકળ્યા હતા. આથી તેમને કોમી એકતાનું સત્ય પણ એટલું જ વસ્યું હતું.

હિંદુ ધર્મ એ સંસારમાથી નિવૃત્તિ પ્રેરનારો ધર્મ નથી. એ સંસારને ઉન્નત બનાવવા સર્જાયેલો ધર્મ છે. આથી સંસારમા બેટલા પ્રશ્નો છે તે સર્વ હિંદુ ધર્મને સ્પર્શે છે. હિંદુ ધર્મ દ્વારા એ પ્રશ્નો ઉકેલવામા માને છે. રામે એમના યુગના પ્રશ્નો ઉપાડીને યુગ-કાર્ય આરંભ્યું હતું. કૃષ્ણે એમના યુગના પ્રશ્નો હલ કરવામા જીવન ખચ્યું હતું. આપણા યુગમા ગાંધીએ એ કાર્ય માટે શહીદી વહોરી, પણ એને છોડ્યું નહિ.

જો હિંદુ રામ અને કૃષ્ણની સાચી ભક્તિ કરવા માગતો હશે તો એણે કર્મયોગી ગતિ પડશે. રામે અને કૃષ્ણે ક્યાં તે કાર્યોનું એણે અનુકરણ કરવાનું નથી. રામનાં કાર્યોનું જેમ તે પછીના યુગ-પુરુષ કૃષ્ણમાં અનુકરણ જેવા મળતું નથી, તે રામ, કૃષ્ણ, ગાંધી-ભક્તોએ એમનું અનુકરણ કરવાનું નથી. એમાની કર્મયોગની પ્રેરણા લઈ પોતાની સાત્ત્વિક બુદ્ધિની સમજ પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું છે.

હિંદુ ધર્મે માનવીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી છે. તમારો ઉદ્ધાર-ઉન્નતિ તમારા વિના ખીજે કાઢી કરનાર નથી. આ ઉદ્ધાર સત્કર્મ

દ્વારા જ થઈ શકે છે. સતકર્મ સદ્બુદ્ધિના સારથિપણા વિના શક્ય નથી. આથી હિંદુ ધર્મે પ્રભુ પ્રાર્થનામાં સૌની સદ્બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય તેવી આકાંક્ષા વ્યક્ત કરી છે. સદ્બુદ્ધિ સક્રિય-સ્વાર્થા નથી કે એ પોતાને લાધે અને ખીજને ન લાધે તેવી વૃત્તિ એમાં હોય. આથી વ્યક્તિગત પ્રાર્થના કરનાર પણ સર્વની સદ્બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય તેવી સમૂહ ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન સંપ્રદાય રૂપે ઈશ્વર સ્વર્ગમાં વસે છે તેમ સ્વીકારતું નથી. પ્રભુને એ પિંડમાં અંતરાત્મા રૂપે અને બ્રહ્માંડમાં નિરાકાર રૂપે સ્વીકારે છે. ત્રણ લોક (પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ)માં ચૈતન્ય રૂપે વિલસેલા નિરાકાર તત્ત્વને વૈદિક ઋષિઓએ ‘ૐ’ નામાભિધાન આપેલ છે. ત્રણ લોકનો અર્થ સચરાચર. સ્વર્ગ એટલે તારાનક્ષત્રો ચમકે છે તે બિંચામાં બિંચો લોક. એવાં જ લોક મનુષ્યની અંદર પણ છે—દેહ, પ્રાણ અને મન. એની અંદર ચૈતન્ય રૂપે વિલસે છે તે અતગત્મા. પરંતુ માનવી નિરાકાર પ્રભુનો બુદ્ધિધી સ્વીકાર કરે તોપણ એને ભજવા માટે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સાકાર સ્વરૂપનું અવલંબન લીધા વિના એને ચાલતું ન હોય તેમ સ્થિતિ જોવા મળે છે. વૈદિકકાળમાં રામ કે કૃષ્ણ જેવા કોઈ યુગપુરુષને સાકાર રૂપે ભજવાનું અવલંબન ન હતું ત્યારે ઋગ્વેદના ઋષિઓએ સૂર્યને સાકાર સ્વરૂપે પ્રાર્થના કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. સૂર્યમાં ગરમી અને પ્રકાશ છે તે જીવનશક્તિનું દ્યોતક છે. ગરમી વિના જીવન ટકી શકતું નથી અને તેજ વિના પયદર્શન શક્ય નથી. આથી સૂર્યને ચૈતન્યનું પ્રગટસ્વરૂપ માન્યું છે અને તેજને બુદ્ધિનું પ્રતીક માન્યું છે.

આથી સૂર્યોદય સમયે પ્રાર્થના થાય છે—હે સૂર્યદેવ ! સૂર્ય ભગવાન ! અમે સૌ સાથે મળીને તમારું ધ્યાન ધરીએ છીએ. તમારા તેજના દાહક, પોષક વગેરે જે સ્વરૂપો છે તેમાંથી પ્રકાશમય ત્રિરણા દેનાર તેજની અમે આકાંક્ષા કરીએ છીએ—તેને અમે ભજીએ છીએ. હે

‘ ભગવાન ! અમારી સદ્બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય તેવી ત્રિરણા કરો.

માફક એ યુદ્ધ લડ્યા છે પણ અહિંસક યુદ્ધ. રામની માફક એમણે સેતુબંધનું કાર્ય કર્યું છે, પણ એક ધર્મ નીચે સૌને લાવવાનું નહિ, કોમી એકતાનું મતલબ કે રામમાથી પ્રેરણા લેવાથી ગાંધીની બુદ્ધિ પ્રકાશિત થતી રહી અને તેણે મૌસિક બુદ્ધિને વશ થઈ યુગકાર્ય કર્યું.

ગાંધી પછીના યુગે પણ ગાંધીની - નકલ અનુકરણ કરવાનું નથી એમથી પ્રેરણા લઈ પોતાની પ્રકાશિત બુદ્ધિનું સારથિપણું સ્વીકારી કાર્ય કરવાનું છે. બાપના દૂધમાં દૂધી મરવાની દૂધમદૂ-કતા હિંદુધર્મના તત્ત્વની વિદુષ્ટ છે. માનવી પોતાની ઉન્નતિ પોતે જ કરી શકે છે. આથી મોટી સ્વતંત્રતા માનવીને શી હોઈ શકે ? સદ્બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરવાથી ઉન્નતિ હાસલ થાય છે. સદ્બુદ્ધિની પ્રેરણા ગાયત્રીમંત્ર પ્રમાણે સર્વ પાસેથી પ્રાપ્ત કરવી હોય તો એ જ્ઞેમ સૃષ્ટિને પ્રકાશિત કરવાની એની ફરજમાં ચૂક આવવા દેતો નથી, તેમ માનવી પણ એની ફરજ અદા કરીને જ સદ્બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરી શકે. અબુદ્ધિ વિના સતકર્મ થઈ શકતું નથી, તેમ સતકર્મ વિના સદ્બુદ્ધિ પ્રકાશિત થઈ શકતી નથી. નેગેટિવ અને પોઝીટિવ પ્રવાહોના મયોજનથી વીજળી પેદા થાય છે, તેમ સદ્બુદ્ધિ અને સતકર્મના મયોજનથી માનવજીવનમાં ઉન્નતિ રૂપી વીજળી પ્રગટે છે.

આમ હિંદુ ધર્મ માનવીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષતો વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે એની એ સ્વતંત્રતાને શોભે તેમ હિંદુ નમ્ર બનીને સચ રાચર વ્યાપેલા ચૈતન્ય સ્વરૂપ પ્રભુ પાસે સદ્બુદ્ધિની પ્રેરણા આપો તેવી ગાયત્રી મંત્રની પ્રાર્થના કરે છે—

ॐ ભૂભુવં સ્વ ।

તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્

ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ

ધિયો યો ન પ્રચોદયાત ॥

